

Signum

Ετήσια Επιθεώρηση
για τις Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Σπουδές

2-3

2016

Περίοδος β΄

Συνεργάτες του τεύχους

Θανοπούλου Ευγενία
Θεοδωρίδης Αλέξανδρος
Θεολόγου Κώστας
Κάλλας Γιάννης
Κονδύλη Δήμητρα
Λιναρδής Απόστολος
Μανδρώνη Κατερίνα
Μπουλογούρη Άννα
Ναγόπουλος Νίκος
Οικονόμου Αγησίλαος
Παλιούρα Μίρκα
Πανταζή Ευμορφία
Παπαζαφειροπούλου Σοφία-Αλεξία
Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευφροσύνη-Άλκηστη
Περιστέρης Φίλιππος
Preyer Gerhard
Σπηλιώτη Αθηνά
Στέλιος Σπυρίδων
Τάτλα Ελένη
Τσολακίδης Στέφανος Κ.
Τσώλας Ιωάννης Ε.

Βιβλιοκρισίες: Δεμερντζή Αθηνά, Θεολόγου Κώστας,
Μανδρώνη Κατερίνα, Παπαγεωργίου Θεοφάνης,
Παπαδοπούλου Δώρα, Στεργιόπουλος Κώστας

Signum

Ετήσια Επιστημονική Έκδοση
Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου
Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Περίοδος β΄
Τεύχος 2-3/2016

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Π.

† Νιάνιας Γ. Δημήτριος, *Επίτιμος Διευθυντής*

Η Διεύθυνση του περιοδικού ασκείται συλλογικά από τη Γ.Σ. του Τομέα ΑΚΕΔ και την ευθύνη της έκδοσης έχει ο Κώστας Θεολόγου, *Επίκουρος Καθηγητής ΕΜΠ*

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Θεολόγου Κώστας, *Υπεύθυνος έκδοσης-Συντονιστής* • Καρασμάνης Βασίλης, *Καθ. ΕΜΠ* • Κουτούγκος Άρης, *Ομ. Καθ. ΕΜΠ* • Μηλιός Γιάννης, *Καθ. ΕΜΠ* • Μιχαηλίδης Παναγιώτης, *Επ. Καθ. ΕΜΠ* • Μπαλτάς Αριστείδης, *Ομ. Καθ. ΕΜΠ* • Πρωτοπαπαδάκης Ενάγγελος, *Επ. Καθ. ΕΚΠΑ* • Ρεντετζή Μαρία, *Αν. Καθ. ΕΜΠ* • Στεφανέας Πέτρος, *Επ. Καθ. ΕΜΠ* • Τσώλας Γιάννης, *Αν. Καθ. ΕΜΠ* • Χατζοπούλου Αλίκη, *Ομ. Καθ. ΕΜΠ*

Γραμματεία-Σύνταξη:

Θεολόγου Κώστας, *Επ. Καθ. ΕΜΠ* • Παπαζαφειροπούλου Σοφία-Αλεξία, *Δρ. ΕΜΠ* • Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευφροσύνη-Άλκηστη, *Διδάσκ. Παν. Θεσσαλίας* • Στέλιος Σπυρίδων, *ΕΔΙΠ, Δρ. ΕΜΠ* • Περιστέρης Φίλιππος, *υπ. Δρ. ΕΜΠ*

Υπεύθυνοι για τις βιβλιοκρισίες: Θεολόγου Κώστας, theologou@gmail.com • Στέλιος Σπυρίδων, stelioss@central.ntua.gr

Νέα /Ανακοινώσεις: Στέλιος Σπυρίδων, [ΕΔΙΠ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ, stelioss@central.ntua.gr](mailto:stelioss@central.ntua.gr)

Γλωσσική επιμέλεια: Ελένη Γιαννακοπούλου, *Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.*

Μακέτα εξωφύλλου: Ελισσαίος Κατσαραγάκης, *Καθ. ΕΜΠ*

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Άννα Τσαχουρίδου, *Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.*

Εκτύπωση: *Εκτυπωτική Μονάδα Ε.Μ.Π.*

Διεύθυνση: ΕΜΠ, Ηρ. Πολυτεχνείου 9, 15780 Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου,
Γενικές Έδρες, Τομέας ΑΚΕΔ, πτ. Ε΄, 1ος όρ., γρ. 105.

Τηλ. 210 7722255, 6976016195, e-mail: ktheolog@central.ntua.gr, theologou@gmail.com

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού Signum αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατά κανέναν τρόπο τα μέλη της Εκδοτικής/Συντακτικής Ομάδας του ή κάποιο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του ΕΜΠ. Τα κείμενα αποτελούν πνευματική ιδιοκτησία του περιοδικού (δηλαδή της ΓΣ του Τομέα ΑΚΕΔ), αλλά η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, με τη δέουσα παραπομπή/αναφορά σε αυτά.

ISSN: 1792-2135

Περιεχόμενα

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ	3
-----------------------------	---

ΑΡΘΡΑ

1. Οριενταλισμός: η πολυσημία του όρου και η καλλιτεχνική προσέγγισή του μέσα από το έργο του Θεόδωρου Ράλλη, <i>Μίρκα Παλιούρα</i>	5
2. Κλασσικά θέματα στη ζωγραφική και στη γλυπτική του Τρίτου Ράιχ (1933-1945), <i>Κατερίνα Μανδρώνη</i>	25
3. Η μορφή / μη μορφή της δημοκρατίας: Διερεύνηση των εννοιών της ολότητας, της συνέχειας και της αποσπασματικότητας στην πλαστική διάπλαση του σύγχρονου δημόσιου χώρου, <i>Ελένη Τάτλα</i>	53
4. Η επίδοση των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης, <i>Ιωάννης Ε. Τσώλας</i>	65
5. Μια αποκωδικοποίηση του παρόντος με τη γενεαλογική μέθοδο του Φουκώ, <i>Άννα Μπουλογούρη</i>	87
6. Η φιλοσοφία της μουσικής και η πορεία του πυρηνικού χαρακτήρα της στον τομέα της Αισθητικής, <i>Φίλιππος Περιστέρης</i>	103
7. Η επίδραση των ερευνητικών υποδομών στη σύγκλιση των ερευνών προκαθορισμένου και ευέλικτου σχεδίου, <i>Γιάννης Κάλλας, Απόστολος Λιναρδής, Δήμητρα Κονδύλη</i>	119
8. Hannah Arendt: η αποδόμηση και ο μετασχηματισμός της διαλεκτικής υπό το πρίσμα ενός ηθικού επαναπροσδιορισμού του πολιτικού, <i>Ευγενία Θανοπούλου</i>	137
9. Τα φαντάσματα της παντοδυναμίας, η απουσία του ήθους της θνητότητας και η απαίτηση της συνάντησης του περιβαλλοντικού κινήματος με το δημοκρατικό κίνημα, <i>Αλέξανδρος Θεοδωρίδης</i>	151
10. Μεταφορά Υψηλών Τεχνολογιών στην Ελλάδα μέσω του Θεσμού των Αντισταθμιστικών Ωφελημάτων, <i>Στέφανος Κ. Τσολακίδης</i>	173
11. Η συλλογική ταυτότητα της Ευρώπης και η πολιτική ολοκλήρωσή της, <i>Gerhard Preyer</i>	189
12. Πολιτικές για τη Διαχείριση Παράκτιων Ζωνών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και οι Νέες Προκλήσεις, <i>Αγησίλαος Οικονόμου</i>	201
13. Προσεγγίζοντας όρους ψυχολογίας, που υπάρχουν στην καθημερινότητά μας, αλλά μοιάζουν δυσνόητοι, <i>Ευφροσύνη-Άλκηστη Παρασκευοπούλου-Κόλλια</i>	215

14. Η δημόσια τέχνη του γκράφιτι στο δημόσιο αστικό χώρο, <i>Κώστας Θεολόγου</i>	227
15. Η διττή εννοιολόγηση των πεποιθήσεων και η αναθεώρησή τους, <i>Σπυρίδων Στέλιος</i>	237
16. Το εμπειρικό στοιχείο στη νέα επιστημονική πρακτική του 16ου και 17ου αι. Από τον Koyré και τον Zilsel στη Long και τη Smith, <i>Ευμορφία (Φούλη) Πανταζή</i>	253
17. Η γενίκευση της εκπαίδευσης στην Ευρώπη κατά το 19ο αιώνα ως σύμπτωμα και ως αποτέλεσμα της Βιομηχανικής Επανάστασης, <i>Αθηνά Σπηλιώτη</i>	271
18. Κοινωνικές ελίτ στην κοινωνία της πληροφορίας: Το ψηφιακό χάσμα, <i>Κώστας Ρόντος, Νίκος Ναγόπουλος, Φλώρα Τσάπαλα</i> ...	279

ESSAY REVIEW

Οι ιστοριογραφικές τάσεις στο πεδίο της ιστορίας και κουλτούρας του αυτοκινήτου, <i>Σοφία – Αλεξία Παπαζαφειροπούλου</i>	303
---	-----

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

P. N. Diamandouros, T. Dragona, Ç. Keyder (eds.), 2010, Spatial Conceptions of the Nation: Modernizing Geographies in Greece and Turkey, London, New York: Tauris Academic Studies	327
Pierre Duhem, 2007, <i>Σώζειν τα Φαινόμενα. Δοκίμιο για την έννοια της φυσικής θεωρίας από τον Πλάτωνα έως τον Γαλιλαίο</i> , εκδ. Νεφέλη	331
Joseph A. Schumpeter, 1989, <i>Essays on entrepreneurs, innovators, business cycles and the evolution of capitalism</i> , New Jersey, Transaction Publishers	335
Ελένη Βαρίκα, 2009, <i>Για μια πολιτική γραμματική του φύλου,</i> Αθήνα, εκδ. Πλέθρον	339
Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, 2008, <i>Εισαγωγή στην αισθητική,</i> εκδ. Συμμετρία	347
Rachel Maines, <i>Ηδονήσεις, η γυναικεία σεξουαλική ικανοποίηση, “η υστερία” και ο δονητής</i> , μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος, εκδ. Τραυλός	351

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	355
---	-----

Σημείωμα της Σύνταξης

Αυτό το διπλό τεύχος καθυστέρησε πολύ να εκδοθεί και οφείλουμε να απολογηθούμε εν μέρει εκ των προτέρων ή εκ των ...υστέρων σε ορισμένους συνεργάτες και συναδέλφους που απέσυραν τα άρθρα τους ή σε άλλους που δεν τους εντοπίσαμε για να επικαιροποιήσουν το κείμενό τους και να εγκρίνουν την έκδοσή του.

Είμαστε πάντως περήφανοι για τα κείμενα αισθητικής και ιστορίας της τέχνης που περιλαμβάνουμε στο τεύχος 2-3 του περιοδικού μας: η Δρ. Μίρκα Παλιούρα, η Δρ. Κατερίνα Μανδρώνη και η Δρ. Ελένη Τάτλα μας καθοδηγούν στις διαδρομές της τέχνης και διανοίγουν ακτίνες ενός πολιτικού στοχασμού· συνάμα ο πολύ ταλαντούχος μας υπ. δρ. Φίλιππος Περιστερής στοχάζεται για την αισθητική φιλοσοφία της μουσικής στο χρόνο.

Η τριπλή συνεργασία των συναδέλφων από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Κώστας Ρόντος, Νίκος Ναγόπουλος και Φλώρα Τσάπαλα) μας υπέβαλε μια σημαντική και πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη για την έννοια του ψηφιακού χάσματος με αναφορά στις κοινωνικές ελίτ στην κοινωνία της πληροφορίας.

Η επίσης τριπλή συνεργασία Γιάννη Κάλλα, Απόστολου Λιναρδή και Δήμητρας Κονδύλη απέδωσε το γόνιμο στοχασμό περί την επίδραση των υποδομών της έρευνας στη σύγκριση των ερευνών ευέλικτου και προκαθορισμένου σχεδίου, ο Αλέκος Θεοδωρίδης από το Πανεπιστήμιο Θράκης συλλογάζεται συμπαντικά και επιχειρηματολογεί υπέρ μιας συνάντησης του περιβαλλοντικού κινήματος με το δημοκρατικό κίνημα. Ο Νίκος Ναγόπουλος από το Πανεπιστήμιο του Αιγαίου μετέφρασε από τα γερμανικά τον Κοινωνιολόγο Gerhard Preyer που επιμένει εύστοχα να ερευνά τη συλλογική ταυτότητα της Ευρώπης και την πολιτική ολοκλήρωσή της. Η Δρ. Φρύνη Παρασκευοπούλου-Κόλλια, διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, προσεγγίζει όρους ψυχολογίας στην καθημερινή ζωή που μας απασχολούν αλλά φαίνονται δυσνόητοι.

Από τους συναδέλφους του Τομέα έχουμε την τιμή να φιλοξενούμε το κείμενο του Γιάννη Τσάλα για τις επιδόσεις των επιχειρήσεων στο πλαίσιο μιας αειφορίας, τη συμβολή του Δρ. Αγησίλαου Οικονόμου, που υπό μια νομική έποψη παρουσιάζει κάποιες όψεις που έχουν οι πολιτικές για τη διαχείριση παράκτιων ζωνών στην ΕΕ, το άρθρο του Δρ. Σπύρου Στέλιου για τις πεποιθήσεις και την αναθεώρησή τους, και μια μεταγραφή ομιλίας του Κώστα Θεολόγου στο Μουσείο Μπενάκη για το επίδοκο ζήτημα του γκραφίτι και της δημόσιας τέχνης στον δημόσιο αστικό χώρο.

Η υποψήφια διδάκτωρ ΕΜΠ Ευγενία Θανοπούλου αποδομεί και μετασχηματίζει τη διαλεκτική υπό το πρίσμα ενός ηθικού επαναπροσδιορισμού του πολιτικού με τα εννοιολογικά εργαλεία της Hannah Arendt, η μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Πάντειο Άννα Μπουλογούρη αποκωδικοποιεί τη σύγχρονη κρίση με την κατά Φουκώ γενεα-

λογική μέθοδο, η υπ. Δρ. Φούλη Πανταζή μας εξοικειώνει με την επιστημονική πρακτική του 16ου και του 17ου αιώνα και η προπτυχιακή φοιτήτρια του ΕΑΠ Αθηνά Σπηλιώτη με ένα σύντομο κείμενο παραθέτει περιεκτικά τη διαδικασία με την οποία γενικεύτηκε η εκπαίδευση στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα.

Οι βιβλιοκρισίες περιλαμβάνουν μια σημαντική βιβλιογραφική «εποπτεία» των ιστοριογραφικών τάσεων στο πεδίο της κουλτούρας του αυτοκινήτου από την Αλεξία Παπαζαφειροπούλου, μια ενδιαφέρουσα ανάγνωση του βιβλίου «Ηδονήσεις, η γυναικεία σεξουαλική ικανοποίηση, η υστερία και ο δονητής» από την Αθηνά Δεμερντζή, την παρουσίαση από τον ποιητή και Δρ. Θεοφάνη Παπαγεωργίου μιας συλλογής δοκιμίων του Joseph A. Schumpeter, μια κριτική παρουσίαση του δοκιμίου του Pierre Duhem «Σώζειν τα φαινόμενα», μια κριτική ματιά στην «Πολιτική Γραμματική του φύλου» της Ελένης Βαρίκα από την Δώρα Παπαδοπούλου, μια κριτική της «Εισαγωγής στην Αισθητική» της Αθανασίας Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη και μια κριτική του Κώστα Θεολόγου στα αγγλικά για το βιβλίο «Spatial Conceptions of the Nation: Modernizing Geographies in Greece and Turkey», συλλογή κειμένων που επιμελήθηκαν οι P. N. Diamandouros, T. Dragona και Ç. Keyder.

Νομίζω, εν κατακλείδι, όπως και να έχει, ότι κάναμε σωστά που περιλάβαμε και τα κείμενα και εκείνων των συνεργατών του τεύχους από τους οποίους δεν λάβαμε πρόσφατη έγκριση, όπως του Δρ. Στέφανου Τσολακίδη, για τη μεταφορά υψηλών τεχνολογιών στην Ελλάδα μέσω του Θεσμού των Αντισταθμιστικών Ωφελημάτων, αλλά και του Δρ. Κώστα Στεργιόπουλου και της Αθηνάς Δεμερντζή για τις βιβλιοκρισίες τους. Στην πράξη, λοιπόν, δείχνουμε ότι το *Signum* θέλουμε να είναι ανοικτό εξίσου σε μέλη ΔΕΠ όσο και σε φοιτητές όλων των βαθμίδων, με γνώμονα ένα αξιόμαχο και φροντισμένο κείμενο, που διδάσκει ή/και θέτει ερωτήματα για σκέψη ή περαιτέρω έρευνα.

Δεν θα ήταν δυνατή αυτή η έκδοση χωρίς την ακαδημαϊκή, ηθική και οικονομική στήριξη του Ιδρύματός μας, την οποία ενσαρκώνει ο Αναπληρωτής Πρύτανη Καθηγητής Δημήτρης Παπαντώνης. Ο κύριος Παπαντώνης υποδέχθηκε υποδειγματικά το αίτημά μας και είχε την ευγενή υπομονή να μας περιμένει μέχρι να υποβάλουμε το συνολικό πακέτο κειμένων του διπλού τεύχους. Ευχαριστούμε τις «Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ» που αναλαμβάνουν την προεκδοτική φροντίδα για την προετοιμασία του τεύχους μας. Και μια αναγνώριση της συμβολής του φίλτατου Καθηγητή Ελισαίου Κατσαραγάκη που φιλοτέχνησε τόσο όμορφα το εξώφυλλο του περιοδικού και λησμονήσαμε να αναφέρουμε στην ταυτότητα του πρώτου τεύχους.

Σε όλες και όλους τους συνεργάτες, συγγραφείς, κριτές, συμπαραστάτες, βοηθούς εκφράζω την αγάπη, την φιλία και την εκτίμησή μου.

Ας είναι καλοτάξιδο το διπλό τεύχος μας και να ευχηθούμε οι ανθρωπιστικές σπουδές να έχουν τη θέση που πρέπει να έχουν στον ακαδημαϊκό χώρο και στον ανθρώπινο στοχασμό.

Κώστας Θεολόγου, Ιούνιος 2016

Οριενταλισμός: η πολυσημία του όρου και η καλλιτεχνική προσέγγισή του μέσα από το έργο του Θεόδωρου Ράλλη¹

Μίρκα Παλιούρα

Ο *Οριενταλισμός*² υπήρξε, ως όρος, πολυσήμαντος, αφού αρχικά αφορούσε τη μελέτη των γλωσσών, της λογοτεχνίας, της σκέψης, των θρησκειών, της τέχνης και της κοινωνικής ζωής της Ανατολής, με σκοπό τη διάσωσή τους και τη γνωριμία τους με τη Δύση³, δηλαδή κυρίως την Ευρώπη⁴. Για τον Edward Saïd⁵ οι οριενταλιστικές σπουδές αποτέλεσαν αυτές καθ' αυτές έκφραση τεχνικής και διανοητικής ανωτερότητας και προέκταση της πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής υπεροχής της Δύσης, στην οποία συνέβαλαν οι επιστήμες, τα ταξίδια, η φανταστική λογοτεχνία και οι εικαστικές τέχνες. Επομένως ο όρος αντιστοιχεί σ' ένα οικοδόμημα και όχι σε μια πραγματικότητα, σε ένα έμβλημα δύναμης και επιβολής. Στη συνέχεια απώλεσε το συγκεκριμένο περιεχόμενο και, παρά τον επιστημονικό

1 Το παρόν κείμενο αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής της Μ.Π. Ένα μέρος συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο της έκθεσης *Θεόδωρος Ράλλης: με το βλέμμα στην Ανατολή*, που είχε επιμεληθεί η ίδια στο Μουσείο Μπενάκη Ισλαμικής Τέχνης 10.12.2014-15.3.2015.

2 Ο Μ. Βλάχος χρησιμοποιεί τον όρο Ανατολισμός μεταφράζοντας εύστοχα τον ξένο όρο, στο άρθρο του «Έλληνες ζωγράφοι της Ανατολής – Orientalistes» στο *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, 2003, 51-63. Χρησιμοποιούμε τη μεταγραφή του ξένου όρου (Orientalisme, Orientalism, Orientalismus) προς αποφυγή τυχόν συνδηλώσεων και παρανοήσεων. Βλ. και E. Saïd, *Οριενταλισμός*, 1996.

3 J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, xii.

4 Χαρακτηριστικός είναι ο ορισμός του Οριενταλισμού από τον γνωστό ιστορικό και κοινωνιολόγο Maxime Rodinson (1915-2004), κατά τον οποίο «Ο Οριενταλισμός είναι η μελέτη των ανατολικών κοινωνιών, των ανατολικών πολιτισμών, των ανατολικών λογοτεχνιών, των ανατολικών ιστοριών, δηλαδή που έχουν κριθεί ανατολικές από τους δυτικούς, μιας και η Δύση είναι η πηγή αυτής της σύλληψης του Οριενταλισμού.». Βλ. Hassan Arfaoui, “Entretien avec Maxime Rodinson”, *Mars, Le Monde Arabe dans la recherche scientifique*, No 4, Hiver 1995, 27-40.

5 Βλ. E. Saïd, *L'Orientalisme: L'Orient créé par l'Occident*, 1980.

θαυμασμό για εξωτικές χώρες και κουλτούρες, έγινε το μέσον δημιουργίας μιας στερεοτυπικής και μυθικής Ανατολής, όπου η Ευρώπη μπορούσε ευκολότερα να επιβληθεί⁶. Στην Ανατολή, σχηματοποιημένη σε αρκετές περιπτώσεις ως ενιαία και άχρονη εικόνα, αποδόθηκαν χαρακτηριστικά που η Δύση θεωρούσε μειωτικά, όπως η ερωτική έξαψη, ο ανορθολογισμός, η στασιμότητα κ.λπ⁷. Σύμφωνα με τον Saïd «Η Ανατολή υπήρξε σχεδόν μια ευρωπαϊκή επινόηση, και από την αρχαιότητα στάθηκε πάντα ένας τόπος ρομαντισμού, εξωτικών πλασμάτων, αζέχαστων αναμνήσεων και τοπίων, σημαντικών εμπειριών»⁸, ενώ για την Αμερική η Ανατολή σήμαινε περισσότερο την Άπω Ανατολή. Ακόμη όμως και στον ευρωπαϊκό χώρο, δεν συνδέονται όλες οι χώρες στον ίδιο βαθμό. Πιο στενή σχέση παρατηρείται στη Γαλλία και στη Βρετανία, που είχαν έντονη αποικιοκρατική πολιτική, και λιγότερο στη Γερμανία, στην Ιταλία, στην Ισπανία ή στην Πορτογαλία.

Ο Οριενταλισμός παρουσιάστηκε αρχικά ως ένα ναρκισσιστικό παιχνίδι που αντιπαρέθετε κατασκευασμένες ετερότητες γύρω από το μύθο της απόλυτης διαφορετικότητας. Αυτή η αντιπαράθεση υπηρέτηθηκε από ένα ιστορικό πλαίσιο, ενώ οι επιστημονικές διαφωνίες, συχνά, ήταν η ηχώ των πολιτικών διαμαχών⁹. Κυριάρχησαν υπεραπλουστευτικά σχήματα για την «Ανατολή» και τη «Δύση», ως μια σύνθεση φανταστικών χώρων. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα περισσότερα κείμενα για την Ανατολή και το Ισλάμ –του οποίου η μυστικιστική αντίληψη από τους Γάλλους και τους Οριενταλιστές ήταν κατασκευάσμα– η προσοχή επικεντρώνεται στα αστικά κέντρα και στην «κειμενικότητα», ενώ απουσιάζουν κατά το ήμισυ η καθημερινή ζωή και η «προφορικότητα». Αν λοιπόν η Ανατολή αποτελεί για την Ευρώπη τον πολιτισμικό ανταγωνιστή της ή «μια από τις βαθύτερες και τις πιο έμμονες εικόνες της του άλλου»¹⁰, έτσι όπως ορίζεται από κάποιους μελετητές, αυτό αποτέλεσε, ειδικά από την εμφάνιση του πονήματος του Saïd και μετά, ένα πεδίο συζητήσεων και ανταλλαγής απόψεων. Η σημαντική συνεισφορά του συγκεκριμένου, κλασικού πια εγχειριδίου, έγκειται στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το ζήτημα. Ο ορισμός της Ανατολής ως «... ένα αναπόσπαστο τμήμα του ευ-

6 Κατά τον John MacKenzie αυτή η νέα αρνητική σημασία επικράτησε τις δεκαετίες του 1980 και 1990. Βλ. J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, xii.

7 Το ρεύμα του Οριενταλισμού στην τέχνη, που συνδέεται με την αποικιοκρατική πολιτική χωρών της Δ. Ευρώπης σε μια εποχή αναλφαβητισμού, έπαιξε ένα ρόλο προπαγάνδας το ίδιο σημαντικό με αυτόν που παίζει σήμερα η τηλεόραση, κατά τον Michel Thévoz. Βλ. Michel Thévoz, “L’Orient: réalité et fantasme”, *Sillex*, 1979, 96.

8 E. Saïd, *Οριενταλισμός*, 1996, 11.

9 Hassan Arfaoui, “Entretien avec Maxime Rodinson”, *Mars, Le Monde Arabe dans la recherche scientifique*, No 4, Hiver 1995, 27-40.

10 Ό.π., 12.

ρωπαϊκού υλικού πολιτισμού και κουλτούρας»¹¹ συνδέεται με την αναπαράσταση αυτού του τμήματος από ένα σύνολο πολιτιστικών, ιδεολογικών, επιστημονικών και άλλων εκφράσεων¹². Η βοήθεια της Ανατολής στον προσδιορισμό της Ευρώπης ή της Δύσης γενικότερα «...ως αντιθετική της εικόνα, ιδέα, προσωπικότητα, εμπειρία»¹³, αποτελεί ίσως μια εύστοχη διαπίστωση που μπορεί με σχετική ευκολία να τεκμηριωθεί με πλήθος παραδειγμάτων. Η συγκρότηση αυτού του σώματος «θεωρίας και πρακτικής»¹⁴ επιτρέπει τη διήθηση και ταυτόχρονα τον πολλαπλασιασμό της Ανατολής και της εικόνας της, με σκοπό τη χειραγώγηση και την άσκηση εξουσίας στο γεωγραφικό χώρο της Ανατολής από τη Δύση. Αν και οι οπαδοί της άποψης του Saïd διακρίνουν την επεκτατική πολιτική και την κυριαρχία της Δύσης και στις διαφορετικές εκφάνσεις της τέχνης, άλλοι ερευνητές επανεξετάζουν ενδελεχώς τη συγκεκριμένη θέση. Ο J. MacKenzie διατυπώνει την άποψη ότι ο Οριενταλισμός και ο ιμπεριαλισμός δεν προχώρησαν σε παράλληλη πορεία¹⁵. Τα παραπάνω συνοψίζονται χρονολογικά από τις αρχές του 19ου αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, διάστημα κατά το οποίο η Βρετανία και η Γαλλία¹⁶ κυριάρχησαν στην Ανατολή. Η Γαλλία, κυρίως από το 1880 έως το 1930¹⁷, ήταν στο απόγειο της αποικιοκρατικής της επέκτασης. Αναπόφευκτα η ιστορία του Οριενταλισμού συνδέθηκε στενά με γεωπολιτικές αντιλήψεις του χώρου. Συνοπτικά αναφέρουμε τα κυριότερα ιστορικά γεγονότα που προετοίμασαν, οριοθέτησαν και επηρέασαν το κίνημα: Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο το 1798-99, η Ελληνική Επανάσταση το 1821, η κατάκτηση της Αλγερίας από τη Γαλλία το 1830, η παρουσία των Άγγλων στο Αντεν το 1839, η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869, η Ostpolitik της Πρωσικής αυτοκρατορίας, η διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα προτεκτοράτα της Αγγλίας και της Γαλλίας στο Levant και το Maghreb, αποτελούν τα κυριότερα ορόσημα της δυτικής επεκτατικής πολιτικής. Γενικότερα, η αναπαράσταση της Ανατολής στη Δύση, έτσι όπως έχει μελετηθεί μέχρι πρότινος, θέτει πάρα πολλά ερωτήματα και εξακολουθεί να ανασκευάζει επί μέρους εικόνες που είχαν παραμορφωθεί με την πάροδο των δεκαετιών.

11 Ό.π., 12.

12 Ό.π., 35: «Ο Οριενταλισμός ανταποκρινόταν περισσότερο στην κουλτούρα που τον δημιούργησε παρά στο υποθετικό αντικείμενό του, το οποίο επίσης παρήχθη στη Δύση.».

13 Ό.π., 12. Βλ. και Thierry Hentsch, *L' Orient imaginaire; la vision politique occidentale de l' est méditerranéen*, 1988, 124.

14 Ό.π., 17.

15 J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, xv.

16 Για την απεικόνιση της Ανατολής στη Γαλλία μέσω περιοδικών βλ. Anne-Marie Laplagne-Souami, *La représentation de l' Orient en France à travers la Revue des Deux Mondes (1830-1860)*, 1985.

17 Κατά το διάστημα αυτό η Γαλλία απέκτησε αποικίες ή προτεκτοράτα στην Ινδοκίνα, την Τυνησία, τη Δ. Αφρική, τη Μαδαγασκάρη και το Μαρόκο.

Τίγρης και τίγρισα, Θ. Ράλλης, ελαιογραφία σε όνυχα, Ιδιωτική Συλλογή.

Στο πλαίσιο αυτό ο *Οριενταλισμός* στην τέχνη, όπως ορίζεται σήμερα, αποτέλεσε ένα καλλιτεχνικό κίνημα που άκμασε κατά το β' μισό του 19ου αιώνα και συνέχισε την παρουσία του, με τα χαρακτηριστικά που καθιερώθηκε, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η μελέτη του κινήματος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον –η ολοένα και αυξανόμενη διεθνής βιβλιογραφία, καθώς και η διοργάνωση εκθέσεων, είναι ενδεικτικές– ειδικά κατά την τελευταία τριαντακονταετία στη Δύση, καθώς πολλά κράτη της Ανατολής έχουν αποκτήσει πια την ανεξαρτησία τους, επιτρέποντας πλέον την ανώδυνη μελέτη του αποικιοκρατικού παρελθόντος τους.¹⁸ Ο όρος συνδέθηκε περισσότερο με τη ζωγραφική –όπως και με την αρχιτεκτονική, τη μουσική¹⁹ και τη γλυπτική– όπου οι καλλιτέχνες που εμπλέκονται ήταν κυρίως Γάλλοι και Άγγλοι και δευτερευόντως άλλες εθνικότητες, όπως Γερμανοί²⁰, Ιταλοί και Αμερικανοί. Η αναπαραγωγή μιας υποτιθέμενης Ανατολής, που εξαντλείται εικονογραφικά σε απεικονίσεις καθημερινών σκηνών νοχέλειας και ηδυπαθών οδάλισκων στον 19ο αιώνα, προχωρά σταδιακά στην ανάπτυξη μιας εικόνας πιο πραγματικής. Παρ' όλη όμως την αληθοφάνειά της δεν απαλλάσσεται από τις προβολές του δυτικού πολιτισμού πάνω στο ελάχιστο γνω-

18 Βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία σχετικά με τη διοργάνωση σχετικών εκθέσεων στο J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 44-45, υποσημ. 6.

19 Πολυάριθμοι είναι οι χαρακτηριστικοί τίτλοι οπερών διαφορετικών συνθετών: Cherubini – *Les Abencérages* (1813), Gounod – *Reine de Saba* (1862), Verdi – *Aïda* (1869), Bizet – *Djamileh* (1872), Saint-Saëns – *Samson et Delila* (1877).

20 Ο Οριενταλισμός είχε μικρότερη απήχηση στις Γερμανικές χώρες, όπου ο Ρομαντισμός βασίστηκε στους εθνικούς μύθους. Συνδέθηκε περισσότερο με τη λογοτεχνία και τη φιλοσοφία παρά με την τέχνη. Βλ. Ph. Jullian, *The Orientalists, European Painters of Eastern Scenes*, 1977, 26, 42.

στό «άλλο»²¹, το οποίο δρα ως αποθεματικός χώρος των ενοχών ή νομιμοποιημένων σκέψεων και επιθυμιών του θεατή στη Δύση, αλλά και ως πηγή απόλαυσης, μέχρι το σημείο που να μη θίγει την τάξη πραγμάτων στη δυτική κοινωνία. Κατά τους προηγούμενους αιώνες ανιχνεύουμε έργα, λογοτεχνικά και ζωγραφικά, που έχουν ως θέμα τους την Ανατολή – χαρακτηριστική είναι η επήρεια του τουρκικού πολιτισμικού στοιχείου από το 18ο αιώνα–, που όμως δεν είχαν την καθολικότητα που απέκτησαν το 19ο. Η οικονομική ανάπτυξη και η βιομηχανική επανάσταση συνέβαλαν στη συγκρότηση αστικού πληθυσμού που υποστήριξε την καλλιτεχνική παραγωγή, μιας και το έργο τέχνης με θέμα ένα νεανικό πρόσωπο κι ένα ηδυπαθές γυναικείο κορμί, πεδίο ονειροπολήσεων του ανδρικού κυρίως πληθυσμού, δικαιολογούσε την επιθυμία του να παρατηρεί το γυναικείο γυμνό και παράλληλα να κοσμεί με αυτό το χώρο του. Η συγκεκριμένη άποψη μπορεί να θεωρηθεί υπέρ-απλούστευση των κοινωνικών ζυμώσεων που επηρεάζουν και τους καλλιτέχνες, δεν παύει όμως να προβάλλεται από το γεγονός της μεγάλης ζήτησης ανάλογων έργων που προσφέρουν *έρωτα για πούλημα*.

Ο όρος Οριενταλισμός εμφανίστηκε στη Δ. Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και έγινε επίσημα αποδεκτός στη Γαλλία από την Ακαδημία το 1840. Η οριενταλιστική περίοδος²² συμπίπτει χρονικά με την εξάπλωση του Ρεαλισμού στη ζωγραφική, από τις αρχές του στην ακαδημαϊκή πρακτική μέχρι την αντικατάστασή του από διάφορα αντι-ρεαλιστικά κινήματα του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα. Διήρκεσε κατά τριάντα χρόνια περισσότερο από τον Ρομαντισμό λόγω της κρυφής προτίμησης για βιαιότητα και καταπίεση, κατά τον Philippe Jullian²³.

Η συζήτηση γύρω από το συγκεκριμένο καλλιτεχνικό κίνημα εγείρει ποικίλα ερωτήματα σε σχέση με το βαθμό συμπόρευσής του με το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον της εποχής του. Οι περισσότερες εκθέσεις που έχουν διοργανωθεί στο παρελθόν με θέμα την οριενταλιστική ζωγραφική αγνόησαν την ιδεολογική διάσταση και δεν εστίασαν στη σχέση της τότε επικρατούσας πολιτικής πρακτικής και στο παραγόμενο καλλιτεχνικό έργο²⁴.

Ο Οριενταλισμός δεν αποτέλεσε ποτέ σχολή με την οργανωμένη έννοια του όρου, παρ' όλο που ο Leonce Bénédite –από τους ιδρυτές της Société des peintres

21 Ch. Peltre, *Orientalisme*, 2004, 11-12. Ενδεικτική είναι η γαλλική λογοτεχνική παραγωγή με τα αντίστοιχα θέματά της – π.χ. *Orientales* (1829) του Victor Hugo, *Le Voyage de Sparte* (1906), του Maurice Barres, *Les aventures du dernier Abencerage* και *Itinéraire de Paris à Jérusalem* (1811) του Chateaubriand.

22 Συνηθίζεται να ορίζεται ως αρχή της «Οριενταλιστικής περιόδου» η εισβολή στην Αίγυπτο του Στρατηγού Βοναπάρτη το 1798, παρόλο που τα γαλλικά στρατεύματα έμειναν στην Αίγυπτο μόνο τρία χρόνια.

23 Ph. Jullian, *The Orientalists*, 1977, 28.

24 J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 45.

1. *Κιρκασία στο λουτρό (τιμήμα)*, Θ. Ράλλης, ελαιογραφία σε καμβά, Ιδιωτική Συλλογή.
 2. *Μετά το λουτρό*, 1880, Θ. Ράλλης, ελαιογραφία σε περγαμηνή, Ιδιωτική Συλλογή.

orientalistes français— έκανε λόγο για οριενταλιστική σχολή (École orientaliste)²⁵. Ουσιαστικά υπήρξε το γενικό πλαίσιο, κυρίως σε σχέση με την επιλογή των θεμάτων, το ρεύμα μέσα στο οποίο διαφορετικοί καλλιτέχνες άντλησαν την έμπνευσή τους. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να επισημανθεί ένα θέμα αγαπητό και σε άλλες εποχές, που κυριαρχεί όμως τώρα, η γυναίκα, ειδικά της Ανατολής, όπως οι δυτικοί ζωγράφοι την ενδύουν πολιτισμικά. Η εικόνα της γυναίκας στα συγκεκριμένα έργα ποικίλλει αρκετά, ανάλογα με την εθνικότητα του καλλιτέχνη, τη δεκαετία, την τεχνική κ.λπ. Δεν παύει όμως να παρουσιάζει κοινά γνωρίσματα—όπου το ερωτικό στοιχείο κυριαρχεί— που παρατηρούνται σε όλη την καλλιτεχνική παραγωγή που καλύπτει χρονικά και θεματικά το συγκεκριμένο κίνημα. Κατ'αντιστοιχία, ήδη από το 18ο αιώνα, παρατηρείται μία τάση στο μουσουλμανικό κόσμο, στη λογοτεχνία και στην τέχνη, να απεικονίζονται γυναίκες με «έκφυλο» τρόπο, με τονισμένα τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και το φύλο, σε σημείο ώστε να διατυπώνεται ο αντιστοιχος όρος για την Ανατολή: Occidentalism²⁶.

Η Ανατολή, που ορίζεται, ανατολικά από τη βαλκανική χερσόνησο με κατεύθυνση μέσω της Εγγύς Ανατολής²⁷ προς τα βάθη της Άπω Ανατολής, και νότια

25 Βλ. R. Benjamin, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 62.

26 Βλ. ενδεικτικά *The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art. Occidentalism*, Stephen Vernoit, vol. XXIII, 1997, 198. Robinson M., "Qājār Painted Enamels" in *Paintings from Islamic Lands*, 1969, 187-205. Falk S.-J., *Qajar Paintings: Persian Oil Painting of the 18th and 19th Centuries*, 1972.

27 Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1902 από τον Αμερικανό ιστορικό A.T. Mahon για να

από τη Β. Αφρική προς το κέντρο της μαύρης ηπείρου, αποτέλεσε τη γεωγραφική έκταση από όπου αντλήθηκαν τα θέματα των οριενταλιστών ζωγράφων²⁸. Άμεσα συνδεδεμένο με το κίνημα είναι το ταξίδι, το οποίο, εκτός από την απαραίτητη παιδευτική του αξία, πραγματοποιούνταν πάντα με σκοπό την άντληση θεμάτων, τα οποία γίνονταν αποδεκτά και αγοράζονταν από το κοινό που παρακολουθούσε το Salon και τις οργανωμένες περιοδικές εκθέσεις. Συνοψίζεται καθαρά στη φράση του P.-M. Lenoir «Να συναντήσουμε θέματα για πίνακες και να τα ζωγραφίσουμε, αυτός ήταν ο σκοπός μας αναχωρώντας για την Αίγυπτο»²⁹.

Για τους Γάλλους οριενταλιστές³⁰ ζωγράφους, με τους οποίους συνδέεται περισσότερο ο όρος, η Ανατολή ήταν γύρω από τη λεκάνη της Μεσογείου, –Β. Αφρική και Μέση Ανατολή– όπως και για τους Γάλλους λογοτέχνες που έψαχναν «εικόνες» (Chateaubriand), βιάζονταν προς την «πατρίδα της φαντασίας» τους (Lamartine), αναζητούσαν την ιδανική γυναίκα (Nerval), ζούσαν ομαδικά (Fromentin) και αναζητούσαν το θαυμασμό μπροστά στην ομορφιά ή τη φτώχεια (Gautier) κ.λπ. Η Ανατολή παρέμενε περισσότερο ένας χώρος για τις αισθήσεις που συνδεόταν με στερεοτυπικές εικόνες μέσα από λέξεις που ηχούν παράξενα (Κοράνι, Παλμύρα) και όπου η γυναίκα παρέμενε μια μεγάλη ερωμένη σε ένα περιβάλλον κρυμμένο και απαγορευμένο (χαρέμι, χορός, λουτρό, άρωμα).³¹ Η Ανατολή επιτρέπει την παράβαση των απαγορευμένων ερωτικών επιθυμιών της Δύσης και συγκροτείται ως ο ιδανικός χώρος των σεξουαλικών φαντασιώσεων. Όλα αυτά σε μια ατμόσφαιρα εξωτισμού, ετερότητας, θεάτρου και χλιδής. Η «ανάγνωση» των οριενταλιστικών έργων από τους μελετητές –E. Saïd και L. Nochlin– προέβαλε την εικόνα μιας Ανατολής που απεικονίζεται επιλεκτικά και της οποίας τα ανατολικά αρχέτυπα, όπως τυραννία, σκληρότητα, τεμπελιά, νωχέλεια, τεχνολογική οπισθοδρόμηση και γενικά πολιτιστική παρακμή, πρόσφεραν τη δικαιολογία για μια ηγεμονική διακυβέρνηση από τη Δύση. Ειδικά η διάκριση των ανθρώπων με κριτήριο το χρώμα της επιδερμίδας, αλλά και η αντιμετώπιση των γυναικών, αποτέλεσαν το δείκτη

διακρίνει την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου από την περιοχή της Άπω Ανατολής. Πριν, μαζί με τον όρο «Ανατολή» χρησιμοποιούνταν με ταυτόσημη έννοια. Βλ. A. Williams, *Britain and France in the Middle East and North Africa*, 1968, κεφ. 1.

28 Εντυπωσιακή είναι η εκδοτική κίνηση για την Εγγύς Ανατολή που ανέρχεται σε 60.000 βιβλία μεταξύ 1800 και 1950. Βλ. Daniel Pageaux, «Orientalisme littéraire», 1990, 310.

29 P.-M. Lenoir, *Le Fayoum, le Sinaï et Petra*, 1872, 1: «Rencontrer des motifs de tableau et les peindre, tel fut notre but en partant pour l’Égypte».

30 Βλ. R. Benjamin, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 25, όπου αναφέρεται ότι πρώτος χρησιμοποίησε τον όρο ο Castagnary στο άρθρο του «Salon de 1864».

31 E. Saïd, *Οριενταλισμός*, 229: «Η Ανατολή υπαινίσσεται γονιμότητα, σεξουαλική υπόσχεση (και κίνδυνο), ακαταπόνητη αισθησιακότητα, βαθιές γενετήσιες δυνάμεις...».

της επικρατούσας άποψης³². Στα οριενταλιστικά έργα υπονοείται η απουσία του χρόνου και της προόδου, που αποτελεί υπεροχή της Δύσης. Επίσης, η εξιδανικευμένη εικόνα που προβάλλεται αποκλείει τη βρωμία και την ασθένεια³³. Είναι χαρακτηριστικό ότι για την L. Nochlin το έργο κάποιων οριενταλιστών ζωγράφων, όπως του J.-L. G6t6me, είναι σημαντικό και αξίζει όχι από την πλευρά της επικρατούσας αισθητικής της τέχνης, αλλά, υπό το συγκεκριμένο πρίσμα της θέσης της μελετήτριας, κατά το οποίο ανιχνεύεται στα οπτικά αυτά σχήματα λόγω η πρόβλεψη μιας αρχόμενης μαζικής κουλτούρας³⁴. Η σημαντική κριτική του J. MacKenzie διατυπώνει την αντίθεσή του στο μοντέλο του Saïd, που υποστηρίχθηκε από ιστορικούς που δεν ασχολούνται με τον ιμπεριαλισμό³⁵, καθώς και με σαφή επιχειρήματα στη συλλήβδην ομαδοποίηση των οριενταλιστών ζωγράφων και του έργου τους κατά το 19ο αιώνα. Ξεκαθαρίζει δε ότι οι εκάστοτε ιστορικές συνθήκες επιφέρουν σημαντικές διαφορές και ότι η διάρκεια της ανατολίτικης εμμονής – από το τέλος του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα– θα έπρεπε να μας προβληματίσει ως προς την «αποδόμησή» του, η οποία είναι περίπλοκη και αποφέρει διαφορετικά αποτελέσματα σε διαφορετικές περιόδους, καθώς και αντιθετικούς διχασμούς μεταξύ των καλλιτεχνών, ακόμη και στο έργο ενός³⁶.

Αν και ειδικά στη Γαλλία ο Οριενταλισμός³⁷ δέχτηκε κάποια κριτική στη δεκαετία του 1870³⁸, κατάφερε όχι μόνο να επιβιώσει –η λέξη είχε θετική σημασία– αλλά να επαναπροσδιοριστεί στις δεκαετίες του 1880 και 1890 και να αποτελέσει ένα πολύ δημοφιλές είδος που χρονικά έφτασε μέχρι τα χρόνια του μεσοπολέμου³⁹. Ο αριθμός των καλλιτεχνών που χαρακτηρίζονται ως οριενταλιστές είναι αρκετά υψηλός, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται σ' αυτόν αρκετοί ερασιτέχνες ταξιδιώτες⁴⁰.

32 J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 46.

33 Ό.π., 46.

34 L. Nochlin, "The Imaginary Orient", *Art in America* (Μάιος 1983), 189.

35 Knight, Kimberly Bray, "Bibliography of Books and Articles Published on Colonialism and Imperialism in 1999", *Journal of Colonialism and Colonial History*, 2000.

36 Βλ. J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 47.

37 Αποδίδεται η συγκεκριμένη χρήση στον Théophile Gautier. Βλ. J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 43.

38 Βλ. R. Benjamin, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 23. Είναι ενδεικτικό ότι, για διαφορετικούς λόγους ο κάθε ένας, οι Γάλλοι σοσιαλιστές, οι φιλοβασιλικοί καθώς και οι δημοκρατικοί, όπως ο George Clemenceau, μοιράστηκαν το αντί-αποικιοκρατικό αίσθημα μετά την ήττα της Γαλλίας το 1871. Πίστευαν ότι η Γαλλία έπρεπε να συγκεντρώσει τις δυνάμεις της στα σύνορα με τη Γερμανία, παρά να τις μοιράζει σε απομακρυσμένες περιοχές εκτός Ευρώπης. Επιπλέον, υπήρχε η αντίληψη ότι περισσότερο κόστιζε η διακυβέρνηση των συγκεκριμένων περιοχών σε σχέση με αυτό που απέδιδαν στη μητροπόλη.

39 J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 43.

40 Στο κλασικό πλέον βιβλίο της L. Thornton, *Les orientalistes peintres voyageurs*, 1983, αναφέρονται

Γητεύτρα πυθόνων, 1882, Θ. Ράλλης, ελαιογραφία σε καμβά, Ιδιωτική Συλλογή.

Αρκετές διαφορές χαρακτηρίζουν τους καλλιτέχνες αυτούς, αφού κάποιοι αφιέρωσαν ένα μέρος του έργου τους στα οριενταλιστικά θέματα, ενώ άλλοι ολόκληρο. Αρκετοί ταξίδεψαν στην Ανατολή, διαμένοντας μεγάλα ή μικρά χρονικά διαστήματα, και ορισμένοι όχι. Ο γαλλικός Οριενταλισμός διακρίνεται από τον αντίστοιχο βρετανικό από τη μεγαλοπρέπεια και το μέγεθος των έργων, αλλά και από το γεγονός ότι τα έργα προηγήθηκαν της ευρωπαϊκής επιβολής στη Μ. Ανατολή και στη Β. Αφρική. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση ότι η ισλαμική Μ. Ανατολή, η οποία κατά τον Gautier αντικατέστησε την Ιταλία ως τόπος έμπνευσης⁴¹, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την οριενταλιστική καλλιτεχνική παραγωγή.

Σχηματικά ο Οριενταλισμός μπορεί να χωριστεί σε πέντε φάσεις. Η πρώτη, στο 18ο αιώνα, χαρακτηρίζεται από τη φανταστική απεικόνιση της Ανατολής. Η δεύτερη, στις αρχές του 19ου αιώνα, χωρίζεται σε δύο ρεύματα: το πρώτο σχετίζεται με την τοπογραφική και αρχαιολογική ρεαλιστική παράδοση, ενώ το δεύτερο με τη ρομαντική και ατμοσφαιρική απεικόνιση. Η τρίτη φάση χαρακτηρίζεται από τη ρεαλιστική εθνογραφική λεπτομερή απεικόνιση⁴², έως μετά τα μέσα του αιώνα, ενώ η τέταρτη, που καλύπτει τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου}, χαρακτηρίζεται από νέες θεματικές. Σε αυτή τη φάση η Ανατολή εκπίπτει από την προηγούμενη λαμπρότητα

γύρω στους 150. Βλ. J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 44 και υποσημ. 2, όπου αναφέρεται ότι η Mathaf Gallery στο Λονδίνο έχει διακινήσει έργα 100 περίπου αντίστοιχων καλλιτεχνών.

41 Βλ. R. Benjamin, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 62.

42 Ch. Peltre, *Orientalisme*, 2004, 107-118.

της, παρουσιάζεται με μεγαλύτερη ποικιλομορφία και περισσότερα θέματα, με μια αίσθηση αμοιβαίας κατανόησης. Η πέμπτη φάση, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα⁴³, είναι περισσότερο τεχνική παρά θεματική. Είναι χαρακτηριστικό ότι συγκεκριμένα θέματα, όπως λιμάνια και καράβια, τροπική χλωρίδα και αφθονία φρούτων, ζεστές θάλασσες και κοιμώμενες ερωμένες παρουσιάζονται στα ποιήματα του Charles Baudelaire στο έργο του *Les fleurs du mal* (1857). Τα θέματα αυτά εισήχθησαν στη φαντασιακή εικόνα της Γαλλίας για την Ανατολή με τόση ορμή, ώστε να αποτελέσουν στη συνέχεια πηγή έμπνευσης για τους καλλιτέχνες.⁴⁴ Πρόσθετα, σκηνές κυνηγιού, «φαντασίες», αγορές σκλάβων, εικόνες χαρεμιών, γυναικείοι χοροί, βεδουίνοι, βασιβουζούκοι και οδαλίσκες στο λουτρό αποτέλεσαν τα πιο αγαπητά θέματα των οριενταλιστών ζωγράφων, που τα απέδωσαν αναζητώντας στοιχεία εξωτισμού. Ο εξωτισμός αυτός στηρίχθηκε πάνω στην αποσπασματικότητα του γραφικού, καθώς και στη θεατρική και ερωτική απόδοση του θέματος.

Τα εθνογραφικά στοιχεία των λαών της Ανατολής ενδιέφεραν σχεδόν όλους τους ζωγράφους που ταξίδεψαν, καθώς η άποψη του φιλόσοφου Η. Taine⁴⁵ σχετικά με την επίδραση του περιβάλλοντος στα χαρακτηριστικά και τον τρόπο ζωής των κατοίκων ήταν πλέον πολύ διαδεδομένη. Επίσης, η άποψη της «διάσωσης», μέσω της τέχνης, του πολιτιστικού πλούτου της Ανατολής αποτέλεσε μία ακόμη αντίληψη την οποία ενστερνίστηκε το μεγαλύτερο μέρος των οριενταλιστών ζωγράφων⁴⁶. Η απομάκρυνση από τη Γαλλία και η αναζήτηση νέων τόπων που θα ενέπνεαν καινούρια θέματα, καθώς και η συχνή επιστροφή στις χώρες της Ανατολής, δημιουργούσαν την εντύπωση ότι οι οριενταλιστές ήταν ένα διαφορετικό «είδος»⁴⁷ ζωγράφων. Παρ' όλα αυτά χρησιμοποιούσαν τους κανόνες της γραμμικής προοπτικής και έμεναν πιστοί σε ένα κλασικό όραμα, καθώς οι τάσεις που παρατηρούνται ορίζονται μέσα στο αντιθετικό πλαίσιο κλασικισμός / ρομαντισμός, αλλά και με κάποια παραδείγματα τεχνικής που εισάγουν στις ιμπρεσιονιστικές ανακαλύψεις⁴⁸. Προσπάθησαν να μικρύνουν την «Ανατολή» σε δύο διαστάσεις, να της δώσουν ένα σχηματικό σώμα πάνω στη ζωγραφική επιφάνεια⁴⁹. Η γνώση της Ανατολής συμβάδιζε με την κατοχή ανάλογων γεωγραφικών περιοχών, ενώ

43 Βλ. J. MacKenzie, *Orientalism, History, theory and the arts*, 1995, 48, 50.

44 Βλ. R. Benjamin, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 11-12.

45 Ο Hippolyte-Adolphe Taine (1828-1893), υπήρξε Γάλλος κριτικός και ιστορικός, του οποίου η θεωρία για τον γαλλικό νατουραλισμό και την προσέγγιση του έργου τέχνης –βασισμένη πάνω σε τρεις άξονες που ο ίδιος όριζε ως race, environment και moment– επέδρασε καταλυτικά στη γαλλική λογοτεχνία. Βλ. ενδεικτικά Lombardo, Patrizia, "Hippolyte Taine Between Art and Science," *Yale French Studies* 77 (1990), 119.

46 R. Benjamin, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 97-98.

47 Ό.π., 82.

48 Khaled Lasram, *Les peintres orientalistes français en Egypte, 1869-1914*, 1981, 14.

49 Ό.π., 6.

Φωτογραφικό πορτρέτο Θ. Ράλλη, Ιδιωτική Συλλογή.

τα αντικείμενα που έφερναν από εκεί, και που γέμιζαν τα εργαστήρια των οριενταλιστών ζωγράφων, αποτελούσαν τα τρόπαια της δικής τους κατάκτησης, σε αντιστοιχία με την κατάκτηση της γνώσης από τον θεατή-ιδιοκτήτη μέσω της κατοχής των έργων⁵⁰. Η οπτική απουσία του ευρωπαίου στα οριενταλιστικά έργα δε συνάδει με την ψυχολογική παρουσία του, μιας και το βλέμμα του είναι παρόν.

Η αντίληψη της Ανατολής φορτωμένη με καταπιεσμένα συναισθήματα, επενδύσεις και προβολές, αντανακλά την ιδεολογία της αστικής τάξης κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και της Τρίτης Δημοκρατίας στη Γαλλία.

Σε αυτό το πλαίσιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το έργο του, ελληνικής καταγωγής, ζωγράφου Θεόδωρου Ράλλη (1852-1909), ο οποίος έζησε και δημιούργησε στο Παρίσι κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, διάστημα που η Γαλλία ήταν στο απόγειο της αποικιοκρατικής της επέκτασης. Η μελέτη του έργου του, με αυστηρά χρονικά, τοπικά και πολιτισμικά κριτήρια, φανερώνει την πρόσληψη του Οριενταλισμού από τον καλλιτέχνη, ο οποίος δημιούργησε πολύ μεγάλο μέρος της καλλιτεχνικής του παραγωγής πάνω στον συγκεκριμένο θεματικό άξονα. Με την εξέταση του έργου του καθορίζεται η ένταξή του στο συγκεκριμένο ρεύμα, ενώ επιπρόσθετα οριοθετείται η εμπλοκή του με την ιδιότητα του Έλληνα ζωγράφου. Καταδεικνύεται έτσι αντιπαραθετικά ότι οι όποιες συναφείς θεματικές επιλογές Ελλήνων ζωγράφων, όπως ο Γύζης και ο Λύτρας, αποτελούν ένα πολύ μικρό μέρος της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας, συνδέονται με το ταξίδι που πραγματοποίησαν στη Μ. Ασία το 1876 και δεν έχουν συνέχεια παρά μόνο σποραδικά⁵¹.

50 Lily Farhoud-JRaissati, *L'espace et l'autre*, 1987, 59.

51 Βλ. Μ. Παλιούρα, «Η γοητεία του Καίρου και οι Έλληνες ζωγράφοι οριενταλιστές», *Α΄ Διεθνές Colloquium Ελληνο-Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών, Νεάπολη Λακωνίας*, 1997. Μ. Κατσα-

Η συμμετοχή του Ράλλη με έργα εμπνευσμένα από την Ανατολή, εναλλάξ με θέματα από τη ζωή στην ελληνική ύπαιθρο και την ορθόδοξη λατρεία, στο Salon του Παρισιού είναι αδιάλειπτη από το 1875 έως το θάνατό του το 1909. Συχνή είναι και η συμμετοχή του στις εκθέσεις της Royal Academy του Λονδίνου και των Αθηνών, όπως και στο Salon του Καΐρου (1891-1906).

Η διττή τοποθέτησή του, ως Γάλλου οριενταλιστή⁵² από τους Γάλλους και ως Έλληνα ομογενή καλλιτέχνη από τους Έλληνες, καταδεικνύει τις δύο πλευρές της πορείας του στη ζωή και στη ζωγραφική. Ο Ράλλης τοποθετείται στην προαναφερόμενη τέταρτη φάση του Οριενταλισμού. Υπήρξε ένας από τους οριενταλιστές ζωγράφους που αναζήτησε στην Ανατολή την ύπαρξη ενός άλλου τρόπου ζωής⁵³. Οργάνωσε εργαστήριο στο Κάιρο⁵⁴, αγαπημένο προορισμό στο β' μισό του 19ου αιώνα και λόγω της «αιγυπτιομανίας»⁵⁵, όπου και παρέμενε κάποιους μήνες κάθε χειμώνα (1890-1904)⁵⁶. Η καλλιτεχνική του καριέρα άρχισε όταν το κίνημα άρχισε να παρακμάζει. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ράλλης δεν πήρε μέρος στη Société des peintres orientalistes français⁵⁷, που συστάθηκε γύρω στα 1893, ούτε στις εκθέσεις που αυτή διοργάνωνε, –άλλωστε το Salon της πραγματοποιούνταν ετησίως

νάκη, «Εικόνες της Ανατολής στην ελληνική ζωγραφική του 19ου αιώνα», *100 Χρόνια, Τέσσερις αιώνες ελληνικής Ζωγραφικής*, 1999, 89-99.

- 52 Εφημ. *National*, 12 Μαΐου 1892: «Τον κατατάσσουμε ανάμεσα στους Οριενταλιστές, αν και μένει στην Ευρώπη. Αλλά ο ουρανός της Ελλάδας δεν είναι ήδη Ανατολή;».
- 53 Δολφίνος, «Έλληνες καλλιτέχνη. Θεόδωρος Ράλλης», εφημ. *Εμπρός*, 15 Φεβρουαρίου 1901. Στο άρθρο αναφέρεται η στροφή του ζωγράφου προς την Ανατολή, λόγω του ότι η ζωή στη Δύση «εγένετο πολύ απλούς και απεστερήθη της ποιήσεως και της γραφικότητας αυτού». Δεν βρίσκει κανείς «εκείνη την ποικιλίαν των χρωμάτων, εκείνη την ιδιορρουθμίαν και την γραφικότητα εν τη συνθέσει. Όλα εγένοντο μονότονα και απλά». Και συνεχίζει ότι για τον πολιτισμό όλα αυτά είναι πρόοδος αλλά για τη ζωγραφική είναι «θέματα επουσιώδη και ασήμαντα». Γι' αυτό και οι ζωγράφοι στρέφονται προς την Αίγυπτο, τη Συρία, την Ανατολή, όπου ο κόσμος ζει σύμφωνα με τα παλιά έθιμα και όπου συναντά ο καλλιτέχνης συνδυασμούς χρωμάτων «δυνάμενους να φέρωσιν εις απελπισίαν και τον ισχυρότερον χρωστήρα».
- 54 Αρκετοί καλλιτέχνες περνούσαν τους χειμώνας στην Εγγύς Ανατολή και επέστρεφαν στο Παρίσι ή στο Λονδίνο έγκαιρα για να συμμετάσχουν στις αντίστοιχες καλλιτεχνικές εκθέσεις. Βλ. G. M. Ackerman, *American Orientalists*, 1994, 8.
- 55 Βλ. Jérôme Coignard, «L'Egypte rêvée ou les tentations de l'Orient», *Beaux-Arts*, 1993, 58-68.
- 56 Για περισσότερα στοιχεία βλ. Μ. Παλιούρα, *Το ζωγραφικό έργο του Θεόδωρου Ράλλη Πηγάς εμπνεύσεως – Οριενταλιστικά θέματα* (διδακτ. διατριβή), 2008.
- 57 Οι πρωτεργάτες, ο Etienne Dinet, Γάλλος οριενταλιστής καλλιτέχνης, και Léonce Bénédict, επιμελητής του Μουσείου του Λουξεμβούργου στο Παρίσι και πρόεδρος της, είχαν κυρίως σχέση με το Maghreb (Με το συγκεκριμένο δόκιμο αραβικό όρο, που σημαίνει τον δύοντα ήλιο, ορίζονται πολιτιστικά και γεωγραφικά οι τρεις χώρες της Β. Αφρικής: Τυνησία, Αλγερία και Μαρόκο). Βλ. R. Benjamin, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 6-7, 57-77.

το Φεβρουάριο⁵⁸, χρόνος κατά τον οποίο πραγματοποιούνταν και το Salon του Καΐρου. Η Société επιτέλεσε ένα είδος οπτικής προπαγάνδας και συνεργάστηκε με το Υπουργείο των Αποικιών της Γαλλίας, που τη βοήθησε να πραγματοποιήσει το ετήσιο Salon της και να προσφέρει υποτροφίες για νέους καλλιτέχνες που θα εργάζονταν στις γαλλικές αποικίες⁵⁹. Η συμμετοχή του Ράλλη το 1906 στην Exposition Nationale Coloniale⁶⁰ στη Μασσαλία ίσως συνδέεται περισσότερο με την ταυτόχρονη διοργάνωση διαγωνισμού για υποτροφίες ταξιδιών στο εξωτερικό. Η σύνδεση της συγκεκριμένης καλλιτεχνικής παραγωγής με την αποικιοκρατική πολιτική της Γαλλίας υπήρξε ένα σαφές πλαίσιο, στο οποίο ο Ράλλης προφανώς θεωρούσε ότι δεν είχε θέση. Δεν είναι τυχαίο ότι η έναρξη των οριενταλιστικών θεμάτων του αρχίζει επίσημα από τη συμμετοχή του στο Salon του Παρισιού το 1878 με το έργο *Οι Βασιβουζόκοι στη Σμύρνη*⁶¹. Μέχρι το 1878 εξέθετε στο Salon του Παρισιού θέματα από την Ελλάδα, καθώς οι όποιες αρνητικές απόψεις –ο Γάλλος κριτικός Castagnary⁶², ενάντιος του οριενταλιστικού κινήματος, δημοσίευσε το τελευταίο του αρνητικό κείμενο το 1876⁶³– είχαν διατυπωθεί δύο χρόνια πριν.

Ο Ράλλης ανήκει στους ζωγράφους που εκτελούσαν οριενταλιστικά θέματα με τον ακαδημαϊκό ρεαλισμό που έδινε προσοχή στην ακρίβεια της απόδοσης –όπως ο Meissonnier, του οποίου ο ζωγράφος ήταν μεγάλος θαυμαστής–, γεγονός που αρκετές φορές στηλιτεύτηκε από τους κριτικούς της εποχής ως «έγχρωμη φω-

58 Ό.π., 81.

59 Στο Salon των οριενταλιστών του 1908 η παρακμή του είδους είναι πρόδηλη. Ο M. Lellond καταδικνύει την κουραστική αναπαραγωγή των θεμάτων και σημειώνει ότι «καμία έλξη της ευαισθησίας, καμία ιδιαίτερη κουλτούρα δεν τους [οριενταλιστές ζωγράφους] προδιαθέτει στο να κατανοήσουν την Ανατολή». Βλ. Marius-Ary Lellond, "L'Exposition des orientalistes", *La Grande Revue*, 1908, 381-385. Κατά την Ch. Peltre η Société des peintres orientalistes français περισσότερο έβλαψε το πνεύμα του Οριενταλισμού παρά το αναζωογόνησε. Βλ. Ch. Peltre, *L'atelier du voyage: les peintres en Orient au XIX siècle*, 1995, 11.

60 Exposition Nationale Coloniale, Marseille 1906. Société des peintres orientalistes. Concours de Bourses de voyage. Catalogue de la Société des peintres orientalistes français (Grand Hall central) Peinture: 146. *Laveuse*, 147. *Réfugiés dans une église grecque* (σ. 7).

Catalogue numéroté des artistes français concurrents pour les Bourses de voyage
Gravure – Dessin – Aquarelles – Art décoratif, etc.: 132. *Algérienne au bain* (σ. 13)
Peinture: *Algérienne au bain* (σ. LVIII) *Réfugiés dans une église grecque*, *Laveuse de Bethléem*

61 Ας σημειωθεί ότι στατιστικά η συμμετοχή οριενταλιστικών έργων στο Salon του Παρισιού κυμαινόταν μέχρι το 1889 από 1,6 έως 4 % σε σχέση με τον αριθμό των έργων που συμμετείχαν. Το 1875 ήταν το έτος με τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή. Βλ. Petra Dietz, "Quelques aspects de l'orientalisme aux Salons de 1865 à 1892", 1980, 24.

62 Ο Jules-Antoine Castagnary (1830-1888) υπήρξε πολιτικός και τεχνοκριτικός και, όπως ο Zola, ένθερμος υποστηρικτής του Νατουραλισμού. Βλ. *Art in Theory 1815-1900, an Anthology of Changing Ideas*, 1998.

63 Βλ. Benjamin Roger, *Orientalist Aesthetik Art*, 2003, 27, υποσημ. 49.

τογραφία»⁶⁴. Ο Ράλλης ταξίδεψε στην Αίγυπτο αναζητώντας την αυθεντικότητα του τόπου, των ανθρώπων και των αντικειμένων, αποφεύγοντας την εύκολη λύση της εκτέλεσης έργων στο εργαστήριο στο Παρίσι με οδηγό, αμφίβολης προέλευσης, ανατολίτικα αντικείμενα που συσσωρεύονταν στα παζάρια της πλατείας του Clichy⁶⁵. Ακόμη και τα θέματα που εμπνεύστηκε ο καλλιτέχνης από την Ελλάδα μπορούν να ενταχθούν υπό μία έννοια στο ευρύτερο πλαίσιο του Οριενταλισμού⁶⁶, μιας και συχνά σκηνές από μέρη που δεν ανήκαν στη γεωγραφική Ανατολή, όπως η Ισπανία, πρόβαλλαν μεταξύ των έργων των οριενταλιστών ζωγράφων⁶⁷.

Το ενδιαφέρον για τη σύγχρονη Ελλάδα είχε αναπτυχθεί και καλλιεργηθεί μέσω του κινήματος του φιλελληνισμού, όπως και μετά την Ελληνική Επανάσταση, διαμορφώνοντας μια νέα τάση, κατά την οποία η κλασική αρχαιότητα διαχωρίζεται από τη σύγχρονη πραγματικότητα. Παρ' όλα αυτά μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η εικόνα της σύγχρονης Ελλάδας τοποθετείται μεταξύ του ένδοξου κλασικού παρελθόντος και της εξωτικής Ανατολής. Αποτελούσε μέρος μιας γενικότερης στερεοτυπικής εικόνας που περιέκλειε την περιοχή ανατολικότερα της Ιταλίας⁶⁸, μεταθέτοντας τα όρια της Ανατολής για τους Ευρωπαίους. Διαφωτιστικό παράδειγμα της σύγχυσης σχετικά με τη θέση της Ελλάδας στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής είναι το απόσπασμα του Τύπου για τα έργα του Θ. Ράλλη *Μεγάλη Παρασκευή και Τα άγια λείψανα* που εκτέθηκαν στη Λυών το 1894⁶⁹.

Η διαμονή του Ράλλη στο Κάιρο⁷⁰ κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών για δεκαπέντε περίπου χρόνια (1890-1904), εκτός από την καλλιτεχνική παραγωγή

64 Ό.π., 84. Να σημειωθεί ότι μία από τις παλαιότερες φωτογραφίες που ελήφθησαν στην Αφρική εικονίζει τον Mohamed Ali στο χαρέμι του (7 Νοεμβρίου 1839). Βλ. Khaled Lasram, *Les peintres orientalistes français en Egypte, 1869-1914*, 1981, 62.

65 Ό.π., 86.

66 Rapin, «Le Salon. Quatrième exposition annuelle du Caire.», εφημ. *Etoile*, 17, 20, 22 Μαρτ. 1894, όπου αναφέρει ότι το μάτι ξεκουράζεται στα έργα με ελληνικές σκηνές του Ράλλη, μιας και δεν απεικονίζουν τον αιώνιο αραβικό γάιδαρο, το δρόμο του Καΐρου με το τζαμί και το μπαρέ στο βάθος, τις πυραμίδες και τη δύση του ηλίου. Ο Ράλλης δημοσίευσε μία σειρά άρθρων στο γαλλόφωνο τύπο της Αιγύπτου με το ψευδώνυμο Le Rapin.

67 Benjamin R., *Orientalist Aesthetic Art*, 2003, 91. Η Ελλάδα δεν θεωρούνταν ακριβώς Ανατολή, γιατί ήταν χώρα χριστιανική και είχε άλλη σχέση με την Ευρώπη, ενώ η Τουρκία, αν και μουσουλμανική, ήταν γνωστή από παλαιότερα και δεν αποτελούσε μυστηριώδη γη, παρ' όλο που πολλά τουρκικά θέματα συγχέονταν με τα αιγυπτιακά.

68 Παρατηρήσεις Γάλλων συγγραφέων που ταξίδεψαν στη χώρα, όπως οι Gerard de Nerval και Théophile Gautier προβάλλουν τη νεφελώδη αυτή σύγχυση. Βλ. ενδεικτικά *Τρεις Γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα, Λαμαρτίνος-Νερβάλ-Γκωτιέ*, 1990.

69 Εφημ. *Salut publique*, 9 Μαρτίου 1894: «c'est tout un voyage en Orient que l'on fait devant elles.» (Είναι ένα ολόκληρο ταξίδι στην Ανατολή που κάνουμε μπροστά σε αυτές [τις μορφές]).

70 Ph. Jullian, *The Orientalists*, 1977, 133-141. Ch. Peltre, *Orientalisme*, 2004, 31-39.

του, συνέβαλε στην ίδρυση ετήσιας καλλιτεχνικής έκθεσης (Salon)⁷¹ μαζί με άλλους ομοτέχνους του –κυρίως με το Γάλλο ζωγράφο Philppoteaux⁷². Η σημασία της ίδρυσης του Salon του Καΐρου⁷³ και η εμπλοκή του καλλιτέχνη λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις, καθώς η πολυπληθής συμμετοχή γνωστών οριενταλιστών ζωγράφων⁷⁴ διαφορετικών εθνικοτήτων –Rabes, Sargent, Talbot-Kelly, Kosler, Bacon, Girardet, Ter-Lynden, Rossi, Schiffl, Washington, Dastugue, Wilda, Pilny, Souza-Pinto– στη διοργάνωση υπήρξε διαρκής.

Ο Ράλλης ανήκει στην τάση εκείνη του πιο συντηρητικού ζωγραφικού Οριενταλισμού που χαρακτηρίζεται από μια γραμμική σχέση με το σύνολο των γνώσεων που αφορούν την Ανατολή, χωρίς το εξωτικό⁷⁵ στοιχείο να κυριαρχεί. Όπως και ο δάσκαλός του Gégome και αρκετοί μαθητές αυτού⁷⁶, η μαρτυρία των απεικονίσεων του ανέρχεται σε ένα επίπεδο καθολικής αλήθειας. Ο ζωγράφος λαμβάνει τη θέση του σοφού και γίνεται εθνογράφος με το καθήκον να επαναδημιουργήσει όλες τις πλευρές της ζωής στην Ανατολή μέχρι τις μικρότερες λεπτομέρειες. Επομένως, όσο πιο πολύ πιστά αποκαλύπτουν οι πίνακες τα ανατολίτικα ήθη με συγκεκριμένες και πολυάριθμες λεπτομέρειες, τόσο περισσότερο ο ζωγράφος δείχνει τη γνώση του. Σε αυτή την περίπτωση η πηγή της έμπνευσης είναι εξωτερική, μέσα από κείμενα για την Ανατολή, σύμφωνα όμως με τους νόμους της καλλιτεχνίας⁷⁷.

Το σημαντικό στοιχείο στο έργο του Ράλλη, κυρίως σε εκείνο που αφορά στα οριενταλιστικά του θέματα, έγκειται στο ότι, παρ' όλο που ένα μέρος στηρίζεται πάνω στην προϋπάρχουσα εικόνα του για την Ανατολή, ένα άλλο είναι το αποτέλεσμα της άμεσης σχέσης του κατά την παραμονή του σε αυτή. Επιπλέον, δεν ασπάζεται τις αντιλήψεις πολιτιστικής επικυριαρχίας της εποχής του. Η καταγωγή

71 Βλ. Μ. Παλιούρα, *Το ζωγραφικό έργο του Θεόδωρου Ράλλη. Πηγές έμπνευσης – Οριενταλιστικά θέματα* (διδακτ. διατριβή), 2008, Κεφ. 1.5, 8.

72 Ο Paul-Dominique Philppoteaux (Παρίσι 1845-), ζωγράφος ιστορικών θεμάτων και οριενταλιστικών σκηνών. Μαθήτευσε δίπλα στον L. Cogniet, στον Cabanel και στον πατέρα του Henri-Félix-Emmanuel. Στο Κάιρο κατείχε τη θέση του επιθεωρητή των Σχολών σχεδίου. Βλ. Bénézite, τ. 10, 1999, 852. Thieme-Becker, *Kunstler – Lexikon*, τ. XXVI, Λειψία 1929, 551. Bellier-Auvray, τ. II, Παρίσι 1885, 263. Αν και στο Khaled Lasram, *Les peintres orientalistes français en Egypte, 1869-1914*, 1981, 245, αναφέρεται ότι ο Philppoteaux πήγε στην Αίγυπτο το 1894, το 1891 παρουσιάζεται να οργανώνει μαζί με τον Ράλλη την καλλιτεχνική έκθεση.

73 Το 1913 ιδρύθηκε η πρώτη Σχολή Καλών Τεχνών στο Κάιρο.

74 Le Rapin, «Le Salon de 1903, Le Caire, 3 février», *Réforme*, 5 Φεβρουαρίου 1903. Η συμμετοχή τους στο Salon του Καΐρου ιχνηλατείται καθ' όλη τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, κυρίως μετά την εδραίωση της διοργάνωσης από το 1895 και μετά.

75 Βλ. για το εξωτικό ως σύστημα, Fr. N. Bohrer, *Orientalism and Visual Culture*, 2003, Κεφ. 1, 10-41.

76 Μεταξύ των μαθητών του περιλαμβάνονται και οι Eugène Girardet, Henri Rousseau, Frederick Arthur Bridgman, Rudolf Ernst, Ernst Tomassi κ.λπ.

77 Lily Farhoud-JRaissati, *L'espace et l'autre*, 1987, xxxv.

1. *Παραμονή εορτής*, Θ. Ράλλης, ελαιογραφία σε καμβά, Ιδιωτική Συλλογή (ταχυδρομικό δελτάριο).
2. *Γυναίκα με πέπλο*, 1880, ελαιογραφία σε περγαμινή, υπογ. και χρον., Συλλογή Alpha Bank.

του τού δίνει πλεονεκτήματα κατανόησης του χώρου της Ανατολής. Ανήκει στην ομάδα εκείνη των οριενταλιστών ζωγράφων που, μένοντας πιστοί στην ακαδημαϊκή τους κατάρτιση, χρησιμοποίησαν ένα ακαδημαϊκό ιδίωμα με το υλικό των συμβόλων και τη θεατρική χειρονομία για να απεικονίσουν το μύθο της Ανατολής.

Στο πλαίσιο αυτό ο Ράλλης εκτέλεσε έργα των οποίων τα θέματα άπτονται των βασικών θεματικών του οριενταλιστικού κινήματος, όπως οι βασιβουζούκοι, το χαρέμι, η έρημος, η πίστη και το τζαμί, σκηνές σε εξωτερικό χώρο και το γυμνό γυναικείο σώμα, που απέδωσε σε αρκετές παραλλαγές, σε καθημερινές σκηνές, σκηνές λουτρού ή σκηνές ψυχαγωγίας. Τα έργα του, που χρονολογούνται ήδη από τη δεκαετία του 1870, ευλόγως πολλαπλασιάζονται κατά τη δεκαετία του 1890, όταν ο καλλιτέχνης εγκαθίσταται στην Αίγυπτο. Το Salon του Καΐρου, που έκανε τα πρώτα του βήματα στις αρχές της δεκαετίας του 1890, συνέπεσε χρονικά με την έκθεση ανατολίτικων έργων και τη διοργάνωση εκθέσεων μουσουλμανικής τέχνης στην Ευρώπη⁷⁸.

Η ζωγραφική του Ράλλη αποτελείται από σκηνές λεπτομερώς επεξεργασμένες και τεκμηριωμένες, που προδίδουν συχνά ένα συγκεκριμένο ρομαντισμό, ασκώντας την ίδια έλξη με τις καρτ-ποστάλ των αρχών του 20ού αιώνα που έβρισκε κανείς στο Κάιρο⁷⁹. Γενικά, ο ζωγράφος συγκαταλέγεται μεταξύ των οριενταλιστών καλλιτεχνών που «... εφαρμόζουν τους κανόνες της γραμμικής προοπτικής και παραμένουν πιστοί σε ένα κλασικό όραμα.»⁸⁰

78 Το 1891 πραγματοποιήθηκε μεγάλη έκθεση ανατολίτικων χαλιών στη Βιέννη.

79 Khaled Lasram, *Les peintres orientalistes français en Egypte, 1869-1914*, 1981, 8-9.

80 Ό.π., 13.

Το βλέμμα του Ράλλη αποτυπώνει την εξωτερική εθνογραφική εικόνα αλλά ταυτόχρονα προβάλλει τις διαμορφούμενες σχέσεις, έτσι όπως τις παρατηρεί. Υι-οθετεί την ακαδημαϊκή τεχνική με κύριο χαρακτηριστικό το «γλυμμένο τέλος», που χρησιμοποίησαν οι ρεαλιστές στα μέσα του 19ου αιώνα, για να απεικονίσει συγκεκριμένες εικόνες ως αντικειμενική πραγματικότητα⁸¹.

Ο ζωγράφος, σε αντίθεση με ομοτέχνους του, που την ίδια εποχή εργάζονταν στο Κάιρο και προσέδιδαν στους πίνακές τους στοιχεία εξωτισμού, γραφικότητας και μεγαλείου –όπως ο Philipoteaux– δεν εικονίζει παραμυθένιους χώρους μιας φανταστικής Ανατολής. Αντίθετα, φαίνεται να προτιμά καθημερινά θέματα που αντιστοιχούν σε μια βιωμένη πραγματικότητα. Είναι λιτός στην απόδοση όχι μιας φανταστικής Ανατολής του βλέμματος αλλά μιας Ανατολής που νιώθει. Γι' αυτό και αποφεύγει τα πολυτελή εσωτερικά και τις έντονες δραματικές σκηνές. Είναι περισσότερο αφηγηματικός και διακοσμητικός παρά μεταφραστής ενός ονείρου ή μιας φανταστικής στερεοτυπικής εικόνας⁸². Στα έργα του ο αριθμός των προσώπων συνήθως περιορίζεται σε ένα ή δύο. Τα ανατολίτικα στοιχεία δεν κυριαρχούν, αλλά δημιουργούν το περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνται οι μορφές. Ο Ράλλης δεν προσπαθεί να μπει στην κουλτούρα της Ανατολής υιοθετώντας τρόπο ζωής ή γλώσσα. Ανήκει σ' έναν κύκλο ευρωπαϊών καλλιτεχνών που παρατηρεί και αποτυπώνει τα πράγματα μέσα από το δικό του προσωπικό βίωμα. Το ζωγραφικό του έργο εμπνευσμένο από την Ελλάδα και τη Μ. Ανατολή, διαμορφωμένο στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ρεύματος του Οριενταλισμού και εκτελεσμένο σύμφωνα με την ακαδημαϊκή τεχνική της γαλλικής σχολής, συνέβαλε στη δημιουργία μιας καλλιτεχνικής παράδοσης στην Ελλάδα, μαζί με το αντίστοιχο των σύγχρονών του Ελλήνων καλλιτεχνών.

Βιβλιογραφία

- Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, (επιμ. Ευγ. Ματθιόπουλος – Ν. Χατζηνικολάου), Πα-νεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
- Κατσανάκη Μ., «Εικόνες της Ανατολής στην ελληνική ζωγραφική του 19ου αιώνα», Εθ-νική Πινακοθήκη, *100 Χρόνια, Τέσσερις αιώνες ελληνικής Ζωγραφικής*, Αθήνα 1999.
- Παλιούρα Μ., «Η γοητεία του Καΐρου και οι Έλληνες ζωγράφοι οριενταλιστές», *Α' Διε-θνές Colloquium Ελληνο-Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών, Νεάπολη Λακωνίας*, 24-27 Ιουλίου 1997.

81 Ό.π., 46.

82 Τα θέματα της Ανατολής είναι κάτω από ένα πρίσμα ηθογραφικής απόδοσης. Βλ. Μ. Παπανικολάου, *Η Ελληνική ηθογραφική ζωγραφική του 19ου αιώνα*, 1978, 40.

- Παλιούρα Μ., *Το ζωγραφικό έργο του Θεόδωρου Ράλλη Πηγές έμπνευσης – Οριενταλιστικά θέματα* (διδακτ. διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης) 2008.
- Παπανικολάου Μ., *Η Ελληνική ηθογραφική ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1978.
- Τρεις Γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα, Λαμαρτίνος-Νερβάλ-Γκωτιέ* (πρόλ. Π. Μουλλάς, μτφρ. Β. Μέντζου), Ολκός, Αθήνα 1990.
- Ackerman M. G., *American Orientalists*, Παρίσι 1994.
- Arfaoui Hassan, “Entretien avec Maxime Rodinson”, *Mars, Le Monde Arabe dans la recherche scientifique, Orientalismes et Altérité*, No 4, Hiver 1995, Institut du Monde Arabe, Παρίσι 1995, 27-40.
- Art in Theory 1815-1900, An Anthology of Changing Ideas* (ed. Charles Harrison, Paul Wood, Jason Gaiger), Blackwell Publishing, 1998.
- Benjamin R., *Orientalist Aesthetic Art, Colonialism, and French North Africa, 1880-1930*, Λονδίνο 2003.
- Bohrer N. Fr., *Orientalism and Visual Culture, Imagining Mesopotamia in Nineteenth-Century Europe*, Κέιμπριτζ 2003.
- Catalogue, Exposition Nationale Coloniale, Marseille 1906. Société des peintres Orientalistes. Concours de Bourses de voyage.
- Coignard J., “L’Egypte rêvée ou les tentations de l’Orient», *Beaux-Arts*, no 111, Απρίλιος 1993, 58-68.
- Dietz Petra, “Quelques aspects de l’orientalisme aux Salons de 1865 à 1892”, *L’Orientalisme dans les collections des musées de Tours*, 1980.
- Falk S.-J., *Qajar Paintings: Persian Oil Painting of the 18th and 19th Centuries*, Λονδίνο 1972.
- Farhoud-JRaissati L., *L’espace et l’autre, La peinture orientaliste française et anglaise du XIXe siècle. Analyse critique*, 1987.
- Hentsch Thierry, *L’Orient imaginaire; la vision politique occidentale de l’est Méditerranéen*, éd. Minuit 1988.
- Jullian Ph., *The Orientalists, European Painters of Eastern Scenes*, Οξφόρδη 1977.
- Knight, Kimberly Bray, “Bibliography of Books and Articles Published on Colonialism and Imperialism in 1999”, *Journal of Colonialism and Colonial History – Volume 1, Number 1, Fall 2000*.
- Laplagne-Souami Anne-Marie, *La représentation de l’Orient en France à travers la Revue des Deux Mondes (1830-1860)*, thèse de Doctorat, s/dir. Maurice Agulhon, histoire 1985.
- Lasram Khaled, *Les peintres orientalistes français en Egypte, 1869-1914*. (Thèse de Doctorat), Université de Paris I, 1981.

- Lellond Marius-Ary, “L’Exposition des orientalistes”, *La Grande Revue*, 25 Μαρτίου 1908, 381-385.
- Lenoir P.-M., *Le Fayoum, le Sinaï et Petra*, Paris 1872.
- Lombardo, Patrizia, «Hippolyte Taine Between Art and Science,» *Yale French Studies* 77 (1990).
- MacKenzie M. John, *Orientalism, History, theory and the arts*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 1995.
- Nochlin L., “The Imaginary Orient”, *Art in America* (Μάιος 1983).
- Pageaux D., “Orientalisme littéraire”, in *Grand Atlas des littératures*, Encyclopedia Universalis, S.A., France, 1990, 310.
- Peltre Ch., *L’atelier du voyage: les peintres en Orient au XIX siècle*, Παρίσι 1995.
- Peltre Ch., *Orientalisme*, Terrail, Παρίσι 2004.
- Robinson M., “Qājār Painted Enamels” in *Paintings from Islamic Lands*, ed. by R. Pinder-Wilson, Oxford 1969.
- Saïd W. Edward, *L’Orientalisme: L’Orient crée par l’Occident*, Seuil, Παρίσι 1980.
- Saïd W. Edward, *Οριενταλισμός* (μτφρ. Φ. Τερζάκης), Αθήνα 1996.
- The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art. *Occidentalism*, Stephen Vernoit, vol. XXIII, The Nour Foundation in association with Azimuth Editions and Oxford University Press, Λονδίνο 1997.
- Thévoz Michel, “L’Orient: réalité et fantasme”, *Silex*, 3e trimestre, 1979, Grenoble, 96-104.
- Thornton L., *Les orientalistes peintres voyageurs, 1828-1908*, Παρίσι 1983.
- Williams A., *Britain and France in the Middle East and North Africa*, Λονδίνο 1968.

Abstract

As a term, Orientalism embraced several meanings, since it included the study of the languages, literature, thought, religions, art, and social life of the East in order to salvage and make them known to the West, by which we mean primarily Europe. The now-classic handbook by Edward Said showed that Orientalist studies are in and of themselves an expression of artistic and intellectual superiority and an extension of the political, military, and economic supremacy of the West to which scholarship, travel, fantastic literature, and the visual arts all contributed. Within this context, the term corresponds to a construction rather than to reality, an emblem of power and imposition. In recent decades, it has lost its specific content and despite scholarly admiration for exotic lands and cultures, become the means for the creation of a stereotypical and mythical East, a means by which Europe

could more easily impose itself. The image of the East, stylized in numerous instances as unitary and timeless, highlighted characteristics the West considered derogatory, including eroticism, irrationality, inertia and others.

Orientalism was initially presented as a narcissistic game which juxtaposed constructed alterities around the myth of absolute difference. This juxtaposition was served by a historical framework, while scientific controversies frequently echoed politic disputes. Over-simplified schemes for “East” and “West” as a synthesis of imaginary places predominated.

In painting, with which the term is most closely bound— as well as in architecture, music, and sculpture—the artists who became involved were mainly French and English, and secondarily those of other nationalities, including Germans, Italians, and Americans. The reproduction of an East which exhausted itself in depictions of everyday scenes of indolence and sensual odalisques advanced gradually in the 19th century toward the development of a more realistic image, which despite its plausibility was not free of the projections of Western civilization onto this little-known other, acting not only as a repository of guilt or legitimate considerations by Western viewers, but also as a source of pleasure, at least to the extent that it did not impinge on the status quo in Western society.

Within this context, the work of Theodore Ralli (1852-1909) presents particular interest, to which his dual position as a French orientalist painter for the French, and as a Greek expatriate painter for the Greeks, contributed.

Ralli was an artist who went in search of a different life style in the East. He opened studios both in Paris and in Cairo, where he exhibited in the Salon, of which the artist was a founding member. He was one of those painters who executed oriental themes with academic realism, and he paid attention to accurate rendering. He employed an academic idiom with the material of symbols and theatrical gestures to depict the myth of the East.

Ralli's artistic work, inspired by Greece and Asia Minor, formed within the context of the European current of Orientalism and executed in the academic technique of the French school, contributed to the creation of an artistic tradition in Greece, together with that of his contemporaries, who had studied in various European artistic centers.

Η Μίρκα Παλιούρα είναι ιστορικός της τέχνης με σπουδές στην Ελλάδα και στη Γαλλία. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της εστιάζονται στην ευρωπαϊκή και ελληνική τέχνη του 19ου και 20ού αιώνα. Εργάζεται στη Συλλογή Φινόπουλου-Μουσείο Μπενάκη και διδάσκει Ιστορία της Τέχνης σε ΑΕΙ.

Κλασσικά θέματα στη ζωγραφική και στη γλυπτική του Τρίτου Ράιχ (1933-1945)

Κατερίνα Μανδρώνη

«Κάθε εποχή έχει τον κλασικισμό που της αξίζει»

Aby Warburg

Λίγες μέρες μόνον πριν από την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου στην Ελλάδα, δημοσιεύονται σε ένα έγκριτο αθηναϊκό λογοτεχνικό περιοδικό τα αποτελέσματα μιας μεγάλης έρευνας, που διεξήχθη στο Παρίσι και δημοσιεύτηκε ταυτόχρονα και στις δύο πρωτεύουσες, με θέμα «Το ελληνικό πνεύμα και η επίδρασή του»¹. Σαραντα Γάλλοι ή γαλλόφωνοι επιστήμονες, λογοτέχνες και καλλιτέχνες κλήθηκαν να απαντήσουν στα δύο ερωτήματα της έρευνας: «α) Νομίζετε ότι βρισκόμαστε σήμερα στα πρόθυρα μιας ανάλογης με το παρελθόν κυκλικής επιστροφής της επίδρασης του αρχαίου ελληνικού πνεύματος – επιστροφής που θα την έχει προκαλέσει η σημερινή κατάσταση της ζωής;» Και «β) προβλέπετε ότι η ελληνική επίδραση μπορεί να εκδηλωθεί με νέες μορφές;». Ο εκδότης του περιοδικού, Πέτρος Χάρης, στο προλογικό σημείωμά του με τίτλο «Ένα αιώνιο ζήτημα» διευκρινίζει τους στόχους αυτής της έρευνας και υπογραμμίζει ότι οι συμμετέχοντες νιώθουν την επίμονη ανάγκη, παρ' όλες τις διαφορές στις αρχές τους, στις ψυχικές διαθέσεις τους ή στις καλλιτεχνικές πεποιθήσεις τους, να εξετάσουν πάλι τα ερωτήματα που σχετίζονται με την προσφορά του ελληνικού πνεύματος, που δημιούργησε τον πιο υποδειγματικό πολιτισμό των αιώνων. Και μάλιστα σε μια κρίσιμη εποχή αβεβαιότητας και βαρβαρότητας, τα μαθήματα που αντλούνται από το ελληνικό πνεύμα ίσως να μπορέσουν να καλύψουν τις

1 «Το ελληνικό πνεύμα και η επίδρασή του» (έρευνα, μετάφραση από τον Νάσο Δετζώρτζη) στο περιοδικό Νέα Εστία, έτος Ι', τόμος 20ός, τχ.230, Αθήναι, 15 Ιουλίου 1936, 964-983. Η έρευνα έγινε σε συνεργασία με το διευθυντή του παρισινού τουριστικού περιοδικού *Voyage en Grèce* Ηρ. Ιωαννίδη και τον τεχνοκριτικό Φ. Ελευθεριάδη (F. Tériade). Στο ίδιο τεύχος της Νέας Εστίας δημοσιεύεται και το δοκίμιο του Ιωάννη Σκουρτή, «Η ελληνική αρχαιότητα και η μεταπολεμική πνευματική ζωή» (984-993).

ζωντανές και επείγουσες πνευματικές ανάγκες, και κυρίως την αναζήτηση των σημερινών σκεπτόμενων ανθρώπων, που κουρασμένοι ή διστακτικοί αγωνίζονται να προσανατολιστούν².

Με συντομία θα αναφερθούμε στις κυρίαρχες απόψεις που εκφράστηκαν από τους σαράντα συμμετέχοντες στην έρευνα «Το ελληνικό πνεύμα και η επίδρασή του», ξεκινώντας από τον καθηγητή της Σορβόννης Henri Focillon, ο οποίος, βέβαιος για «μια κρυμμένη Ελλάδα [που] ζει μέσα μας»³, δήλωσε ρητά την πίστη του στην «αιώνια επιστροφή των μεγάλων ιστορικών νοσταλγιών»⁴. Ο Jean Ballard, διευθυντής του πρωτοποριακού περιοδικού της Μασσαλίας *Cahiers du Sud*, νιτσεικός στην απάντησή του, τόνισε τη σημασία της διονυσιακής σφραγίδας που φανερώνεται στην ελληνική επίδραση, σφραγίδα «απαραίτητη για το θάνατο των παλαιών κανόνων και των ξεπερασμένων τύπων, ως που να 'ρθει η ώρα να επιβληθεί για τη μέλλουσα τάξη των πραγμάτων με τη σφραγίδα και των δύο θεοτήτων, που θα 'χουν πια συμφιλιωθεί»⁵. Ο André Chastel, συνεργάτης του ίδιου περιοδικού, αναγνωρίζει ότι η έρευνα, αρχαιολογική και θεωρητική, έχει βοηθήσει στην πολύπλευρη αντίληψη του ελληνικού πνεύματος, γεγονός που υποχρεώνει στην αναθεώρηση των κοινών τόπων⁶.

Η νεαρή τότε συγγραφέας Marguerite Yourcenar περιέγραψε στην απάντησή της τη σύγχρονη απουσία ισορροπίας στη σχέση σύμπαντος και ανθρώπου, γεγονός που έχει απομακρύνει το δυτικό πολιτισμό από το ελληνικό πνεύμα. Και όπως συνέβη και σε ανάλογες περιπτώσεις κατά το παρελθόν, αυτή η απομάκρυνση θα ορίζει την εικόνα μιας Ελλάδας «χημικώς ανόθευτης που θ' αποτελείται από μεταμέλεια, από πόθο κι από κάποια γόνιμα όνειρα»⁷. Αντίθετα με την Yourcenar, ο συγγραφέας Maurice Bedel βλέπει ότι η εποχή του αναπόφευκτα μπλέκεται στα δίχτυα του ελληνικού πνεύματος και αυτό αποδεικνύεται κατά την γνώμη του στο έργο καλλιτεχνών, όπως ο Le Corbusier και ο Braque («...βρέθηκε πιασμένος σ' αυτά τα δίχτυα από την ημέρα που το νέο του πνεύμα μας έκανε να πιστέψουμε σε μian ανανέωση»⁸), ή λογοτεχνών, όπως ο Valéry.

Στην έρευνα συμμετείχαν και τρεις ζωγράφοι, οι Georges Braque, Fernand Léger και Ozenfant, των οποίων το έργο αντικατοπτρίζει την επιστροφή στο ελληνικό πνεύμα. Ο πρώτος επέστρεψε σε μια κλασική εικαστική διατύπωση, ενώ

2 Πέτρος Χάρης, «Ένα αιώνιο ζήτημα», ό.π., 963.

3 Focillon, ό.π., 976.

4 Focillon, ό.π., 975.

5 Ballard, ό.π., 970.

6 Chastel, ό.π., 974.

7 Yourcenar, ό.π., 983.

8 Bedel, ό.π., 970.

οι δύο τελευταίοι χρησιμοποίησαν ένα μετακυβιστικό λεξιλόγιο για να εκφράσουν τον προβληματισμό τους για την κλασική παράδοση⁹. Οι απαντήσεις τους είναι λακωνικές και αφοριστικές: ο Braque υποστηρίζει πως «Είναι ευτύχημα ότι το ελληνικό πνεύμα μπορεί να διαμορφώνεται σύμφωνα με τις εποχές. Γι' αυτό είναι αιώνιο»¹⁰, ενώ ο Léger βρίσκει το ελληνικό πνεύμα στην πειθαρχημένη κίνηση του σύγχρονου πλήθους και στη συλλογική δράση¹¹. Ο Ozenfant, τέλος, θεωρεί ότι η ανθρωπότητα ταλαντεύεται από τον ορθολογισμό στη μυστικοπάθεια: «μετά την περίοδο του Ονείρου που ζήσαμε στην τέχνη, θ' αρχίσουμε να ξυπνάμε. Η Ελλάδα με τα κατακάθαρα μάτια...»¹².

Η ποικιλία και η ποιότητα των απαντήσεων, καθώς και οι διαφορετικές θεωρητικές και αισθητικές προσεγγίσεις, που αποτυπώνονται ενδεικτικά στις απόψεις που αναφέρθηκαν, αποτελούν και ένα μέτρο για την κατανόηση των διαστάσεων που είχε πάρει η επιστροφή στο αρχαιοελληνικό πνεύμα και στον κλασικισμό γενικότερα, κατά το Μεσοπόλεμο, σε όλη σχεδόν την Ευρώπη. Εδώ θα περιοριστούμε στο καλλιτεχνικό πεδίο, και συγκεκριμένα στη ζωγραφική και γλυπτική που καλλιεργήθηκε στα χρόνια του εθνικοσοσιαλισμού στην Γερμανία (1933-1945)¹³.

9 Ενδεικτικά, για τα εξιδανικευτικά οράματα του μοντέρνου κόσμου, όπως απεικονίζονται στο έργο του F. Léger βλ. Elizabeth Cowling, "Fernand Léger" στον κατάλογο *On classic ground*, Tate Gallery, Λονδίνο, 1990, 136-144, Serge Fauchereau, *Fernand Léger: un peintre dans la cité*, Albin Michel, Παρίσι, 1990, Pierre Arnould, *Fernand Léger – peindre la vie moderne*, Gallimard, Παρίσι, 1997 και Héléne Lassalle, Giovanni Lista, S. Willmoth, *Fernand Léger (κατάλογος)*, Musée Art Moderne Villeneuve Ascq, 2000. Για το κίνημα του Πουρισμού, μιας μετακυβιστικής ερμηνείας του ζωγραφικού χώρου, και την συμβολή του Ozenfant βλ. Elizabeth Cowling, "Amédée Ozenfant" στον κατάλογο ό.π., 198-199 και Amédée Ozenfant, Charles Edouard Jeanneret, Fernand Léger, *L'esprit nouveau – Le Purisme à Paris*, 1918-1925 (κατάλογος), RMN Réunion Musées Nationaux, Γκρενόμπλ, 2001. Για τον κλασικιστή Braque βλ. Elizabeth Cowling, "Georges Braque" στον κατάλογο ό.π., 44-47, Eryck De Rubercy, *Braque, Cercle D'art*, Παρίσι, 2004 και *Braque, la poésie de l'objet* (συλλογικό έργο), Skira Editore, 2006.

10 Braque, ό.π.σημ.1, 972.

11 Léger, ό.π. σημ.1, 977.

12 Ozenfant, ό.π. σημ.1, 979.

13 Ορισμένες πληροφορίες κρίνονται απαραίτητες για τα έργα που παρήχθησαν την εποχή εκείνη: τα περισσότερα βρίσκονται καταλογογραφημένα στους τέσσερις τόμους του Άγγλου ερευνητή Mortimer G. Davidson, αφιερωμένους στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στην αρχιτεκτονική (*Kunst in Deutschland 1933-1945*, Grabert Verlag, Τύμπινγκεν, 1991). Σκοπός του συγγραφέα, όπως δηλώνει στον πρόλογο του, είναι να παρουσιάσει στο ευρύ κοινό, που, σημειωτέον, δεν έχει μέχρι στιγμής πρόσβαση στα έργα αυτής της περιόδου, την πιο περιεκτική μέχρι στιγμής επισκόπηση, προσφέροντας ταυτόχρονα και τεκμηρίωση (βιογραφικά και βιβλιογραφικά στοιχεία για κάθε καλλιτέχνη). Ο Davidson δεν εστιάζει ούτε στην ιστορική περιγραφή ή ερμηνεία της καλλιτεχνικής ζωής στη διάρκεια του Τρίτου Ράιχ ούτε προτίθεται να πραγματευθεί τη δραστηριότητα των πολιτικών και πολιτιστικών θεσμών που διαμόρφωσαν και οργάνωσαν τον τομέα της τέχνης μεταξύ 1933 και 1945 (βλ. το εισαγωγικό σημείωμά του στον τόμο *Skulpturen*, 55). Δυο λόγια για την τύχη των έργων τέχνης που φιλοτεχνήθηκαν στη διάρκεια

Το 1933, όταν οι εθνικοσοσιαλιστές με αρχηγό τον Adolf Hitler ήλθαν στην εξουσία, ξεκίνησαν έντονες συζητήσεις και ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ των υψηλόβαθμων στελεχών του κόμματος, που υποδήλωναν και τις διαφορετικές αντιλήψεις για την τέχνη. Ήταν δεδομένο ότι η νέα τέχνη που θα γεννιόταν θα έπρεπε να αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα της αιώνιας αλήθειας και ομορφιάς και να απορρίπτει τον πειραματισμό, την αφαίρεση και γενικά κάθε υποκειμενική καλλιτεχνική έκφραση και ερμηνεία. Θα έπρεπε ακόμα αυτή η νέα τέχνη να συμμορφώνεται με την παράδοση, όπως αυτή αποτυπώνεται στο πνεύμα και στην ψυχή

του ναζισμού: με τη Συμφωνία του Πότσταμ (Ιούλιος-Αύγουστος 1945), όλες οι συλλογές τέχνης, δημόσιες και ιδιωτικές, με ναζιστικές αναφορές κατασχέθηκαν από τις δυνάμεις κατοχής, κυρίως τις αμερικανικές. 8.722 έργα μεταφέρθηκαν στις ΗΠΑ μεταξύ 1945 και 1947, ενώ χιλιάδες άλλα καταστράφηκαν από τα στρατεύματα χαρακτηρίζοντάς τα «πολιτική πορνογραφία». Πολλά αγάλματα τεμαχίστηκαν, ακρωτηριάστηκαν και πετάχτηκαν σε χωματερές. Τα κατασχεμένα έργα τέχνης από την Γερμανία αποθηκεύτηκαν στο Αμερικανικό Κέντρο Στρατού στην Washington και στην Κεντρική Αποθήκη Πολεμοφοδίων των ΗΠΑ στο Pueblo του Colorado. Για τη συντήρηση και αποθήκευση των έργων διέθεταν ένα κονδύλι 20.000 δολαρίων το χρόνο και όρισαν την ιστορικό τέχνης Bess Hormats επιμελήτρια των συλλογών. Το 1950 τα αμερικανικά δικαστήρια αποφάσισαν να επιστρέψουν τα έργα στην Γερμανία και πράγματι, το 1953 επεστράφησαν 1.659 από τις συλλογές, που αποθηκεύτηκαν στα Κεντρικά Αρχεία της Βαυαρίας στο Μόναχο. Τα υπόλοιπα έργα παρέμειναν στην Αμερική, γιατί κρίθηκαν περιουσία της αμερικανικής κυβέρνησης. Για πρώτη φορά εκτέθηκαν 32 πίνακες (μεταξύ των οποίων και 4 υδατογραφίες του Hitler) σε μια βιβλιοθήκη στην πόλη Fairfax της Virginia. Και ενώ το 1980 εγκρίθηκε βούλευμα που νομομοιοποίησε την επιστροφή όλων των δημευμένων έργων στην Γερμανία, η γερμανική κυβέρνηση αντέδρασε αρνητικά, γιατί δεν είχε ζητήσει την αποκατάστασή τους. Το 1981 οι αποθηκευμένες συλλογές ναζιστικής τέχνης (περίπου 6.800 έργα) στο Pueblo άνοιξαν για τους φοιτητές και τους ιστορικούς τέχνης, ενώ το 1986 αποφασίστηκε επίσημα να αποδοθούν στο γερμανικό κράτος. Η μεταφορά των έργων πραγματοποιήθηκε το 1987. Τα έργα διασκορπίστηκαν σε διάφορους αποθηκευτικούς χώρους (Μουσείο στρατιωτικής Ιστορίας στο Ingolstadt, στον Οίκο Τεχνών του Μονάχου, στην αποθήκη των Συλλογών Τέχνης της Βαυαρίας). Στην 50η επέτειο από τα εγκαίνια του Οίκου της Γερμανικής Τέχνης και της έκθεσης «Εκφυλισμένη Τέχνη» (1937) ξεκίνησε η διαμάχη για το αν θα έπρεπε τα έργα της ναζιστικής περιόδου να επανεκτεθούν ή όχι, πράγμα που τελικά οδήγησε στην απαγόρευση της έκθεσης των έργων (Davidson, *Skulpturen*, 1991, 52-55). Αν ο Davidson παραθέτει μόνο έναν πλούσιο κατάλογο πινάκων και γλυπτών από την εθνικοσοσιαλιστική περίοδο, χωρίς να προβαίνει σε σχολιασμό, αυτό δε σημαίνει ότι η προσπάθειά του είναι ανιδιοτελής: γι' αυτό και ενδείκνυται και η παράλληλη μελέτη του Berthold Hinz, *Art in the Third Reich*, (μετ. Robert και Rita Kimber), Pantheon Books, Νέα Υόρκη, 1979, του πρώτου Γερμανού μελετητή που ανέλυσε με σοβαρότητα την τέχνη του Τρίτου Ράιχ, χρησιμοποιώντας τις πηγές (βλ. *Catalog of the Grosse Deutsche Kunstausstellung, Munich 1937-1944* και *Die Kunst im Dritten Reich, 1937-1944*), του H. Lehmann-Haupt, *Art under a Dictatorship*, New York, 1954, Peter Adam, *Art of the third Reich*, Harry n. Abrams, inc. Publishers, Νέα Υόρκη, 1992, Bess Hormats, "Art of the Götterdämmerung: The United States Army's Strange and Little-known Collection of Nazi War Art, in *ARTnews* 74, no1 January 1975, όπως επίσης και η συνδρομή των διαδικτυακών διευθύνσεων <http://fcit.usf.edu/holocaust/arts/artReich.htm> (για τη ναζιστική τέχνη), <http://owlnet.rice.edu> (για τα χιτλερικά ιδεώδη της τέχνης), για να είναι σε θέση ο αναγνώστης να ερμηνεύσει κριτικά την τέχνη αυτής της περιόδου.

του γερμανικού λαού. Γρήγορα έγινε φανερός ο ανταγωνισμός μεταξύ του Josef Goebbels¹⁴ και του Alfred Rosenberg¹⁵: ο πρώτος, με ευρύτερες καλλιτεχνικές ανησυχίες, είχε εκδηλώσει από νέος το πάθος του για τον Εξπρεσιονισμό¹⁶. Γι' αυτό και ως υπουργός Διαφώτισης και Προπαγάνδας ο Goebbels υπερασπίζεται στην αρχή τον Εξπρεσιονισμό, πιστεύοντας ότι σε αυτόν ενσαρκώνεται το βορειογερμανικό πνεύμα, ενώ ταυτόχρονα τις θέσεις του τις υποστηρίζει σθεναρά η γενική συνομοσπονδία Γερμανών φοιτητών στο Βερολίνο¹⁷. Αντίθετα, ο Rosenberg ήταν φανατικός πολέμιος του Εξπρεσιονισμού –και γενικότερα της μοντέρνας τέχνης– και προωθούσε έναν τύπο ζωγραφικής που τόνιζε τα λαϊκά (völkisch) χαρακτηριστικά, δηλαδή, κατά την άποψή του, την ουσία της τέχνης του γερμανικού λαού¹⁸. Η τέχνη

14 Ο Josef Goebbels το Σεπτέμβριο του 1933 ορίστηκε επικεφαλής του καινούριου Επιμελητηρίου του Τρίτου Ράιχ για τον Πολιτισμό, το οποίο ήταν χωρισμένο σε επτά τμήματα: Τύπου, ραδιοφώνου, κινηματογράφου, μουσικής, λογοτεχνίας, θεάτρου και καλών τεχνών. Το Επιμελητήριο επανδρώθηκε με νεαρά στελέχη του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος που είχαν διάθεση να δουλέψουν. Βλ. τη μονογραφία του περιοδικού *Στρατιωτική Ιστορία*: Ιάκωβος Πετ. Χονδροματίδης, *Γκαίμπελς – ο μάγος της προπαγάνδας*, εκδ. Περισκόπιο, Αθήνα, 2008, 22-25, Davidson, *Skulpturen*, op.cit. σημ.13, 36 και www.spartacus.schoolnet.co.uk (για την προσωπικότητα και τη δράση του).

15 Ο Alfred Rosenberg σπούδασε στο Πολυτεχνείο της Ρίγας (σημερινή Εσθονία), από το 1918 εγκαταστάθηκε στο Μόναχο και εγγράφηκε στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα. Το 1923 έγινε εκδότης της επίσημης εφημερίδας του *Völkischer Beobachter*. Το 1933 του ανατέθηκε να εποπτεύει την ιδεολογική εκπαίδευση και μόρφωση του κόμματος. Βλ. για τα βιογραφικά στοιχεία www.spartacus.schoolnet.co.uk.

16 Ο Goebbels ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, όπου σύναξε στον κύκλο του ποιητή Stefan George. Έγραφε ποιήματα και προσπάθησε ανεπιτυχώς να εκδώσει μια νουβέλα του με τίτλο «Μίχαελ», στην οποία εκδήλωνε τον ενθουσιασμό του για τον Εξπρεσιονισμό, που τον θεωρούσε ικανό να κτίσει έναν καινούριο κόσμο, αφού κρύβει μέσα του το πάθος και τη δύναμη να δίνει σχήμα στον κόσμο. Παρεμπιπτόντως, ο ιδεολογικός αντίπαλός του σε ζητήματα τέχνης, Rosenberg, αλλά και ο Goering, αντιπαθούσαν βαθιά τον Εξπρεσιονισμό, όπως και τη ζωγραφική του Van Gogh. Davidson, op.cit. σημ.13, 37. Για τις θέσεις του Goebbels σχετικά με τη μορφή και το περιεχόμενο της τέχνης που εκφράζει τον εθνικοσοσιαλισμό βλ. το λόγο που έγραψε για τον Hitler στο συνέδριο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος το 1933, και το λόγο που εκφώνησε ο ίδιος το 1935 κατά τη διάρκεια θεατρικής εβδομάδας: www.calv.edu (όπου υπάρχει αρχείο γερμανικής προπαγάνδας).

17 Ο Hans Weidemann και ο Otto Andreas Schreiber, ο οποίος ήταν και εκδότης περιοδικού *Die Kunstammer*, επίσημου οργάνου του Επιμελητηρίου Πολιτισμού του Goebbels, δημοσίευσαν πολλά άρθρα τους που καταδίδαν τις αντιδραστικές αντιλήψεις για την τέχνη που εκφράζονταν με ψευδο-κλασικές κιτ τάσεις, και υποστήριζαν τους εξπρεσιονιστές ζωγράφους και γλύπτες, όπως τον Nolde, τον Barlach ή τον Semidt-Rottluff, ενώ θεωρούσαν την απόρριψή τους έγκλημα εναντίον του γερμανικού πολιτισμού. Βλ. Davidson, p.cit. σημ.13, 39.

18 Ο Rosenberg είχε εκθέσει τις απόψεις του για την τέχνη στο βιβλίο *Ο Μύθος του Εικοστού Αιώνα* (1930). Ο κύριος άξονας γύρω από τον οποίο αναπτύσσονταν οι θέσεις του για την τέχνη ήταν ότι ο πολιτιστικός μολοσβεβικισμός, δηλαδή όλη η μοντέρνα τέχνη, είναι εβραϊο-κομμουνιστική συνωμοσία που υπονομεύει το ιδανικό της ομορφιάς της αρίας φυλής. Συγκεκριμένα γράφει ο Rosenberg: «Η ουσία αυτής της εντελώς χαοτικής κατάστασης βρίσκεται, μεταξύ των άλλων, στην απώλεια

για τον Rosenberg όφειλε αφενός να αποκλείει τα αντικοινωνικά, άσχημα, παρεκκλίνοντα ή ανώμαλα στοιχεία, πράγμα που έκαναν συστηματικά τα πρωτοποριακά κινήματα των αρχών του 20ού αιώνα, όπως ο Εξπρεσιονισμός, και αφετέρου να προωθεί το υπόδειγμα μιας υγιούς ζωής στην υπηρεσία της κοινότητας.

Ο ιδεολογικός ανταγωνισμός Goebbels-Rosenberg στο ζήτημα της τέχνης είχε κρίσιμη σημασία για τη μορφολογία και το ύφος που θα απεικόνιζε, θα αναπαρίστανε και θα ενσάρκωνε τα «αισθητικά» ιδεολογήματα του εθνικοσοσιαλισμού – αν υπήρχε όντως αισθητικό θεμέλιο σε όλα αυτά¹⁹.

Στην αρχή, σημαντικός αριθμός διανοουμένων και καλλιτεχνών πίστεψαν, αφελώς, είναι η αλήθεια, ότι ο εθνικοσοσιαλισμός θα υιοθετήσει το ύφος του Εξπρεσιονισμού· η περίπτωση του ποιητή Gottfried Benn είναι χαρακτηριστική, για να μην αναφερθούμε σε καλλιτέχνες και ιστορικούς τέχνης ή διευθυντές Μουσείων²⁰. Το 1933 ο Benn δημοσίευσε το δοκίμιό του με τίτλο «Εξπρεσιονισμός», όπου εκφράζει το θαυμασμό του για το ξεχωριστό ενδιαφέρον που δείχνει η κυβέρνηση της νέας Γερμανίας για τα ζητήματα τέχνης, αποδεικνύοντας έτσι πως υπόθεση του κράτους είναι η τέχνη. Κατά τον Benn, το γεγονός και μόνον ότι

αυτής της ομορφιάς-ιδανικού, η οποία, ενώ έχει πολλές μορφές και μανδύες, παραμένει ακόμη το θεμελιώδες στήριγμα όλης της δημιουργικής ευρωπαϊκής τέχνης. Δημοκρατικά κηρύγματα, που διαφθείρουν τη φυλή, και η μητρόπολις, που εξουδετερώνει τον Volk, συνδυάζονται με τις προσεκτικά σχεδιασμένες αποσυνθετικές δραστηριότητες των Εβραίων. Το αποτέλεσμα δεν ήταν μόνον ο κατακερματισμός του Weltanschauung και της αντίληψης για το κράτος, αλλά ακόμη και της τέχνης της Βόρειας Δύσης» (απόσπασμα από το έργο του βλ. Alfred Rosenberg, “The Myth of the Twentieth Century” στο *Art in Theory 1900-1990* ed.by Charles Harrison and Paul Wood, Blackwell, Οξφόρδη, 1993, 395. Ο Rosenberg εξάλλου είχε οργανώσει το 1929 την «Αγωνιζόμενη Ένωση για τη Γερμανική Κουλτούρα» (Kampfbund für Deutsche Kultur), η οποία το 1933 είχε φθάσει να αριθμεί 38.000 μέλη: βλ. Davidson, op.cit. σημ.13, 37-38.

- 19 Ο Walter Benjamin θεωρούσε ότι ο φασισμός κατέληγε πάντα στην αισθητικοποίηση της πολιτικής ζωής, ώστε οι μάζες να βρουν έναν τρόπο έκφρασης, χωρίς να απαιτήσουν αλλαγή στις σχέσεις ιδιοκτησίας, βλ. Walter Benjamin, «Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνικής αναπαραγωγιμότητάς του» στη συλλογή δοκιμίων *Δοκίμια για την Τέχνη* (μετ. Δημοσθένης Κούρτοβιζ), Κάλβος, Αθήνα, 1978, 36-37.
- 20 Ο Emil Nolde, του οποίου πίνακες είχε στη συλλογή του ο Goebbels, ήταν μέλος του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος από το 1920, το 1931 έγινε μέλος της Προωσιμής Ακαδημίας Πλαστικών και Γραφικών Τεχνών, το 1933 του προσφέρθηκε θέση καθηγητή στην Ακαδημία του Βερολίνου (την αρνείται όμως για να διαφυλάξει την ανεξαρτησία του). Τα έργα του δέχτηκαν τις επιθέσεις των συντηρητικών κύκλων του Rosenberg και περιελήφθησαν στην έκθεση της *Διεφθαρμένης Τέχνης* το 1937, ενώ από το 1941 του απαγορεύτηκε να ζωγραφίζει (Malverbot). Την ίδια αντιμετώπιση είχαν και τα έργα του Karl Schmidt-Rottluff (βλ. Mortimer G. Davidson, *Kunst in Deutschland-Malerei* τόμος II, Grabert Verlag, Τύμπιγγκεν, 1992, 373-376 και 411-413 αντίστοιχα, και Adam, op.cit. σημ.13, 56-57 και 65-66 αντίστοιχα. Ενδεικτικά, επίσης, αναφέρονται και ο Bruno Werner, ιστορικός τέχνης, ο οποίος το 1933 χαρακτηρίζει τον Εξπρεσιονισμό ως την κατ'εξοχήν εθνικοσοσιαλιστική τέχνη, ενώ ο διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης του Βερολίνου Alois Schardt σε διάλεξή του με τίτλο «Ποια είναι η Γερμανική τέχνη;» εξαιρεί τον εκστατικό και μη αναπαραστατικό χαρακτήρα του Εξπρεσιονισμού. (βλ. Davidson, op.cit. σημ.13, 39).

τα σπουδαιότερα πνεύματα του κυβερνώντος κόμματος συζητούν για το αν οι εξπρεσιονιστές Barlach και Nolde μπορούν και πρέπει να θεωρηθούν οι Γερμανοί δάσκαλοι, αρκεί για να γίνουν αντιληπτές οι προθέσεις αλλά και η αποστολή του κράτους: «...η τέχνη στην Γερμανία, η τέχνη όχι ως παραγωγή, αλλά ως θεμελιώδες δεδομένο του φιλοσοφικού όντος, να ποιος αποφασίζει για το μέλλον, να το γερμανικό Reich, και κάτι ακόμα: η λευκή φυλή, το βορειογερμανικό κομμάτι της: να η δωρεά της Γερμανίας, η έκκλησή της στο δυτικό πολιτισμό που βρίσκεται σε έκπτωση και κίνδυνο...η σημασία των καθηκόντων που αυτό το κίνημα [εν. ο Εξπρεσιονισμός] ανέλαβε, η υπευθυνότητά του, οι τεράστιοι πνευματικοί αγώνες με τους οποίους είναι επιφορτισμένο, αγώνες που δίνει για όλη την ήπειρο της οποίας είναι το κέντρο»²¹. Το γερμανικό πνεύμα, επομένως, όπως υλοποιείται μέσα από τη νέα κυβέρνηση της Γερμανίας, αλλά και από την τέχνη που κατ' εξοχήν μπορεί να την εκφράσει, τον Εξπρεσιονισμό, φαίνεται να είναι αλληλένδετα στο συλλογισμό του Benn: ο Εξπρεσιονισμός είναι η τελευταία δυνατότητα τέχνης στην Ευρώπη, που στηρίζεται όχι στην πραγματικότητα –«η πραγματικότητα είναι μια καπιταλιστική έννοια»²²– αλλά στην «ηθική της μορφής»²³. Και όπως ο αληθινόι εξπρεσιονιστές, συνομήλικοι με τον Benn, δεσμεύονται να εκφράσουν μια καινούρια ιστορική αίσθηση, έτσι και οι εθνικοσοσιαλιστές προοιωνίζονται με το ενδιαφέρον τους για την τέχνη την αρχή μιας νέας εποχής. Ο Benn δεν κρύβει τις ελπίδες του για την αναγέννηση της Γερμανίας²⁴: σύμφωνα με τον ποιητή, υπάρχουν τρεις μεγαλοφυείς εποχές για τους Γερμανούς, μία γύρω στα 1500 με τη ζωγραφική, μία με το 17ο και 18ο αιώνα και την έκρηξη της μουσικής και μία με την ποίηση να ανθίζει από το 18ο αιώνα και ύστερα. Με αντέρεισμα τον Εξπρεσιονισμό πάντα, η σιγή δύο-τριών γενιών έρχεται να αντικατασταθεί με τα σημάδια μιας τέταρτης μεγαλοφυούς εποχής, οι Γερμανοί αρχίζουν ξανά να ονει-

21 Gottfried Benn, "Expressionisme" στη συλλογή δοκιμίων *Un poète et le monde* (μετάφραση και εισαγωγή Robert Rovini), Gallimard, Παρίσι, 1989, 176.

22 Op.cit., 180.

23 Op.cit., 186.

24 Ο Benn είχε ανοικτά εκφράσει το θαυμασμό του για τον εθνικοσοσιαλισμό και για τις ελπίδες που γεννούσε η μορφή του Hitler, βλ. τα δοκίμιά του "L'etat nouveau et les intellectuels" και "Le monde dorien" op.cit. σημ.21, 165-175 και 190-216 αντίστοιχα. Βέβαια, γρήγορα διαψεύστηκαν οι ελπίδες του: για έναν μόνο μήνα διετέλεσε πρόεδρος του λογοτεχνικού τομέα της Πρωσικής Ακαδημίας Τεχνών (στη θέση του ανεπιθύμητου Heinrich Mann), ενώ την ίδια χρονιά δέχεται τις προσβλητικές επιθέσεις από τον κύκλο του Alfred Rosenberg, επειδή υποστηρίζει τον Εξπρεσιονισμό' συγκεκριμένα, ο ζωγράφος Wolfgang Willrich εξαπολύει επίθεση στον Benn από το εβδομαδιαίο περιοδικό των SS *Das Schwarze Korps*, αποκαλώντας τον «ομοφυλόφιλο Εβραίο» και «γουρούνη». Εκτός από την απαγόρευση να δημοσιεύει έργα του (1938), ο Benn υπέστη και τις συνέπειες από τα μέτρα διάκρισης που επέβαλε η Ένωση Εθνικοσοσιαλιστών Ιατρών και δεν μπορούσε να εργαστεί ως γιατρός. Βλ. την Εισαγωγή για τη ζωή και το έργο του Benn από τον Robert Rovini op.cit., 10-13, και Davidson, op.cit. σημ.13, 39.

Εικόνα 1: Richard Klein, *Το ζύπνημα*, 1937.

ρεύονται²⁵. Και να σκεφτεί κανείς ότι αυτά τα λόγια του Βενν γράφονται την ίδια εποχή πάνω-κάτω με την τελετή της πυράς, όπου κάηκαν χιλιάδες απαγορευμένα βιβλία στην πλατεία της Όπερας του Βερολίνου²⁶.

Την έναρξη του ονείρου –του εφιάλτη, προτιμότερο– για τους Γερμανούς απεικονίζει και στον πίνακά του «Το ζύπνημα» (1937, εικ.1) ο Richard Klein: το γερμανικό πνεύμα ενσαρκωμένο στο άριο ανδρικό σώμα αφυπνίζεται, για να συναντήσει το πεπρωμένο του. Αλλά ο πίνακας, εκτός από τις συμβολικές διαστάσεις του, δηλώνει και μια εικαστική επιλογή: το ύφος και το είδος της ζωγραφικής που θα αναλάμβανε να εκφράσει και να μεταφέρει τη ναζιστική ιδεολογία, τελικά δεν ήταν ο Εξπρεσιονισμός, αλλά η ρεαλιστική αναπαράσταση, με έμφαση σε μια ακαθόριστη κλασική διατύπωση.

Και ήταν ο ίδιος ο Hitler, ένας καλλιτέχνης²⁷ πάνω από όλα, που έθεσε τέλος στις έντονες διαμάχες Goebbels-Rosenberg. Στην ιδεολογική μάχη για το είδος

25 Op.cit., 189.

26 Για την οργανωμένη από τον Goebbels καταστροφή των βιβλίων βλ. Adam, op.cit. σημ.13, 53-56 και Χονδροματίδης, ό.π. σημ. 14, 22-23.

27 Σε εφημερίδα της εποχής αναφέρεται ότι ο γερμανικός λαός είναι τυχερός που το θείο πεπρωμένο τους έστειλε τα πάντα στο πρόσωπο ενός ανθρώπου: το δυνατό και μεγαλοφυή πολιτικό, τον πολυμήχανο στρατιώτη, τον πρώτο εργάτη και τον πρώτο οικονομολόγο· το σπουδαιότερο όμως από όλα είναι ότι αντλεί τη μεγαλύτερη του δύναμη από το γεγονός ότι είναι καλλιτέχνης και ο ίδιος: «Ήρθε από την τέχνη, αφιέρωσε τον εαυτό του στην τέχνη, ειδικά την τέχνη της αρχιτεκτονικής, αυτός ο δυνατός δημιουργός μεγάλων κτιρίων. Και τώρα έγινε και ο κτίστης του Reich» στην εφημερίδα *Hakenkreuzbanner (Η σημαία της σβάστικας)*, 10 Ιουνίου 1938. Παρατίθεται στην ενότητα “Nazi Approved Art” στο www.fcit.usf.edu. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Χίτλερ και, συγκεκριμένα, την διάψευση των νεανικών ονείρων του να γίνει ζωγράφος βλ. www.spartacus.schoolnet.co.uk.

Εικόνες 2, 3, 4: Adolf Hitler, 2. *Η πύλη της παλιάς πόλης στο Deutsche-Altenburg*, π. 1910-12, 3. *Στη γωνία της Όπερας της Βιέννης*, π.1911, 4. *Περιπολία τεθωρακισμένου*, 1917.5.

της τέχνης που θα ενσαρκώσει τα ιδανικά του ναζισμού, δεν επικράτησε ο Εξπρεσιονισμός²⁸, όπως θα το επιθυμούσε ο Benn, αλλά το γούστο και τα αισθητικά πρότυπα του ίδιου του Hitler, όπως εμφανίζονται στα χιλιάδες σχέδια και ακουαρέλες που άφησε συγκεντρωμένα σε καταφύγια. Ενδεικτικά αναφέρονται οι δύο υδατογραφίες «*Η πύλη της παλιάς πόλης στο Deutsche-Altenburg*» (π.1910-12, εικ.2) και «*Στη γωνία της Όπερας της Βιέννης*» (π.1911, εικ.3), όπου κυριαρχεί μια κοινότοπη και χωρίς ιδιαίτερες αισθητικές ή εικαστικές απαιτήσεις απόδοση

28 Η διαμάχη για τον Εξπρεσιονισμό συνεχίστηκε και από τους αριστερούς διανοούμενους εκτός Γερμανίας, όπως ο Georg Lukács και ο Ernst Bloch, αναδεικνύοντας και πάλι πόσο πολυσύνθετο ήταν το ζήτημα. Το 1934 ο Lukács είχε δημοσιεύσει στο περιοδικό *Internationale Literatur* το κείμενό του «*Το Μεγαλείο και η Πτώση του Εξπρεσιονισμού*», όπου υποστήριζε ότι το κίνημα αυτό δεν εξέφραζε τίποτε άλλο από την παραζάλη των μικροαστών και ότι αποτελούσε συμπαιγνία στην ιδεολογική αποσύνθεση της ιμπεριαλιστικής αστικής τάξης. Αντίθετα, θεωρούσε ότι ο ρεαλισμός (και δη, ο σοσιαλιστικός) ήταν η πραγματικότητα η ίδια, συνεκτική και οργανωμένη ολότητα. Ο Bloch, λοιπόν, όντας το 1938 εξόριστος στην Μόσχα, ανταπαντά στον Lukács μέσω του γερμανόφωνου περιοδικού *Das Wort*, ότι αυτό που τρέφει την αντίληψη ότι ο Εξπρεσιονισμός είναι ψευδο-επαναστατικός είναι η πεποίθηση ότι η αστική τάξη δεν έχει να μας διδάξει τίποτε πέρα ίσως από τεχνολογία και φυσικές επιστήμες, μια θέση που εκφράζεται από τη φιλοσοφική γραμμή που ξεκίνησε με τον Hegel και κατέληξε στον Marx μέσω του Feuerbach. Τέτοιες αντιλήψεις κάνουν τους Εξπρεσιονιστές να εμφανίζονται ως πρόδρομοι των ναζί. Ο Bloch συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι η αυθεντική πραγματικότητα είναι και ασυνέχεια, και ενώ ο Lukács βλέπει στον Εξπρεσιονισμό την καταστροφή και την παρακμή, αυτός βλέπει το πείραμα της κατεδάφισης και του θρυμματισμού της εικόνας του κόσμου, ακόμα και του καπιταλισμού. Η σύγχυση, η ανωριμότητα και η ακατανοησία δεν είναι πάντοτε και σε κάθε περίπτωση κατηγορίες της αστικής παρακμής, αλλά εξίσου κομμάτι του περάσματος από τον παλιό στο νέο κόσμο. Ο νεο-κλασικισμός ή η Νέα Αντικειμενικότητα που επικρατούν, δεν είναι το σίγουρο αντίδοτο στο κίτς ούτε περιέχει ένα αυθεντικό λαϊκό στοιχείο, όπως ο Εξπρεσιονισμός που αγάπησε και σεβάστηκε το εθνικό και λαϊκό στοιχείο. Βλ. Ernst Bloch, «*Discussing Expressionism*», στο συλλογικό τόμο *Aesthetics and Politics*, (μετ. Rodney Livingstone), with an afterword by Fredric Jameson, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1992, 16-27 και Georg Lukács, «*Realism in the balance*», στον ίδιο τόμο, 28-59.

αρχιτεκτονικών θεμάτων, ενώ στην υδατογραφία «Περιπολία τεθωρακισμένου» (1917, εικ.4)²⁹, φανερώνονται οι τεχνικές ελλείψεις του και η αμηχανία του να αντιμετωπίσει ζωγραφικά σκηνές σε κίνηση.

Έτσι, λοιπόν, το 1934, στο λόγο που εκφώνησε στο συνέδριο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος³⁰, ο Hitler καταδίκασε τους διαφθορείς της τέχνης, δηλαδή όλα τα πρωτοποριακά κινήματα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, και έδωσε την έγκρισή του στην τέχνη εκείνη που θα εξέφραζε την ψυχή της γερμανικής κοινότητας με τρόπο ιδεαλιστικό, πλύν όμως ρεαλιστικό³¹: δηλαδή υποστήριξε

29 Η τύχη των έργων τέχνης (sic) που φιλοτεγήθηκαν από τον Hitler έχει πολλές ενδιαφέρουσες πτυχές. Κατ'αρχάς πρέπει να τονιστεί ότι όλα τα έργα του –σύμφωνα με μια επίσημη αναφορά του αμερικανικού στρατού, ανέρχονται σε 3.000 περίπου– κινούνται σε πλειστηριασμούς του διαδικτύου και βρίσκονται κυρίως σε χέρια αμερικανών συλλεκτών και εμπόρων στρατιωτικών ενθυμημάτων. Ο Bill Price, ένας πάμπλουτος βιομήχανος από το Τέξας, είναι αυτήν τη στιγμή ο μεγαλύτερος συλλέκτης ναζιστικών αντικειμένων, μεταξύ των οποίων είναι και ζωγραφίες του Hitler. Όπως έχει προαναφερθεί (βλ.σημ.13), όλα τα λάφυρα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από τη ναζιστική Γερμανία είχαν μεταφερθεί στην Αμερική και φυλάσσονταν σε ειδικές αποθήκες του στρατού, ενώ ισχύουν απαγορευτικοί νόμοι στην Γερμανία για την επιστροφή οποιουδήποτε πράγματος συνδέεται με τον Hitler και τα εθνικοσοσιαλιστικά σύμβολα, π.χ. τη σβάστικα. Γύρω στα 1995, ο D.C. Watts, απόστρατος του αμερικανικού στρατού, πούλησε τη συλλογή του με αντικείμενα του Hitler στον Charles Snyder Jr, βετεράνο του Βιετνάμ και συλλέκτη από το 1962 στρατιωτικών ενθυμημάτων, ο οποίος αυτήν τη στιγμή πουλά στο eBay ακουαρέλες και σχέδια του. Ο ίδιος ο Watts είχε λαφυραγωγήσει τα υπάρχοντα του Hitler στο Berghof, που προστατεύονταν από τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς σε ειδικές αποθήκες, και τα είχε φέρει στην Αμερική. Η αποθήκευση των έργων τέχνης που έφεραν την υπογραφή του Hitler, είχε ξεκινήσει από το 1935: ο ίδιος διέταξε να συγκεντρωθούν ό,τι είχε ζωγραφίσει από τα νεανικά του χρόνια –και μάλιστα, πολλά έργα του αγοράστηκαν από Γερμανούς πολίτες σε δυσανάλογα υψηλές τιμές–, με σκοπό να στεγαστούν στην πυνακοθήκη τέχνης που σχεδίαζε να κτίσει στον τόπο καταγωγής του, στο Linz, όπως ανέφερε και στη διαθήκη του. Βλ. www.snyderstreasures.net (από όπου προέρχονται και οι τρεις εικόνες που αναφέρω), www.fpp.co.uk και www.hitler.org.

30 Παρατίθεται στο Davidson, op.cit. σημ. 13, 41.

31 Ο ρεαλισμός που κυριάρχησε δεν είχε σχέση με αυτόν της Νέας Αντικειμενικότητας: η αριστερή πτέρυγιά της, ο Βερσιζμός, ήταν εκ προοιμίου καταδικασμένη (Otto Dix, George Grosz), αλλά και ο Μαγικός Ρεαλισμός δεν ικανοποιούσε τις ανάγκες του εθνικοσοσιαλισμού, γιατί θεωρούσαν το ύφος του ψυχρό και αντιδραστικό, υποταγμένο στις μόδες του Παρισιού. Από τα βιογραφικά στοιχεία προκύπτει ότι οι εκπρόσωποι της Νέας Αντικειμενικότητας κατά την εθνικοσοσιαλιστική περίοδο δεν κατείχαν κρατική θέση, τα έργα τους ήταν απαγορευμένα, και γι' αυτό αποτραβήχτηκαν. Μία από τις λιγοστές εξαιρέσεις αποτέλεσε ο Georg Schrimpf, ο οποίος από το 1933 δίδαξε στο Ινστιτούτο καλλιτεχνικής εκπαίδευσης στο Βερολίνο, δηλώνοντας δημοσίως την προσχώρησή του στον εθνικοσοσιαλισμό. Ήταν προστατευόμενος του Rudolf Hess, υπαρχηγού του Hitler, που μεσολαβούσε για να δέχεται επίσημες παραγγελίες και τον στήριξε, όταν αναγκάστηκε ο Schrimpf να παραιτηθεί εξαιτίας του κομμουνιστικού παρελθόντος του (βλ. Davidson, *Malerei II* στη σειρά *Kunst in Deutschland 1933-1945*, Gabert Verlag, Τύμπινγκεν, 1992, 417-418). Για το κίνημα της Νέας Αντικειμενικότητας (Neue Sachlichkeit) και τις επιθέσεις που δέχθηκε, επειδή, υποτίθεται, προετοίμασε το έδαφος για την κρατικά χειραγωγούμενη τέχνη μεταξύ 1933-1945, βλ. Wieland Schmied,

Εικόνα 5: Udo Wendel, *Το περιοδικό τέχνης*, (αχρον.). Εικόνα 6: Fritz Klimsch, *Το Βλέμμα*, 1932-33.

τον κύκλο του Rosenberg που υπεραμυνόταν τη συμμόρφωση με την παράδοση, όπως εκφράζεται στο πνεύμα του λαού (Volksgeist). Η αναπαράσταση σκηνών της αγροτικής ζωής σύμφωνα με τα ρεαλιστικά πρότυπα της γερμανικής ηθογραφίας του 19ου αιώνα, η εξύμνηση της φυλετικής ομορφιάς στα πρόσωπα των Γερμανών μοντέλων, η σταθερή αναφορά στο μεσαιωνικό παρελθόν των Τευτόνων ιπποτών και η ταύτισή τους με τη στρατιωτική αποστολή των σύγχρονων Γερμανών, όλα αυτά αποτελούν τη μία κυρίαρχη εικονογραφική ομάδα στη ζωγραφική της περιόδου που μας ενδιαφέρει.

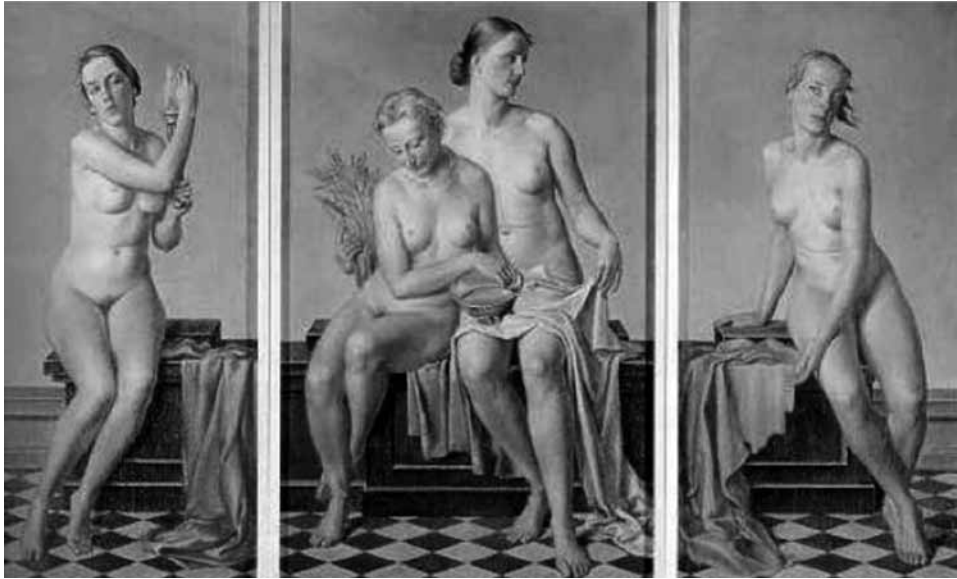
Τη δεύτερη μείζονα εικονογραφική ενότητα που συναντάται στις μεγάλες ετήσιες εκθέσεις αποτελούν οι πίνακες που κινούνται στην κλασική παράδοση. Φυσικά, η επάνοδος σε έναν κλασικισμό, που έφερε τα σημάδια της ναζιστικής ιδεολογίας, ήταν αναμενόμενη, καθώς μία από τις προπαγανδιστικές σταθερές ήταν και η σύνδεση της τέχνης με τα αρχαιοελληνικά πρότυπα ομορφιάς.

Ο Udo Wendel στον πίνακά του «Το περιοδικό Τέχνης» (αχρον., εικ.5) αφηγείται ένα ενδιαφέρον επεισόδιο από την εξέλιξη των καλλιτεχνικών πραγμάτων στη ναζιστική Γερμανία: μια οικογένεια μικροαστών στέκεται απορροφημένη

Neue Sachlichkeit and German Realism of the Twenties (κατάλογος), Arts Council of Great Britain, Λονδίνο, 1978, Jean Clair, “Nouvele objectivité et art national-socialiste: l’ inversion des signes” στα Πρακτικά XXVI του Συνεδρίου *L’art face à la crise – L’art en Occident 1929-1939*, C.I.E.R.E.C, Πανεπιστήμιο Saint Etienne, 1980, 43-61, Günter Metken, “Un art démocratique: le portrait de la ‘Neue Sachlichkeit’” στον κατάλογο *Les Réalismes 1919-1939 –entre révolution et réaction*, Centre Georges Pompidou, Παρίσι, 1981, 110-119, Sergiusz Michalski, *New Objectivity*, Benedict Taschen, Κολωνία, 1994 και Steve Plumb, *Neue Sachlichkeit, 1918-33: Unity and Diversity of an Art Movement*, Rodopi, Άμστερνταμ, 2006.

Εικόνα 7: Adolf Ziegler, *Τα τέσσερα στοιχεία*, 1937.

μπροστά στο ανοιγμένο περιοδικό τέχνης. Εκείνο που τραβά την προσοχή και των τριών μελών της είναι η εικόνα μιας γυμνής γυναικείας μορφής σε μάρμαρο: πρόκειται για το άγαλμα «Το Βλέμμα» του Fritz Klimsch (1932-33, εκ.6)³². Το περιοδικό που τόσο εμβριθώς διαβάζει η τριμελής οικογένεια δεν είναι άλλο από το *Die Kunst im Dritten Reich*, το οποίο εξέδιδε ο Alfred Rosenberg και το οποίο έλεγχε και διαμόρφωνε το γούστο του κοινού, αλλά και αντανakλούσε το γούστο του μέσου Γερμανού. Οι αναγνωρίσιμες και οικείες μορφές του κλασσικού, όπως αυτή του αγάλματος του Klimsch, υπενθύμιζαν το ανυπέβλητο και αιώνιο μεγαλείο της ελληνορωμαϊκής τέχνης, ενώ ταυτόχρονα υπονοούσαν τη νόμιμη συνέχειά της στη γερμανική τέχνη του Τρίτου Ράιχ.

Για το λόγο αυτό, στην περίοδο 1933-1945 εμφανίζεται μια πληθώρα πινάκων με γυναικεία γυμνά κλασσικής τυπολογίας, με στόχο να «αποκατασταθεί» η αρμονία και η ομορφιά, αισθητικές κατηγορίες που αμφισβητήθηκαν και απορρίφθηκαν από τα πρωτοποριακά κινήματα στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

32 Το γλυπτό ήταν παραγγελία του βιομηχάνου Carl Duisberg και προοριζόταν για την πσίνα των εργαζομένων στο IG-Farben, στο Leverkusen. Ο Fritz Klimsch (1870-1960), ως νεαρός καλλιτέχνης, συμμετείχε μαζί με τον Liebermann και τον Leistikow στην Sezession του Βερολίνου (1898). Στις αρχές του 20ού αιώνα είχε συνδεθεί με τις μεγαλύτερες προσωπικότητες του καιρού του. Μετά το 1918 επιδίδεται σε γλυπτά γυναικείων μυθολογικών μορφών. Συμμετείχε σε πολλές εκθέσεις και κέρδισε και ευρωπαϊκή αναγνώριση. Το 1938 έγινε μέλος της Reichskultursenat. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που ο Udo Wendel επιλέγει ένα έργο του Klimsch δημοσιευμένο στο επίσημο περιοδικό τέχνης του III Reich. Βλ. Davidson, op.cit. σημ.13,457-458.

Εικόνα 8: Ivo Saliger, *Η ανάπαυση της Άρτεμις*, (αχρον.). Εικόνα 9: Oskar Graf, *Αφροδίτη*, (αχρον.).

Και επειδή ο πλέον προβεβλημένος στόχος της ναζιστικής τέχνης ήταν να διαχύσει και να διδάξει στο γερμανικό λαό τα όρια και τις προϋποθέσεις της, τον Ιούλιο του 1937 στο Μόναχο οργανώθηκαν ταυτόχρονα δύο εκθέσεις, «Η Μεγάλη Γερμανική Έκθεση» (Grosse Deutsche Kunstausstellung) και αυτή της «Διεφθαρμένης Τέχνης» (Entartete Kunst). Το Υπουργείο Προπαγάνδας είχε σκηνοθετήσει δεξιοτεχνικά τις δύο εκθέσεις, ώστε η μία να καταδικάζει και να ξορκίζει τη διαφθορά και την παρακμή της μοντέρνας τέχνης, ενώ η άλλη να αναδεικνύει τα γνωρίσματα της αιώνιας τέχνης, προβάλλοντας υγιή και όμορφα πρότυπα. Η «Εκφυλισμένη Τέχνη» περιελάμβανε τους εκπροσώπους της μοντέρνας τέχνης: του κυβισμού, του φουτουρισμού, του εξπρεσιονισμού, του ντανταϊσμού. Τα έργα που αντιπροσώπευαν την «Εκφυλισμένη Τέχνη», παρουσιάζονταν ως δείγματα παρανοϊκού εγκεφάλου, σωματικού και ηθικού ρύπους, μόλυνσης από την νεγροποίηση και το διεστραμμένο εβραϊκό πνεύμα³³, που μπορούσαν μόνο τον αποτροπιασμό και την αποστροφή να προκαλέσουν.

Ο Hitler είχε ήδη εκδηλώσει τις απόψεις του για την τέχνη στην παρέλαση της Νυρεμβέργης το 1935, υποστηρίζοντας πως «δεν είναι λειτουργία της τέχνης να βυθίζεται στη λάσπη για χάρη της λάσπης, και ποτέ ο στόχος της να ζωγραφίζει την κατάσταση της αποσύνθεσης, να σχεδιάζει νοητικά καθυστερημένες γυναίκες σαν σύμβολο της μητρότητας, να απεικονίζει καμπούρηδες ηλίθιους σαν εκπρο-

33 Βλ. Anthony Rowley, “Nazisme et Culture” στο συλλογικό τόμο *L'art dégénéré- Une exposition sous le IIIe Reich*, ed. Jacques Bertoin, Παρίσι, 1992, 22-33

Εικόνα 10: Hans Happ, *Θέτις*, (αχρον.). Εικόνα 11: Josef Pieper, *Ευρώπη*, (αχρον.). Εικόνα 12: Paul Matthias Padua, *Η Λήδα και ο κύκνος*, 1937.

σώπους της αντρικής δύναμης»³⁴. 5.000 έργα δημεύτηκαν από ιδιωτικές και δημόσιες συλλογές, για να οργανωθεί η παράσταση της «Εκφυλισμένης Τέχνης», η οποία ακολούθησε πρωτοποριακές και ριζοσπαστικές μεθόδους παρουσίασης: τα έργα στριμώχτηκαν το ένα πάνω στο άλλο και συνοδεύτηκαν από επιθετικά και προσβλητικά σλόγκαν. Στόχος των διοργανωτών ήταν να προκαλέσουν το κοινό – μια τακτική που, μερικά χρόνια πριν, την χρησιμοποιούσαν οι ντανταϊστές. Στους νέους απαγορεύτηκε η είσοδος, γιατί κρίθηκε άσεμνο θέαμα, που προσβάλλει τα χρηστά ήθη και διαφθείρει το πνεύμα. Αυτή η έκθεση προωθήθηκε από τη ναζιστική προπαγάνδα ως μια τιτάνια προσπάθεια εξυγίανσης της τέχνης και αποκατάστασης της ιδέας του Ωραίου³⁵.

Το Ωραίο εκτέθηκε ακριβώς απέναντι, στον «Οίκο της Γερμανικής Τέχνης», το πρώτο δημόσιο κτήριο του Τρίτου Ράιχ, που θεμελιώθηκε στις 15 Οκτωβρίου του 1933 σε σχέδια του Paul Ludwig Troost και που αποτελούσε μέρος των ονείρων του ίδιου του Hitler για την αρχιτεκτονική ανάπλαση της Γερμανίας. Στον Führer άρεσε να ταυτίζει τον εαυτό του με το βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο Α΄, που είχε λαμπρύνει το Μόναχο με κλασσικά επιβλητικά παλάτια και Μουσεία και έμεινε στην ιστορία ως μαικήνας των Τεχνών και των Γραμμάτων. Η πολιτιστική πολιτική του Τρίτου Ράιχ σκιαγραφήθηκε στα εγκαίνια της «Μεγάλης Γερμανικής Έκθεσης Τέχνης» το 1937: «Είθε ο Οίκος αυτός να αφιερωθεί μόνο στη σοβαρή τέχνη, τέχνη που βρίσκεται στο αίμα μας, τέχνη που ο λαός κατανοεί. Διότι μόνο η τέχνη που μπορεί να την καταλάβει ο απλός λαός είναι αληθινή τέχνη», γράφτηκε σε μια εθνικοσοσιαλιστική εφημερίδα³⁶. Και εκείνος που γνώριζε καλύτερα από

34 A. Hitler, *Mein Kampf*, 534. Παρατίθεται από Adam, op.cit. σημ.13, 121.

35 Και μια μικρή λεπτομέρεια όχι άνευ σημασίας: ο Göring, πόλεμος της μοντέρνας τέχνης, φρόντισε να ιδιοποιηθεί 14 έργα από την έκθεση της «Διεφθαρμένης Τέχνης»: 4 του Van Gogh, 4 του Munch, 3 του Marc, 1 του Gauguin, 1 του Cézanne και 1 του Signac. Βλ. Adam, op.cit. σημ.13, 122.

36 Παρατίθεται από Adam, op.cit. σημ.13, 94.

όλους την τέχνη που θα ωφελοούσε και θα εξέφραζε το γερμανικό λαό ήταν και ο ίδιος ένας καλλιτέχνης, και άρα όφειλαν όλοι να εμπιστευούνται την κρίση του.

Επομένως, με την καθοδήγηση και τις ρητές υποδείξεις του Hitler, οι πιο περιζήτητοι πίνακες στις μεγάλες εκθέσεις γερμανικής τέχνης ήταν οι μυθολογικές και συμβολικές σκηνές, που αντλούσαν την έμπνευσή τους από την ελληνική αρχαιότητα. Αποστολή αυτού του είδους της τέχνης ήταν να ανασύρει και να αναζωογονήσει τις κλασσικές ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ώστε να τον σώσει από την νοσηρότητα και την παρακμή της μοντέρνας τέχνης και των πειραματισμών της.

Ο Adolf Ziegler³⁷ υπήρξε ο εμπνευστής της αναβίωσης κλασσικών τύπων στη γερμανική τέχνη από το 1933 και μετά. Το τρίπτυχό του «Τα Τέσσερα Στοιχεία» (1937, φωτογραφία από το σαλόνι του Hitler, εικ.7) υπήρξε ένα από τα διασημότερα έργα του και είχε αναπαραχθεί σε χιλιάδες αντίτυπα. Ο πίνακας απόσπασε τον έπαινο και το θαυμασμό του Hitler, που τον αγ όρασε για το Führerhaus στο Μόναχο. Οι τέσσερις γυναικείες γυμνές μορφές αποτελούν αλληγορία για τα στοιχεία που απαρτίζουν το σύμπαν· οι μορφές αποδίδονται ψυχρά και χωρίς ιδιαίτερη έμπνευση, ενώ η στάση των δύο μοντέλων που χρησιμοποιούνται, προδίδει έλλειψη φυσικότητας και μια διεκπεραιωτική αντίληψη για τη σύνθεση της σκηνής.

Από τις μυθολογικές σκηνές, εκείνες που γνώριζαν επιτυχία αναφέρονταν συνήθως στη ζωή και στις περιπέτειες των αρχαίων γυναικείων θεοτήτων, ενώ οι ζωγράφοι που ειδικεύονταν σε αυτά τα θέματα είχαν περάσει και μια περίοδο μαθητείας στις σχολές και τα μουσεία της Ιταλίας. Στον πίνακα «Η ανάπαυση της Άρτεμης» του Ivo Saliger (αχρον., εικ.8) φαίνονται οι στυλιστικές ομοιότητες με το τρίπτυχο του Ziegler, ενώ στους πίνακες «Αφροδίτη» του Oskar Graf (αχρον., εικ.9), «Θέτις» του Hans Happ (αχρον., εικ.10) και «Ευρώπη» του Josef Pieper (αχρον., εικ.11) διακρίνεται η επιθυμία των ζωγράφων να αντιγράψουν στοιχεία της ιταλικής Αναγέννησης.

Αντίθετα, στον πίνακα «Η Λήδα με τον κύκνο» του Paul Matthias Padua³⁸

37 Ο Adolf Ziegler (1892-1959) υπήρξε ένας από τους στενότερους συνεργάτες του Hitler που τον συμβούλευε σε καλλιτεχνικά θέματα. Είχε ειδικευτεί σε αλληγορικές μυθολογικές σκηνές. Από το 1933 και ύστερα κατέλαβε πολλές σημαντικές διοικητικές θέσεις: το 1936 έγινε πρόεδρος του Επιμελητηρίου Τέχνης και, ταυτόχρονα, σύμβουλος του Rosenberg στον τομέα Καλών Τεχνών του κόμματος. Το 1937 ίδρυσε το Reichsinstitut für Maltechnik, αφιερωμένο στη μελέτη της παλαιάς και της μνημειακής ζωγραφικής. Ακόμη, κέρδισε το μεγάλο βραβείο για τη ζωγραφική και την ταπισερί στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού το 1937, όπου εξέθεσε ένα έργο εμπνευσμένο από τον πίνακά του «Τα τέσσερα στοιχεία». Το 1943 αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το Επιμελητήριο Τέχνης, γιατί κατηγορήθηκε για ηττοπάθεια και προδοσία. Μετά τον πόλεμο εξέθεσε μόνο μια φορά έργα του σε γκαλερί του Λονδίνου. Βλ. Davidson, op.cit. σσμ.31, 467-468.

38 Ο Padua (1903-1981) ήταν αυτοδίδακτος ζωγράφος, έγινε γνωστός την εν λόγω περίοδο για τις προσωπογραφίες και τα γυναικεία γυμνά του. Το 1939 παρουσίασε τον πίνακα «Η Λήδα με τον κύκνο» που προκάλεσε αρνητικά σχόλια για τον προκλητικό χαρακτήρα του. Τον πίνακα τον αγόρασε όμως

Εικόνα 13: Friedrich Wilhelm Kalb, *Αναζήτηση-Εύρεση-Απώλεια*, 1939.

(1936, εικ.12) προκαλούν κατάπληξη όχι μόνον οι τεχνικές αδεξιότητες και αστοχίες του ζωγράφου, αλλά και το πορνογραφικό σχεδόν περιεχόμενό του, γεγονός που δεν εμπόδισε τον Hitler να αγοράσει τον πίνακα. Στις εκατοντάδες πινάκων με κλασικά θέματα, σπάνια βρίσκονται έργα με εικαστικές αρετές ή πρωτοτυπία, αφού το θεματικό υλικό αντλείται από μη-πραγματικά και άχρονα πεδία³⁹: ίσως το τρίπτυχο του Friedrich Wilhelm Kalb με τίτλο «Αναζήτηση-Εύρεση-Απώλεια» (1939, εικ.13) να αποτελεί μια ελάχιστη εξαίρεση. Πρόκειται για μια συμβολική αναφορά στους αρχαιοελληνικούς μύθους σχετικά με τα τρία ζευγάρια, του Απόλλωνα και της Δάφνης, του Έρωτα και της Ψυχής, του Ορφέα και της Ευρυδίκης, που ενσαρκώνουν και αναπαριστούν τις τρεις λέξεις του τίτλου. Φαίνεται πως η επιλογή ενός τέτοιου θέματος από τον Kalb να είναι απόρροια των σπουδών ψυχιατρικής⁴⁰, που είχε αρχικά ακολουθήσει ο ζωγράφος, προτού αφοσιωθεί αποκλειστικά στη ζωγραφική.

Κι αν η ζωγραφική αποτέλεσε το κατ'εξοχήν εικαστικό πεδίο, όπου αποθεώθηκε το γυναικείο γυμνό, η γλυπτική προσφέρθηκε για τη μνημείωση του ανδρικού γυμνού.

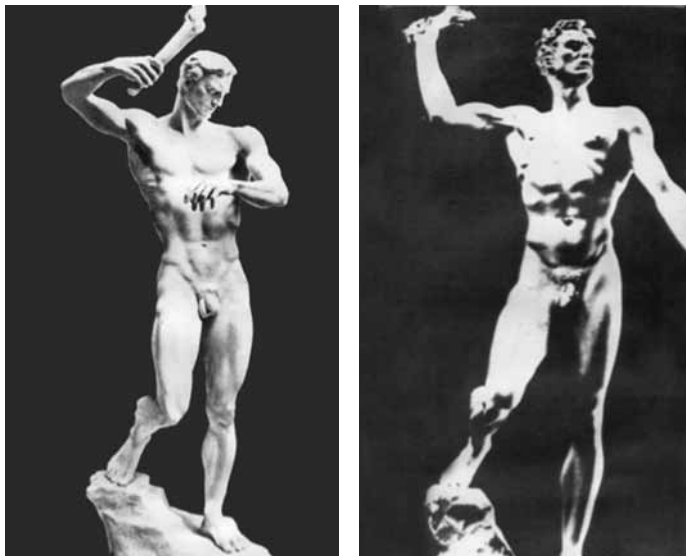
ο Hitler. Κατά το 1939-1940 υπήρξε ζωγράφος του πολέμου, όπου και τραυματίστηκε. Μετά τον πόλεμο συνέχισε να εργάζεται, εκτελώντας προσωπογραφίες. Βλ. Davidson, op.cit. σημ.31, 378-379.

39 Ο Berthold Hinz δεν επιγράφει τυχαία το κεφάλαιο που αναφέρεται σε αυτό το είδος της ζωγραφικής «Εθνικοσοσιαλιστική Αλληγορία και ελιτίστικη Αισθητική». Εξηγεί μάλιστα ότι τα αλληγορικά θέματα με αόριστες και χαλαρές συνδέσεις με ένα κλασικό συγκείμενο, που υποτίθεται ότι ρίζωνε στην πρωταρχική και θεμελιώδη ουσία, εξυπηρετούσαν τη συγκάλυψη της άλογης φύσης του τρόπου άσκησης της εξουσίας. Βλ. Hinz, op.cit., σημ.13, 160.

40 Βλ. Davidson, op.cit. σημ.31, 330-331.

Σταθερό γνώρισμα των αγαλμάτων που φιλοτεχνήθηκαν στην περίοδο του Τρίτου Ράιχ, είναι το γιγαντιαίο των μορφών που επιβάλλονται από την έλλειψη μέτρου. Και ένα από τα αγαπημένα θέματα ήταν ο Τιτάνας Προμηθέας, καθώς στο πρόσωπό του θέλησαν οι γλύπτες να μεταφέρουν το συμβολικό φορτίο της αυτοθυσίας για το καλό της ανθρωπότητας και να τονίσουν τη συνεισφορά του στην ανάπτυξη των Τεχνών και των Γραμμάτων. Ο Προμηθέας, ο ευεργέτης του ανθρώπινου γένους, που με την τόλμη του και τις σοφές προβλέψεις του το προστάτευσε από την αδιαφορία του Δία, τιμωρήθηκε οικτρά, σύμφωνα με τους αρχαίους μύθους. Σε αντίθεση με τον αρχαιοελληνικό μύθο του Προμηθέα, στην γλυπτική της περιόδου 1933-1945, ερχόμαστε αντιμέτωποι με έναν αγέρωχο Προμηθέα, που αψηφά κάθε νόμο και επιβάλλει τη θέλησή του. Οι δύο εκδοχές του αγάλματος «Προμηθέας» του Arno Breker⁴¹ (1937, εικ. 14α,β) είναι αποκαλυπτικές του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίστηκε ο αρχαίος ημίθεος: στην πρώτη εκδοχή του Breker, ο Προμηθέας με κεκλιμένο κεφάλι και συστραμμένα χέρια είναι έτοιμος να εκτινάξει το κορμί του προς τα πάνω, ενώ η δεύτερη εκδοχή δείχνει έναν Προμηθέα σε θρίαμβο. Εδώ, ο Τιτάνας, γεμάτος ένταση, έχει σηκώσει ψηλά τον πυρσό, αψηφώντας τους θεούς και έχοντας σαφή γνώση της αποστολής του, να σώσει την ανθρωπότητα από το σκοτάδι. Οι εξεζητημένες χειρονομίες και η έντονη θεατρικότητα στην απόδοση του σώματος του Προμηθέα θυμίζουν τις αντίστοιχες φωτογραφίες του Hitler, που τραβήχτηκαν δέκα χρόνια περίπου

41 Ο Arno Breker (1900-1991) υπήρξε ένας από τους πιο περιζήτητους γλύπτες της Γερμανίας στην περίοδο 1933-1945, ενώ είχε συνεργασθεί με τον αρχιτέκτονα Albert Speer στην εκπόνηση σχεδίων για την αναμόρφωση και αναδιάρθρωση του Βερολίνου από το 1938 και μετά. Η υποδοχή του έργου του στη Γαλλία πριν και κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ήταν ενθουσιώδης. Ο «Προμηθέας» του ήταν παραγγελία του Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda και πρωτοπαρουσιάστηκε στον Οίκο της Γερμανικής Τέχνης το 1937. Η φήμη του εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη, του απονεμήθηκαν πολλά βραβεία, ενώ το 1940 ο Molotov του μετέφερε την πρόσκληση του Stalin να εργαστεί στη Σοβιετική Ένωση. Ύστερα από τις πρώτες μεταπολεμικές δυσκολίες, το 80% των έργων του καταστράφηκε ή διμεμήθηκε από τους Συμμάχους, ενώ δεχόταν πιέσεις να αποκηρύξει δημοσίως τη συνεργασία του με τους ναζί, πράγμα που το αρνιόταν πεισματικά, αποτραβήχτηκε στη Βαυαρία έως τη δεκαετία του 1960, όταν ξανάρχισε να εργάζεται ως γλύπτης και να δέχεται παραγγελίες. Το 1973, ύστερα από πρόσκληση του Ισπανού ζωγράφου, φιλοτεχνεί την προτομή του S. Dalí που παρουσιάστηκε στο Μουσείο Figueras Dalí το 1974. Στη δεκαετία του '80 εκδηλώνονται αντιδράσεις κάθε φορά που οργανώνεται έκθεση έργων του, ενώ κτίζεται και το Μουσείο Breker. Στα τέλη της δεκαετίας του '70 ιδρύεται η «Οργάνωση Arno Breker» στη Γερμανία και το 1983 στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου και εκδίδεται περιοδικό με τίτλο *Προμηθεύς*. Βλ. Andreas Ioannidis, *Le contenu idéologique de la référence à la Grèce classique dans le domaine de l'art sous les régimes fascistes: La Grèce de Metaxas* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, Παρίσι, 1986, 284-293, Davidson, op.cit. σημ.13, 425-434, Μαρία Ρηγούτσου, «Αрно Μπρέκερ – Ο αγαπημένος γλύπτης του Χίτλερ» στο ένθετο «Τέχνες και Γράμματα» της εφημερίδας *Καθημερινή*, 20 Αυγούστου 2006 και www.museum-arno-breker.org.

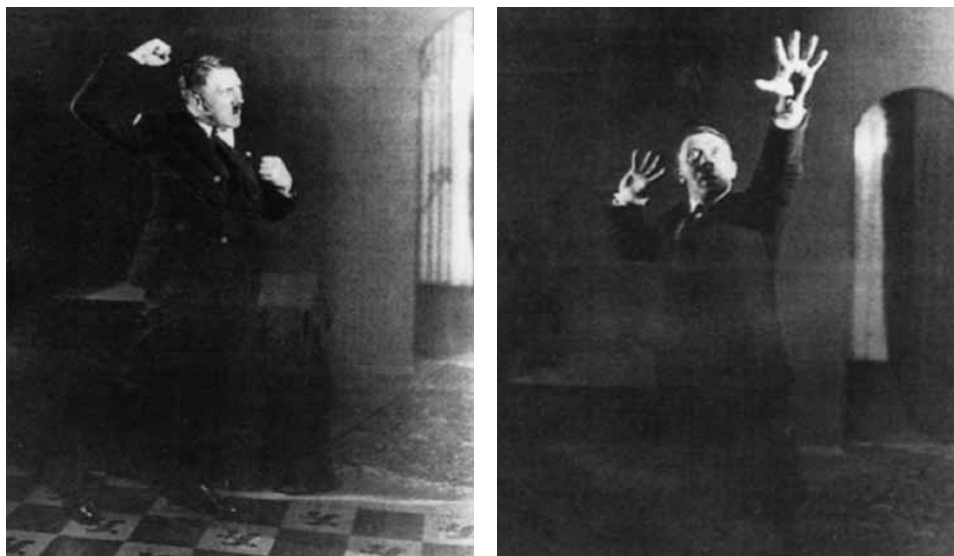
Εικόνα 14α, β: Arno Breker, *Προμηθέας*, 1937.

νωρίτερα στο εργαστήριο του προσωπικού του φωτογράφου Heinrich Hoffmann στο Μόναχο (1926, εικ. 15 α,β).

Το 1933 ο Arno Breker κέρδισε το Βραβείο της Ρώμης, γεγονός που του επέτρεψε να εγκατασταθεί στην Villa Massimo για ένα χρόνο. Η θέα των γλυπτών του Μιχαήλ Αγγέλου υπήρξε γι' αυτόν μια συγκλονιστική εμπειρία, που μεταφέρθηκε και στα γλυπτά του· το 1939, ο Breker επαναλαμβάνει το εκπαιδευτικό ταξίδι στην Ιταλία με τους Speer, Thorak και Kreis, αποτέλεσμα του οποίου αποτελούν τα γλυπτά της «Ενεργού ζωής» και της «Στοχαστικής ζωής» (πρώτη εκδοχή, 1940, εικ. 16 α,β). Όπως διαπιστώνεται, τα δύο αυτά γλυπτά έχουν ως αφετηρία τις μορφές του Τζουλιάνο και του Λορέντζο των Μεδίκων, που φιλοτέχνησε ο Μιχαήλ Άγγελος στο Παρεκκλήσιό τους στη Φλωρεντία, αποδίδοντας τα χαρακτηριστικά των «αθάνατων ψυχών των νεκρών μάλλον παρά την εμπειρική τους προσωπικότητα»⁴². Οι δύο μορφές ενσαρκώνουν την ιδέα της ενεργού (Τζουλιάνο) και της στοχαστικής ζωής (Λορέντζο), ενώ κάθε γλυπτό φέρει τα διακριτικά σύμβολα και τη στάση του σώματος που του αρμόζει: το σκήπτρο του ηγεμόνα η πρώτη, την κρόνεια μελαγχολία και το στοχασμό η δεύτερη (1524-1534, εικ. 17 α,β)⁴³.

42 Έρβιν Πανόφσκι, «Νεοπλατωνικό κίνημα και Μιχαήλ Άγγελος» στο *Μελέτες Εικονολογίας*, (μετ. Ανδρέας Παππάς), Νεφέλη, Αθήνα, 1991, 339-340.

43 Ο Πανόφσκι αναφέρει τα σχόλια του Πίκο ντέλλα Μιράντολα: «Ο Κρόνος σηματοδοτεί το διανοητικό χαρακτήρα, που μοναδικό του μέλημα και στόχο έχει να κατανοεί και να στοχάζεται. Ο Δίας σηματοδοτεί την ενεργό ζωή, που συνίσταται στο να επιστατεί κανείς, να διευθετεί και να κινεί με βάση τους κανόνες κίνησής τους τα πράγματα. Οι ιδιότητες αυτές χαρακτηρίζουν και τους

Εικόνα 15: Πόζες του Hitler στο φωτογραφείο του Heinrich Hoffmann, Μόναχο, 1926.

Σε αντίθεση, όμως, με τα δύο αγάλματα του Μιχαήλ Αγγέλου, εκείνα του Breker φαίνονται απογυμνωμένα από ένα βαθύτερο αισθητικό και φιλοσοφικό νόημα. Η σύγκριση των αγαλμάτων μας οδηγεί σε αυτονόητα συμπεράσματα: η «Στοχαστική ζωή» για τον Breker γίνεται η αφορμή για τη φιλοτέχνηση ενός καλοκαμωμένου, εύρωστου σώματος, που μόλις και μετά βίας υποβάλλει την ιδέα του στοχασμού. Η ελαφριά κλίση του καλοκτενισμένου του κεφαλιού με τα αυστηρά χείλη και τα ανέκφραστα μάτια δεν μπορεί να πείσει για την αυθεντικότητα της στοχαστικής διάθεσης. Επιπλέον, αν στην πρώτη αντιπαραθέσουμε και τη δεύτερη εκδοχή της «Ενεργού ζωής» του Breker (δεύτερη εκδοχή, 1940, εικ.18), καταλήγουμε στη διαπίστωση πως σε όλα τα έργα του Γερμανού γλύπτη ακολουθείται ενιαίο πλαστικό πρόγραμμα για την απόδοση του ανδρικού σώματος, που φυσικά δεν αντανακλά ψυχικά γνωρίσματα ή εξατομικευμένα χαρακτηριστικά, αλλά εξιδανικευμένους σωματικούς τύπους. Η δράση, λοιπόν, για τον Breker συνδυάζεται με την αυστηρότητα και την τραχύτητα· πολύ μακριά δηλαδή από τη ζωή **έλλογης** δράσης που υποβάλλει το άγαλμα του Τζουλιάνο των Μεδίκων.

Όπως γίνεται αντιληπτό, επομένως, η έννοια του κλασσικού και η μορφή που λαμβάνει στην τέχνη του Τρίτου Ράιχ, υφίσταται αλλοιώσεις εξαιτίας της συνάφειας με την ιδεολογία του εθνικοσοσιαλισμού. Τον 18ο αιώνα, ο Winckelmann

---

ομώνυμους πλανήτες, τον Κρόνο και τον Δία. Όπως λένε χαρακτηριστικά, ο Κρόνος γεννά στοχαστικούς ανθρώπους, ενώ ο Δίας τους κάνει ηγεμόνες, κυβερνήτες και διοικητές λαών» (Πανόφσκι, ό.π., 341). Επίσης, βλ. Jean Clair, "Sous les signes de Saturne, notes sur l' allégorie de la Mélancholie" στο περιοδικό *Cahiers du Musée d' Art Moderne*, no7/8, Παρίσι, 1981, 199-200.

Εικόνα 16α,β: Arno Breker, *Στοχαστική και ενεργός ζωή*, πρώτη εκδοχή, 1940.

είχε κωδικοποιήσει τα αισθητικά γνωρίσματα ενός κλασσικού έργου τέχνης, σύμφωνα με τα αρχαιοελληνικά πρότυπα, με τις ακόλουθες λέξεις: «ήρεμη ομορφιά, γούστο, συγκράτηση, τάξη και σαφήνεια»⁴⁴. Αλλά, όπως είχε τονίσει και ο Guillaume Apollinaire⁴⁵, στην εισαγωγή του καταλόγου για την έκθεση του André Derain το 1916, αυτή η γερμανική ερμηνεία του κλασσικού είχε δημιουργήσει μια απονευρωμένη και ακαδημαϊκή αντίληψη και εικόνα γι' αυτό, το αποκορύφωμα της οποίας φαίνεται να είναι η ένταξή του σε μια ολοκληρωτική ιδεολογία. Ένα από τα πλέον προβληματικά συστατικά στοιχεία του κλασσικισμού, και από ό,τι διαφαίνεται από τις ιστορικές συγκυρίες του Μεσοπολέμου, όχι μόνον στη Γερμανία, στηρίζεται στο επιχείρημα ότι τα έργα τέχνης του παρελθόντος διακρίνονται για το υψηλό, διαυγές και ανυπέρβλητο ύφος τους. Η παραδοχή, όμως, μιας τέτοιας κανονιστικής αρχής, και μάλιστα από ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, υπονομεύει τις δυνατότητες του παρόντος και προεξοφλεί το μέλλον, ενώ ταυ-

44 Ι.Ι. Βίνκελμαν, *Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική*, (μετ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλου), Ίνδικτος, Αθήνα, 1996, 32.

45 Guillaume Apollinaire, «André Derain» (1916), στο *Chroniques d'art 1902-1918*, folio/essais, Gallimard, Παρίσι, 1993, 526.

τόχρονα συντελεί στην επικράτηση ανιστορικών και αχρονικών απόψεων στην τέχνη. Συνεπώς, αντί «η ευγενής απλότητα και το ήρεμο μεγαλείο» να σχετίζεται με μια αμιγώς ιστορική και στοχαστική ερώτηση και με μια στοχαστική, εντέλει, στάση προς την ιστορία, όπως εύστοχα το έθετε ο Ernst Bloch⁴⁶, μπορεί να μετατραπεί σε έκφραση του Kitsch, στην καλύτερη περίπτωση, ή να γίνει ο μανδύας που θα κρύψει τις βαρβαρικές ακρότητες των στρατοπέδων συγκέντρωσης και το παράλογο της «τελικής λύσης».

Για την έμφαση του κλασικισμού σε ένα εξιδανικευμένο μακρινό παρελθόν και για τον κίνδυνο αφανισμού που διατρέχει ένα έργο τέχνης, αν απλά αντιγράφει τύπους και εξωτερικά χαρακτηριστικά άλλων εποχών, αποβλέποντας να κερδίσει το στοίχημα με το χρόνο, σημείωνε ο Theodor W. Adorno: «Τα έργα τέχνης, θνητά ανθρώπινα μορφώματα, φθείρονται και παρέρχονται, και μάλιστα τόσο γρηγορότερα όσο πιο πεισματικά προσπαθούν να αποφύγουν τον αφανισμό. Η διάρκειά τους δεν μπορεί ασφαλώς να αποχωρισθεί από την έννοια της μορφής τους, αλλά δεν συνιστά τον χαρακτήρα της. Τα έργα που τολμούν να εκτεθούν στον κίνδυνο, εκείνα που κατά τα φαινόμενα οδηγούνται γρήγορα στην καταστροφή τους, έχουν περισσότερες πιθανότητες να επιζήσουν από αυτά που, λατρεύοντας την ασφάλεια σαν είδωλο, αφήνουν έξω τον χρονικό πυρήνα τους και, κενά στην καρδιά τους, τρόπον τινά σαν εκδίκηση, γίνονται θύματα του χρόνου: η κατάρα του κλασικισμού. Η ελπίδα ότι με την προσθήκη ενός εφήμερου μοτίβου θα μπορούσαν να αποκτήσουν διάρκεια δεν μπορεί να είναι η λύση του προβλήματος»⁴⁷.

Ο κλασικισμός ρέπει προς την κατασκευή υποδειγματικών έργων, στα οποία παρατηρείται ιδιαίτερη μέριμνα για την τακτοποίηση των μορφοπλαστικών λεπτομερειών και για την τάξη και οργάνωση της σύνθεσης· έτσι όμως κηλιδώνεται η ομορφιά που η έννοια του κλασικού εξυμνεί: το kitsch επικρατεί στο όνομα της λογικής συνοχής και της άσπιλης τελειότητας. Και το κρισιμότερο σημείο: «το αδιαμφισβήτητο κάθε κλασικισμού είναι πλασματικό επίτευγμα»⁴⁸ υποστηρίζει ο Adorno. Και αυτό συμβαίνει διότι η αντιγραφή και μίμηση αρχαιοελληνικών τύπων μπορεί να κρύψει «τη στείριότητα και τη βανουσότητα του ολοκληρωτισμού»⁴⁹, που εκφράζεται με την επιβολή ενός μνημειακού ύφους, το οποίο

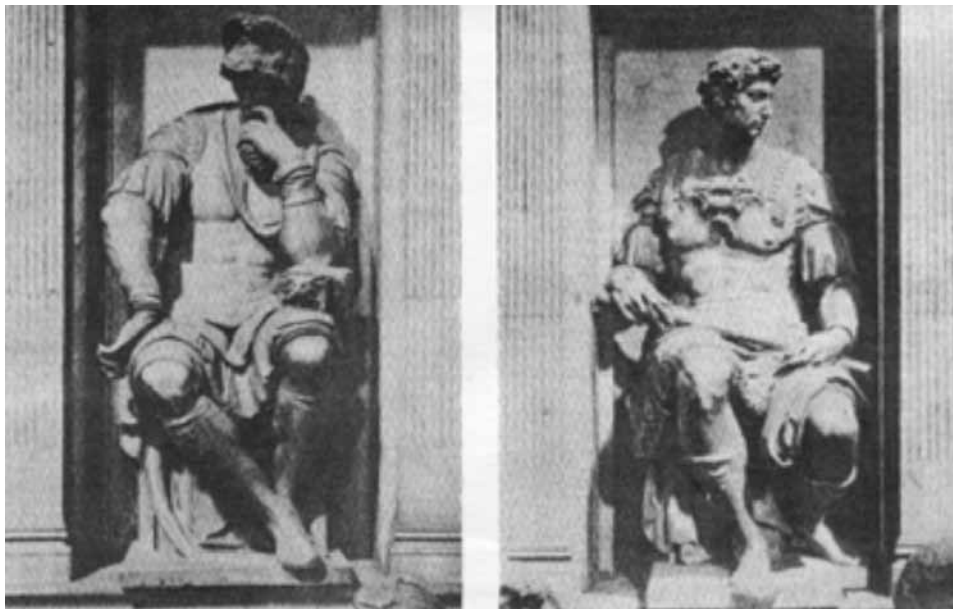
46 Bloch, op.cit. σημ.28, 25.

47 Theodor W. Adorno, *Αισθητική Θεωρία* (μετάφραση-σημειώσεις Λευτέρης Αναγνώστου), Αλέξανδρος, Αθήνα, 2000, 303.

48 Adorno, 2000, σελ. 503.

49 Γ.Π. Λάββα, «Η αρχιτεκτονική των επαναστάσεων και των δικτατοριών. Μορφολογία της “ελπίδας” και της “ανάμνησης”», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, τ.9, 1975, 38. Σε αυτό το άρθρο εξετάζεται πώς διαμορφώθηκε η σχέση μεταξύ αρχιτεκτονικής και ολοκληρωτισμού στο Μεσοπόλεμο και πώς αυτή η αρχιτεκτονική εξαντλήθηκε στην άκριτη και άσκοπη μίμηση κλασικών τύπων, που δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να συγκαλύπτουν το οπισθοδρομικό και βίαιο πρόσωπό του ολοκληρω-

Εικόνα 17: Μιχαήλ Άγγελος, *Ενεργός και στοχαστική ζωή*, 1524-34.

συμπορεύεται με την ανελευθερία και τη χειραγώγηση της έμπνευσης και της δημιουργίας.

Τα έργα τέχνης της περιόδου 1933-1945, που υποτίθεται ότι φέρνουν τη σφραγίδα του κλασσικού, δεν διακρίνονται ούτε στο ελάχιστο για τη στοχαστική στάση προς την ιστορία, όπως θα το ήθελε ο Bloch, ή όπως το μετουσίωσε δημιουργικά ο Henry Fuseli στο σχέδιό του με τον εύγλωττο τίτλο «Ο Καλλιτέχνης σε Απόγνωση πάνω από το Μεγαλείο Αρχαίων Θραυσμάτων (δεξιό χέρι και αριστερό πόδι του κολοσσού του Κωνσταντίνου)» (1778-1780, εικ.19). Εκείνο που φαίνεται να θρηνεί ο καλλιτέχνης δεν είναι η έλλειψη της ικανότητάς του να φτιάξει γλυπτά σύμφωνα με τα αρχαία πρότυπα. εκείνο που δεν μπορεί να συλλάβει και να φέρει στο παρόν είναι το μεγαλείο μιας τέχνης, που κατόρθωσε να ισορροπήσει ανάμε-

---

τισμού. Αυτού του είδους η αρχιτεκτονική πρακτική χαρακτηρίζεται ως «αρχιτεκτονική της ανάμνησης» (χωρίς δύναμη και προοπτική), σε αντιδιαστολή με την «αρχιτεκτονική της ελπίδας» (ανεξάρτητη και ελεύθερη δημιουργία). Θεμελιώδες, όμως, κείμενο για το εν λόγω ζήτημα είναι: Ernst Bloch, “Buildings which depict a better world – Architectural utopias”, στο *The Principle of Hope* (μετ. των Neville Plaice, Stephen Plaice και Paul Knight), τόμος II, The MIT Press, Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη, 1996, 699-745. Οι πλέον πρόσφατες θεωρητικές απόψεις για τον Κλασικισμό και το Κλασικό συζητούνται στον κατάλογο της ενδιαφέρουσας έκθεσης *Die Griechische Klassik: Idee oder Wirklichkeit*, Martin-Gropius-Bau, Βερολίνο, 2002· συγκεκριμένα, για την πρόσληψη του κλασσικού από τον εθνικοσοσιαλισμό βλ. Ekkerhart Krippendorff, “Klassikrezeption im Dritten Reich”, 747-749.

Εικόνα 18: Arno Breker, *Ενεργός ζωή*, 1940. Εικόνα 19: Henry Fuseli, *Ο Καλλιτέχνης σε Απόγνωση πάνω από το Μεγαλείο Αρχαίων Θραυσμάτων* (δεξί χέρι και αριστερό πόδι του κολοσσού του Κωνσταντίνου), 1778-80.

σα στο έλλογο και το άλογο. Την ίδια περίπου εποχή, ένας Γερμανός ποιητής, ο Friedrich Hölderlin, στο κείμενό του «Η οπτική γωνία από την οποία πρέπει να κοιτάξουμε την αρχαιότητα»⁵⁰ προτείνει μια λύση σε αυτήν την οδυνηρή απόγνωση που σπαράζει την ψυχή του καλλιτέχνη, που ονειρεύεται για το έργο του την αυτάρκεια και την αυθεντικότητα. Ο Hölderlin διακρίνει στους καλλιτέχνες δύο τρόπους αντίδρασης απέναντι στην αρχαιότητα: αντιδρούν είτε με δουλοπρέπεια, νιώθοντας συνθλιμμένοι κάτω από «το βάρος του παραδεδομένου και του θεσπισμένου», είτε με αλαζονική άρνηση προς «καθετί το μαθημένο, παραδεδομένο, θεσπισμένο, ως μια ζωντανή δύναμη». Κατ' ουσίαν, όμως, το δίλημμα του καλλιτέχνη είναι ψευδές, υποστηρίζει ο ποιητής, γιατί δεν τίθεται ζήτημα επιλογής: «η μορφοποιητική ορμή», επειδή «προέρχεται από ένα και μοναδικό κοινό έδαφος», στοχεύει στη δημιουργία αληθινής τέχνης, αυτόνομης και αυθεντικής, για την οποία είναι αδιάφορο αν ο καλλιτέχνης καταπιάνεται με κάτι ολότελα αδιαμόρφωτο ή με κάτι το ήδη διαμορφωμένο.

50 Friedrich Hölderlin, «Η οπτική γωνία από την οποία πρέπει να κοιτάξουμε την αρχαιότητα», στο *Ο Θάνατος του Εμπεδοκλή*, (μετ. Έλενα Νούσια), εκδ. Μαραθιά, Αθήνα, 1997, 170-172. Οι φράσεις του κειμένου εντός εισαγωγικών προέρχονται από το δοκίμιο του Hölderlin.

Εικόνα 20: A. Paul Weber, *Τι καλείται εδώ τέχνη;* (II, 1942).

Στην εθνικοσοσιαλιστική αισθητική ο καλλιτέχνης ούτε απελπίζεται ούτε αναρωτιέται ούτε στοχάζεται· μόνο επιλέγει να μιμηθεί το μεγάλο και υψηλό έργο τέχνης, συνήθως κατά γράμμα. Καθετί το εσωστρεφές ή το ενοχλητικό απεμπολείται, το ίδιο και καθετί που εκτίθεται στον κίνδυνο του χρόνου, γιατί η τέχνη του ολοκληρωτισμού πρέπει να παρουσιάζεται ευχάριστη, εύληπτη και ανώδυνη, κατά βάθος, όμως, τρομακτική, αφού κρύβει την πραγματικότητα. Γι' αυτό και το εικονογραφικό κλασικό πρόγραμμα στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία δεν έχει ουσιαστικό περιεχόμενο. Οι μυθολογικές σκηνές, η αφήγηση χαριτωμένων περιστατικών από τη ζωή των αρχαίων θεών, τα γυμνά γυναικεία και ανδρικά σώματα, όλα αυτά μιλούν για την απουσία της ισορροπίας, του ήθους και του κάλλους. Και όπως ξαστόχησε ο κλασικισμός στη Γερμανία του Hitler, το ίδιο συνέβη και με την έκφραση του λαϊκού στοιχείου και της βορειογερμανικής παράδοσης. Το ευθύβολο σχόλιο του A. Paul Weber⁵¹ αρκεί: «Τι καλείται

51 Ο A. Paul Weber (1893-1980), χαράκτης και λιθογράφος από τους πιο ταλαντούχους της γενιάς του, συμμετείχε στο επαναστατικό κίνημα του σοσιαλδημοκράτη Ernst Niekisch (1927-28) και εικονογράφησε το περιοδικό του *Widerstand*. Υπήρξε φίλος με τους αδελφούς Ernst και Friedrich Georg Jünger, οπαδούς του επαναστατικού εθνικισμού. Με το έργο του ασκεί κριτική στους πολιτικούς και τη δημοκρατία της Βαϊμάρης, στον καπιταλισμό, στους δειλούς συντηρητικούς, στους υποστηρικτές της Δύσης, στους οποίους θεωρούσε ότι ανήκε και ο Hitler. Το 1937 συνελήφθη από την Γκεστάπο και έμεινε στην φυλακή για 5 μήνες. Το 1939-40 ολοκλήρωσε πάνω από 200 σχέδια που καυτηρίαζαν τον αγγλικό ιμπεριαλισμό, πράγμα που έγινε αποδεκτό με ενθουσιασμό από τον Goebbels και το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα, απέσπασε βραβείο και χρηματικό ποσό, ενώ τα σχέδια αναπαράχθηκαν σε πολλά αντίτυπα. Ο Weber, όπως και ο Ernst Jünger, διατήρησαν μια αμφιλεγόμενη στάση προς τον εθνικοσοσιαλισμό, που ποτέ δεν εκφράστηκε με ανοικτή υποστήριξη. Βλ. Davidson, *op.cit.* σημ.31, 449-455 και www.weber-museum.de.

εδώ τέχνη;» (II, 1942, εικ.20). Σε αυτήν τη γελοιογραφία εμφανίζεται ο Ανίδεος, μια καρικατούρα του αμαθούς, χοντρού και αναισθητού ανθρώπου μπροστά στην τέχνη, να τρώει ευχαριστημένος το λουκάνικό του πάνω σε έναν πίνακα ζωγραφικής. Η εμφανής παρουσία της «Κραυγής» του Munch δηλώνει την πρόθεση του Weber να καυτηριάσει την αντίδραση των συγχρόνων του μπροστά στο αληθινό έργο τέχνης.

Βιβλιογραφία

- Adam Peter, *Art of the third Reich*, Harry N. Abrams, inc. Publishers, Νέα Υόρκη, 1992.
- Adorno Theodor W., *Αισθητική Θεωρία* (μετάφραση-σημειώσεις Λευτέρης Αναγνώστου), Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000.
- Benjamin Walter, «Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνικής αναπαραγωγιμότητάς του» στο *Δοκίμια για την Τέχνη* (μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ), Κάλβος, Αθήνα, 1978, 11-46.
- Benjamin Walter, “The Author as Producer”(1934), στο *Art in Theory 1900-1990*, ed. by Charles Harrison & Paul Wood, Blackwell, Οξφόρδη, 1993, 483-489.
- Benn Gottfried, “Expressionisme” στη συλλογή δοκιμίων *Un poète et le monde* (μετ. Robert Rovini), Gallimard, Παρίσι, 1989, 176-189.
- Bloch Ernst, “Buildings which depict a better world-Architectural utopias” στο *Principle of Hope* (μετ. των Neville Plaice, Stephen Plaice και Paul Knight), τόμος II, The MIT Press, Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη, 1996, 699-745.
- Bloch Ernst, “Discussing Expressionism” στο συλλογικό τόμο *Aesthetics and Politics*, (μετ. Rodney Livingstone), with an afterword by Fredric Jameson, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1992, 16-27.
- Clair Jean, “Nouvelle objectivité et art national-socialiste: l’inversion des signes”, στα Πρακτικά XXVI του Συνεδρίου *L’art face à la crise – L’art en Occident 1929-1939*, C.I.E.R.E.C, Πανεπιστήμιο Saint Etienne, 1980, 43-61.
- Clair Jean, “Sous les signes de Saturne, notes sur l’allégorie de la Mélancolie” στο περιοδικό *Cahiers du Musée d’Art Moderne*, no7/8, Παρίσι, 1981, 199-200.
- Davidson Mortimer G., *Kunst in Deutschland 1933-1945, Skulpturen*, Grabert-Verlag, Τύμπινγκεν, 1988.
- Davidson Mortimer G., *Kunst in Deutschland 1933-1945, Malerei I, II*, Grabert-Verlag, Τύμπινγκεν, 1991.
- Herr Jeffrey, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός (Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ’ Ράιχ)* μετ. Παρ. Ματαλά, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1996.

- Hinz Berthold, *Art of the Third Reich*, (μετ. Robert και Rita Kimber), Pantheon Books, Νέα Υόρκη, 1979.
- Hinz Berthold, «La peinture durant le IIIe Reich et l' antagonisme de ses origines», στον κατάλογο *Les Réalismes 1919-1939 entre révolution et réaction*, Centre Georges Pompidou, Παρίσι, 1981, 120-126.
- Hitler Adolf, “Speech Inaugurating the ‘Great Exhibition of German Art’” (1937), στο *Art in Theory 1900-1990*, ed. by Charles Harrison & Paul Wood, Blackwell, Οξφόρδη, 1993, 423-426.
- Hölderlin Friedrich, «Η οπτική γωνία από την οποία πρέπει να κοιτάζουμε την αρχαιότητα» στο *Ο Θάνατος του Εμπεδοκλή*, (μετ. Έλενα Νούσια), εκδ. Μαραθιά, Αθήνα, 1997, 169-179.
- Ioannidis Andreas, *Le contenu idéologique de la référence à la Grèce classique dans le domaine de l'art sous les régimes fascistes :La Grèce de Metaxas* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, Παρίσι, 1986.
- Krippendorff Ekkerhart, “Klassikrezeption im Dritten Reich” στον κατάλογο *Die Griechische Klassik: Idee oder Wirklichkeit*, Martin-Gropius-Bau, Βερολίνο, 2002, 747-749.
- L'Art dégénéré-Une exposition sous le IIIe Reich* (κείμενα των Jean-Michel Palmier, François Aubral, Anthony Rowley, Pierre Vallaud, Jean-Noel von der Weid), εκδ. Jacques Bertoin, Παρίσι, 1992.
- Lukács, “Realism in the balance” στο συλλογικό τόμο *Aesthetics and Politics*, (μετ. Rodney Livingstone), with an afterword by Fredric Jameson, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1992, 28-59.
- Metken Günter, “Un art démocratique:le portrait de la ‘Neue Sachlichkeit’” στον κατάλογο *Les Réalismes 1919-1939 – entre révolution et réaction*, Centre Georges Pompidou, Παρίσι, 1981, 110-119.
- Michalski Sergiusz, *New Objectivity*, Benedikt Taschen, Κολωνία, 1994.
- Plumb Steve, *Neue Sachlichkeit, 1918-33: Unity and Diversity of an Art Movement*, Rodopi, Άμστερνταμ, 2006.
- On classic ground* (κατάλογος), Tate Gallery, Λονδίνο, 1990.
- Rosenberg Alfred, “The Myth of the Twentieth Century” (1930) στο *Art in Theory 1900-1990*, ed. by Charles Harrison & Paul Wood, Blackwell, Οξφόρδη, 1993, 393-395.
- Schmied Wieland, *Neue Sachlichkeit and German Realism of the Twenties* (κατάλογος), Arts Council of Great Britain, Λονδίνο, 1978.
- Βίνκελμαν Ι.Ι., *Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και στη γλυπτική*, (μετ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλου), Ίνδικτος, Αθήνα, 1996.
- Λάββας Γ.Π., «Η αρχιτεκτονική των επαναστάσεων και των δικτατοριών. Μορφολογία της “ελπίδας” και της “ανάμνησης”», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, τ.9, 1975, 36-46.

Πανόφσκι Έρβιν, «Νεοπλατωνικό κίνημα και Μιχαήλ Άγγελος» στο *Μελέτες Εικονολογίας* (μετ. Ανδρέας Παππάς), Νεφέλη, Αθήνα, 1991, 293-367.

Ρηγούτσου Μαρία, «Άρνο Μπρέκερ – Ο αγαπημένος γλύπτης του Χίτλερ» στο ένθετο «Τέχνες και Γράμματα» της εφημερίδας *Καθημερινή*, 20 Αυγούστου 2006.

«Το ελληνικό πνεύμα και η επίδρασή του» (έρευνα, μετάφραση από τον Νάσο Δετζώρτζη), *Νέα Εστία*, έτος Ι', τόμος 20ός, τχ.230, Αθήνα 15 Ιουλίου 1936, 964-983.

Χονδροματίδης Ιάκωβος Περ., «Γκαίμπελς – ο μάγος της προπαγάνδας» μονογραφία του περιοδικού *Στρατιωτική Ιστορία*, εκδ. περισκόπιο, Αθήνα, 2008.

www.spartacus.schoolnet.co.uk

www.fcit.usf.edu

www.olinda.com

www.wbenjamin.org

www.calv.edu

www.fpp.co.uk

www.hitler.org

www.snyderstreasures.com

www.museum-arno-breker.org

www.weber-museum.de

Η Κατερίνα Μανδρώνη σπούδασε στο ΕΚΠΑ, στη Φιλοσοφική Σχολή, κατεύθυνση Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών. Μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιστορία και Φιλοσοφία της Τέχνης στο Βέλγιο, Louvain-La-Neuve. Διδακτορική διατριβή στην Ιστορία της Τέχνης στο ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιστορία της Φιλοσοφίας στο ΕΚΠΑ. Εργάστηκε ως επιστημονική συνεργάτις στην Ακαδημία Αθηνών στο Γραφείο Ερευνών Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής.

Η μορφή / μη μορφή της δημοκρατίας: Διερεύνηση των εννοιών της ολότητας, της συνέχειας και της αποσπασματικότητας στην πλαστική διάπλαση του σύγχρονου δημόσιου χώρου

Ελένη Τάτλα

Περίληψη

Η έκφραση των αρχών της δημοκρατίας στην πλαστική διάπλαση του σύγχρονου δημόσιου χώρου μπορεί να ακολουθήσει διάφορες οδούς μέσα από τη σχέση της τέχνης με το λόγο. Ο δημόσιος χώρος αποκτά το ιδιαίτερο νόημά του, ως θεμελιώδης χώρος λειτουργίας της δημοκρατίας, στο πλαίσιο της ελληνικής πόλεως. Η δημοκρατία καθ' εαυτήν στερείται μορφής. Οι αρχές της είναι ρυθμιστικές αρχές μεταξύ πραγμάτων που προϋπάρχουν. Στην παρούσα μελέτη, οι φιλοσοφικές θεωρήσεις του Gadamer και του Deleuze, με σημεία εκκίνησης τον Hegel και τον Nietzsche αντίστοιχα, συνιστούν δυο διαφορετικούς μεταξύ τους τρόπους προσέγγισης της σύγχρονης δημόσιας τέχνης μέσω ενός διευρυμένου λόγου (μύθος, ασυνείδητο), σε σχέση με τη φύση και την ιστορία. Με αυτή την έννοια, ο δημόσιος χώρος, άλλοτε ως συγκροτημένη ολότητα ανοικτή σε ερμηνείες, άλλοτε ως αποσπασματική αναφορά στο θέμα της ταυτότητας, και άλλοτε ως συνέχεια μέσα από τη διαφορά και την ετερογένεση, μπορεί να αποτελέσει τη μορφή / μη μορφή της δημοκρατίας σήμερα.

1. Εισαγωγή

Η δημοκρατία πρωτοεμφανίζεται στην αρχαία Ελλάδα συγχρόνως και αλληλένδετα με τη φιλοσοφία, θεμελιώνονται από κοινού στην αμφισβήτηση της παράδοσης. Και οι δύο συνιστούν διαδικασίες βασισμένες στο Λόγο: η δημοκρατία ως διαδικασία διαρκούς μεταβολής των καταστατικών νόμων που διέπει την αυτοθέσμιση των πολιτών, και η φιλοσοφία ως διαδικασία αναζήτησης των αρχών της ύπαρξης.¹

Στο πλαίσιο της ελληνικής πόλεως, ο δημόσιος χώρος αποκτά το ιδιαίτερο νόημά του ως θεμελιώδης χώρος λειτουργίας της δημοκρατίας. Η αγορά, ως ανοικτός χώρος συνάντησης των πολιτών με σκοπό την αναζήτηση του κοινού καλού μέσα από την έλλογη αντιπαράθεση στη βάση της ισότητας και της ελευθερίας, συνιστά την καρδιά της πόλεως. Η φιλοσοφική ερώτηση χρησιμοποιείται αμοιβαία με τον πολιτικό λόγο.² Θεωρητικά, η πολεοδομική οργάνωση της Κλασικής πόλεως βασίζεται σε ομόκεντρους κύκλους γύρω από την αγορά, ενώ στην πράξη υλοποιείται μέσα από το Ιπποδάμειο σύστημα. Με φιλοσοφικούς όρους, συμπίπτει με την τάξη ενός φιλοσοφικά οργανωμένου σύμπαντος, όπως φαίνεται στις αναζητήσεις των Ιώνων φιλοσόφων και κυρίως του Αναξίμανδρου. Στο σύμπαν του Αναξίμανδρου, η σχέση των ουράνιων σωμάτων διέπεται από τις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας.³

Από την άλλη μεριά, η λειτουργία της πολιτικής διαλεκτικής καθίσταται δυνατή μόνο μέσα από την ενότητα της παράδοσης με τη νέα, δημοκρατική σύλληψη του κόσμου. Παλαιοί, άγραφοι νόμοι και θεσμοί, επιζούν παράλληλα με τους νέους νόμους, πολλές φορές σε σύγκρουση με αυτούς, ενώ αλλαγές στους ισχύοντες νόμους γίνονται μόνο με ψηφίσματα. Αυτή η ενότητα της δημοκρατίας με την παράδοση, εκφράζεται στην τέχνη και την αρχιτεκτονική μέσα από την υιοθέτηση μορφών της θρησκευτικής / μυθικής παράδοσης, και τη διάπλασή τους ανάλογα με τις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας. Εντός της φιλοσοφίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, οι μορφές της τέχνης / αρχιτεκτονικής, όμοια με τις μορφές της φύσης, συνιστούν *μιμήματα* της *ιδέας* και

1 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, μετ. Ξεν. Γιαταγάνας, (Αθήνα: Κριτική, 2007, c/ Seoul, 2004). Ο Καστοριάδης διαφωνεί με τον Jean-Pierre Vernant, που ισχυρίζεται ότι η δημοκρατική οργάνωση της πόλεως προϋπήρξε της φιλοσοφίας, σελ. 62ff.

2 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον, 1999, σελ. 24-26.

3 Η οργάνωση του συμπαντικού χώρου στην Προσωκρατική φιλοσοφία σε σχέση με τις δημοκρατικές αρχές συζητώνται στο: Gregory Vlastos, "Equality and Justice in Early Greek Cosmologies", δημοσιευμένο στο περιοδικό: *Classical Philology*, vol. 42, 1947, σελ. 156-178. Για την εφαρμογή των δημοκρατικών αρχών στην οργάνωση του χώρου της πόλεως, βλέπε: Jean-Pierre Vernant, *Μύθος και Σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Στ. Γεωργούδη, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 137-239.

απολαμβάνουν αυτονομίας και απόλυτης ύπαρξης σε έναν κόσμο που γίνεται νοητός ως όλον.⁴

Εστιάζοντας στην έννοια της ελευθερίας του Λόγου ως του κοινού θεμελιώδους χαρακτηριστικού που διέπει τη σχέση δημοκρατίας και φιλοσοφίας στην αρχαία Ελλάδα, θα διερευνήσουμε στη συνέχεια με βάση αφενός τον Hegel και τον Gadamer και, αφετέρου, τον Nietzsche και τον Deleuze ως δυο ριζικά αντίθετες προσεγγίσεις αναφορικά με τη φύση και την ιστορία.

2. Χώρος και παράδοση

Η ελληνική κοσμολογία και μεταφυσική αναζήτησε το Λόγο στον κόσμο, και στο σύμπαν. Ο νους μετείχε ενεργά στην τάξη της φύσης. Στους νεότερους χρόνους, την παράδοση της μεταφυσικής που ξεκινά με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη την κλείνει ο Hegel, με το άνοιγμά της στην ιστορία. Στη συνέχεια θα αναζητήσουμε την ενεργό συμμετοχή του Λόγου στο γίνεσθαι της φύσης και της ιστορίας ως όλου, εντός της φιλοσοφίας του Hegel και του Gadamer.

Στην Αριστοτελική παράδοση ο άνθρωπος είναι ένα σύνθετο ψυχής και σώματος, που αποτελεί ένα όλον. Ήδη από το πρώτο μισό του 17ου αιώνα, ο Descartes διασπά την ενότητα ανθρώπου – κόσμου και συρρικνώνει την ελληνική έννοια του νου στην έννοια της συνείδησης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Γερμανικός ιδεαλισμός δημιουργεί την κατασκευή της Ιστορίας ως μέσον αναζήτησης ταυτότητας. Ένα από τα σπουδαιότερα γεγονότα του 18ου αιώνα είναι ο θρίαμβος της «ιστορικής συνείδησης», δηλαδή της συνείδησης της ιστορικότητας του ανθρώπου, της οποίας η επιστασία απέδειξε ότι η αλήθεια είναι πάντα σχετική και η πλήρης αυτοσυνειδησία αδύνατη.⁵

Ο Hegel, μέσα από τη διαλεκτική, επιχειρεί να ξεπεράσει την ιδεαλιστική έννοια της αυτοσυνείδησης υποκαθιστώντας τη χαμένη ενότητα μεταξύ ανθρώπου και κόσμου. Με βάση τη θέση ότι καμία αρχή του Λόγου δεν υπάρχει ανώτερη από την αρχή της ελευθερίας, ο Hegel μετατοπίζει το κέντρο βάρους από το παρελθόν στο μέλλον και προχωρεί στην κατανόηση της πραγματικής ιστορίας ως ενός συνεχώς ανανεούμενου, ατέλειωτου αγώνα για την ελευθερία. Ο Hegel προσδοκεί ότι από το διχασμό μεταξύ αυτοσυνείδησης και πραγματικότητας του κόσμου θα πρέπει να προκύψει μια ανώτερη μορφή αλήθειας που θα χαρακτηρίζεται από τη συμφιλίωση ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο. Στο έργο του *Φαινομενολογία του Νου*, επιχειρεί μια τελευταία σύνθεση μεταξύ φύσης-

4 Βλέπε συζήτηση σε: Helen Tatla, *Idea & Freedom, The Search for Form in Classical Architecture and the Modern Movement*, PhD Thesis, University of Edinburgh, 1989, σελ. 117-8.

5 Βλέπε: Anthony Kenny επιμέλεια, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση Δέσποινα Ρισσάκη (Αθήνα: Νεφέλη, 2005, c/Oxford University Press, 1994).

Ιστορίας και φύσης-κοινωνίας, ως κορύφωση της ελληνικής αξίωσης να νοηθεί ο Λόγος ως Λόγος του Είναι.⁶

Ο Hans-Georg Gadamer, στο θεμελιώδες έργο του *Αλήθεια και Μέθοδος*, εμμένει στη σχέση με την αλήθεια ως συνάρτηση της ιστορικής συγκρότησης του όντος ως όλου. Με βάση τη φαινομενολογική οντολογία του Heidegger, ο Gadamer καταργεί την υποκειμενικότητα της συνείδησης και την αντικαθιστά με τη λειτουργία της κατανόησης, ως ενός *υπάρχειν* που κατανοεί τον εαυτό του μέσα σε μια χρονικότητα.⁷ Σύμφωνα με τον Heidegger, η κατανόηση πρέπει να εννοηθεί ως η *ερριμμένη προβολή* του «Είναι» στον κόσμο. Στο *Είναι και Χρόνος*, ο Heidegger προτείνει τον ερμηνευτικό του κύκλο, μια κυκλική διάρθρωση της κατανόησης: για να ερευνηθεί κανείς το Είναι, πρέπει να πάει στο εδωνά-είναι για να οδηγηθεί στο Είναι-εν-γένει. Το εδωνά-είναι είναι ένα ον που διαθέτει μια προκατανόηση από το Είναι.⁸

Υπό την επιρροή του Hegel, ο Gadamer διευρύνει την ερμηνευτική της *γεγονότητας* του Heidegger, ανάγοντας την κατανόηση σε μορφή πραγμάτωσης της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου ως κοινωνίας του Λόγου. Η γνώση και μόνον του αγαθού δεν αρκεί για όποιον επιθυμεί το αγαθό εμπράκτως. Η κατανόηση είναι πάντοτε μια πράξη. Κατανοώ σημαίνει εφαρμόζω.⁹

Για κάθε ερμηνεία, ο ερμηνευτής οφείλει πρώτα να αναλογισθεί τις προσχηματισμένες ιδέες, τις *προκαταλήψεις* του, που απορρέουν από τη δική του “ερμηνευτική κατάσταση”.¹⁰ Η αλήθεια εμφανίζεται τη στιγμή που αυτοκατανοώ τις προκαταλήψεις μου και θέτω τον εαυτό μου ως αντικείμενο αυτοκριτικής. Οι προκαταλήψεις ενεργοποιούν διαρκώς νέες συναντήσεις με την παράδοση. Αντικείμενο της ερμηνευτικής διερώτησης είναι το ίδιο το “πράγμα” που μας παρα-

6 G. W. F. Hegel, *Φαινομενολογία του νου*, πρόλογος-σχόλια-μετάφραση Γιώργος Φαράκλας (Αθήνα: Εστία, 2008). Βλέπε συζήτηση σε: Hans-Georg Gadamer, *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης* (στο εξής ΙΣ), πρόλογος & μετάφραση Αντώνης Ζέοβας (Αθήνα: Ίνδικτος, 1998).

7 Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method* (στο εξής TM), μετάφραση Joel Weinsheimer & Donald G. Marshall (London: Continuum, 2004).

8 Gadamer, TM, σελ. 244-266. Martin Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, μτφ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 1985. Σχετικά με την κυκλική διάρθρωση της κατανόησης στον Heidegger, την ιστορία της και την κριτική του Gadamer, βλέπε επίσης: Gadamer, ΙΣ, σελ. 109ff. ιδιαίτερα. Βλέπε επίσης: Αναστασία Δήμου-Τζαβάρα, *Η κατανόηση ως ανοιχτότητα κατά τον Μάρτιν Χάιντεγκερ*, Αθήνα: Δωδώνη, 1995, σελ. 23-51.

9 Gadamer, TM, Part Three, “The Ontological Shift of Hermeneutics Guided by Language”, σελ. 383ff. Βλέπε επίσης: Hans-Georg Gadamer, *Ο Λόγος στην εποχή της επιστήμης* (εφεξής ΛΕ), μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος, 1997, ιδιαίτερα σελ. 29-78 και σελ. 99-124.

10 Gadamer, TM, σελ. 271-273. Σχετικά με το ρόλο των *προκαταλήψεων* στη συγκρότηση της ιστορικής πραγματικότητας του όντος και τη θεώρησή τους από τον Gadamer ως των βασικών όρων κατανόησης της παράδοσης, βλέπε σελ. 271-273 και σελ. 276-279, ιδιαίτερα.

δίδεται από την παράδοση, η οποία έτσι εμπλουτίζεται ή τροποποιείται. Ο ερμηνευτής έλκεται διαρκώς από δυο αντίρροπες δυνάμεις: την παράδοση στην οποία ανήκει και την απόσταση από αυτό που καλείται να ερμηνεύσει.

Μόνο μέσα από την παράδοση μπορεί να υπάρξει σχέση με την αλήθεια. Με την έννοια της *πρακτικής ιστορίας* ο Gadamer δηλώνει τη συνεχή επίδραση του παρελθόντος στις πράξεις μας. Ο ερμηνευτικός κύκλος του Gadamer, από την κατανόηση στην ερμηνεία και από αυτήν στην εφαρμογή, συνιστά μια αέναη κίνηση συμφιλίωσης του ανθρώπου με τον κόσμο στα ίχνη του Hegel. Η έννοια της *ανοιχτότητας*, θεμελιωμένη στην ελευθερία του λόγου, είναι καθοριστική στη διαλεκτική αυτή διαδικασία συγκρότησης των πραγμάτων.

Με αυτόν τον τρόπο, η τέχνη και η αρχιτεκτονική μπορεί να αποκτήσουν νόημα μόνο ως ερμηνείες της παράδοσης μέσα από μια ανοιχτή διαλεκτική σχέση με αυτήν, στη βάση της *πρακτικής φιλοσοφίας* του Αριστοτέλη.¹¹ Η μορφή είναι πάντα συγκροτημένη, αλλά διαρκώς υπερβαίνεται και παραμένει ανοιχτή σε ερμηνείες.¹² Μόνο έτσι ο χώρος μπορεί να διατηρήσει την ενότητά του και να αποτελέσει ένα όλον. Αυτή η ολότητα υπερβαίνεται διαρκώς για μια νέα ολότητα, μέσα από μια ανοιχτή διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο. Η δημοκρατική αρχή της ελευθερίας εδώ εκφράζεται μέσα από μια μορφή που διανοίγεται στη φύση και την ιστορία ως όλον μέσα από το Λόγο. (Εικόνες 1-5)

3. Χώρος και γενεαλογία

Στη συνέχεια, θα κινηθούμε στη διερεύνηση της ελευθερίας μέσα από την αναζήτηση της σχέσης του Λόγου με τη φύση και την ιστορία καθώς και τη διατήρηση της ολότητας, στα όρια του λόγου με το άλογο, στη φιλοσοφία του Nietzsche και του Deleuze. Η σύλληψη του κόσμου ως όλου μέσα από τη χρονικότητα διατηρείται όπως μας παραδόθηκε από τον Nietzsche, με διαφορετική όμως έννοια. Για τον Nietzsche, η ιστορία ενός πράγματος είναι η μεταβολή του νοήματός του ανάλογα με τις δυνάμεις που το ιδιοποιούνται. Μια νέα δύναμη δεν μπορεί να εμφανισθεί, παρά μόνον φορώντας αρχικά το προσωπίο των προηγούμενων δυνάμεων που κατείχαν το πράγμα και τις οποίες πολεμά. «Δεν υπάρχουν αλήθειες, μόνο ερμηνείες», γράφει ο Nietzsche στο *Περί αληθείας και ψεύδους υπό εξωθητική*

11 Gadamer, TM, σελ. 305-309. Βλέπε επίσης: Gadamer, ΛΕ, κεφ. 6, «Η ερμηνευτική ως θεωρητικό και πρακτικό πρόβλημα», σελ. 125-150.

12 Ο Gadamer αντιδρά στην εξέλιξη της αισθητικής προς τον υποκειμενισμό που άρχισε με τον Kant και εμμένει στη πλατωνική θέση ότι το ωραίο συνιστά χωρική έκφραση του καλού. Από αυτή τη θέση θέτει το ερώτημα για την αλήθεια: «... από την ερώτηση για την αλήθεια της τέχνης βρίσκουμε το δρόμο μας στην ερμηνευτική, όπου η τέχνη και η ιστορία συνδυαστήκανε για εμάς» (σ. 482).

έννοια.¹³ Η υψηλότερη τέχνη της φιλοσοφίας είναι η τέχνη της ερμηνείας. Μέσα από την ερμηνεία αποκαλύπτονται οι δυνάμεις που σφετερίζονται τα πράγματα.

Ο Nietzsche θεωρεί τη διερεύνηση της καταγωγής ή γενεαλογίας ως ενεργό έκφραση ενός ενεργού τρόπου ύπαρξης. Ο Λόγος ωθείται στα όριά του. Στο δοκίμιο *Τι είναι γνώση*, ο Nietzsche υποστηρίζει ότι η γνώση προκύπτει από τη σύγκρουση των ενστίκτων.¹⁴ Πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις καθορίζουν τον σχηματισμό της γνώσης και τη σχέση με την αλήθεια με αυτή την έννοια. Οι αξιώσεις της αυτοσυνειδησίας στην αλήθεια ταραζούνται συθέμελα. Μέσα από την απόρριψη της απόλυτης θεμελίωσης της γνώσης, η γενεαλογία συνιστά μια ατέλειωτη σειρά ερμηνειών και αποκαλύπτει ότι τα πράγματα συγκροτούνται στο μυαλό μας ως μια ατέλειωτη μασκαράτα που επιστρέφει αιώνια. Αυτή η μασκαράτα αποτελείται από ετερογενέσεις και ασυνέχειες που δεν ακολουθούν κάποιο συνθετικό κανόνα.¹⁵

Αντίθετα με την αντιπαράθεση της γνώσης στη ζωή που χαρακτήριζε τη Δυτική φιλοσοφία από τον Πλάτωνα μέχρι τον Hegel, σκοπός της φιλοσοφίας λέει ο Nietzsche είναι η αναζήτηση του νοήματος των πραγμάτων μέσα στο αρχέγονο όλον ως πηγή ζωής. Αυτή είναι στην ουσία μια αισθητική αναζήτηση, η οποία εμπεριέχει την κριτική των αξιών που αφορά τη βάση της δημοκρατίας.

Ερμηνευτική προσέγγιση της αισθητικής φιλοσοφίας του Nietzsche παρουσιάζεται από τον Gilles Deleuze στο βιβλίο του: *Francis Bacon, η λογική της αισθητικότητας*. Εδώ ο Deleuze θεωρεί την τέχνη, πέρα από τη μίμηση ή την έκφραση, ως μια μορφή νόησης του κόσμου. Η τέχνη είναι ένα σκέπτεσθαι του κόσμου μέσω της αισθητικότητας.¹⁶ Η αισθητικότητα, όπως την εννοεί ο Deleuze, παρακάμπτει τον ρασιοναλισμό ή τον εμπειρισμό, ενεργοποιώντας την *αισθητική λογική* μόνο ως ένα *γίνεσθαι δυνάμεων*. Ακολουθώντας τον Nietzsche, ο Deleuze θεωρεί τη δύναμη ως μορφή υλικής ικανότητας συσχετισμού. Οι δυνάμεις ενυπάρχουν στην ουσία των πραγμάτων, παρά ασκούνται σε αυτά από εξωτερικούς παράγοντες. Για να βρούμε την ουσία κάποιου ανθρώπινου, βιολογικού ή ακόμη και φυσικού φαινομένου πρέπει να γνωρίζουμε τη δύναμη που «ιδιοποιείται το πράγμα, που το εκμεταλλεύεται, που το καταλαμβάνει ή εκφράζεται σ' αυτό».¹⁷

Με αυτόν τον τρόπο, σκοπός της τέχνης γίνεται το να κάνει ορατές δυνάμεις

13 Friedrich Nietzsche, “Περί αληθείας και ψεύδους υπό εξωθητική έννοια”, που περιέχεται στο: *Η Αλήθεια και η Ερμηνεία*, μτφ. Θ. Πενολίδης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1995, σ. 23-39.

14 Friedrich Nietzsche, *Χαρούμενη Επιστήμη*, αφορισμός 333, “Τι σημαίνει γνώση”. Βλέπε συζήτηση σε: Michel Foucault, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφ. Δ. Γκινοσάτης, Αθήνα: Πλέθρο, 2003, σ. 95-129.

15 Gilles Deleuze, *Ο Νίτσε και η Φιλοσοφία* (εφεξής *NΦ*), μτφ. Γ. Σπανός, Αθήνα: Πλέθρο, 2002, σ. 11-20.

16 Gilles Deleuze, *Francis Bacon, the logic of sensation* (εφεξής *FB*), μτφ. D. W. Smith, London: Continuum, 2004.

17 Deleuze, *NΦ*, σελ. 14.

αόρατες, και όχι το να αναπαραγάγει ή να εφεύρει νέες μορφές. Αυτή είναι η περίπτωση, ισχυρίζεται ο Deleuze, της ζωγραφικής του Francis Bacon:

Η εξαιρετική ταραχή των κεφαλιών του Bacon δεν απορρέει από μια κίνηση την οποία μια σειρά θα μπορούσε υποθετικά να ανασυγκροτήσει, αλλά μάλλον από δυνάμεις πίεσης, διάλυσης, αντίφασης, διαπλάτυνσης και επιμήκυνσης που ασκούνται στο ακίνητο κεφάλι... Τα σφουγγισμένα και σκουπισμένα μέρη του προσώπου, εδώ δηλώνουν τη ζώνη όπου η δύναμη είναι στη διαδικασία επίθεσης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα προβλήματα των προσώπων του Bacon είναι στην ουσία προβλήματα παραμόρφωσης και όχι μεταμόρφωσης.¹⁸

Ο Deleuze εμμένοντας στο *καντιανό αίτημα* για συνθετική ενότητα με υλιστικούς όμως όρους, προτείνει ότι η ενότητα της αισθητικότητας «είναι μάλλον όπως ένα στιγμιότυπο σε κίνηση» μιας πολυαισθητής μορφής, όπως συμβαίνει στο συνθετικό κυβισμό, το φουτουρισμό ή το «Γυμνό» του Duchamp. Επιτυγχάνεται μόνο με τη ζωτική δύναμη του Ρυθμού, που κατά τον Cezanne είναι «η λογική των αισθήσεων».¹⁹ «Είναι μια διαστολή-συστολή: ο κόσμος που με αρπάζει κλείνοντας γύρω μου, ο εαυτός που ανοίγει στον κόσμο και ανοίγει τον ίδιο τον κόσμο».²⁰

Αντίθετα με τον κόσμο του Cezanne, «ο κλειστός και τεχνητός» κόσμος του Bacon αποκαλύπτει τη ρυθμική ενότητα των αισθήσεων στο σημείο που «ο ρυθμός βυθίζεται στο χάος, στη νύχτα, στο σημείο που οι διαφορές επιπέδου αναμειγνύονται ακατάπαυστα και βίαια».²¹ Αυτό το σημείο είναι το όριο του ζώντος σώματος, αυτό που ο Artaud ονόμασε *το σώμα χωρίς όργανα*, λέει ο Deleuze.²² Η λογική της αισθητικότητας, που προτείνει ο Deleuze, ωθεί την αισθητική του υψηλού του Kant στα όριά της. Μέσα από μια υλιστική θεώρηση του κόσμου, ο Deleuze προσπαθεί να απελευθερώσει το σύγχρονο άνθρωπο από τις ανενεργές δυνάμεις της συνείδησης. Η έννοια της σύνθεσης είναι ανακάλυψη του Kant και αφορά στην αρμονική σχέση μεταξύ των ικανοτήτων του υποκειμένου: της φαντασίας και της διάνοιας. Εδώ, στη βάση του Nietzsche, η αρμονία μεταξύ όρων που παρέμειναν μεταξύ τους εξωτερικοί μετασηματίζεται ριζικά σε σύνθεση δυνάμεων.²³ (Εικόνες 6-15)

18 Deleuze, *FB*, σελ. 58-59.

19 Deleuze, *FB*, σελ. 40.

20 Deleuze, *FB*, σελ. 34-43. Αποσπάσματα από σελ. 42-43.

21 Deleuze, *FB*, σελ. 44.

22 Deleuze, *FB*, σελ. 44ff.

23 Deleuze, *NΦ*, σελ. 80-81.

4. Συμπέρασμα

Υπογραμμίζεται εντέλει ότι από τη θέση της Ερμηνευτικής Οντολογίας ο Gadamer και του Υπερβατικού Υλισμού ο Deleuze, μοιράζονται τη σύλληψη του κόσμου –και κατά συνέπεια του έργου τέχνης– ως όλου. Ο Gadamer, με αφετηρία τον Hegel και τον Heidegger, αναζητά την αλήθεια ως ερμηνεία μέσα από την οντολογική προβολή στην ιστορία. Αντιλαμβάνεται τη διαλεκτική όχι ως μια γραμμική διαδικασία προς την ενοποίηση του κόσμου στη χρονικότητά του μέσα από το Λόγο, αλλά ως μια κυκλική αέναη κίνηση προσδιορισμού του όντος στα όρια της παράδοσης. Με αυτόν τον τρόπο, το έργο μπορεί να προκύψει αυτόνομο και συγχρόνως ενοποιημένο με τα άλλα έργα, την κοινωνία, τη φύση, τον κόσμο. Ο Deleuze, από την άλλη μεριά, καταρρίπτοντας οποιαδήποτε μεταφυσική αρχή του πράγματος, θεμελιώνει, με βάση τον Nietzsche, τη γνώση στο άλογο της ανθρωπίνης ύπαρξης. Πέρα από την αιτιακή ή διαλεκτική συγκρότηση του Λόγου, η μορφή συνιστά προσωποείο, που το ιδιοποιούνται ενεργές ή ανενεργές δυνάμεις: δυνάμεις τραγικές, της φαντασίας, του παιχνιδιού, της χαράς. Δυνάμεις μηδενιστικές, της ηθικής, της θρησκείας, του κράτους. Ο Gadamer, μέσα από την αναζήτηση της ελευθερίας στο πλαίσιο ενός διαλεκτικού, *εξακτινωμένου* στην Ιστορία και τη φύση Λόγου, και ο Deleuze μέσα από την ενοποίηση του λόγου με το άλογο με όρους αισθητικούς, στη βάση της κριτικής των αξιών του Nietzsche, συνιστούν δύο ουσιαστικά διακριτά πλαίσια επαναξιολόγησης των αρχών της δημοκρατίας σήμερα, μέσα από την τέχνη

Βιβλιογραφία

- Deleuze G., *Ο Νίτσε και η Φιλοσοφία*, μετάφραση Σπανός Γ. (Αθήνα: Πλέθρο, 2002).
- Deleuze G., *Francis Bacon, the logic of sensation*, μετάφραση Smith D. W. (London: Continuum, 2004).
- Δήμου-Τζαβάρα Α., *Η κατανόηση ως ανοιχτότητα κατά τον Μάρτιν Χάιντεγκερ* (Αθήνα: Δωδώνη, 1995).
- Foucault M., *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μετάφραση Δημήτρης Γκιννοσάτης (Αθήνα: Πλέθρο, 2003).
- Gadamer H.-G., *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*, πρόλογος & μετάφραση Ζέρβας Α. (Αθήνα: Ίνδικτος, 1998).
- Gadamer H.-G., *Truth and Method*, μετ. Weinsheimer J. & Marshall D. G. (London: Continuum, 2004).
- Gadamer H.-G., *Ο Λόγος στην εποχή της επιστήμης*, μετάφραση Αναγνώστου Λ. (Αθήνα: Νήσος, 1997).

- Hegel G. W. F., *Φαινομενολογία του νου*, πρόλογος-σχόλια-μετάφραση Φαράκλας Γ. (Αθήνα: Εστία, 2008).
- Heidegger M., *Είναι και Χρόνος*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Τζαβάρας Γ. (Αθήνα: Δωδώνη, 1985).
- Καστοριάδης Κ., *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, μετάφραση Γιαταγάνας Ξ. (Αθήνα: Κριτική, 2007).
- Καστοριάδης Κ., *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα* (Αθήνα: Ύψιλον, 1999).
- Kenny A. επιμέλεια, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση Ρισσάκη Δ. (Αθήνα: Νεφέλη, 2005).
- Merleau-Ponty M., “Cezanne’s doubt”, περιέχεται σε: Baldwin Th. editor, *Maurice Merleau-Ponty, Basic Writings* (London: Routledge, 2004).
- Merleau-Ponty M., “The eye and the mind”, περιέχεται σε: Baldwin Th. editor, *Maurice Merleau-Ponty, Basic Writings* (London: Routledge, 2004).
- Nietzsche F., “Περί αληθείας και ψεύδους υπό εξωθητική έννοια”, περιέχεται σε: *Η Αλήθεια και η Ερμηνεία*, πρόλογος-μετάφραση Πενολίδης Θ. (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1995).
- Tatla H., *Idea & Freedom, The Search for Form in Classical Architecture and the Modern Movement*, PhD Thesis, University of Edinburgh, 1989. Δημοσιευμένο ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: <https://www.era.lib.ed.ac.uk/handle/1842/6988>.
- Vernant J.-P., *Μύθος και Σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Γεωργούδη Σ. (Αθήνα: Νεφέλη).
- Vlastos G., “Equality and Justice in Early Greek Cosmologies”, δημοσιευμένο στο περιοδικό: *Classical Philology*, vol. 42, 1947.

The form / non-form of democracy: An enquiry into the notions of wholeness, continuity and fragmentation in the plastic formation of contemporary public space

Abstract

Public space acquired its particular meaning, as the fundamental space for the operation of democracy, within the Greek city-state. In ancient Greece, democracy was interwoven with philosophy. Both constituted procedures based on logos. In the Classical age, equality and freedom constituted in common the regulative principles of the universal, as well as of the public space. They referred to things that pre-existed.

The embodiment of the principles of democracy in the plastic formation of contemporary public space could follow several routes, according to the relation between *techne* and *logos*. The relation between *techne* and *logos* or art and philosophy was established during Renaissance, as the necessary condition for the emancipation from the tradition of the Middle Ages.

The philosophy of Hans-Georg Gadamer founded on Hegel on the one hand and the philosophy of Gilles Deleuze departing from Nietzsche on the other, constitute the two, opposing each other, theoretical frameworks, which can lead to totally different approaches, as far as the form of public space is concerned. Nevertheless, they share a common basis: the pursuit of the freedom of the individual, founded upon an all-embracing concept of reason, depending on different each other approaches to ancient Greek culture.

The great endeavor to restore the active participation of *logos* in the becoming of nature and history as a whole, undertaken by Hegel, was continued by Gadamer. Through phenomenological understanding, the interpretation of tradition becomes for Gadamer the basis of any praxis within a society of *logos*. This is a circular, never-ending procedure, founded on the openness of the linguistic medium. Art is understood as a way in which truth acquires corporeal existence. Form comes out as an application of the interpretation of tradition and constitutes a consistent whole, open up to an endless number of interpretations. In this way, the form of public space becomes an expression of the democratic principle of freedom, open to nature and history as a whole, within the limits of *logos*.

On the other hand, Deleuze asks for individual freedom within the relation of *logos* with nature and history, in the limits with the irrational. Based on Nietzsche's critique of values, Deleuze rejects any metaphysical principle of knowledge and finds it on the irrational of human existence. Away from any causal or dialectical constitution of knowledge, form bares a principally aesthetic meaning. It is a disguise, appropriated by active or inactive forces: tragic forces, of imagination, play, joy; nihilistic forces, of morality, religion, the state. Under these conditions, public space, either as a fragmentary reference to identity or as a continuous whole consisting of deformation and heterogenesis, can embody democracy today.

Η Ελένη Τάτλα είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής, Διακόσμησης και Σχεδιασμού Αντικειμένων του ΤΕΙ Αθήνας, με γνωστικό αντικείμενο «αρχιτεκτονική θεωρία και σχεδιασμός» και εξωτερική συνεργάτιδα στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, όπου διδάσκει φιλοσοφία αρχιτεκτονικής και τέχνης από το 2001.

Εικόνα 1. Anselm Kiefer, *Bilder-Streit* (Εικονοκλαστική αντίφαση), 1980 (mixed media με collage του τείχους του Βερολίνου) (ιδιωτική συλλογή, Νέα Υόρκη).

Εικόνα 2. Δημήτρης Πικιώνης, Άγιος Δημήτρης Λουμπαρδιάρης, σχέδιο νότιας όψης, 1954-58.

Εικόνα 3. Joseph Beuys, *To τέλος του 20ού αιώνα*, 1983-5 (εγκατάσταση από 44 κολόνες βασάλτη, η κάθε μια με ένα μάτι από γυαλισμένη πέτρα, πηλό, τσόχα) (Tate Modern).

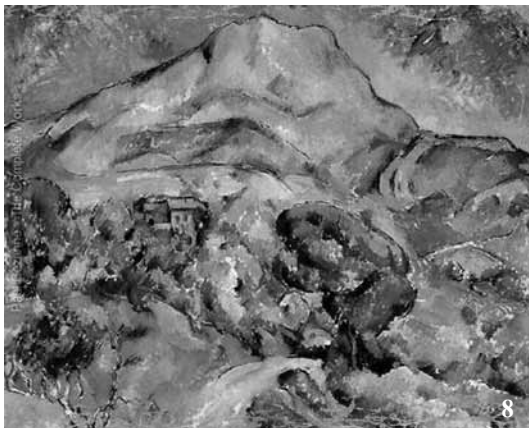

Εικόνα 4. Aldo Rossi, *Teatro del Mondo* (πλωτό θέατρο, κατασκευασμένο για την 1979-80 Biennale της Βενετίας).

Εικόνα 5. Francis Bacon, *From Muybridge: the Human Figure in Motion: Woman Emptying a Bowl of Water / Paralytic Child Walking on All Fours*, 1965 (λάδι σε καμβά), (Stedelijk Museum, Amsterdam).

Εικόνα 6. Francis Bacon, *Προσωπογραφία του Michel Leiris*, 1984 (λάδι σε καμβά) (Centre Georges Pompidou, Paris).

Εικόνα 7. Marcel Duchamp, *Γυμνό που κατεβαίνει σκάλα*, No 2, 1912 (λάδι σε καμβά) (Philadelphia Museum of Art).

Εικόνα 8. Paul Cezanne, *Δρόμος μπροστά από το βουνό Sainte-Victoire*, 1898-1902 (λάδι σε καμβά) (Μουσείο Hermitage, St. Petersburg).

Εικόνα 9. Peter Eisenman, *Πολιτιστικό κέντρο στην Galicia, πρόπλασμα*, Santiago de Compostela, Ισπανία (1999-2013).

Εικόνα 10. Christo & Jeanne-Claude, *περιτυλιγμένο Reichstag*, Berlin, 1971-1995.

Εικόνα 11. Anselm Kiefer, *Jericho*, installation, Royal Academy, London, 2001.

Η επίδοση των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης

Ιωάννης Ε. Τσώλας

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται το μεθοδολογικό πλαίσιο που βασίζεται στην τεχνική της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων με στόχο την κατάρτιση συνολικών δεικτών περιβαλλοντικής επίδοσης και δεικτών αειφορίας σε επίπεδο επιχείρησης. Οι συνολικοί δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης και οι δείκτες αειφορίας μπορούν να παραχθούν μέσω της εφαρμογής της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων με την αξιοποίηση δεδομένων εισροών – εκροών ομοειδών επιχειρήσεων του ίδιου τομέα, λαμβανομένης επιπλέον υπόψη και της περιβαλλοντικής διάστασης στην πρώτη περίπτωση και της κοινωνικής διάστασης της επίδοσης στη δεύτερη. Οι παραγόμενοι δείκτες μέσω της εφαρμογής της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων μπορούν να αποτελέσουν εργαλεία ενός ευρύτερου συστήματος διαχείρισης και να συμβάλουν στη διαμόρφωση και λήψη των κατάλληλων μέτρων με στόχο τη βελτίωση της επίδοσης των επιχειρήσεων.

1. Αειφόρος ανάπτυξη και λειτουργία των επιχειρήσεων

Ο προβληματισμός για την προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί πλέον μέρος ενός πιο σφαιρικού και θεμελιώδους πλαισίου σε σχέση με το παρελθόν, αυτού της αειφόρου ή βιώσιμης ανάπτυξης (sustainable development). Η αειφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη ορίζεται, σύμφωνα με την Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (World Commission on Environment and Development), ως η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες της σημερινής γενιάς

χωρίς περιορισμό της δυνατότητας των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους στο μέλλον¹.

Η έννοια της αιεφόρου ή βιώσιμης ανάπτυξης είναι κοινά αποδεκτό ότι έχει τρεις διαστάσεις: την περιβαλλοντική, την οικονομική και την κοινωνική. Κάθε διάσταση αντιπροσωπεύει ένα αντίστοιχο διαφορετικό σύστημα (περιβαλλοντικό/οικολογικό, οικονομικό και κοινωνικό) καθένα εκ των οποίων χαρακτηρίζεται από διαφορετικούς επιθυμητούς στόχους. Ο όρος αιεφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη χρησιμοποιείται για να περιγράψει την όλη διαδικασία προς μια αιεφόρο κοινωνία (sustainable society), μια ιδανική κοινωνία με απώτερο στόχο την άριστη επίτευξη των στόχων που χαρακτηρίζουν καθένα από τα προαναφερθέντα συστήματα (Cowell et al. 1999).

Στο πλαίσιο της οριοθέτησης της έννοιας της αιεφόρου επιχείρησης (sustainable enterprise) θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν κάποιοι στόχοι (targets), που αντανakλούν τους επιμέρους στόχους των διαστάσεων της αιεφορίας και σε περιπτώσεις που κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά δύσκολο μπορεί να πραγματοποιηθεί μια σύγκριση ομοειδών επιχειρήσεων προκειμένου να αναδειχθούν αυτές που παρουσιάζουν συγκριτικά καλύτερη και χειρότερη επίδοση σε όρους επίτευξης των επιμέρους στόχων. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση ουσιαστικά αναζητούνται απαραίτητες προϋποθέσεις, όσον αφορά την επίτευξη των στόχων που αντανakλούν τη λειτουργία και επίδοση των επιχειρήσεων προκειμένου αυτές να έχουν τα χαρακτηριστικά της αιεφόρου επιχείρησης. Οι απαραίτητες προϋποθέσεις αφορούν στην αποδοτικότητα σχετικά με τη χρήση των πόρων, στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις (π.χ. ρυπαντές που εκλύονται στο περιβάλλον), στον κοινωνικό ρόλο που διαδραματίζουν οι επιχειρήσεις, στις συνθήκες εργασίας κ.λπ. (Callens and Tyteca 1999).

Στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη, εάν αυτό είναι δυνατόν, όλες οι αλληλεπιδράσεις της επιχείρησης με το ευρύτερο οικονομικό-οικολογικό και περιβαλλοντικό-κοινωνικό σύστημα κατά την ανάλυση της επίδοσης και απόδοσής της. Θα πρέπει επίσης τα συνήθη μέτρα της επίδοσης των επιχειρήσεων, π.χ. σε όρους παραγωγικότητας, να επεκταθούν και να συμπεριλάβουν και δείκτες συνολικής επίδοσης (aggregate performance indicators) και ειδικότερα συνολικούς δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης (aggregate environmental performance indicators) καθώς και δείκτες αιεφορίας (sustainability indicators)².

1 'According to the Brundtland Commission, sustainability means that current generations should meet their needs without compromising the ability of future generations to meet their own needs' (Korhonen and Luptacik 2004, βλ. επίσης Cowell et al. 1999, Callens and Tyteca 1999).

2 Τα συνήθη μέτρα της παραγωγικότητας εκφράζονται σε όρους πολυπαραγοντικής παραγωγικότητας (multifactor productivity) και μερικών παραγωγικότητων (partial productivities), ενώ οι δείκτες συνολικής επίδοσης εκφράζονται συνήθως σε όρους τεχνικής αποδοτικότητας (productive or technical efficiency, βλ. Τσώλας (1995)).

Οι δείκτες συνολικής επίδοσης καταρτίζονται με τη βοήθεια της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων (Data Envelopment Analysis, DEA), με την αξιοποίηση δεδομένων εισροών–εκροών ομοειδών παραγωγικών μονάδων/ επιχειρήσεων με στόχο την αξιολόγηση της λειτουργίας αυτών σχετικά με τη διαχείριση των πόρων, και λαμβάνουν τιμές ίσες ή μικρότερες της μονάδας³. Οι συνολικοί δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης καθώς και οι δείκτες αειφορίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την αξιολόγηση της λειτουργίας των επιχειρήσεων όσον αφορά στη διαχείριση των πόρων λαμβανομένης υπόψη και της περιβαλλοντικής διάστασης στην πρώτη περίπτωση και λαμβανομένης επιπρόσθετα υπόψη και της κοινωνικής διάστασης της αειφορίας στη δεύτερη.⁴

Σχετικά με τη διάρθρωση της εργασίας στην επόμενη ενότητα διαρθρώνεται το μεθοδολογικό πλαίσιο και ειδικότερα οι εναλλακτικές προσεγγίσεις για την παραγωγή μέτρων συνολικής επίδοσης, συνολικών δεικτών περιβαλλοντικής επίδοσης και δεικτών αειφορίας με τη χρήση της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων. Στη συνέχεια ακολουθούν η παράθεση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων των προσεγγίσεων αυτών και τέλος τα συμπεράσματα και οι προτάσεις της παρούσας εργασίας.

2. Μεθοδολογικό πλαίσιο

2.1 Περιβάλλουσα Ανάλυση Δεδομένων

Η Περιβάλλουσα Ανάλυση Δεδομένων αποτελεί μια τεχνική που βασίζεται στις αρχές του μαθηματικού προγραμματισμού και χρησιμοποιείται κυρίως για τη μέτρηση της τεχνικής αποδοτικότητας (technical efficiency). Η Περιβάλλουσα Ανάλυση Δεδομένων χρησιμοποιείται προκειμένου να επιτευχθεί η μέτρηση της σχετικής τεχνικής αποδοτικότητας μονάδων, που χρησιμοποιούν τις ίδιες εισροές και παράγουν τις ίδιες εκροές. Οι μονάδες αυτές είναι γνωστές στη βιβλιογραφία ως αυτόνομες μονάδες λήψης αποφάσεων (decision making units, DMUs). Η μέτρηση της τεχνικής αποδοτικότητας βασίζεται στη μη παραμετρική αναπαράσταση της τεχνολογίας παραγωγής, που επιτυγχάνεται με βάση τους περιορισμούς που θέτουν οι πραγματικές συνθήκες και τα δεδομένα (εισροές-εκροές). Η προσέγγιση που ακολουθείται κατά την εφαρμογή της είναι γνωστή ως μη παραμετρική προσέγγιση (non-parametric approach). Χαρακτηριστικό της μεθοδολογίας αυτής είναι ο καθορισμός μιας μέγιστης ή ελάχιστης αξίας, που επιτυγχάνεται κάτω από τους περιορισμούς που θέτει η τεχνολογία αναφοράς (reference technology). Με

3 Βλ. Norman, M. and B. Stoker (1991), Charnes et al. (1978), Charnes et al. (1994).

4 Θα πρέπει επίσης να αναφερθούν και άλλες προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται όπως η αξιολόγηση ή ανάλυση του κύκλου ζωής (life cycle assessment or analysis, βλ. Tyteca 1996).

άλλα λόγια περιγράφεται ένα σύνορο (boundary), με τη δημιουργία του μετώπου αποτελεσματικότητας (efficiency frontier) μιας μη παραμετρικής τεχνολογίας αναφοράς, στο οποίο ευρίσκονται οι αποδοτικές μονάδες⁵.

2.1.1 Δείκτες συνολικής επίδοσης: Τεχνική αποδοτικότητα (productive or technical efficiency)

Έστω ότι υπάρχουν n επιχειρήσεις (ή n ετήσιες δραστηριότητες της ίδιας επιχείρησης⁶) που παράγουν k εκροές, με τη χρήση m εισροών.

Η μέτρηση της (συνολικής) τεχνικής αποδοτικότητας καθενός DMU ορίζεται ως λόγος του σταθμισμένου αθροίσματος των εκροών προς το σταθμισμένο άθροισμα των εισροών, υπό τον περιορισμό ότι ο αντίστοιχος δείκτης για κάθε DMU είναι μικρότερος ή ίσος της μονάδας.

Εάν γίνουν αρχικά οι παραδοχές ότι οι εισροές είναι πλήρως διαθέσιμες (strong disposability of inputs, δηλαδή εάν μια οποιαδήποτε εισροή αυξηθεί, οι εκροές δεν μειώνονται⁷), και η τεχνολογία αναφοράς χαρακτηρίζεται από σταθερές αποδόσεις κλίμακας, τότε η μέτρηση της (συνολικής) τεχνικής αποδοτικότητας προκύπτει από την επίλυση του ακόλουθου προβλήματος μαθηματικού προγραμματισμού:

$$\text{Max } h_0 = \frac{\sum_{r=1}^k \mu_r y_{r0}}{\sum_{i=1}^m v_i x_{i0}} \quad (1)$$

υπό τους περιορισμούς

$$\frac{\sum_{r=1}^k \mu_r y_{rj}}{\sum_{i=1}^m v_i x_{ij}} \leq 1, \mu_r, v_i \geq \varepsilon, \varepsilon > 0, j = 1, 2, \dots, n, i = 1, 2, \dots, k$$

Για κάθε έτος θα πρέπει να λυθεί και ένα διαφορετικό πρόβλημα γραμμικού

5 Περισσότερα για την Περιβάλλουσα Ανάλυση Δεδομένων βλ. Norman and Stoker (1991), Charnes et al. (1978), Charnes et al. (1994).

6 Για την αξιολόγηση των ετήσιων δραστηριοτήτων μιας ορισμένης χρονικής περιόδου της ίδιας επιχείρησης κατ' αντιστοιχία με την αξιολόγηση ετήσιων δραστηριοτήτων σε επίπεδο κλάδου/υποκλάδου βλ. π.χ. Tsolas (1996), Μπελεγρή-Ρομπόλη και Τσώλας (1999), Τσώλας (2003), Tsolas and Manoliadis (2003).

7 Περισσότερα για τις υποθέσεις περί πλήρους διαθεσιμότητας των εισροών και ασθενούς (μη πλήρους) διαθεσιμότητας των εισροών (weak disposability of inputs, δηλαδή εάν όλες οι εισροές αυξηθούν αναλογικά οι εκροές δεν μειώνονται) βλ. Byrnes et al. (1984).

προγραμματισμού. Η βέλτιστη λύση συνιστά μια αποδοτική επιχείρηση, όπου η τιμή της σχετικής αποδοτικότητας είναι ίση με τη μονάδα, ενώ κάθε μη αποδοτική επιχείρηση λαμβάνει τιμή μικρότερη της μονάδας⁸.

Το παραπάνω πρόβλημα μετατρέπεται σε πρόβλημα γραμμικού προγραμματισμού ως εξής⁹:

$$Max h = \sum_{r=1}^k \mu_r y_{r0} \quad (2)$$

υπό τους περιορισμούς

$$\sum_{i=1}^m v_i x_{i0} = 1$$

$$\sum_{r=1}^k \mu_r y_{r0} - \sum_{i=1}^m v_i x_{i0} \leq 0$$

$$\mu_r, v_i \geq \varepsilon, \varepsilon > 0, j = 1, 2, \dots, n, i = 1, 2, \dots, m, r = 1, 2, \dots, k$$

Το μοντέλο αυτό (μοντέλο CCR) είναι το κλασικό μοντέλο της DEA που προτάθηκε από τους Charnes et al. (1978). Αντί του μοντέλου αυτού επιλύεται το δυαδικό πρόβλημα:

$$Min \theta \quad (3)$$

υπό τους περιορισμούς

$$\sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} \leq \theta x_{i0}$$

$$\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} \geq y_{r0}$$

$$\lambda_j \geq 0, j = 1, 2, \dots, n, i = 1, 2, \dots, m, r = 1, 2, \dots, k$$

Η γενική μορφή του προβλήματος (3) είναι:

$$\min \theta - \varepsilon (\Sigma s^- + \Sigma s^+) \quad \text{υπό τους περιορισμούς} \quad (3\alpha)$$

$$\Sigma \lambda_j x_{ij} + s^- = \theta x_{i0}$$

$$\Sigma \lambda_j y_{rj} - s^+ = \theta y_{r0}, \lambda_j \geq 0, s^- \geq 0, s^+ \geq 0, \varepsilon > 0$$

8 Με βάση την DEA η τεχνική αποδοτικότητα (Κο) αποσυντίθεται: i) στην αποδοτικότητα κλίμακας (scale efficiency, So), ii) στην καθαρή τεχνική αποδοτικότητα (purely technical efficiency, Fo), και iii) στο μέτρο της 'συμφόρησης' (measure of congestion, Co). Ισχύει: Κο=So · Fo · Co (Byrnes et al. 1984).

9 Η χρήση του αριθμού $\varepsilon > 0$ (non-Archimedean) γίνεται για να αποφευχθούν περιπτώσεις όπου τα μ , ν λαμβάνουν τιμές ίσες με 0. Η τιμή του ε είναι συνήθως $\varepsilon = 10^{-6}$, βλ. Norman and Stoker (1991).

Στο πρόβλημα (3) θεωρείται ότι $\varepsilon=0$ (βλ. επίσης Sueyoshi 1992). Περισσότερα για το ρόλο του ε βλ. στο Miliotis (1992).

Το πρόβλημα που παρουσιάστηκε από το μοντέλο (1) και τα μοντέλα (2) και (3) είναι γνωστό ως πρόβλημα που παρέχει το μέτρο της αποδοτικότητας όσον αφορά στην ελαχιστοποίηση των εισροών (input minimization efficiency measure, βλ. Norman and Stoker 1991), δηλαδή το μέτρο της μέγιστης δυνατής μείωσης των εισροών με δεδομένες (σταθερές) τις εκροές. Το πρόβλημα αυτό, καθώς και αντίστοιχα με αυτό προβλήματα, παρουσιάζονται στη συνέχεια με τη μορφή:

$$\text{Min } \{\theta | (y, \theta x) \in P\}, P = \{(x,y): ZY \geq y, ZX \leq x, Z \in R^{n+}\} \quad (4)$$

όπου $P = \eta$ τεχνολογία αναφοράς

$Z = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n)$, όπου $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ συντελεστές που υπολογίζονται από το μοντέλο

$Y = \text{o πίνακας } (n \times k)$ των n τον αριθμό δραστηριοτήτων που παράγουν k τον αριθμό εκροές

$X = \text{o πίνακας } (n \times m)$ των n τον αριθμό δραστηριοτήτων που χρησιμοποιούν m τον αριθμό εισροές

$x = \text{το διάνυσμα των εισροών καθεμιάς δραστηριότητας διάστασης } m$

$y = \text{το διάνυσμα των επιθυμητών εκροών καθεμιάς δραστηριότητας διάστασης } k$

Κατ' αντιστοιχία το πρόβλημα που παρέχει το μέτρο της αποδοτικότητας όσον αφορά τη μεγιστοποίηση των εκροών (output maximization efficiency) έχει τη μορφή:

$$\text{Max } \{\phi | (\phi y, x) \in P\}, P = \{(x,y): ZY \geq y, ZX \leq x, Z \in R^{n+}\} \quad (5)$$

όπου Z, Y, X, y και x όπως παραπάνω¹⁰.

2.1.2 Συνολικοί δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης (aggregate environmental performance indicators)

Οι δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης (environmental performance indicators, EPIs) ορίζονται ως οι δείκτες που παρέχουν τα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία προκειμένου να καταστεί δυνατή η αξιολόγηση των επιχειρήσεων όσον αφορά

¹⁰ Περισσότερα για το πρόβλημα που παρέχει το μέτρο της αποδοτικότητας όσον αφορά την μεγιστοποίηση των εκροών βλ. Norman and Stoker (1991).

στην περιβαλλοντική διάσταση σε όρους αποτελεσματικότητας και σε όρους αποδοτικότητας σχετικά με την ανάλωση των πόρων. Στόχος της κατάρτισης των δεικτών περιβαλλοντικής επίδοσης είναι η αξιολόγηση της λειτουργίας της επιχείρησης ως προς την επίτευξη των στόχων (Gee: 2001).

Η εφαρμογή της DEA παρέχει τη δυνατότητα παραγωγής συνολικών δεικτών περιβαλλοντικής επίδοσης (aggregate environmental performance indicators), καθορίζοντας συντελεστές στάθμισης με βάση τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται. Οι παραγόμενοι δείκτες λαμβάνουν τιμές ίσες με τη μονάδα για τις αποδοτικές επιχειρήσεις και μικρότερες της μονάδας για τις μη αποδοτικές (Tyteca 1996, Tyteca 1997, University of Sussex et al. 2001).

Η εφαρμογή της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων βασίζεται στην επέκταση των δεδομένων εισροών – εκροών που χρησιμοποιούνται για την κατάρτιση δεικτών συνολικής επίδοσης με την ενσωμάτωση και περιβαλλοντικών δεδομένων (περιβαλλοντικών επιπτώσεων), που θεωρούνται ως μη επιθυμητές εκροές (undesirable outputs). Η ενσωμάτωση των μη επιθυμητών εκροών στα μοντέλα της DEA που έχουν αναπτυχθεί περιλαμβάνει (Scheel 2001):

- α) Άμεσες προσεγγίσεις (direct approaches)
- β) Έμμεσες προσεγγίσεις (indirect approaches).

Οι άμεσες προσεγγίσεις μετασχηματίζουν τις τιμές των μη επιθυμητών εκροών, μέσω μιας συνάρτησης, με τρόπο ώστε οι μετασχηματισμένες τιμές να μπορούν να ενσωματωθούν στο μοντέλο ως επιθυμητές εκροές (desirable outputs), (π.χ. ενσωμάτωση των μη επιθυμητών εκροών, με αρνητικές τιμές¹¹ ή με θετικές τιμές, εφόσον προστεθεί σε αυτές μια μεταβλητή με μεγάλη τιμή, ως επιθυμητές εκροές, ενσωμάτωση των μη επιθυμητών εκροών με αντίστροφες τιμές¹² ως επιθυμητές εκροές).

Οι έμμεσες προσεγγίσεις δεν μετασχηματίζουν τις τιμές των μη επιθυμητών εκροών, αλλά τροποποιούν τις παραδοχές ως προς τη δομή της τεχνολογίας αναφοράς προκειμένου να επιτευχθεί ο κατάλληλος χειρισμός των μη επιθυμητών εκροών (π.χ. χειρισμός ως μη πλήρως διαθέσιμες εισροές).

Στην εξέλιξη της μέτρησης της περιβαλλοντικής επίδοσης, με βάση την Περιβάλλουσα Ανάλυση Δεδομένων, όπου οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις θεωρούνται ως μη επιθυμητές εκροές, συνέβαλαν οι εργασίες των Pitman (1983), Färe et al. (1989), Färe et al. (1993), Ball et al. (1994)¹³, Färe et al. (1996), Tyteca (1996, 1997), Dyckhoff and Allen (2001), Korhonen and Luptacik (2004).

11 Ο μετασχηματισμός αυτός αναφέρεται ως additive inverse transformation (Sheel 2001). Για άλλης μορφής μετασχηματισμό βλ. επίσης Seiford and Zhu (2002).

12 Ο μετασχηματισμός αυτός αναφέρεται ως multiplicative inverse transformation (Sheel 2001).

13 Βλ. επίσης σχετικές αναφορές από τον Tyteca (1996).

Όσον αφορά στους δείκτες περιβαλλοντικές επίδοσης που παράγονται με την εφαρμογή της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων, θα πρέπει να διακρίνουμε τους τρόπους μέτρησης της αποδοτικότητας που χρησιμοποιούνται και ειδικότερα:

- i) Τη μέτρηση της αποδοτικότητας που βασίζεται είτε σε αναλογική/σύμμετρη μείωση όλων των εισροών με σταθερές τις εκροές (μοντέλο ελαχιστοποίησης των εισροών), είτε σε αναλογική/σύμμετρη αύξηση όλων των εκροών με σταθερές τις εισροές (μοντέλο μεγιστοποίησης των εισροών).¹⁴
- ii) Τη μέτρηση της αποδοτικότητας που δεν βασίζεται στις αρχές της αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης (non-radial measurement of efficiency).

Τα μοντέλα που χρησιμοποιούνται στις άμεσες και στις έμμεσες προσεγγίσεις διακρίνονται ανάλογα με τις υποθέσεις για τη διάθεση (με ή χωρίς περιορισμούς) των μη επιθυμητών εκροών (βλ. αντίστοιχα τις υποθέσεις πλήρους ή μη πλήρους/ασθενούς διαθεσιμότητας των εισροών κατά την κατάρτιση των δεικτών συνολικής επίδοσης).

Στις άμεσες προσεγγίσεις ανάλογα με τον τρόπο μέτρησης της αποδοτικότητας αναφέρονται:

- i) Στην περίπτωση της αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης της αποδοτικότητας μοντέλα μεγιστοποίησης των εκροών (βλ. Dyckhoff and Allen 2001)
- ii) Στην περίπτωση της μέτρησης της αποδοτικότητας που δεν βασίζεται στις αρχές της αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης, η εφαρμογή του προσθετικού μοντέλου (additive model), που προτάθηκε αρχικά από τους Charnes et al. (1985), από τους Lovell et al. (1995) όπου χρησιμοποιούνται περιβαλλοντικά δεδομένα ως αντίστροφες εισροές.

Στις έμμεσες προσεγγίσεις, στην περίπτωση της με περιορισμούς διάθεσης των μη επιθυμητών εκροών, αναφέρονται:

- i) Στην περίπτωση της αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης της αποδοτικότητας τα μοντέλα των Färe et al. (1996) και Tyteca (1996, 1997). Σύμφωνα με τους Färe et al. (1996), ο δείκτης περιβαλλοντικής επίδοσης (environmental performance indicator), προκύπτει ως ο λόγος της τεχνικής αποδοτικότητας των εισροών (input productive efficiency) προς την καθαρή τεχνική αποδοτικότητα των εισροών ('pure' input productive efficiency). Σύμφωνα με τον Tyteca (1996, 1997) η μέτρηση της περιβαλλοντικής επίδοσης σε επίπεδο επιχείρησης επιτυγχάνεται μέσα από τρία διαφορετικά μοντέλα: α) Το μοντέλο μη επιθυμητών εκροών (undesirable output model), β) το μοντέλο εισροών – μη επιθυμητών εκροών (input-undesirable output (IUO)

14 Η μέτρηση αυτή της αποδοτικότητας αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως radial or proportional measurement of efficiency.

-oriented model) και γ) το μοντέλο ομαλοποιημένων μη επιθυμητών εκροών (normalized undesirable output-oriented model).

- ii) Στην περίπτωση της μη αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης της αποδοτικότητας τα μοντέλα των Färe et al. (1989) –βλ. επίσης Hernandez-Sancho et al. (2000)– και τα μοντέλα των Chung et al. (1997), Färe and Grosskopf (2004) –βλ. επίσης Seiford and Zhu (2005)– Vencheh et al. (2005) και Zhou et al. (2007).

Στις έμμεσες προσεγγίσεις, στην περίπτωση της χωρίς περιορισμούς διάθεσης των μη επιθυμητών εκροών, αναφέρονται:

- i) Στην περίπτωση της αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης της αποδοτικότητας τα μοντέλα των Korhonen and Luptacik (2004). Οι Korhonen and Luptacik (2004) πρότειναν τη μέτρηση της περιβαλλοντικής επίδοσης με την κατάρτιση δεικτών που λαμβάνουν υπόψη ταυτόχρονα τις εκροές και τις μη επιθυμητές εκροές, αντίστοιχα με τους δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης που προτάθηκαν από τον Tyteca (1996,1997). Τα μοντέλα που χρησιμοποιούν οι Korhonen and Luptacik (2004) διαφέρουν από αυτά των Färe et al. (1996) και Tyteca (1997) στο ότι δεν χρησιμοποιούν τους περιορισμούς που σχετίζονται με την με περιορισμούς διάθεση των μη επιθυμητών εκροών (Cooper et al. 2004).
- ii) Στην περίπτωση της μη αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης της αποδοτικότητας το μοντέλο των Dyckhoff and Allen (2001).¹⁵

Αναφορικά με τα μοντέλα της DEA που παρουσιάζονται στους πίνακες 1 και 2, σε κάθε περίπτωση θεωρούμε ότι υπάρχουν n επιχειρήσεις (ή n ετήσιες δραστηριότητες της ίδιας επιχείρησης), που παράγουν k επιθυμητές εκροές και p μη επιθυμητές εκροές, με τη χρήση m εισροών. Επίσης σε μια περίπτωση θεωρείται ότι χρησιμοποιούνται εκτός από τις m εισροές και m_1 εισροές για τις οποίες στόχος είναι η μεγιστοποίηση της χρήσης τους.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε μια περίπτωση αντί για εκροές χρησιμοποιούνται δείκτες (άλλων μοντέλων της DEA) και ως εισροές μια μόνο εισροή, η οποία είναι η ίδια και ίση με τη μονάδα για όλες τις επιχειρήσεις, ενώ σε μια άλλη περίπτωση ο δείκτης περιβαλλοντικής επίδοσης προκύπτει ως ο λόγος διαφορετικών δεικτών (άλλων μοντέλων της DEA).

15 Το μοντέλο των Dyckhoff and Allen (2001) βασίζεται στο προσθετικό μοντέλο (additive model), αλλά διαφέρει από αυτό στο ότι περιλαμβάνει βάρη τα οποία μπορούν να οριστούν από το χρέη του μοντέλου (βλ. π.χ. το range adjusted measure (RAM) των Cooper et al. 1999).

Πίνακας 1. Δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης – Άμεσες προσεγγίσεις

α/α	Μέτρηση αποδοτικότητας	Υποθέσεις	Ονομασία μοντέλου	Τεχνολογία αναφοράς	Μοντέλο	Χειρισμός μη επιθυμητών εκροών
1	Radial	CRS	Μοντέλο μεγιστοποίησης εκροών	$S = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW = w, Z \in \mathbb{R}^{n+}\}$	$\text{Max } \{\theta (\theta y, \theta w, x) \in S\}$	$w_i = f(w) = -w$ ή $w_i = f(w) = -w + \beta$ ή $w_i = f(w) = 1/w$ βλ. Scheel (2001)
2	Non - radial	VRS	Προσθετικό μοντέλο (additive model)	$S' = \{(x,i): ZI \geq i, ZX \leq x, \textcircled{Z} = 1, Z \in \mathbb{R}^{n+}\}$	$\text{Min } \{[1 + (1/M)\sum(s_i/i)]^{-1} (x,i) \in S'\}$	Οι περιβαλλοντικοί δείκτες εισάγονται στο μοντέλο με αντίστροφες τιμές, βλ. Lovell et al. 1995*

Radial = σύμμετρη/αναλογική μέτρηση της αποδοτικότητας

Non radial = μη σύμμετρη/αναλογική μέτρηση της αποδοτικότητας

CRS = σταθερές αποδόσεις κλίμακας (constant returns to scale)

VRS = μεταβλητές αποδόσεις κλίμακας (variable returns to scale)

$Z = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n)$, όπου $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ συντελεστές που υπολογίζονται από το μοντέλο

Y = ο πίνακας ($n \times k$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που παράγουν k τον αριθμό επιθυμητές εκροές

X = ο πίνακας ($n \times m$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν m τον αριθμό εισροές

W = ο πίνακας ($n \times p$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που παράγουν p τον αριθμό μη επιθυμητές εκροές

x = το διάνυσμα των εισροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης m

y = το διάνυσμα των επιθυμητών εκροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης k και

w = το διάνυσμα των μη επιθυμητών εκροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης p

$\textcircled{Z}$ = μοναδιαίος πίνακας διάστασης n

w_1 = το διάνυσμα των μη επιθυμητών εκροών, μετά από το μετασχηματισμό των τιμών τους, καθεμιάς επιχείρησης διάστασης p

I = ο πίνακας ($n \times M$) των n τον αριθμό DMUs που έχουν εισροές ίσες με την μονάδα, i = το διάνυσμα των εκροών (δεικτών στην προκειμένη περίπτωση) καθενός DMU

s_i = μεταβλητές απόκλισης

M = ο αριθμός των δεικτών

* Στο μοντέλο που παρουσιάζεται από τους Lovell et al. (1995) χρησιμοποιείται και ο αριθμός $\epsilon > 0$ (non-Archimedean).

Πίνακας 2. Δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης – Έμμεσες προσεγγίσεις

a/a	Μέτρηση αποδοτικότητας	Υποθέσεις		Ονομασία δείκτη/ μοντέλου	Τεχνολογία αναφοράς	Μοντέλο	Αναφορά του μοντέλου για πρώτη φορά
1	Radial	WD	CRS	Τεχνική αποδοτικότητα των εισροών (input productive efficiency)	$S = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, \theta x, w) \in S\}$	Färe et al. (1996)
2	Radial		CRS	Καθαρή τεχνική αποδοτικότητα των εισροών ('pure' input productive efficiency)	$S_1 = \{(x,y): ZY \geq y, ZX \leq x, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, \theta x) \in S_1\}$	Färe et al. (1996)
3	Λόγος δύο δεικτών			Δείκτης περιβαλλοντικής επίδοσης (Environmental performance indicator)		$\text{Min} \{\theta(y, \theta x, w) \in S\} / \text{Min} \{\theta(y, \theta x) \in S_1\}$	Färe et al. (1996)
4	Radial	WD	CRS	Μοντέλο μη επιθυμητών εκροών	$S = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, x, \theta w) \in S\}$	Tyteca (1996, 1997)
5	Radial	WD	CRS	Μοντέλο εισροών – μη επιθυμητών εκροών	$S = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, \theta x, \theta w) \in S\}$	Tyteca (1996, 1997)
6	Radial	WD	CRS	Μοντέλο ομαλοποιημένων μη επιθυμητών εκροών	$S_2 = \{(y,w): ZY \geq y, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, \theta w) \in S_2\}$	Tyteca (1996, 1997)
7	Radial	WD	CRS	Ecological efficiency	$S_2 = \{(y,w): ZY \geq y, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, \theta w) \in S_2\}$	Korhonen and Lupacik (2004)**
8	Radial	SD	CRS	Eco-efficiency ³	$S_3 = \{(x,i): ZI \geq i, ZX \leq x, Z \in R^{n+}\}, i_1 = \text{τεχνική αποδοτικότητα}, i_2 = \text{ecological efficiency}$	$\text{Max} \{\phi((\phi_i, x) \in S_3)\}$	Korhonen and Lupacik (2004)
9	Radial	SD	CRS	Eco-efficiency	$S_4 = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW \leq w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, \theta x, w) \in S_4\}$	Korhonen and Lupacik (2004)
10	Radial	SD	CRS	Eco-efficiency	$S_4 = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW \leq w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{\theta(y, \theta x, \theta w) \in S_4\}$	Korhonen and Lupacik (2004)

** Στα μοντέλα που παρουσιάζονται από τους Korhonen and Lupacik (2004) χρησιμοποιείται και ο αριθμός $\varepsilon > 0$ (non-Archimedean).

11	Radial	SD	CRS	Eco-efficiency	$S_4 = \{(x,y,w):$ $ZY \geq y, ZX \leq x,$ $ZW \leq w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min}\{\theta (y, x, \theta w)$ $\in S_4\}$	Korhonen and Lupacik (2004) ^{***}
12	Non-radial	WD	CRS	Enhanced hyperbolic output efficiency measure	$S = \{(x,y,w):$ $ZY \geq y, ZX \leq x,$ $ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Max}\{\theta (\theta y, x, \theta^{-1}w)$ $\in S\}$	Färe et al. (1989)
13	Non-radial	SD	CRS	Hyperbolic productive efficiency measure	$S_5 = \{(x,y,w):$ $ZY \geq y, ZX \leq x,$ $ZW \geq w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Max}\{\theta (\theta y, \theta^{-1}x,$ $\theta^{-1}w) \in S_5\}$	Färe et al. (1989)
14	Non-radial	SD	VRS	Επεκτεινόμενο προσθε- τικό μοντέλο (extended additive model)	$S_6 = \{(x,y,x_1,w):$ $ZY \geq y, ZX \leq x,$ $ZW \geq w, ZX_1 \leq x_1,$ $\textcircled{C}Z = 1, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Max}\{\Sigma g_x s_x + \Sigma g_y s_y$ $+ \Sigma g_{x_1} s_{x_1} + \Sigma g_w s_w$ $ (x+s_x, y-s_y, x_1-s_{x_1},$ $w+s_w) \in S_6\}$	Dychoff and Allen (2001)

Radial = σύμμετρη/αναλογική μέτρηση της αποδοτικότητας

Non radial = μη σύμμετρη/αναλογική μέτρηση της αποδοτικότητας

WD = μη πλήρης διαθεσιμότητα (weak disposability) των μη επιθυμητών εκροών

SD = πλήρης διαθεσιμότητα (strong disposability) των μη επιθυμητών εκροών

CRS = σταθερές αποδόσεις κλίμακας (constant returns to scale)

VRS = μεταβλητές αποδόσεις κλίμακας (variable returns to scale)

$Z = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n)$, όπου $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ συντελεστές που υπολογίζονται από το μοντέλο

$Y =$ ο πίνακας ($n \times k$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που παράγουν k τον αριθμό επιθυμητές εκροές

$X =$ ο πίνακας ($n \times m$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν m τον αριθμό εισροές

$W =$ ο πίνακας ($n \times p$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που παράγουν p τον αριθμό μη επιθυμητές εκροές

$X_1 =$ ο πίνακας ($n \times m_1$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν m_1 τον αριθμό εισροές

$x =$ το διάνυσμα των εισροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης m

$y =$ το διάνυσμα των επιθυμητών εκροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης k και

$w =$ το διάνυσμα των μη επιθυμητών εκροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης p

$x_1 =$ το διάνυσμα των εισροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης m_1 , για τις οποίες στόχος είναι η μεγιστοποίηση της χρήσης τους

$\textcircled{C} =$ μοναδιαίος πίνακας διάστασης n

$I =$ ο πίνακας ($n \times 2$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που έχουν εισροές ίσες με την μονάδα, $i =$ το διάνυσμα των εκροών (δεικτών στην προκειμένη περίπτωση) καθεμιάς επιχείρησης

$g_x, g_y, g_{x_1}, g_w =$ συντελεστές βαρύτητας, που καθορίζονται από το χρήστη, για καθεμιά από τις μεταβλητές απόκλισης s_x, s_y, s_{x_1}, s_w (μοντέλο 14)

$s_x, s_y, s_{x_1}, s_w =$ μεταβλητές απόκλισης

^{***} Σύμφωνα με τους Figge and Hahn (2004) ο όρος eco-efficiency, όταν χρησιμοποιείται ως δείκτης περιγράφει το βαθμό χρησιμοποίησης των πόρων από το οικολογικό σύστημα από μια επιχείρηση σε σχέση με την οικονομική της λειτουργία. Σύμφωνα με άλλη θεώρηση (Tyteca 1997, Figge and Hahn 2004) η έννοια της eco-efficiency αντανάκλα τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις που θα πρέπει να μειωθούν ή και να ελαχιστοποιηθούν (περισσότερα για τον ορισμό της eco-efficiency βλ. στο Figge and Hahn 2004). Κατά τους Dyckhoff and Allen (2001), στο πλαίσιο της DEA η μέτρηση της ecological efficiency ταυτίζεται με τη μέτρηση της περιβαλλοντικής επίδοσης (environmental performance), ενώ οι ορισμοί της ecological efficiency ποικίλλουν ανάλογα με την εφαρμογή στην οποία αναφέρονται και την υποκειμενικότητα των ερευνητών.

2.1.3 Κατάρτιση δεικτών αειφορίας (sustainability indicators)

Η κατάρτιση δεικτών αειφορίας μέσω της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων επιτυγχάνεται με τη διεύρυνση των δεδομένων και την ενσωμάτωση σε αυτά και δεδομένων που αφορούν το κοινωνικό περιβάλλον της επιχείρησης (π.χ. απασχόληση κ.λπ., βλ. Tyteca 1999).

Οι δείκτες αειφορίας παράγονται με την εφαρμογή της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων μέσω έμμεσων προσεγγίσεων με τη χρησιμοποίηση της μέτρησης της αποδοτικότητας που βασίζεται σε αναλογική/σύμμετρη μείωση όλων των εισροών με σταθερές τις εκροές (μοντέλο ελαχιστοποίησης των εισροών), και με τη χρησιμοποίηση της μέτρησης της αποδοτικότητας που δεν βασίζεται στις αρχές της αναλογικής/σύμμετρης μέτρησης. Οι υποθέσεις αφορούν στη διάθεση με περιορισμούς των μη επιθυμητών εκροών και στις σταθερές αποδόσεις κλίμακας.

Σύμφωνα με τον Tyteca (1999) και τους Callens and Tyteca (1999) υπάρχει η δυνατότητα κατάρτισης συνολικών δεικτών που περιλαμβάνουν δύο διαστάσεις ή το σύνολο των διαστάσεων της αειφορίας, ήτοι:

Οικονομικός – Περιβαλλοντικός δείκτης (economic-ecological indicator).

Κοινωνικός – Περιβαλλοντικός δείκτης (social-ecological indicator).

Οικονομικός – Κοινωνικός – Περιβαλλοντικός δείκτης (economic-social-ecological indicator).

Η μέτρηση των επιμέρους διαστάσεων της αειφορίας σε επίπεδο επιχείρησης επιτυγχάνεται μέσω της κατάρτισης μονοδιάστατων δεικτών, ήτοι:

Οικονομικός δείκτης (economic indicator).

Κοινωνικός δείκτης (social indicator).

Περιβαλλοντικός δείκτης (ecological indicator).

Ο τρόπος κατάρτισης των επιμέρους δεικτών (Οικονομικού, Κοινωνικού, Περιβαλλοντικού) βασίζεται στο μοντέλο της DEA. (βλ. Δείκτες συνολικής επίδοσης: Τεχνική αποδοτικότητα (productive or technical efficiency). Ο τρόπος κατάρτισης του Οικονομικού – Περιβαλλοντικού δείκτη είναι αντίστοιχος με αυτόν που περιγράφηκε στην προηγούμενη ενότητα,¹⁶ στην περίπτωση που ο τρόπος χειρισμού των μη επιθυμητών εκροών είναι ο ίδιος. Για την κατάρτιση των άλλων δεικτών (Κοινωνικού – Περιβαλλοντικού δείκτη, Οικονομικού – Κοινωνικού – Περιβαλλοντικού) χρησιμοποιείται η «βελτιωμένη» μέτρηση της εκροής (enhanced hyperbolic output efficiency measure, Färe et al. 1989).

Αναφορικά με τα μοντέλα της DEA που παρουσιάζονται στον πίνακα 3, σε κάθε περίπτωση θεωρούμε ότι υπάρχουν n τον αριθμό επιχειρήσεις (ή n ετήσιες δραστηριότητες της ίδιας επιχείρησης) που παράγουν k τον αριθμό επιθυμητές εκροές, l τον αριθμό (επιθυμητές) εκροές που αφορούν το κοινωνικό περιβάλλον,

16 Βλ. μοντέλο εισροών – μη επιθυμητών εκροών (μοντέλο 5 του πίνακα 2).

εφόσον λαμβάνονται υπόψη τέτοιες εκροές και p τον αριθμό μη επιθυμητές εκροές, με τη χρήση m τον αριθμό εισροών.

Πίνακας 3. Δείκτες αιεφορίας – Έμμεσες προσεγγίσεις

a/a	Μέτρηση αποδοτικότητας	Υποθέσεις		Ονομασία δείκτη/ μοντέλου	Τεχνολογία αναφοράς	Μοντέλο	Αναφορά του μοντέλου για πρώτη φορά
1	Radial	WD	CRS	Μοντέλο μη επιθυμητών εκροών	$S = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{q (y, x, qw) \in S\}$	Tyteca (1996, 1997)
2	Radial	WD	CRS	Μοντέλο εισροών – μη επιθυμητών εκροών	$S = \{(x,y,w): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{q (y, qx, qw) \in S\}$	Tyteca (1996,1997)
3	Radial	WD	CRS	Μοντέλο ομαλοποιημένων μη επιθυμητών εκροών	$S_2 = \{(y,w): ZY \geq y, ZW = w, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{q (y, qw) \in S_2\}$	Tyteca (1996, 1997)
4	Non-radial	WD	CRS	Οικονομικός – Περιβαλλοντικός δείκτης	$S_7 = \{(x,y,w,s): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW = w, ZS \geq s, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Min} \{q (y, qx, qw, s) \in S_7\}$	Tyteca (1999)
5	Non-radial	WD	CRS	Κοινωνικός – Περιβαλλοντικός δείκτης	$S_7 = \{(x,y,w,s): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW \geq w, ZS \geq s, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Max} \{q (qy, x, q^1w, qs) \in S_7\}$	Färe et al. (1989)
6	Non-radial	WD	CRS	Οικονομικός – Κοινωνικός – Περιβαλλοντικός δείκτης	$S_7 = \{(x,y,w,s): ZY \geq y, ZX \leq x, ZW \geq w, ZS \geq s, Z \in R^{n+}\}$	$\text{Max} \{q (qy, q^1x, q^1w, qs) \in S_7\}$	Färe et al. (1989)

Radial = σύμμετρη/αναλογική μέτρηση της αποδοτικότητας

Non radial = μη σύμμετρη/αναλογική μέτρηση της αποδοτικότητας

WD = μη πλήρης διαθεσιμότητα (weak disposability) των μη επιθυμητών εκροών

CRS = σταθερές αποδόσεις κλίμακας (constant returns to scale)

$Z = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n)$, όπου $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ συντελεστές που υπολογίζονται από το μοντέλο

Y = ο πίνακας ($n \times k$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που παράγουν k τον αριθμό επιθυμητές εκροές

X = ο πίνακας ($n \times m$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν m τον αριθμό εισροές

W = ο πίνακας ($n \times p$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που παράγουν p τον αριθμό μη επιθυμητές εκροές

S = ο πίνακας ($n \times l$) των n τον αριθμό επιχειρήσεων που παράγουν l τον αριθμό επιθυμητές εκροές που αφορούν το κοινωνικό περιβάλλον

x = το διάνυσμα των εισροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης m

y = το διάνυσμα των επιθυμητών εκροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης k και

w = το διάνυσμα των μη επιθυμητών εκροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης p

s = το διάνυσμα των επιθυμητών εκροών καθεμιάς επιχείρησης διάστασης l που αφορούν το κοινωνικό περιβάλλον

3. Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των εναλλακτικών προσεγγίσεων

Τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των εναλλακτικών μοντέλων καθορίζονται αρχικά από τα υπέρ και τα κατά της DEA. Τα κυριότερα πλεονεκτήματα της DEA εντοπίζονται στο γεγονός ότι αναδεικνύει τις επιχειρήσεις που είναι μη αποδοτικές, καθώς και αυτές που είναι αποδοτικές και αποτελούν παραδείγματα καλής πρακτικής. Επίσης για την κατάρτιση των συνολικών δεικτών (aggregated indicators), δεν απαιτείται εκ των προτέρων ο καθορισμός συντελεστών στάθμισης, αλλά αυτοί καθορίζονται από το μοντέλο μαθηματικού προγραμματισμού που χρησιμοποιείται κατά περίπτωση. Άλλα σημαντικά πλεονεκτήματα αποτελούν το ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν φυσικά και χρηματικά μεγέθη, καθώς και να εισαχθούν στα μοντέλα πρόσθετοι περιορισμοί όσον αφορά τους συντελεστές στάθμισης και με τον τρόπο αυτό να αυξηθεί η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Το πιο σημαντικό πρόβλημα για την εφαρμογή της DEA είναι το θέμα της επιλογής των εισροών και των εκροών που θα συμπεριληφθούν στα μοντέλα, δεδομένου ότι μπορεί να υπάρξουν «outliers» (βλ. Tyteca 1996). Οι εισροές και οι εκροές πρέπει να αναπαριστούν όσο το δυνατόν καλύτερα τις ιδιαιτερότητες του συστήματος που μελετάται, λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι ο μεγάλος αριθμός εισροών και εκροών πιθανόν να μειώσει την ερμηνευτική ικανότητα (discriminating power) του μοντέλου, ιδιαίτερα όταν ο συνολικός αριθμός των DMUs είναι σχετικά μικρός. Σύμφωνα με τους Dyson et al. (2001) ο αριθμός των παρατηρήσεων (DMUs) πρέπει να είναι τουλάχιστον ο διπλάσιος του γινομένου του αριθμού των εκροών επί τον αριθμό των εισροών. Όπως αναφέρεται από τους Chambers et al. 1998, ο αριθμός των παρατηρήσεων (DMUs) πρέπει να είναι τουλάχιστον τριπλάσιος του αθροίσματος των εκροών και των εισροών, ενώ σύμφωνα με τους Cooper et al. (2000) ο αριθμός των παρατηρήσεων πρέπει να είναι μεγαλύτερος ή ίσος του μεγίστου μεταξύ του γινομένου των εκροών επί τις εισροές και του τριπλασίου του αθροίσματος των εκροών και των εισροών¹⁷.

Μειονέκτημα της DEA αποτελεί επίσης το γεγονός ότι αδυνατεί να ιεραρχήσει τα αποδοτικά DMUs, αλλά με ορισμένες τεχνικές μπορεί να επιτευχθεί η ιεράρχηση αυτών (βλ. π.χ. Andersen and Petersen 1993).

4. Συμπεράσματα – προτάσεις

Η παρούσα εργασία παρουσιάζει εναλλακτικούς τρόπους εφαρμογής του μεθοδολογικού πλαισίου της μη παραμετρικής προσέγγισης και ειδικότερα της Πε-

17 Δηλαδή πρέπει να ισχύει: $nobs \geq \max \{m \cdot n, 3(m+n)\}$, όπου $nobs$ = ο αριθμός των παρατηρήσεων, m = ο αριθμός των εκροών, n = ο αριθμός των εισροών.

ριβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων με στόχο την κατάρτιση συνολικών δεικτών περιβαλλοντικής επίδοσης και δεικτών αιεφορίας σε επίπεδο επιχείρησης.

Οι συνολικοί δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης που καλύπτουν την οικονομική και περιβαλλοντική διάσταση της αιεφορίας προκύπτουν ανάλογα με τις προσεγγίσεις που εφαρμόζονται (άμεσες, έμμεσες), τον τρόπο μέτρησης της αποδοτικότητας (σύμμετρη, μη σύμμετρη) που επιλέγεται και τις υποθέσεις για πλήρη ή μη διαθεσιμότητα των μη επιθυμητών εκροών καθώς και για το είδος των αποδόσεων κλίμακας. Οι δείκτες που καλύπτουν το σύνολο των διαστάσεων της αιεφορίας προκύπτουν με βάση τη μη σύμμετρη μέτρηση της αποδοτικότητας και τις υποθέσεις για μη πλήρη διαθεσιμότητα των μη επιθυμητών εκροών και για το είδος των αποδόσεων κλίμακας (σταθερές αποδόσεις κλίμακας).

Η επίδοση των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της αιεφόρου ανάπτυξης, που περιλαμβάνει τρεις διαστάσεις, (την οικονομική, την περιβαλλοντική και την κοινωνική), επιτυγχάνεται μέσω της σύγκρισης ομοειδών επιχειρήσεων προκειμένου να αναδειχθούν αυτές που παρουσιάζουν συγκριτικά καλύτερη και χειρότερη επίδοση σε όρους επίτευξης στόχων όσον αφορά στις προαναφερθείσες διαστάσεις της αιεφορίας. Οι επιμέρους στόχοι σχετίζονται με ορισμένες απαραίτητες προϋποθέσεις που αφορούν στην αποδοτική χρήση των πόρων στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις, στον κοινωνικό ρόλο που διαδραματίζουν οι επιχειρήσεις, στις συνθήκες εργασίας κ.λπ.

Με βάση τη συστηματική ανάλυση των ομοειδών επιχειρήσεων, καθορίζονται οι μεταβλητές που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία των επιχειρήσεων και δημιουργείται μια βάση δεδομένων. Στα δεδομένα διακρίνουμε τις οικονομικές μεταβλητές (εισροές, επιθυμητές εκροές), τα περιβαλλοντικά δεδομένα (π.χ. ρυπαντές, υλικά που ανακυκλώνονται), καθώς και δεδομένα που αντανακλούν την κοινωνική διάσταση της αιεφορίας.

Ένα άλλο σημαντικό θέμα αποτελεί ο τρόπος χειρισμού των μη επιθυμητών εκροών, είτε ως εκροών (άμεσες προσεγγίσεις) είτε ως εισροών (έμμεσες προσεγγίσεις). Η σχετική βιβλιογραφία είναι σαφώς πλουσιότερη όσον αφορά τις έμμεσες προσεγγίσεις σε σχέση με τις άμεσες.

Για τη μέτρηση της επίδοσης σε επίπεδο επιχείρησης όσον αφορά την κατάρτιση συνολικών περιβαλλοντικών δεικτών και δεικτών που καλύπτουν το σύνολο των διαστάσεων της αιεφορίας, χρησιμοποιούνται μοντέλα που βασίζονται στην αναλογική/σύμμετρη μέτρηση της αποδοτικότητας και στη μη σύμμετρη μέτρηση της αποδοτικότητας. Η αναλογική/σύμμετρη μέτρηση της αποδοτικότητας βασίζεται στην κατάρτιση των δεικτών με βάση την αναλογική μείωση των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται ως εισροές ή την αναλογική αύξηση των εκροών, ενώ η μη σύμμετρη μέτρηση της αποδοτικότητας βασίζεται στην κατάρτιση δεικτών με βάση την ταυτόχρονη μείωση των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται ως εισροές και αύξη-

ση των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται ως εκροές. Ειδικά στην περίπτωση του προσθετικού μοντέλου η αποδοτικότητα μετράται ως το άθροισμα των μεταβλητών απόκλισης των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται ως εισροές και ως εκροές.

Επίσης σημαντικό είναι και το θέμα των υποθέσεων που πραγματοποιούνται για την παραγωγή των δεικτών και ειδικότερα η υπόθεση περί πλήρους ή μη πλήρους διαθεσιμότητας των μη επιθυμητών εκροών,¹⁸ καθώς και η υπόθεση περί του είδους των αποδόσεων κλίμακας (σταθερές, μεταβλητές αποδόσεις κλίμακας).

Οι προτάσεις όσον, αφορά το μεθοδολογικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε, αναφέρονται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες το πλαίσιο αυτό μπορεί δυναμικά να εφαρμοστεί, στην επέκταση αυτού είτε ως προς τα επιμέρους δομικά στοιχεία του (υποθέσεις, εφαρμοζόμενες προσεγγίσεις) είτε ως προς τα μοντέλα που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή δεικτών.

Η χρηστικότητα των μοντέλων αφορά κυρίως την παρακολούθηση και αξιολόγηση της λειτουργίας και της επίδοσης στο πλαίσιο της αειφορίας, καθώς και στην παραγωγή σχετικών αναφορών.¹⁹

Η τεχνική της DEA μπορεί να αποτελέσει δομικό στοιχείο ενός ευρύτερου συστήματος διαχείρισης και λήψης αποφάσεων και τα αποτελέσματα της εφαρμογής της τεχνικής αυτής μπορούν να παράσχουν χρήσιμα στοιχεία και να υποδείξουν τους στόχους που θα πρέπει να τεθούν για τη βελτίωση της αποδοτικότητας των μη αποδοτικών μονάδων (π.χ. μείωση των εισροών, ταυτόχρονη μείωση των εισροών και των μη επιθυμητών εκροών κ.λπ.).

Στην περίπτωση μέτρησης της περιβαλλοντικής επίδοσης των επιχειρήσεων, το μοντέλο ομαλοποιημένων μη επιθυμητών εκροών²⁰ μπορεί να αποτελέσει μια πρώτη προσέγγιση για την παραγωγή στοιχείων όσον αφορά τα περιβαλλοντικά δεδομένα που σχετίζονται με τη λειτουργία των επιχειρήσεων,²¹ ενώ το μοντέλο μη επιθυμητών εκροών και το μοντέλο εισροών – μη επιθυμητών εκροών²² μπορούν να αποτελέσουν άλλες προσεγγίσεις με στόχο την περαιτέρω ανάλυση της περιβαλλοντικής επίδοσης. Επίσης, σημαντική είναι η δυνατότητα σύνθεσης επιμέρους δεικτών της DEA (π.χ. σύνθεση της τεχνικής αποδοτικότητας και της περιβαλλοντικής αποδοτικότητας [ecological efficiency], βλ. Korhonen and Luptacik 2004).

18 Η υπόθεση περί μη πλήρους διαθεσιμότητας των μη επιθυμητών εκροών σημαίνει ότι η μείωση των μη επιθυμητών εκροών απαιτεί αύξηση των εισροών ή μείωση των επιθυμητών εκροών.

19 Βλ. ISO/DIS 14031, όπως αναφέρεται από τον Gee (2001).

20 Βλ. Τσώλας (2003)

21 Επίσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν και άλλες άμεσες προσεγγίσεις, βλ. Tsolas (1996), Tsolas and Manoliadis (2003).

22 Για εφαρμογές του μοντέλου στον ελληνικό χώρο βλ. Rompoli and Tsolas (2003), Tsolas and Patmanidou (2003), Tsolas and Patmanidou (2004).

Σχετικά με την επέκταση του μεθοδολογικού πλαισίου που αντανακλά και τους προσανατολισμούς της περαιτέρω έρευνας, μπορούν να συμπεριληφθούν στο συγκεκριμένο μεθοδολογικό πλαίσιο και άλλες προσεγγίσεις για την παραγωγή δεικτών με βάση αυθαίρετους συντελεστές στάθμισης,²³ στον καθορισμό του μετώπου αποτελεσματικότητας με άλλες τεχνικές²⁴ προκειμένου να υπάρξει η δυνατότητα σύγκρισης των αποτελεσμάτων διαφορετικών μεθοδολογικά προσεγγίσεων.

5. Βιβλιογραφικές αναφορές

- Andersen P. and Petersen N.C. (1993). A procedure for ranking efficient units in data envelopment analysis. *Management Science*, 39, pp1261-4.
- Ball V.E., Lovell C.A.K., Nehring R.F., Somwaru, A. (1994). Incorporating Undesirable Outputs into Models of Production: An Application to U.S. Agriculture. *Cahiers d'Economie et Sociologie Rurales* 31, pp59-73.
- Byrnes, P., Färe, R. and Grosskopf, S. (1984). Measuring productive efficiency: An application to Illinois strip mines, *Management Science*, Vol, 30, No 6, pp1079-1092
- Callens and Tyteca (1999). Towards indicators of sustainable development for firms. A productive efficiency perspective. *Ecological Economics*, 28, pp41-53
- Chambers, R.G., Färe, R., Jaenicke, E. and Lichtenberg, E. (1998). Using dominance in forming bounds on DEA models: The case of experimental agricultural data, *Journal of Econometrics*, 85, pp189-203.
- Charnes, A., Cooper, W. W., Golany, B., Seiford, L. and Stutz, J. (1985). Foundations of Data Envelopment Analysis for Pareto-Koopmans Efficient Empirical Production Functions." *Journal of Econometrics* 30, pp91-107.
- Charnes, A., Cooper, W. Lewin A. and Seiford, L. (1994). *Data Envelopment Analysis: Theory, Methodology, and Application*, Kluwer Academic Publishers.
- Charnes, A., Cooper W. and Rhodes E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units, *European Journal of Operational Research*, 2, pp429-444.
- Chung, Y.H., Färe, R. and Grosskopf, S. (1997). Productivity and undesirable outputs: A directional distance function approach. *Journal of Environmental Management*, 51, pp229-240.
- Cooper, W. W., Park, K.S., Pastor, J. (1999). RAM: A range adjusted measure of inefficiency for use with additive models, and relations to other models and measures in DEA, *Journal of Productivity Analysis*, 11, pp5-42.

23 Για παράδειγμα αναφέρονται ο δείκτης των Jaggi και Freedman (βλ. Jaggi and Freedman 1992, Färe et al. 1996, Tyteca 1996, Tyteca 1997, Tyteca 1999).

24 Π.χ. στοχαστικές τεχνικές.

- Cooper, W.W., Seiford, L. M., Thanassoulis, E. and Zanakis, S. (2004). DEA and its uses in different countries, *European Journal of Operational Research*, 154, pp337-344.
- Cooper, W.W., Seiford, L.M., Tone, K., (2000). *Data Envelopment Analysis: A Comprehensive Text with Models, Applications, References and DEA-solver Software*. Kluwer Academic Publishers, USA.
- Cowell, S., Wehrmeyer, W., Argust, P. and Robertson, J.G.S. (1999). Sustainability and the primary extraction industries: theories and practice. *Resources Policy*, 25, pp277-286.
- Dyckhoff, H. and Allen, K. (2001). Measuring ecological efficiency with data envelopment analysis, *European Journal of Operational Research*, 132, pp312-325.
- Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A.S., Podinovski, V.V., Sarrico, C.S. and Shale. E.A. (2001). Pitfalls and protocols and DEA, *European Journal of Operational Research*, 132, pp245-259.
- Färe R., Grosskopf S., Lovell C.A.K. and Yaisawarng S. (1993). Derivation of Shadow Prices for Undesirable Outputs: a Distance Function Approach. *Review of Economics and Statistics* 75, pp74-380.
- Färe, R. and Grosskopf, S. (2004). Modeling undesirable factors in efficiency evaluation: Comment, *European Journal of Operational Research* 157, pp 242-245.
- Färe, R., Grosskopf, S., Lovell, C.A.K and Pasurka, C. (1989). Multilateral productivity comparisons when some outputs are undesirable: a non parametric approach, *Review of Economics and Statistics*, 71, pp90-98.
- Färe, R., Grosskopf, S. and Tyteca, D. (1996). An activity analysis model of the environmental performance of firms: Application to fossil fuel-fired electric utilities. *Ecological Economics* 18, pp161-175 .
- Farrell, M. (1957). The measurement of productive efficiency, *Journal of the Royal Statistical Society, series A*, vol 120, pp253-281.
- Figge, F. and Hahn, T. (2004). Sustainable Value Added—measuring corporate contributions to sustainability beyond eco-efficiency, *Ecological Economics*, 48, pp173- 187.
- Gee, D. (2001). *Business and the environment: current trends and developments in corporate reporting and ranking*. European Environment Agency, Technical report No 54.
- Hernandez-Sancho, F., Picazo-Tadeo, A. and Reig-Martinez, E. (2000). Efficiency and Environmental Regulation: An Application to Spanish Wooden Goods and Furnishings Industry, *Environmental and Resource Economics* 15, pp365-378.
- Jaggi, B. and Freedman, M., (1992). An examination of the impact of pollution performance on economic and market performance: pulp and paper firms. *Journal of Business Finance and Accounting* 19, pp697-713.
- Korhonen, P. and Luptacik, M. (2004). Eco-efficiency analysis of power plants: An extension of data envelopment analysis, *European Journal of Operational Research*, 154, pp437-446.

- Lovell, K. C.A., Pastor, J. T. and Turner, J.A. (1995). Measuring macroeconomic performance of European and non-European countries, *European Journal of Operational Research*, 87, pp507–518.
- Miliotis, P. A. (1992). Data Envelopment Analysis applied to electricity distribution districts”, *Journal of Operational Research Society*, Vol. 43, No 5, pp549-555.
- Μπελεγρή-Ρομπόλη, Α. και Ι. Τσώλας (1999). Η εφαρμογή της Περιβάλλουσας Ανάλυσης Δεδομένων για τη μέτρηση της τεχνικής αποδοτικότητας της ΔΕΗ (1970-92), Πρακτικά 11ου Εθνικού Συνεδρίου «Διαχείριση πόρων και συστημάτων για βιώσιμη ανάπτυξη», Ελληνική Εταιρία Επιχειρησιακών Ερευνών, Μάιος 1997, Έκδοση Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1999, Τόμος ΙΙ, σελ. 370-384.
- Norman, M. and B. Stoker (1991). *Data Envelopment Analysis: the assessment of performance*, Publ. John Wiley and Sons Ltd.
- Pittman R. (1983). Multilateral Productivity Comparisons With Undesirable Outputs. *The Economic Journal* 93, pp883-891.
- Scheel, H. (2001). Undesirable outputs in efficiency valuations, *European Journal of Operational Research*, 132, pp400–410.
- Seiford, L.M. and J. Zhu (2002). Modeling undesirable factors in efficiency evaluation, *European Journal of Operational Research* 142, pp16-20.
- Seiford, L.M. and J. Zhu (2005). A response to comments on modeling undesirable factors in efficiency evaluation, *European Journal of Operational Research* 161, pp579-581.
- Sueyoshi, T. (1992). Measuring technical, allocative and overall efficiencies using a DEA algorithm, *Journal of the Operational Research Society*, Vol. 43, No 2, pp141-155.
- Tsolas I. and Manoliadis O. (2003). Sustainability indices of thermal electrical power production in Greece, *Journal of Environmental Engineering*, pp179-182.
- Τσώλας, Ι. Ε. (1995). Ανάλυση της παραγωγικότητας της εργασίας στην ελληνική μεταλλευτική βιομηχανία, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Μηχανικών Μεταλλείων-Μεταλλουργών.
- Τσώλας, Ι. (2003). Συνολικοί δείκτες περιβαλλοντικής επίδοσης. Η περίπτωση της ηλεκτροπαραγωγής από θερμικούς σταθμούς, 4η Διεθνής έκθεση και συνέδριο για την τεχνολογία περιβάλλοντος, 30/1-2/2/2003, Πρακτικά συνεδρίου, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, σελ. 146-152.
- Tsolas, I. and Patmanidou, L. (2003). South Field lignite mine aggregate environmental performance indicators, *Book of Proceedings of the International Conference: Sustainable Development Indicators in the Mineral Industries (SDIMI 2003)*, Milos Island, 21th to 23th May 2003, (ed.) Z. Agioutantis, Publ. Milos Conference Center-George Eliopoulos, pp291-295.
- Tsolas, I. and Patmanidou, L. (2004). Environmental performance indicators of mineral production: The case of South Field lignite mine of PPC S.A. in Western Macedonia,

- Greece, Proceedings of the 8th International Symposium on Environmental Issues and Waste management in Energy and Mineral Production - SWEMP 2004, Ankara, 17-20 May 2004, eds. A. G. Pasamehmetzoglou, A. Ozgenoglu and A.Y. Yesilay, 2004, Balkema, pp25-28.
- Belegri-Rompoli, A. and Tsolas, I. (2003). Environmental performance measurement at sectoral level: electricity, gas and water, 8th International Conference on Environmental Science and Technology (8th CEST), 8-10 September 2003, Proceedings, Volume B – Poster Presentations, (ed.) T. D. Lekkas, Lemnos island University of Aegean, 2003, pp 77-83 (ηλεκτρονική έκδοση).
- Tsolas, I. (1996). Environmental effects on the efficiency of thermal electrical power production sector, Protection and Restoration of the Environment III, 28-30/8/1996, Proceedings of an International Conference, (eds.) E. Diamantopoulos and G. Korfiatis, Chania, Technical University of Crete, pp 444-451.
- Tyteca, D. (1996). On the measurement of environmental performance in firms: A literature review and a productive efficiency perspective. *Journal of Environmental Management* 46, pp281–308.
- Tyteca, D. (1997). Linear programming models for the measurement of environmental performance of firms—concepts and empirical results. *Journal of Productivity Analysis* 8, pp183–197.
- Tyteca, D. (1999). Sustainability indicators at the firm level: pollution and resource efficiency as a necessary condition towards sustainability. *Journal of Industrial Ecology*, 2, 4, pp61–77.
- University of Sussex, Politecnico di Milano, Institut für Oekologische Wirtschaftsforschung (IOeW), Université Catholique de Louvain, University of Surrey, IPTS Institute for Prospective Technological Studies (2001). Measuring the Environmental Performance of Industry (MEPI), Final Report.
- Vencheh, A.H., Matin, R.K. and Kajani, M.T. (2005). Undesirable factors in efficiency measurement, *Applied Mathematics and Computation* 163, pp547-552.
- Zhou, P., Poh, K.L. and Ang, B.W. (2007). A non-radial DEA approach to measuring environmental performance, *European Journal of Operational Research* 178, pp 1-9.

Firm performance and sustainable development

Extended abstract

This paper presents the methodological framework that is based on Data Envelopment Analysis (DEA) for deriving composite environmental performance and sustainability indicators at the firm level. Composite environmental performance

and sustainability indicators of firms of the same sector can be derived by means of DEA using inputs and outputs to assess their operational performance taking into account the environmental and social dimension of the performance, respectively.

DEA is a non-parametric method that is used to assess the performance of a set of different entities called Decision Making Units (DMUs) that operate under similar conditions employing the same inputs and producing the same outputs. DEA provides a unit-free consolidated performance metric (i.e. aggregate performance indicator) that take values between 0 and 1 and establishes an efficient frontier using data of the observation set of DMUs' outputs and inputs.

Most DEA studies for deriving environmental performance and sustainability indicators follow the concept of radial efficiency measures using data on conventional inputs-outputs and undesirable outputs. Examples of other DEA type models for assessing performance are those of hyperbolic graph measure, directional distance function and other non-radial models.

Using DEA with undesirable outputs aggregate performance indicators can be derived by comparing DMUs under alternative assumptions on disposability of undesirable outputs. The approaches for incorporating undesirable outputs in DEA models are classified as indirect and direct approaches. Indirect approaches transform the values of the undesirable outputs by a monotone decreasing function such that the transformed data can be treated as desirable output in the DEA context. Direct approaches use the original undesirable output data in the input side of the DEA. Some researchers treat undesirable output as inputs, because both undesirable outputs and traditional inputs incur costs for firms, while other researchers argue that undesirable outputs should be modeled as outputs.

The derived DEA indicators can be served as tools to detect where improvements can be made. These indicators might be preferred in cases where a performance appraisal of a group of firms is demanded due to the increasing concern among policy makers and stakeholders for the production operation of firms.

Ο Ιωάννης Τσώλας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Οικονομικής Ανάλυσης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Ε.Μ.Π.), Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών, Τομέας Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη μέτρηση της επίδοσης (Performance measurement).

Μια αποκωδικοποίηση του παρόντος με τη γενεαλογική μέθοδο του Φουκώ

Άννα Μπουλογούρη

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τις απόψεις του Φουκώ που αφορούν σε δύο ξεχωριστές μορφές «κυβερνητικότητας», τον πολιτικό φιλελευθερισμό και το νεοφιλελευθερισμό. Με εργαλείο τη γενεαλογική μέθοδο, ο Φουκώ προβαίνει σε μια ανατομία της ανάπτυξης των εν λόγω μορφών του κυβερνάν, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στις μεταξύ τους διαφορές και ασυνέχειες. Η ανάδειξη των διαφορετικών λόγων, τακτικών, μηχανισμών και πρακτικών που ακολουθούν τα δύο είδη κυβερνητικότητας βοηθά στην αποσαφήνιση του παρόντος κοινωνικού πεδίου. Μείζον ζήτημα του κειμένου αποτελεί το κέλευσμα του Φουκώ για επανεξέταση των καταστατικών όρων ύπαρξης των δύο ετεροειδών τεχνών διακυβέρνησης, ώστε να καταστεί αντιληπτή η μετάβαση από τον πολιτικό φιλελευθερισμό, που στηρίζεται στη λογική της ανταλλαγής ανάμεσα σε ηθικά ίσους, στο νεοφιλελευθερισμό, ο οποίος θεάται ως μηχανισμός ανταγωνισμού ανάμεσα σε δομικά άνισους.

Πώς μια χρηματοοικονομική κατάρρευση μεταφράζεται σήμερα σε συρρίκνωση του Κράτους Πρόνοιας και σε ελάττωση των δημόσιων δαπανών; Με ποιον τρόπο κατορθώνει ο νεοφιλελευθερισμός όχι μόνο να εξέρχεται αλώβητος από την παγκόσμιας διάστασης οικονομική κρίση, αλλά να ενδυναμώνεται κιόλας; Ενώ *Ο περίεργος μη θάνατος του Νεοφιλελευθερισμού*¹ αποτελεί ένα από τα πλέον ακανθώδη ζητήματα που απασχολούν τους κύκλους της συγκαρινής διανοήσης, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 ο Φουκώ επιχειρούσε να αποσαφηνίσει

---

1 Αναφορά στο βιβλίο του Colin Crouch, *Ο περίεργος μη θάνατος του Νεοφιλελευθερισμού*, μτφ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Εκκρεμές, 2014.

τους όρους ανάδυσης αυτού του νέου «διακυβερνησιακού προτάγματος». Έτσι, το 1978, λίγο πριν από την εκλογή της Μάργκαρετ Θάτσερ και την απαρχή της εγκαθίδρυσης του νεοφιλελεύθερου καθεστώτος στη Μεγάλη Βρετανία, ο φιλόσοφος ξεκινά στο *Collège de France* έναν κύκλο παραδόσεων με βασικό μέλημα να διαυγάσει τη γέννηση της βιοπολιτικής.² Στο παρόν κείμενο, με εργαλείο συγγραφής τη γενεαλογική ματιά του Φουκώ, θα προσπαθήσουμε να αναδειξουμε πώς αυτό που δεν υπήρξε κατάφερε να πάρει υπόσταση κάτω από ένα συγκεκριμένο καθεστώς αλήθειας. Θα αποπειραθούμε, δηλαδή, να παρακολουθήσουμε τις μεταμορφώσεις της αλήθειας μέσα στο χωρόχρονο και να συμβάλουμε στη διασάφηση του δυσερμήνευτου κοινωνικού φαντασιακού ώστε να κατανοήσουμε το παρόν μας.

Η γέννηση της βιοπολιτικής

Πώς γίναμε αυτό που γίναμε; Πώς η ιστορία μάς οδηγεί στο να θεσμοθετήσουμε τους εαυτούς μας ως υποκείμενα;³ Ο Φουκώ προβληματοποιεί κάτι που φαίνεται προφανές και φαντάζει πραγματικό, θεωρώντας ότι οι έννοιες είναι κοινωνικό παράγωγο, το καθεστώς γνώσης αλλάζει και η πραγματικότητα μορφοποιείται.⁴ Από αυτό το σημείο εκκίνησης προβαίνει στην ανατομία του φιλελευθερισμού, τον οποίο αναλύει ως μια καινούργια «τέχνη διακυβέρνησης».⁵ Η ρηξικέλευθη διακυβερνησιακή τέχνη, που έχει στο νου του ο Φουκώ, αφορά όλες εκείνες τις γλώσσες, τις μεθόδους και τις τακτικές, επί των οποίων προσδιορίζεται σε τι ακρι-

2 Όπως δηλώνει ο τίτλος των μαθημάτων, αντικείμενο διαπραγμάτευσης είναι η γέννηση της βιοπολιτικής κατά το 18ο αιώνα και μετά. Ως βιοπολιτική ο Φουκώ εννοεί τον τρόπο με τον οποίο η «διακυβερνησιακή πρακτική» επιχειρεί να αντιμετωπίσει με ορθολογικό τρόπο μία σειρά προβλημάτων (υγεία, υγιεινή, γεννητικότητα, μακροζωία) που σχετίζονται με τον «πληθυσμό». Παρ' όλα αυτά, στη συγκεκριμένη σειρά μαθημάτων δεν θα καταφέρει να αναλύσει τη βιοπολιτική καθ' εαυτήν, αλλά θα καταπαστεί με το φιλελευθερισμό ως μια νέα τέχνη διακυβέρνησης. Και αυτό διότι θεωρεί ότι η ανάλυση της βιοπολιτικής προϋποθέτει την κατανόηση της νέας διακυβερνησιακής λογικής του φιλελευθερισμού. Τελικά, ο σκοπός του Φουκώ, εντός του πλαισίου των συγκεκριμένων μαθημάτων, τον οποίο και δεν κατάφερε να ολοκληρώσει, ήταν η μελέτη του τρόπου με τον οποίο «τα ειδικά προβλήματα της ζωής και του πληθυσμού» τίθενται εντός της φιλελεύθερης τέχνης διακυβέρνησης. Βλ. Michel Foucault, *Η γέννηση της Βιοπολιτικής*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον, 2012, σσ. 37-38, 289, 296. (Από εδώ και στο εξής, επειδή αποτελεί το κύριο βιβλίο αναφοράς για την εκπόνηση του άρθρου, θα αναγράφεται με τη συντομογραφία ΓΒ).

3 Michel Foucault, *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφ. Σ. Ροζάνης, Αθήνα: Έρρασμος, 1988, σ. 24.

4 Paul Veyne, *Φουκώ, η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, μτφ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011, σ. 28.

5 Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-1978*, μτφ. G. Burchell, UK: Palgrave Macmillan, 2009, σ. 9.

βώς συνίσταται, πώς ασκείται και επί ποίων ασκείται η εξουσία. Για τον Φουκώ η έλευση της νεωτερικότητας σήμανε το άνοιγμα της εξίσωσης της εξουσίας, καθώς τα άλλοτε κραταιά σκήπτρα του βασιλιά αντικαθίστανται από μια νέα τέχνη διακυβέρνησης, η οποία αναπτύσσεται και εξαπλώνεται σε όλον τον κοινωνικό ιστό.⁶ Αυτή η νέα τέχνη δεν αποτελεί μια μονομερή πρακτική καταστολής και απαγόρευσης, αφού αποκτά θετικό πρόσημο διαχειριζόμενη την ενίσχυση της ζωής. Παράλληλα, επιδεικνύοντας μια πληθωρικότητα από τη μεριά των λόγων και των πρακτικών, καταλήγει σε μια σύνθετη, οριζόντια, γειωμένη και επίβουλη στρατηγική κατάσταση.⁷

Υποστηρίζοντας ότι «ζούμε στην εποχή μιας “κυβερνητικότητας” που ανακαλύφθηκε το 18ο αιώνα»,⁸ ο Φουκώ ξεκινά με την ανάλυση του φιλελευθερισμού, τον οποίο δεν αντιμετωπίζει ως άλλη μια οικονομική θεωρία ή ως μια ιδεολογία, αλλά ως μια εμπειρία και έναν τρόπο δράσης.⁹ Όμως, τι εννοεί ο Φουκώ με τον όρο «κυβερνητικότητα» (governmentality); Συναρθρώνοντας σε μία μόνο λέξη τις όψεις της γνώσης με τις σχέσεις εξουσίας και τη διαδικασία υποκειμενικοποίησης,¹⁰ ο Φουκώ ορίζει το *κυβερνάν* ως «αγωγή της αγωγής» (conduct of conduct).¹¹ Πρόκειται, επομένως, για μια δραστηριότητα δόμησης του πεδίου δράσης των ατόμων, για μια πρακτική ενέργεια που αποσκοπεί στην καθοδήγηση της συμπεριφοράς των ανθρώπων.¹² Με το νεόκοπο όρο ο Φουκώ την ίδια στιγμή που νοηματοδοτεί, ανοίγει συνάμα τη συζήτηση περί εξουσίας. Από τη μια, αναφέρεται στο σύνολο των λόγων και στο άθροισμα των κυβερνητικών μηχανισμών που επιτρέπουν την άσκηση της εξουσίας επί του πληθυσμού.¹³ Από την άλλη, θέτει ένα ερώτημα, το οποίο αφορά στη βέλτιστη τεχνική του κυβερνάν και

6 Arnault Scornicki, «Généalogie de la morale néolibérale», στον ιστότοπο: <http://www.laviedesidees.fr/Genealogie-de-la-morale.html>, τελευταία επίσκεψη 10.01.2016, σ. 1.

7 Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας 1: Η βούληση για γνώση*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2011, σ. 159.

8 Foucault, *Security, Territory, Population*, ό.π., σ. 109.

9 GB, 293 & Andrew Barry, Thomas Osborne & Nicolas Rose, *Foucault and Political Reason, Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*, Great Britain: The University of Chicago Press, 1996, σ. 2.

10 Frédéric Gros, *Μισέλ Φουκώ*, μτφ. Α. Κλαμπατσέα, Αθήνα: Νήσος, 2007, σ. 95.

11 Thomas Lemke, «Foucault, Governmentality, and Critique», *Rethinking Marxism*, Vol. 14, No 3, Fall 2002, σ. 50.

12 GB, 174 & Michel Foucault, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στο: *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Α. Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον, 1991, σ. 91.

13 Πέτρος Μετάφας, «Η πολιτική του Μ. Foucault», *Διδακτορική Διατριβή*, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), στον ιστότοπο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBook Reader/id/21785#page/1/mode/2up>, τελευταία επίσκεψη 10.01.2016, σ. 89.

σχετίζεται με τον τρόπο που καθίσταται νοήσιμο το *κυβερνάσθαι*.¹⁴ Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι όταν ο Φουκώ εξετάζει τη φιλελεύθερη *διακυβερνησιακή* πρακτική, αυτό που κάνει ουσιαστικά είναι να αποκωδικοποιεί τις σχέσεις εξουσίας, περνώντας όμως πλέον από το επίπεδο της *μικροφυσικής* σε αυτό της *μακροφυσικής*.¹⁵

Laissez-faire

Ο Φουκώ προχωρά μελετώντας τον τρόπο με τον οποίο ο φιλελευθερισμός λειτουργεί ως *πολιτική της αλήθειας*, ανακαλύπτοντας νέες έννοιες που συμβάλλουν στη διακυβέρνηση και παρεμβαίνουν σε όλους τους τομείς της ζωής.¹⁶ Βλέπει, λοιπόν, ότι με πρωτεργάτη τον Adam Smith (1723-1790) οι φυσιοκράτες διαβαίνουν το κατώφλι της βιοπολιτικής.¹⁷ Η περίφημη *άορατος χειρ* του Άγγλου οικονομολόγου, η οποία τονίζει την αδιαφάνεια και περιπλοκότητα του οικονομικού κόσμου, γίνεται η βάση πάνω στην οποία δημιουργείται ένα νέο καθεστώς λόγου και εγκαθιδρύονται νέες μορφές γνώσης.¹⁸ Πιο αναλυτικά, οι φιλελεύθεροι θεωρούν την αγορά ως τόπο επαλήθευσης-διάψευσης της διακυβερνησιακής πρακτικής, ως χώρο εκδήλωσης της αλήθειας. Έτσι, ανάγοντας την αγορά σε «κανόνα και νόρμα της διακυβερνησιακής πρακτικής», προχωρούν σε ένα νέο κανονιστικό πλαίσιο. Τι σημαίνει όμως για την πρακτική και το στοχασμό της φιλελεύ-

14 Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Αθήνα: Νήσος, 2015, σ. 166.

15 Σε κείμενά του, όπως το *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο Φουκώ εξετάζει το εξουσιαστικό φαινόμενο κυρίως ως πρακτική πειθάρχησης και επιτήρησης, η οποία παράγεται μέσα από πληθώρα μικροεξουσιών. Βγάζοντας μια εικόνα απαισιοδοξίας καταδεικνύει πώς δημιουργούνται δικτυωτά και μοριακά συστήματα εξουσίας παντού. Δεχόμενος μορφές, όμως, για το ότι δεν μελετά το κράτος, ο «ύστερος» Φουκώ χωρίς να διαφοροποιείται μεθοδολογικά θέτει στο επίκεντρο της μελέτης του το ζήτημα του *κυβερνάν* σε μακροεπίπεδο. Δίχως να φτάνει σε μια συμβατική θεωρία του κράτους, τελικά το βλέπει ως μια τεμαχική μορφή εξουσίας, η οποία πατά πάνω στις προαναφερόμενες μικροεξουσίες. Άρα, για το διανοητή το κράτος είναι άνευ ουσίας, άσπλαχνο, συνιστώντας απλά ένα επεισόδιο της κυβερνητικότητας. GB 17, 87 & Terry Flew, «Michel Foucault's The Birth of Biopolitics and contemporary neo-liberalism debates», Thesis Eleven, Vol. 108, No. 1, February 2014, σ. 61.

16 Lemke, «Foucault, Governmentality, and Critique», ό.π., σ. 57.

17 Ο Φουκώ εξετάζει την εξουσία όχι από την αρνητική της όψη, ως νομικό καταναγκασμό, αλλά από τη θετική της, ως μηχανισμό που οργανώνει την ανθρώπινη ζωή και συμβάλλει στην αναπαραγωγή της. Στο πλαίσιο της βιοπολιτικής, υποστηρίζει, αναπτύσσονται τεχνικές εξουσίας που επενδύουν στο έμβιο ον. Τελικά, η νέα μορφολογία της εξουσίας έχει να κάνει με τη διαχείριση και την ενίσχυση των σωμάτων και δυνάμεων. Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφ. Τ. Δημητρούλια, Αθήνα: Ψυχογίος, 2002, σ. 230.

18 Michel Foucault, «Αλήθεια και εξουσία», στον ίδιο, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον, 1987, σ. 15.

θηρης διακυβέρνησης το ότι ο φυσικός μηχανισμός της αγοράς αποτελεί «τόπο αληθολογίας» και αντικειμενικό κριτήριο προσδιορισμού της διακυβερνησιακής πρακτικής;¹⁹ Ο Φουκώ υποστηρίζει πως το γεγονός αυτό παρέχει στους φιλελεύθερους την αυτοπεποίθηση να πιστεύουν ότι είναι πλέον σε θέση να επιλέξουν με ορθολογικό τρόπο τα μέτρα και τους κανόνες που πρέπει να λάβει η κυβέρνηση, ώστε να επιτευχθεί η «κοινωνία της ευημερίας». Ως εκ τούτου, βάζοντας στο παιχνίδι την Πολιτική Οικονομία, οι φιλελεύθεροι όχι μόνο μετακυλύουν το ζήτημα από τη νομιμότητα του καθεστώτος στην επιτυχία ή αποτυχία του, αλλά επίσης φέρουν τη μετατόπιση του διακυβεύματος της εξουσίας από το επίπεδο της πολιτικής σε αυτό της οικονομίας.²⁰

Ο Φουκώ επεξηγεί ότι ο λόγος των φιλελεύθερων συναρθρώνεται ως απάντηση στα προβλήματα που δεν μπορούσε να διαχειριστεί η διακυβέρνηση στο πλαίσιο του «Κρατικού Συμφέροντος» (*Raison d'état*).²¹ Σε αντίθεση, λοιπόν, με τη λογική του *κυβερνάν* που χαρακτηρίζει την Πρώιμη Νεότερη Περίοδο υψώνεται ο φιλελεύθερος λόγος διακυβέρνησης που ασπάζεται την *αρχή του αυτοπεριορισμού*, σύμφωνα με την οποία η διακυβέρνηση είναι πάντα υπερβολική.²² Ωστόσο, ο Φουκώ σπεύδει να αποσαφηνίσει ότι, παρ' όλο που ο φιλελευθερισμός είναι διαποτισμένος από την αρχή του «λιγότερου Κράτους», δεν είναι αναγκαστικά επιλήσμων του κρατικού συμφέροντος. Τουναντίον, μας εξηγεί ότι η φιλελεύθερη κυβερνητικότητα θεωρεί ότι η θεσμοθέτηση της ελευθερίας της αγοράς αποτελεί αρχή πλουτισμού, ανάπτυξης και κρατικής ενίσχυσης. Αυτό που τελικά αξιώνουν οι φιλελεύθεροι από το κράτος είναι να λειτουργεί ως νυχτοφύλακας και να επιτηρεί την ορθή πορεία της αγοράς, ώστε να γίνεται από όλους σεβαστή η ελευθερία των συναλλασσόμενων και να μπορεί να συνεχίζει ανενόχλητος την πορεία του ο *homo economicus*.²³ Συγκεκριλαιώνοντας, η διερώτηση του φιλελευθερισμού

19 GB, 74 & Barry Hindess, «Liberalism – What's in a Name?», στον ιστότοπο: <https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/40386/4/bhindess.pdf>, τελευταία επίσκεψη 10.01.2016, σ. 5.

20 Terry Flew, «Michel Foucault's The Birth of Biopolitics», ό.π., σ. 50.

21 Κρατικό Συμφέρον (*Raison d'état*): Διακυβερνησιακό καθεστώς το οποίο αναδύεται κατά την Πρώιμη Νεότερη Περίοδο και χαρακτηρίζεται από μια αυξανόμενη κυβερνητικότητα. Στον πυρήνα της σκέψης της λογικής του Κρατικού Συμφέροντος τίθεται η ενίσχυση της κρατικής μηχανής. Έτσι, εγκαθιδρύεται ο νόμος που επιδιώκει να καταστήσει ένα κράτος ανθεκτικό, μόνιμο, πλούσιο και δυνατό. GB, 18 & Terry Flew, «Michel Foucault's The Birth of Biopolitics», ό.π., σσ. 49-50.

22 GB, 290.

23 GB, 61, 107. Σε αυτό το σημείο αναρωτιόμαστε για τη σχέση μεταξύ των δύο διαφορετικών μορφών διακυβέρνησης. Αποτελεί η φιλελεύθερη τέχνη διακυβέρνησης μια «ρήξη» με την προηγούμενη της, αυτή του Κρατικού Συμφέροντος; Ο Φουκώ φαίνεται να αποστασιοποιείται από τον τρόπο που ερμήνευε την αλλαγή για παράδειγμα «επιστήμης» [*«éπιστήμη»*] κατά την αρχαιολογική του περίοδο, ως μια βίαιη ρήξη με μια προϋπάρχουσα κατάσταση (*Οι λέξεις και τα πράγματα*). Γράφει για παράδειγμα: «Αυτή η τέχνη διακυβέρνησης πιστεύω ότι είναι, βέβαια, καινούργια ως προς τους μη-

γύρω από την αναγκαιότητα της διακυβέρνησης δεν εξαντλείται στην κριτική του στάση έναντι της προγενέστερης μορφής κυβερνητικότητας, αλλά αποτελεί ακατάπαυστο μοχλό αναθεώρησης και εξορθολογισμού της δικής του συγκαιρινής τέχνης διακυβέρνησης. Κατά τον Φουκώ, μια σειρά ορθολογικοτήτων των κυβερνώντων και κυβερνωμένων αλληλεπικαλύπτονται και αντιμάχονται, με αποτέλεσμα να απαλλάσσουν το φιλελευθερισμό από κάθε λογής στατικότητα και να του επιτρέπουν να εμφανίζεται ως νέος Ιανός.²⁴

Διακυβέρνηση χωρίς κυβέρνηση

Μια πετρελαϊκή κρίση φαίνεται πως είναι αρκετή για να αλλάξει το Λόγο, το λόγο, τις μεθόδους, τους μηχανισμούς και τις τεχνικές σε παγκόσμιο επίπεδο.²⁵ Ο Φουκώ προβληματίζεται από τις αδιόρατες αλλαγές που βιώνει και διερωτάται περί την εκφορά του νέου λόγου. Επισημαίνει για παράδειγμα: «Για ποιο πράγμα πρόκειται, όταν μιλάμε για φιλελευθερισμό, όταν ασκείται σ' εμάς, στις μέρες μας, μια φιλελεύθερη πολιτική, και τι σχέση μπορεί να έχει αυτό με εκείνα τα ζητήματα δικαίου που αποκαλούνται ελευθερίες;».²⁶ Αναρωτιέται, λοιπόν, αν ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτελεί τη λογική βάση του κόσμου ή ο νεοφιλελευθερισμός έχει προβεί σε τέτοιες αναδιαρθρώσεις, ώστε έχει τελικά κατορθώσει να εισβάλει και να αλλοιώσει τον πυρήνα του πρώτου.²⁷ Για να μπορέσει να απαντή-

---

χανισμούς της, καινούργια ως προς τα αποτελέσματά της, καινούργια ως προς τη θεμελιώδη αρχή της. Βέβαια, αυτό ισχύει μέχρι ενός σημείου, διότι δεν πρέπει να φανταστούμε ότι η εν λόγω τέχνη διακυβέρνησης θα συνιστούσε την κατάργηση, το σβήσιμο, την άρση ή, αν θέλετε, την *Aufhebung* του Κρατικού Συμφέροντος [...]. Στην ουσία, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτή η καινούργια τέχνη διακυβέρνησης [...] είναι ένα είδος ενίσχυσης, θα λέγαμε, εσωτερικής εκλέπτυνσης του Κρατικού Συμφέροντος, είναι μια βασική αρχή για τη διατήρησή του, για την πληρέστερη ανάπτυξή του, για την τελειοποίησή του» GB, 41. Εδώ, φαίνεται ότι ο Φουκώ ανατρέχει στην εγγεληνική έννοια της *Aufhebung*, για να μας αποδώσει την «άρση» του πρότερου καθεστώτος και ταυτοχρόνως να μας υποδείξει ότι δεν πρόκειται απλώς για «κατάργηση» ή «ακύρωση» αυτού. Άρα, πρόκειται για μια διαμεσολάβηση του προγενέστερου άμεσου και αφηρημένου Είναι με το έτερο, που ανασκοπούμενο στον εαυτό του γίνεται ως αποτέλεσμα αυτό που είναι. (Γκέοργκ Χέγκελ, *Η Επιστήμη της Λογικής*, μτφ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 2013, σσ. 251-252. Βλ. επίσης: Παναγιώτης Θαναάσης, «Georg Wilhelm Friedrich Hegel», *Cogito*, τχ. 6, σσ. 120-122).

24 GB, 293 & Μετάφας, ό.π., σ. 103.

25 Το 1970 η οικονομία βιώνει την πρώτη μεγάλη μεταπολεμική κρίση και μόλις εννιά χρόνια αργότερα οι Βρετανοί δίνουν ψήφο εμπιστοσύνης στη Θάτσερ, η οποία τραβάει μέσα από σιαές του παρελθόντος ένα ιδιόμορφο δόγμα, που ακούει στο όνομα νεοφιλελευθερισμός. (Γιώργος Σταμάτης, *Περί Νεοφιλελευθερισμού*, Αθήνα: ΚΨΜ, 2007, σ. 9).

26 GB, 38.

27 Stephen Collier, «Foucault's analysis of political government beyond 'governmentality'», *Theory, Culture & Society*, Vol. 26, No. 6, November 2009, σ. 93.

σει, εστιάζει σε δύο παραδείγματα της νεοφιλελεύθερης λογικής και πρακτικής, με το ένα να έχει τις ρίζες του στη γερμανική Σχολή του Φράιμπουργκ (ορντοφιλελευθερισμός)²⁸ και το άλλο στην αμερικανική Σχολή του Σικάγου (αναρχοκαπιταλισμός).²⁹

Ο Φουκώ πιστεύει ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός και ο νεοφιλελευθερισμός είναι δύο ετερόκλητα συστήματα διακυβέρνησης, τα οποία οφείλουμε να μην τα εξετάζουμε υπό το ίδιο πρίσμα. Αν το πρόβλημα των κλασικών φιλελεύθερων απόταν του τρόπου με τον οποίο θα μπορούσαν να περιορίσουν το κράτος που υπήρχε νόμιμα προκειμένου να δοθεί χώρος στην αναγκαία οικονομική ελευθερία, για τους διανοητές της Σχολής του Φράιμπουργκ, υποστηρίζει ο Φουκώ, το πρόβλημα αφορά πλέον στον τρόπο με τον οποίο μπορούν να κάνουν ένα κράτος που δεν υπάρχει να υπάρξει βάσει των αρχών της οικονομικής ελευθερίας, ούτως ώστε η ύπαρξή του να είναι νόμιμη και αποδεκτή.³⁰ Είναι σαφές ότι αλλάζει η

28 Ο γερμανικός φιλελευθερισμός ή ορντοφιλελευθερισμός (ordoliberalisme) εμφανίζεται την περίοδο 1928-1930 από διανοητές της Σχολής του Φράιμπουργκ και αργότερα το 1948-1962 εκφράζεται μέσω του περιοδικού *Ordo*. Η λογική του ορντοφιλελευθερισμού συντίθεται πάνω στη γνήσια κρυμμένη ευρωπαϊκή συντηρητική παράδοση, ενώ παράλληλα επιδεικνύει μια άκρατη κρατοφοβία. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να εξηγήσει κανείς τον ανταγωνισμό των εθνικών οικονομιών αλλά και τη μάχη ενάντια στα μονοπώλια, τον πληθωρισμό αλλά και τις δημόσιες επιχορηγήσεις. Το κύριο ζητούμενο όλων των πρακτικών είναι η περιφρούρηση του δικαιώματος του ανταγωνισμού. Έτσι, εγκαθιδρύεται μια ισότητα της ανισότητας, μια ορθολογική ανορθολογικότητα, όπου κανένας δεν αποκλείεται τυπικά, ωστόσο ουσιαστικά αποκλείεται μεγάλη πληθυσμιακή μερίδα από την κοινωνία της ευημερίας, *GB*, 294.

29 Οι απαρχές του αμερικανικού νεοφιλελευθερισμού ή αναρχοκαπιταλισμού (anarcho-capitalism) βρίσκονται σε ένα κείμενο του Henry Calvert Simons (1889-1946), όπου προτείνεται ένα «θετικό πρόγραμμα για το *laissez-faire*», ενώ κύριοι εκφραστές του είναι οι Ludwig Von Mises (1881-1973), Friedrich Hayek (1899-1992) και αργότερα, μέσα στο πλαίσιο της Σχολής του Σικάγου, ο Milton Friedman (1912-2006). *GB*, 200, 353. Ο αναρχοκαπιταλισμός διαμορφώνεται και αναπτύσσεται μέσω της εναντίωσής του στην κεϋνσιανή πολιτική, τα κοινωνικά σύμφωνα πολέμου και τη γραφειοκρατική διόγκωση βάσει της πολιτικής του New Deal. Ο όρος New Deal περιγράφει μια σειρά οικονομικών προγραμμάτων που θεσπίστηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες, για το εσωτερικό της χώρας, μεταξύ 1933 και 1936, μέσω προεδρικών διαταγμάτων και νόμων ψηφισμένων από το Κογκρέσο, κατά τη διάρκεια της προεδρίας του Φραγκλίνου Ρούσβελτ, ως απάντηση στη Μεγάλη Ύφεση του 1929. Τα προγράμματα στόχευαν στην επίτευξη της ανακούφισης των φτωχότερων και των ανέργων, την ανάκαμψη της οικονομίας σε φυσιολογικά επίπεδα και την αναμόρφωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος της χώρας. (Ivan Berend, *Οικονομική ιστορία του ευρωπαϊκού 20ού αιώνα*, μπφ. Θ. Βασιλείου, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2009, σσ. 109-112).

30 *GB*, 97. Ο Φουκώ ξεκινά με την παραδοχή ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός και ο νεοφιλελευθερισμός διαθέτουν κοινά σημεία, αφού πρόκειται για «οικονομικές διακυβερνήσεις» που συναρθρώνουν το λόγο τους γύρω από τις λειτουργίες της αγοράς. Επίσης, αναγνωρίζει ότι δίνουν προτεραιότητα στο άτομο και υπερθεματίζουν την επαύξηση του προσωπικού οφέλους. Επίσης, θεωρεί ότι μέσα στο πλαίσιο και των δύο συντελείται μια διπλή κίνηση, αυτή της κυβερνητικοποίησης και

προβληματική και από εκεί που το κράτος λειτουργούσε ως εγγυητής της οικονομικής ελευθερίας, τώρα η οικονομική ελευθερία αποτελεί το θεμέλιο και την πηγή νομιμοποίησης του κράτους. Έτσι, αποσαφηνίζει ο Φουκώ, το κοσμοείδωλο εμφανίζεται εντελώς αντεστραμμένο: Ενώ στην αυγή της νεωτερικότητας οι φιλελεύθεροι αιτούνταν περισσότερο κράτος, λιγότερη διακυβέρνηση, στο κατώφλι της μετανεωτερικότητας οι νεοφιλελεύθεροι ζητούν μια «διακυβέρνηση χωρίς κυβέρνηση», με το κράτος να νοείται ως κομιστής ελαττωμάτων και η αγορά ως η μόνη κανονιστική αρχή.³¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομία της αγοράς όχι μόνο αθρώνεται πανηγυρικά, αλλά ορίζοντας τον πολιτικό λόγο συλλαμβάνεται ως ρυθμιστής του πλανήτη.³²

Ο Φουκώ αντιλαμβάνεται ότι ο ορντοφιλελευθερισμός πραγματοποιεί μια σημαντική μετατόπιση, όταν παύει να πιστεύει στο φιλελεύθερο μοντέλο της «ανταλλαγής» και αποκωδικοποιεί τον κοινωνικό κόσμο σύμφωνα με το μοντέλο του «ανταγωνισμού». Ο ανταγωνισμός, πλέον, προβάλλεται ως εγγυητής για την αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς, την ελεύθερη επιλογή των καταναλωτών και τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης.³³ Ο Φουκώ επεξηγεί ότι για τους ορντοφιλελεύθερους το φιλελεύθερο δόγμα του *laissez-faire* δεν είναι παρά μια «νατουραλιστική αφέλεια», αφού ο ανταγωνισμός οφείλεται σε μια ορισμένη λογική, η οποία έχει τη δική της δομή που πρέπει να γίνεται αποδεκτή από όλους, ώστε να παράγονται τα επιθυμητά οικονομικά αποτελέσματα.³⁴ Από τα παραπάνω, ο Φουκώ συμπεραίνει ότι από τη στιγμή που εκλαμβάνεται ο ανταγωνισμός όχι ως κάτι φυσικό, αλλά ως ένα κοινωνικό κατασκευάσμα, οι ορντοφιλελεύθεροι οδηγούνται στη σύλληψη ενός είδους κυβερνητικότητας, που δεν αντιλαμβάνεται πια τον οικονομικό ανταγωνισμό και το κράτος ως αλληλοαποκλειόμενα. Ο καθαρός ανταγωνισμός αποτελεί τον ατελεύτητο σκοπό μιας ενεργούς κυβερνητικότητας, όπως ίσως αποτελούσε το διαφωτιστικό καντιανό «ρυθμιστικό ιδεώδες».³⁵ Ακολούθως, ο ορντοφιλελευθερισμός προτάσσει μια *Gesellschaftspolitik*, δηλαδή μια «πολιτική της κοινωνίας», η οποία αποτελεί το συγκερασμό της οικονομίας της

αυτή της κριτικής, αφού αφενός τα άτομα καθυποτάσσονται μέσω των μηχανισμών εξουσίας που κρατούν την αλήθεια, αφετέρου τα υποκείμενα αμφισβητούν την αλήθεια αυτή. Τέλος, ο Φουκώ δεν παραβλέπει ότι και οι δύο αυτοαποκαλούνται «φιλελεύθεροι». (Tiziana Terranova, «Another Life: The nature of political economy in Foucault's genealogy of biopolitics», *Theory, Culture & Society*, Vol. 26, No. 6, November 2009, σσ. 243, 245).

31 Mike Gane, «Foucault on Governmentality and Liberalism», *Theory, Culture & Society*, Vol. 25, No. 7-8, December 2008, σ. 360.

32 *GB*, 122 & Scornicki, ό.π., σ. 1.

33 Crouch, ό.π., σ. 22.

34 *GB*, 125-126.

35 *GB*, 127.

αγοράς και ενός άγρυπνου πανταχού παρόντα κοινωνικού παρεμβατισμού.³⁶ Τελικά, ο φιλόσοφος ξεκαθαρίζει ότι το νεοφιλελεύθερο κράτος δικαίως προωθεί έναν οικονομικό-νομικό καπιταλισμό, όπου θεσπίζει μεν τους μηχανισμούς που αποτρέπουν τα μονοπώλια ή τα φαινόμενα ενίσχυσης της κεντρικής εξουσίας, παραμένει δε τυφλό στις οικονομικές διαδικασίες για να αφήσει όλον το χώρο στην οικονομία να επιδοθεί ανενόχλητη στο παιχνίδι της.³⁷

Ο Φουκώ στην προσπάθειά του να ξετυλίξει ακόμα περισσότερο το νήμα του νεοφιλελευθερισμού ξεετάζει τις αρχές του αναρχοκαπιταλισμού.³⁸ Αρχικά, καταπιάνεται με το έργο του Ludwig von Mises (1881-1973), ο οποίος βλέπει να μπολιάζεται ο φιλελευθερισμός με σοσιαλιστικές ιδέες. Το κράτος, λέει ο οικονομολόγος, υπάρχει μόνο για να προστατεύει τη ζωή, την υγεία, την ελευθερία και την ατομική ιδιοκτησία από βίαιες επιθέσεις. Ως εκ τούτου, απαιτεί απόλυτο σεβασμό στους κανόνες της αγοράς.³⁹ Παίρνοντας τη σκυτάλη ο μαθητής του, Friedrich Hayek (1899-1992), υποστηρίζει ότι από τη στιγμή που τα όρια του ανθρώπου στη γνώση είναι περιορισμένα, αντίστοιχα πεπερασμένα είναι και τα γνωστικά όρια μιας κυβέρνησης.⁴⁰ Έτσι, στον κεντρικό σχεδιασμό αντιπροτείνει τον «ανταγωνισμό», ένα αποκεντρωμένο δηλαδή πρόγραμμα, όπου ο ατομικός πράττων βρίσκεται σε συγκριτικό πλεονέκτημα, αφού δύναται να κατέχει μια μοναδική πληροφορία για το συγκεκριμένο χωροχρόνο και περίσταση. Καταληκτικά, για τον Hayek το κράτος είναι πλήρως αναρμόδιο για τον κεντρικό σχεδιασμό, εξ ου και αιτείται την αναδόμηση της κυβέρνησης με μοναδικό γνώμονα λειτουργίας το όφελος της αγοράς.⁴¹ Για τον Φουκώ, ουραγός και κεντρικός φορέας του αμερικανικού νεοφιλελεύθερου λόγου είναι η Σχολή του Σικάγου, όπου στις αναλύσεις της εισάγει την έννοια του *ανθρώπινου κεφαλαίου*. Η αμερικάνικη σχολή αποκωδικοποιεί κοινωνικές σχέσεις και ατομικές συμπεριφορές με όρους προσφοράς και ζήτησης, δηλαδή με όρους οικονομίας. Τελικά δια στόματος Milton Friedman (1912-2006), οι αναρχοκαπιταλιστές οικονομικοποιούν το σύμπαν και ισχυρίζονται ότι η οικονομική ελευθερία αποτελεί αυτοσκοπό. Με μια αγορά ηθι-

36 GB, 151.

37 GB, 166.

38 Στο συγκεκριμένο βιβλίο αναλύει αρχικά τον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό σε συνδυασμό με το γαλλικό, αφού τα συμφοραζόμενα στα οποία εμφανίζονται είναι παρόμοια (εναντίωση στις κεντρικές μεταπολεμικές πολιτικές και τον οικονομικό σχεδιασμό). Εντούτοις, επεξηγεί ότι ο αμερικανικός και ο γαλλικός νεοφιλελευθερισμός δεν μοιράζονται το ίδιο ιστορικό παρελθόν και στη συνέχεια προβαίνει σε μια μικρού μήκους εξέταση των διαφορών τους. GB, 200-202.

39 Nicholas Gane, «The emergence of Neoliberalism: Thinking through and beyond Michel Foucault's Lectures on biopolitics», *Theory, Culture & Society*, Vol. 31, No. 4, November 2014, σσ. 6-11.

40 Folkers, *ό.π.*, σ. 13.

41 Gane, «The emergence of Neoliberalism», *ό.π.*, σσ. 15-17.

κά αποχρωματισμένη και ένα δημόσιο τομέα γεμάτο πολιτικές αντιπαραθέσεις, η Σχολή του Σικάγου παραμένει, σύμφωνα με τον Φουκώ, βαθιά καχύποπτη έναντι της διακυβέρνησης και χρησιμοποιεί το νόμο, για να περιχαράκώσει την αγορά.⁴²

Νεοφιλελευθερισμός εν δράσει

Τελικά, τι καινοτομίες εισάγει ο νεοφιλελευθερισμός και τι είδους κοινωνικούς μετασχηματισμούς επιφέρει, ώστε ο Φουκώ να υποστηρίζει ότι δεν αποτελεί απλώς μια οικονομική και πολιτική επιλογή, αλλά «έναν ολόκληρο τρόπο του είναι και του σκέπτεσθαι»;⁴³ Ο Φουκώ ξεκινά αναγνωρίζοντας ότι οι νεοφιλελεύθεροι προβαίνουν σε μικρές και τομεακές αλλαγές. Ωστόσο, ο ίδιος πιστεύει ότι καινοτομούν από τη στιγμή που αντιλαμβάνονται τον ανταγωνισμό, όχι ως κάτι φυσικό, αλλά ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, το οποίο οφείλει το κράτος να του εξασφαλίζει τις συνθήκες επιβίωσής του.⁴⁴ Όταν όμως, αναρωτιέται ο Φουκώ, η κυβέρνηση είναι σε μια μόνιμη επαγρύπνηση για να κρατά ζωντανό τον ανταγωνισμό, στην ουσία δεν εργάζεται για την αγορά; Το κράτος, αποφαίνεται ο ίδιος, όχι μόνο λειτουργεί για λογαριασμό της αγοράς, αλλά γίνεται μια επιχείρηση στην υπηρεσία των επιχειρήσεων. Έτσι, μια νέα διακυβερνησιακή λογική σύμφωνα με το επιχειρησιακό μοντέλο αναδύεται.⁴⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η διακυβερνησιακή δράση αναλύεται και αξιολογείται με όρους αγοράς, δηλαδή προσφοράς, ζήτησης, κόστους, κέρδους και αποτελεσματικότητας. Η μαζική επιχορήγηση των τραπεζών από το κράτος, ο χορός των ιδιωτικοποιήσεων των κρατικών επιχειρήσεων, η συνδιαχείριση δημόσιου-ιδιωτικού, είναι κάποιες από τις στρατηγικές κινήσεις που τοποθετούν σε κοινή θέα το νέο επιχειρηματικό κρατικό προφίλ.⁴⁶ Συνεπώς, με την απεριόριστη γενίκευση της μορφής της αγοράς, αφενός το ίδιο το κράτος κατανοείται ως άλλη μια επιχείρηση, αφετέρου η κριτική αποτίμηση της διακυβερνησιακής δράσης του γίνεται με όρους αγοράς.⁴⁷

Στον Φουκώ είναι πλέον εμφανές ότι μπορεί οι νεοφιλελεύθεροι να κάνουν λόγο για *διακυβέρνηση χωρίς κυβέρνηση*, ωστόσο η πράξη δείχνει ότι δεν ζούμε σε κοινωνίες με λιγότερη διακυβέρνηση, αλλά σε κοινωνίες με διαφορετικού τύπου διακυβέρνηση. Οι αλλαγές στη λειτουργία των νόμων και των δικαστηρίων

42 Rob Van Horn & Philip Mirowski, «The rise of the Chicago School of Economics and the Birth of Neoliberalism», στο συλ. *The road from Mont Pelerin: The making of the Neoliberal Thought*, επιμ. Mirowski, Philip & Plehwe, Dieter, London: Harvard University Press, 2009, σ. 167.

43 *GB*, 202.

44 Gane, «The emergence of Neoliberalism», *ό.π.*, σσ. 18-20.

45 Scornicki, *ό.π.*, σ. 6.

46 *GB*, 226 & Scornicki, *ό.π.*, σ. 5.

47 *GB*, 227.

απλώς δημιουργούν νέα πεδία δράσης, νέες εφαρμογές της εξουσίας και τελικά ένα νέο καθεστώς αλήθειας που έχει νέες απαιτήσεις συμπεριφοράς.⁴⁸ Κατά τον Φουκώ στη νεοφιλελεύθερη θεωρία ενυπάρχει μια υπόκωφη δομική λογική, η οποία καλεί και συμπαρασύρει όλα τα δρώντα υποκείμενα στην τάξη.⁴⁹ Οι όποιες τακτικές και πολιτικές ακολουθεί η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση, έχουν σκοπό να παράγουν υποκείμενα του συμφέροντος κλειδωμένα μέσα στον ανταγωνισμό.⁵⁰ Ως εκ τούτου, το κέντρο βάρους φεύγει πια από το φιλελεύθερο *homo economicus*, ένα παραγωγικό ή καταναλωτικό υποκείμενο που ζει μέσα σε ένα φυσικό περιβάλλον ανταλλαγής, και πάει στο νεοφιλελεύθερο *homo entrepreneur*, ένα υποκείμενο δικαίου που ζει μέσα σε ένα τεχνητό περιβάλλον επιχειρηματικού ανταγωνισμού.⁵¹ Αν σε μας αυτή η αποίκηση της ζωής από το μοντέλο της αγοράς μπορεί να προκαλεί αποστροφή, για τους νεοφιλελεύθερους, η ανάδειξη της επιχείρησης σε οικουμενικά γενικευμένο κοινωνικό μοντέλο αποτελεί αντιστάθμισμα του ψυχρού, απαθούς, υπολογιστικού, ορθολογιστικού μηχανισμού που δημιουργείται μέσα στο πλαίσιο του καθαρά οικονομικού ανταγωνισμού.⁵²

Καταληκτικά, μια μικρή κοπερνίκεια επανάσταση λαμβάνει χώρα στη σκέψη των νεοφιλελεύθερων, που οραματίζονται ένα κράτος συνάμα δυνατό και περιορισμένο. Ο Φουκώ φωτίζει το παρόν μας, καθώς μας επισημαίνει πρώιμα ότι ένα νέο καθεστώς λόγου κατισχύει του παλαιού, το οποίο προάγει νέες μορφές γνώσης και δημιουργεί νέες υποκειμενικότητες.⁵³ Μας εξηγεί ότι αιτούμενοι οι νεοφιλελεύθεροι μια ελεύθερη οικονομία εγκαθιδρύουν στην ουσία μια κοινωνία της αγοράς, όπου γενικεύουν την επιχειρησιακή λογική, εγκαθιδρύουν ένα νομικό πλαίσιο που προωθεί τον ανταγωνισμό, ενώ παράλληλα εφαρμόζουν μια κοινωνική πολιτική που έχει μοναδικό στόχο την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας.⁵⁴ Έτσι, επανερχόμενοι στο αρχικό μας ερώτημα, μπορούμε να αντιληφθούμε τον τρόπο που η λογική της αγοράς οδηγεί στον κατακερματισμό του κράτους πρόνοιας και των δημοκρατικών πολιτικών στόχων. Στα μάτια του Φουκώ υπάρχει τεράστια απόσταση ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και το νεοφιλελευθερισμό, με το δεύτερο να αναπτύσσει τέτοιους λόγους, μηχανισμούς και τακτικές που επαναφέρει συντηρητικές και απολυταρχικές δομές, διαμορφώνοντας ακόμα πιο

48 Gane, «Foucault on Governmentality and Liberalism», *ό.π.*, σ. 358.

49 Michael Hardt & Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, μτφ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Scripta, 2002, σ. 37.

50 Gane, «The emergence of Neoliberalism», *ό.π.*, σ. 30.

51 GB, 252 & Read, *ό.π.*, σ. 28.

52 GB, 222.

53 Michel, Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2011, σ. 38.

54 Flew, «Michel Foucault's The Birth of Biopolitics», *ό.π.*, σ. 56.

πειθαρχικές κοινωνίες του ελέγχου.⁵⁵ Και μπορεί η νεοφιλελεύθερη θεωρία να επικαλείται ακόμα το φιλελεύθερο πρόταγμα της δημοκρατίας και κοινωνίες της ευμάρειας, ωστόσο το δημοκρατικό έλλειμμα είναι εμφανές, αφού τα άνω προτάγματα εγκαταλείπονται στην πράξη. Πλέον, είναι ευδιάκριτο στον Φουκώ ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός είναι συνυφασμένος με την κοινοβουλευτική δημοκρατία, την οποία αντιμετωπίζει ξέχωρα και αυτόνομα από την αγορά. Αντίθετα, ο νεοφιλελευθερισμός προσιδιάζει στον αναρχοκαπιταλισμό, γεγονός που παραπέμπει με άμεσο τρόπο στην αγορά, οδηγεί στην εργαλειοποίηση της πολιτικής και υποσκάπτει τους δημοκρατικούς θεσμούς. Γίνεται πια και σε εμάς ευκρινές ότι το νεοσύστατο καθεστώς αλήθειας αποτελεί μια νέα ολβιόδωρη πραγματικότητα, όπου η εξουσία με τη λάμψη της δόξας και το ζυγό του νόμου μαγεύει τους ανθρώπους και τους δεσμεύει σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο.⁵⁶ Ο Φουκώ μας αφυπνίζει λέγοντας ότι «το πολιτικό ζήτημα δεν είναι η πλάνη, η ψευδαίσθηση, η αλλοτριωμένη συνείδηση ή η ιδεολογία. Είναι η ίδια η αλήθεια».⁵⁷ Ταυτόχρονα, ο ίδιος μας παρέχει τα απαραίτητα θεωρητικά εργαλεία για να κατανοήσουμε την όποια «αλήθειά» μας, υπερθεματίζοντας την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στα δύο είδη διακυβέρνησης.⁵⁸ Σε αυτό το σημείο αναρωτιόμαστε το κατά πόσο η σύγχυση μεταξύ φιλελευθερισμού και νεοφιλελευθερισμού αποπλίζει στην πράξη την αριστερά, ενώ ταυτόχρονα τρέφει ακροδεξιά σχήματα λόγου. Και ακόμα παραπέρα, από τη στιγμή που τα υποκείμενα είναι ήδη συγκροτημένα μέσα από ένα νεοφιλελεύθερο διακυβερνησιακό καθεστώς, προβληματιζόμαστε για το κατά πόσο είναι σε θέση να αναπτύξουν νέους λόγους, μηχανισμούς και τακτικές, ώστε να ξεφύγουν από τη δομή του ανταγωνιστικού νεοφιλελεύθερου υποκειμένου. Η φουκωική αποκωδικοποίηση του παρόντος δεν μπορεί παρά να μας αφήσει με ανοιχτά ερωτήματα για το ποια μπορεί να είναι η πορεία μας από εδώ και πέρα. Ωστόσο, ο Φουκώ, υποστηρίζοντας ότι η νεωτερικότητα γεννήθηκε μέσα από την κριτική αμφισβήτηση, μας είναι χρήσιμος και πάλι, αφού μας δείχνει τον τρόπο να μεταφράσουμε την ιστορική ανάλυση σε πράξη, την αναδρομή σε κριτική αμφισβήτηση και τη στρατηγική εξέταση σε επικείμενη αντίσταση. Με αυτόν τον τρόπο μας υποδεικνύει πώς μπορούμε να αφήσουμε ένα παράθυρο ανοιχτό μέσα στο ολόκληστο δομημένο σύμπαν.

55 Scornicki, ό.π., σ. 6 & Christian Laval, «Ultraliberalism, liberalism and neoliberalism», στον ιστότοπο: <http://blogs.mediapart.fr/blog/christian-laval/120414/ultraliberalisme-liberalisme-et-neoliberalisme>, τελευταία επίσκεψη 10.01.2016, σ. 1.

56 Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό.π., σ. 87.

57 Foucault, «Αλήθεια και εξουσία», ό.π., σ. 37.

58 Toni Negri, «Ο Φουκώ μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος», μτφ. Τ. Μπέτζελος, *Ουτοπία, Αφιέρωμα στον Μισέλ Φουκώ*, τ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, σ. 169.

Βιβλιογραφία

Κύρια Βιβλιογραφία

- Foucault, Michel, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον, 1987.
- Foucault, Michel, *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφ. Σ. Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος, 1988.
- Foucault, Michel, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Λ. Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον, 1991.
- Foucault, Michel, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφ. Τ. Δημητρούλια, Αθήνα: Ψυχολογός, 2002.
- Foucault, Michel, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-1978*, μτφ. G. Burchell, UK: Palgrave Macmillan, 2009.
- Foucault, Michel, *Επιτήρηση και τιμωρία*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2011.
- Foucault, Michel, *Ιστορία της σεξουαλικότητας 1: Η βούληση για γνώση*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2011.

Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

- Barry, Andrew, Osborne, Thomas & Rose, Nicolas, *Foucault and Political Reason, Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*, Great Britain: The University of Chicago Press, 1996.
- Berend, Ivan, *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ού αιώνα: Τα οικονομικά καθεστώτα από το Laissez-faire στην παγκοσμιοποίηση*, μτφ. Θ. Βασιλείου, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2009.
- Gros, Frédéric, *Μισέλ Φουκώ*, μτφ. Α. Κλαμπατσέα, Αθήνα: Νήσος, 2007.
- Crouch, Colin, *Ο περίεργος μη θάνατος του Νεοφιλελευθερισμού*, μτφ. Α. Κιουγκιολής, Αθήνα: Εκκρεμές, 2014.
- Hardt, Michael & Negri, Antonio, *Αυτοκρατορία*, μτφ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Scripta, 2002.
- Van Horn, Rob & Mirowski, Philip, «The rise of the Chicago School of Economics and the Birth of Neoliberalism», στο συλ. *The road from Mont Pelerin: The making of the Neoliberal Thought*, επιμ. Mirowski, Philip & Plehwe, Dieter, London: Harvard University Press, 2009, p. 139-180.
- Veayne, Paul, *Φουκώ, η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, μτφ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011.
- Δοξιάδης, Κύρκος, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Αθήνα: Νήσος, 2015.
- Σταμάτης, Γιώργος, *Περί Νεοφιλελευθερισμού*, Αθήνα: ΚΨΜ, 2007.
- Χέγκελ, Γκέοργκ, *Η Επιστήμη της Λογικής*, μτφ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 2013.

Άρθρα σε περιοδικά

- Collier, Stephen, «Foucault's analysis of political government beyond 'governmentality'», *Theory, Culture & Society*, Vol. 26, No. 6, November 2009, p. 78-108.
- Flew, Terry, «Michel Foucault's The Birth of Biopolitics and contemporary neo-liberalism debates», *Thesis Eleven*, Vol. 108, No. 1, February 2014, p. 44-65.
- Folkers, Andreas, «Daring the truth: Foucault, Parrhesia and the Genaology of Critique», *Theory, Culture & Society*, on line First 6 January 2015, p. 1-26.
- Gane, Mike, «Foucault on Governmentality and Liberalism», *Theory, Culture & Society*, Vol. 25, No. 7-8, December 2008, p. 353-363.
- Gane, Nicholas, «The emergence of Neoliberalism: Thinking through and beyond Michel Foucault's Lectures on biopolitics», *Theory, Culture & Society*, Vol. 31, No. 4, November 2014, p. 3-27.
- Lemke, Thomas, «Foucault, Governmentality, and Critique», *Rethinking Marxism*, Vol. 14, No. 3, Fall 2002, p. 49-64.
- Negri, Toni, «Ο Φουκώ μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος», μτφ. Τ. Μπέτζελος, *Ουτοπία, Αφιέρωμα στον Μισέλ Φουκώ*, τευχ. 72, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2006, σσ. 167-176.
- Read, Jason, «A genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the production of subjectivity», *Foucault Studies*, No. 6, February 2009, p. 25-36.
- Terranova, Tiziana, «Another Life: The nature of political economy in Foucault's genealogy of biopolitics», *Theory, Culture & Society*, Vol. 26, No. 6, November 2009, p. 234-262.
- Θανασάς, Παναγιώτης, «Georg Wilhelm Friedrich Hegel», *Cogito*, τχ. 6, σσ. 120-122

Διαδικτυακές πηγές

- Hindess, Barry, «Liberalism – What's in a Name?», στον ιστότοπο:
<https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/40386/4/bhindess.pdf>,
(τελευταία επίσκεψη 10.01.2016).
- Laval, Christian, «Ultraliberalism, liberalism and neoliberalism», στον ιστότοπο:
<http://blogs.mediapart.fr/blog/christian-laval/120414/ultraliberalisme-liberalisme-et-neoliberalisme>, (τελευταία επίσκεψη 10.01.2016).
- Scornicki, Arnault, «Généalogie de la morale néolibérale», στον ιστότοπο:
<http://www.laviedesidees.fr/Genealogie-de-la-morale.html>, (τελευταία επίσκεψη 10.01.2016).
- Μετάφας, Πέτρος, «Η πολιτική του Μ. Foucault», Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), στον ιστότοπο:
<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21785#page/1/mode/2up>,
(τελευταία επίσκεψη 10.01.2016).

Συνοτομογραφίες

ΓΒ Foucault, Michel, Η γέννηση της Βιοπολιτικής, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον, 2012.

Thinking about our present in Foucault's genealogy

Abstract

This article focuses on Foucault's analysis of two distinct forms of *governmentality*, political liberalism and neoliberalism. Using the genealogical method, Foucault attempts a close examination of their emergence, paying particular attention to their differences and discontinuities. By highlighting the different discourses, policies, mechanisms and practices of both types of governing, Foucault's study contributes to a clarification of our contemporary milieu. The primary concern of this paper is to underline the dissimilarities of these two "arts of government", in order to render possible the appreciation and evaluation of the transition from political liberalism, which is based on the logic of exchange between equals, to neoliberalism, that is seen as a mechanism of competition between structurally unequals.

Η Άννα Μπουλογούρη είναι στέλεχος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών και Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου (aboulogouri@hba.gr).

Η φιλοσοφία της μουσικής και η πορεία του πυρηνικού χαρακτήρα της στον τομέα της Αισθητικής

Φίλιππος Περιστερης

Περίληψη

Η μουσική και η σχέση της με την επιστήμη και την τέχνη αποτέλεσαν από την αρχαιότητα άριστα δείγματα αναφοράς και κοινής συνισταμένης των δύο περιβαλλόντων και των δυναμικών σχέσεών τους. Το χρονικό της Αισθητικής και ειδικότερα σε ό,τι αφορά στη μουσική φανερώνει ότι πέρα από τις δυσκολίες και την ανυποταξία της τέχνης αυτής σε παραδοσιακά μοντέλα που έλκουν καταγωγή από τα εικαστικά, η ουσία και η αξία της αισθητικής μέσα από τη μελέτη της τέχνης αυτής παρήγαγε και συνεχίζει να παράγει σημαντικά συμπεράσματα για το σύνολο των τεχνών.

Εισαγωγή

Η επισκόπηση και η ανάλυση των έργων τέχνης, των τεχνικών που χρησιμοποιούν καθώς και του όποιου φιλοσοφικού (αισθητικού) γίνεσθαι εντός της υπόστασής τους ήταν ένα εξαρχής διττό πεδίο μελέτης. Οι αρχές αυτές απασχόλησαν όπως ήταν φυσικό με εντελώς διαφορετικό τρόπο τους εκάστοτε κοινωνούς τους και τους μελετητές πριν τουλάχιστον λάβει χώρα (σχετικά νωρίς στην ιστορία) η διάκρισή τους από τις υπόλοιπες κατασκευές ή εφευρέσεις. Οι συνέπειες αυτής της όσμωσης μεταξύ «κοινού νου» ή «χρήστη» και φιλοσόφου ή επισταμένου μελετητή παρέμειναν ως επιβιώματα από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας όπως θα φανεί και στη συνέχεια. Η διακριτή υπόσταση (άρα και μελέτη) των τεχνών και

της ίδιας της μεθοδολογίας σπάνια συγχρονίστηκαν. Με αντίστοιχο τρόπο, αρκετά ετεροχρονισμένα, αυτονομήθηκε και ο τομέας της Αισθητικής από το κυρίως σώμα της φιλοσοφίας. Και ενώ αυτή η αυτονόμηση προϋπέθετε τουλάχιστον τη σαφή ειδολογική διάκριση, εντούτοις το αίτημα παρέμεινε και παραμένει ακόμη και σήμερα εκκρεμές. Η ίδια η αίσθηση σε συνδυασμό με την όποια θεωρητική ή καλλιτεχνική σκευή μάς παρέχει τα εργαλεία μιας αποφαιτικού χαρακτήρα διαδικασίας απόρριψης κατασκευών ή ενεργειών, που δεν ανήκουν σε ό,τι ονομάζεται τέχνη, την ίδια στιγμή που η ίδια διάκριση απέχει πολύ από το να αποτελεί ορισμό. Έτσι η τέχνη πλημμελώς ή όχι οριζόμενη συνέχισε την πορεία της και το ενδιαφέρον στράφηκε από την αρχή στην αναζήτηση της αιτίας της αρέσκειας ή όχι του έργου. Εδώ ακριβώς ξεκινά και η μεγάλη περιπέτεια του τομέα της φιλοσοφίας που ονομάστηκε αργότερα Αισθητική.

Ι Η Αισθητική της μουσικής και η πορεία της στο χρόνο

Η μουσική κατείχε εξ αρχής έναν ιδιαίτερο ρόλο μεταξύ των τεχνών, καθώς ήταν η μόνη που ταυτόχρονα ανήκε και στις επιστήμες. Αυτή η διττή ιδιότητά της είχε ως αποτέλεσμα αφενός την προοδευτική δημιουργία μιας κάποιας απόστασης από τις υπόλοιπες τέχνες του λόγου, της κίνησης και των εικαστικών. Η απόσταση αυτή σε κάποιες περιπτώσεις λειτούργησε ευεργετικά για αυτή, καθώς την απάλλαξε (έστω και για διαστήματα) από έωλες και μετωνυμικές κρίσεις, και σε κάποιες άλλες όχι, καθώς προϊόντος του χρόνου και της μελέτης, την εξοβέλισε σε σημείο να μην υπάγεται καν σε φιλοσοφικά προγράμματα σχετικά με την τέχνη. Συχνά ο ρόλος της υποβαθμίστηκε λόγω άγνοιας των εμπλεκόμενων και ακόμη συχνότερα θεωρήθηκε ως προερχόμενη και ανήκουσα σε ένα άλλο εξωτερικό σύστημα αναφοράς. Ωστόσο ήδη από τους Πυθαγόρειους και τη μεταφυσική τους¹ αναδείχθηκε η διττή φύση της τέχνης αυτής: ορθολογική ως προς τη μορφή και τη θεωρία, ανορθολογική ως προς τη συναισθηματική επίδραση και την πρακτική εφαρμογή της θεωρίας (Τσέτσος, 2010:33). Οι Πυθαγόρειοι έθεσαν τις βάσεις μιας τέτοιας επιστασίας, η οποία κατέληγε στην αισθητική μετά από αυστηρό μαθηματικό έλεγχο μέσω μιας επιστημονικής διαδικασίας η οποία

1 Η «Αριστοτελική μεταφυσική» ως όρος προήλθε από τον κατά περίπου τέσσερις αιώνες επίγονο της σχολής Ανδρόνικο το Ρόδιο και την τιτλοφόρησή του: *Μετά τα Φυσικά*, σε ένα κείμενο που ο Αριστοτέλης ονόμασε *Πρώτη Φιλοσοφία*. Οι μεταγενέστερες μεταφυσικές (κλασικές) εξετάζουν την αιτιότητα. Δεν στοχεύουν στην επεξεργασία της ιδέας μεταξύ της ανθρώπινης αντίληψης και του πραγματικού, αλλά εδράζονται στη μεθοδολογία των τεσσάρων αιτιών όπως διαρθρώθηκαν στον Αριστοτέλη, με τιμές αλήθειας στα αντικείμενα. Αντίθετα, μεταφυσικές με απαρχή τις Πλατωνικές θεωρήσεις, θεωρούνται αναθεωρητικές, καθώς αποδίδουν σπουδαιότητα και τιμές αληθείας στη θεώρηση του υποκειμένου και δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτό το διαχωρισμό και την εμπλοκή στο αποτέλεσμα μεταξύ πραγματικότητας και παρατηρησιακών δεδομένων.

επέστρεψε οριστικά σε αυτό το πλαίσιο μόνο στον 20ό αιώνα αξιοποιώντας τα σωρευμένα στοιχεία των προηγούμενων δύο αιώνων. Η ενδιάμεση πορεία μέχρι τον 20ό αιώνα όπως θα δούμε ήταν εν πολλοίς μια μετέωρη παλινδρόμηση μεταξύ διακριτής όπως αναφέρθηκε και επιδερμικής μελέτης και εμπειρισμού μετά θεωρητικού επιχρίσματος.

Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι αναφέρονταν με το επίθετο «Νεφέφ» ως αντίστοιχο του καλού, του ωραίου ή του εκλεκτού, αλλά μόνο λίγο αργότερα στην αρχαία Ελλάδα οι όροι αυτοί θα αρχίσουν να αποκτούν κάποια σημασία σχετική με την ίδια τη δημιουργία, τη διαδικασία της και τα προσδοκώμενα ή απροσδόκητα αποτελέσματά της (Beardsley, 1989:18). Όροι όπως μίμηση και ομοιότητα εισάγονται με αργούς ρυθμούς στη διασωθείσα γραμματεία, ενώ στον Όμηρο και στον Ησίοδο συναντάμε περιγραφές οι οποίες φυσικά δεν μπορεί να αποκληθούν εκ των υστέρων «αισθητικές κρίσεις», παρόλο που προκρίνουν κάποια συναφή χαρακτηριστικά και ιδιότητες. Στον Πλάτωνα θα συναντήσουμε την πρώτη επισταμένη αναζήτηση του Ωραίου. Οι εκτενέστερες στιχομυθίες επί αυτού του θέματος θα εξελιχθούν κυρίως στον *Ιππία* και στο *Συμπόσιο*. Αυτό που δεν θα βρει κανείς είναι ένα σαφή ορισμό του ωραίου, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν πολύ μακριά από την Πλατωνική σκέψη. Το *Ωραίο* περιγράφεται ως Ιδέα και ως τέτοια έχει χώρο μόνο στο δικό της σύμπαν. Μοναδική διαφορά από τις υπόλοιπες είναι το χαρακτηριστικό της προνόμιο να μπορεί να γίνεται αντιληπτή πιο εύκολα από τις υπόλοιπες, ακόμη και για την πιο ταλαιπωρημένη και δύσκολη στην επικοινωνία ψυχή όπως μας αποκαλύπτει στο *Φαίδρο*.

Οι Πλατωνικές αναφορές σχετικά με τη μουσική είναι ποικίλες. Εδράζονται εμφανώς στις Πυθαγόρειες θέσεις, οι οποίες αφορούν κυρίως στη σχέση των διαστηματικών λόγων με τους μικρούς ακέραιους αριθμούς και τις μεταξύ τους σχέσεις και αναλογίες. Έτσι τα «ιδεατά» σχήματα και η ιδέα της μίμησης και της αναπαράστασης ενώ μοιάζουν εύκολα περιγράψιμα στοιχεία (τουλάχιστον σε πρώτο επίπεδο) στις εικαστικές τέχνες, η μουσική φάνηκε από την αρχή ότι θα αποτελέσει πεδίο απειλής και αμφισβήτησης αν αρχικός στόχος είναι μια κοινή αισθητική αντιμετώπιση των τεχνών μέσω μίμησης και αναπαράστασης (Γκούντμαν, 2005:19). Ο Πλάτωνας σε κάποια εδάφια του έργου του (κυρίως στην *Πολιτεία*), υποδεικνύει τις μουσικές κλίμακες που πρέπει να χρησιμοποιούνται σε συνάρτηση με αγώνες ή με το θεατρικό γίνεσθαι ή ακόμα και με τη διαπαιδαγώγηση.

Στον Αριστοτέλη συναντάμε τη μουσική σε τρεις αισθητικές εκφάνσεις. Η κάθε μια θα έπαιζε στις μεταγενέστερες εξακτινώσεις της ιδιαίτερο και καθοριστικό ρόλο. Η μουσική αναφέρεται στην *Ποιητική* γενικότερα μαζί με την τραγωδία ως ενός είδους ιατρική των ψυχικών παθών. Σε επόμενο στάδιο η μουσική εντάσσεται στο σύνολο των μερών της τραγωδίας ως ζωτικό της όργανο. Ανήκει σύμφωνα με τον Σταγειρίτη όμως στα μέσα μίμησης (μαζί με τις Λέξεις). Τα

μέρη δεν διαρθρώνονται ως αυτοτελείς προσωπικότητες, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Συκουτρής, αλλά ως κέντρα και αφετηρίες δράσεων και αντιδράσεων (Αριστοτέλης, 1999:56). Με αυτό τον τρόπο η όποια ιδέα αυτονομίας της μουσικής αίρεται, καθώς αυτή συναρτάται οργανικά σε σχέση με την εκάστοτε σύμπραξη ανά περίπτωση. Ο Αριστοτέλης όμως εκτός από ειδολογική περνά και σε αξιολογική κρίση των μερών αυτών και κατατάσσει «το μέγιστο των ηδυσμάτων» όπως σχετικά αναφέρεται για τη Μελοποιεία στην προτελευταία θέση σπουδαιότητας με έσχατο την όψη. Η αριστοτελική αντιμετώπιση εν γένει είναι κυρίως σε επίπεδο πρακτικής, κάτι που οδήγησε μοιραία επιφανείς μαθητές της σχολής όπως ο Αριστόξενος στην απολύτως εμπειρική αντιμετώπιση της τέχνης αυτής με επακόλουθα αφενός την απομάκρυνσή της από την ουσία της επιστήμης και αφετέρου σε δυσεπίλυτα θεωρητικά προβλήματα που επιβιώνουν ακόμη και σήμερα.

Οι Στωικοί και οι κατά Hegel κληρονόμοι της ελληνικής φιλοσοφίας Ρωμαίοι παρομοίασαν συχνά τη μουσική με την ποίηση. Αυτή η οπτική είχε αποτέλεσμα να απολέσουν έναν τεράστιο όγκο στοιχείων που προκύπτουν από το κομμάτι της επιστημονικής υπόστασής της καθώς και πολλά από τα εγγενή στοιχεία του φιλοσοφικού της γίνεσθαι. Το ίδιο συνέβη και στο επίπεδο της φιλοσοφίας της μουσικής ακόμη και σε επίπεδο κατανόησης. Για παράδειγμα, το θέμα του ήθους. Το «έθος» στην ινδοευρωπαϊκή αποτελούμενο από τα (ϵ = εκεί και $\theta\epsilon$ = τοποθετώ), σημαίνει την τοποθέτηση, ενώ το ήθος έχει στην αρχή του την αυτοπαθή αντωνυμία και από εκεί προέκυψαν οι συμφυρμοί και η σχετική σύγχυση μεταξύ των δύο. Η όποια ετυμολογική συγγένεια ανιχνεύθηκε μεταγενέστερα και κυρίως μέσα από τον πρόθεση να καταδειχθεί ότι το ήθος είναι μια αυτό-αναφορική έκφραση έθους. Η σχέση λοιπόν κατέληξε να θεωρείται ότι έλκει την καταγωγή της από την έννοια της αρχαιοελληνικής λέξης: ἦθος < ἔθος. (Περιστερής, 2015:2). Αυτή η ιδέα λοιπόν του ήθους αποτελεί κοινό υπόβαθρο στοιχείων μείζονος σημασίας για τη μουσική όπως η φθογοθεσία, η διόρθωση των τετραχόρδων, οι αρμονίες, τα ρυθμικά στοιχεία και η επιλογή των οργάνων. Τρόποι όπως ο Δώριος, ο Φρύγιος κ.λπ. αντιστοιχούν ομόλογων ηθών – γενών τη ίδια στιγμή που ελέγχονται τόσο για τη θεωρητική κατασκευή τους όσο και για το αισθητικό αποτέλεσμα ως πλήρεις. Η αποκοπή τους από αυτό το πλαίσιο διαμόρφωσε σταδιακά ένα περιβάλλον ελέγξιμο μόνο σε ό,τι αφορά τις εκάστοτε προτιμήσεις. Είναι αυτονόητο ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες και οι υπόλοιπες τέχνες απώλεσαν την όποια οργανική σύνδεση θα μπορούσαν να διατηρήσουν σε επίπεδο έρευνας και φιλοσοφικού στοχασμού σε σχέση με τη μουσική.

Στην ίδια γραμμή κινήθηκε και η μεσαιωνική φιλοσοφία και αισθητική με την πατερική παράδοση να συνεχίζει το δρόμο του Αριστόξενου εισάγοντας ακόμη περισσότερο φιλολογικά στοιχεία. Ο Αυγουστίνος αναφερόμενος στη μουσική

παραθέτει μερικά αισθητικά στοιχεία που θα πρέπει να τη χαρακτηρίζουν όπως:

- Η ομορφιά είναι αποτέλεσμα ετερογενών συνόλων.
- Ομορφιά και αναλογία μερών.
- Ισότητα.
- Αναλογία.
- Τάξη.
- Η θεμελιώδης σημασία του αριθμού.

Ο Αυγουστίνος τάσσεται κατά της Πλατωνικής ιδέας της μίμησης σε αντίθεση με άλλους μελετητές. Αν και γίνεται αναφορά στους αριθμούς, το περιρρέον φιλοσοφικό κλίμα της εποχής ευνόησε περισσότερο στοιχεία που μπορούσαν να γίνουν εύκολα κατανοήσιμα και διαχειρήσιμα και από μη μουσικούς και θεωρητικούς της μουσικής. Έτσι η κατάληξη αυτής της εν δυνάμει γόνιμης οδού προβληματικής κατέληξε σε μια τεταμένη διάσταση απόψεων που αφορούσε στο θέμα της μίμησης. Και μόνο η διεκυστίδα αυτή φανερώνει ότι το θέμα είχε ήδη μετατοπιστεί πολύ από την ουσία του πράγματος, η οποία ασφαλώς δεν ήταν μόνο το αν η μουσική και κατ'επέκταση η τέχνη αποτελεί ή όχι προϊόν μίμησης.

Αν και στους επόμενους αιώνες δεν έλειψαν ποτέ οι φωνές εκείνων που υποστήριζαν τους Πυθαγόρειους, η παράδοση του Αριστόξενου και τα έργα των επίγονων ομοειδών τάσεων του εμπειρισμού καλλιέργησαν το έδαφος ώστε το όποιο σύστημα αναφοράς να εδράζεται κυρίως σε φιλολογικού χαρακτήρα πεδία ελέγχου. Σε αυτό συνέλεξαν εξίσου η ραγδαία ανάπτυξη της φωνητικής μουσικής ως φέρουσας τον κειμενικό λόγο (κυρίως εκκλησιαστικού περιεχομένου), καθώς και το ποιόν των διανοητών και συγγραφέων οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία δεν ήταν μουσικοί. Αιώνες αργότερα ο René Descartes (1596–1650), στο πολύ πρώιμο έργο του *Compendium of Music*, το οποίο γράφτηκε το 1618 αλλά κυκλοφόρησε μόλις με το θάνατό του, επαναφέρει τρόπον τινά μια μαθηματικού χαρακτήρα μουσική θεώρηση και μάλιστα αριθμητική και όχι γεωμετρική. Σχέσεις και αναλογίες μερών και όλου εισάγονται ξανά στο συλλογισμό μαζί με τη γνωστή κρίση του υποκειμένου. Ο ίδιος πρώτος προσπάθησε να ανεξαρτητοποιήσει το υποκείμενο μέσω της ίδιας της αυτοσυνείδησης καθώς και του σχετικισμού. Το υπόβαθρο που αναδύεται από αυτές τις παρατηρήσεις άπτεται της αισθητικής, ωστόσο όχι σε πρώτη ανάγνωση. Κατά τον Jimenez η τοποθέτηση του αυτονομισμένου πια υποκειμένου στο κέντρο ενός ορθολογισμού είναι η ριζοσπαστική αυτή πνευματική κίνηση που άνοιξε την πόρτα στη μεταγενέστερη Καντιανή θεώρηση, σύμφωνα με την οποία κάθε μεταφυσική είναι ανέφικτη (Jimenez, 2014:45).

Το ρήγμα που είχε προκληθεί επανέφερε βαθμιαία το «εν υπνώσει» γνωσιακό πεδίο που μπορεί να προσφέρει στο σύνολο της αισθητικής η μουσική. Έτσι αν και η πρόκριση της ποίησης ως ποδηγέτη μιας συνολικότερης θεώρησης επί

της αισθητικής (η οποία φυσικά περιλάμβανε και τη μουσική) ακολουθήθηκε αργότερα και από τον Alexander Gottlieb Baumgarten (1714–1762) στο έργο *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, (*Σκέψεις για την ποίηση*) (1735) καθώς και στο έργο *Aesthetica* (ημιτελής), οι νύξεις σχετικά με τη μουσική άφηναν περιθώρια προς έρευνα. Ο Baumgarten προσπάθησε να συνθέσει μια αισθητική θεωρία βασισμένη στην ποίηση ως αφορμή για κάθε μορφή τέχνης, ωστόσο συχνά το όχημα αναφοράς ήταν ξανά η ίδια η μουσική.

Ο Κριτικός Ιδεαλισμός που θεμελιώθηκε αργότερα από τον Kant κυρίως με τις τρεις Κριτικές του (*Κριτική του Καθαρού Λόγου*, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* και *Κριτική της Κριτικής ικανότητας*) μετέθεσε το ερώτημα από το: «Πώς είναι η γνώση»; στο «Πώς πρέπει να είναι φτιαγμένος ο άνθρωπος για να γνωρίζει;». Το αίτημα στη μουσική μεταφραζόταν σε μια μελέτη του ίδιου του μέσου ακρόασης καθώς και της προσληπτικότητας του εγκεφάλου σε αυτά σε μια εποχή που δεν ευνοούσε έρευνες πεδίου σε αυτό το βαθμό. Στο ομολογουμένως δαιδαλώδες σύστημα των κρίσεων του αναφέρεται κυρίως σε μια εικαστική θεώρηση, και σε αντιστοιχία με την αισθητική των προπατόρων που είδαμε, κάποιες από τις αρχές και τα χαρακτηριστικά των έργων τέχνης (αισθητικές κρίσεις αναφοράς) θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

- α) Να είναι καθολικού χαρακτήρα,
- β) να είναι προϊόντα άξια προσοχής όχι όμως και ενδιαφέροντος,
- γ) να είναι σκόπιμες χωρίς να έχουν σκοπό,
- δ) να εδράζονται σε μια τροπικότητα απόλαυσης ή ενσυναίσθησης.

Με αυτό τον τρόπο παρέμεινε εκκρεμές το θέμα που αφορά στην κρίση του φιλοσόφου σχετικά με τη μουσική, καθώς το συμπαγές σύστημά του θα έχανε αυτή την ιδιότητα, αν είχε περιλάβει ισότιμα εντός του και τη μουσική. Ο χρόνος εκτός υποκειμένου και η θεώρηση για τη μορφή (*Gestalt*) είναι μόνο δύο από τις πολλές συνθήκες που τον υποχρέωσαν να θεωρήσει την τέχνη αυτή της αλληλουχίας των ηχητικών αισθημάτων ως «παιχνίδι». Έτσι, η φαινομενική διάσωση του σφρίγους και του βάθους της θεωρίας κερδοσκοπήσαν έναντι της ευρύτητας και την πληρότητάς της. Ωστόσο, όπως θα δούμε, πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά αφορούν στην αισθητική της μουσικής, παρ' όλο που εκτοπίζουν ακόμη περισσότερο το κομμάτι που αφορά στην επιστήμη εντός της.

Ο Hegel δημιούργησε ένα αντίστοιχης ευρύτητας πρόγραμμα, μέρος του οποίου αποτελούσε η αισθητική. Το πρόγραμμα ακολουθεί μια ιστορικά προσήκουσα πρόοδο και συνέπεια. Εντός αυτής της διαλεκτικής σχέσης με το όλον και τα μέρη του, η ίδια η αισθητική είναι αυστηρά προσδεμένη με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά των περιόδων που αφορά. Με αυτό το σκεπτικό υπόβαθρο η Αιγυπτιακή τέχνη είναι προϊόν της αντίστοιχης συμβολικής εποχής, η Ελληνική της κλασι-

κής, ενώ η ρομαντική είναι η τέχνη της εποχής που έζησε ο ίδιος. Και ενώ οι Κριτικές του Kant μέσω των κρίσεων και των προεκτάσεών τους σε κανονιστικά συστήματα και καθολικότητα άνοιξαν το δρόμο για την αυτονομία της τέχνης, ο Hegel είναι αυτός που μιλά ειδικά για τη μουσική ως μια αυτόνομη και εντελή ύπαρξη (Τσέτσος, 2012a:57). Πρόκειται κατά τον φιλόσοφο για μια τέχνη φέρουσα την υποκειμενική εσωτερικότητα συνδεδεμένη με τον χρόνο. Ο ήχος σε αυτή την περίπτωση εκπληρώνει τη λογική κατηγορία της άμεσης ύπαρξης (Dasein), ικανοποιώντας παράλληλα το διαλεκτικό σχήμα «ύπαρξη – ανυπαρξία» μέσω της απουσίας του. Η διάνοια, για την οποία τόσοσ λόγος έγινε στον Kant, εδώ εκπληρώνεται άμεσα, καθώς η συνέχεια και οι μεταβολές του ήχου γίνονται εκτός αυτού. Το όλον καθοδηγείται από την έξωθεν διάνοια του συνθέτη. Στη μουσική επιτυγχάνεται πλήρως το μεγάλο ζητούμενο κάθε τέχνης που είναι η ταύτιση μορφής – περιεχομένου, κυρίως χάρη στο στοιχείο της μελωδίας.

II. Ο 20ός αιώνας και η σύνοψη τεσσάρων αισθητικών τάσεων με επίκεντρο τη μουσική

Είδαμε ήδη σε συντομία τη διάρθρωση των προγραμμάτων του Kant και του Hegel. Οι θεωρίες τους σχετικά με την αισθητική ανήκουν σε αυτές της «ετερονομίας» της τέχνης και κατ' επέκταση της μουσικής λαμβάνοντας υπόψη τα επί μέρους προβλήματα που αναφέρθηκαν. Πρόκειται φυσικά για μεταγενέστερο όρο με τον οποίο μπορούμε να διακρίνουμε κυρίως τη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για την προσέγγιση του μουσικού ποιείν.

Ο Johann Gottfried von Herder (1744–1803), βαθύς υποστηρικτής μιας καθολικής αισθητικής εικόνας και μακριά από αναλυτικές διαδικασίες, αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα φιλοσόφου ο οποίος προσπάθησε να συγκεράσει την εσωτερικότητα με την εξωστρέφεια. Συνδέθηκε με το κίνημα: «Θύελλα και ορμή» (“Sturm und Drang”), και στον αντίποδα των αντίστοιχων Καντιανών αντιλήψεων θεωρεί τη μουσική ως «ενεργειακή τέχνη» (“Energetische Kunst”), με την έννοια της δυναμικής κίνησης, χωρίς ωστόσο να απαρνείται την ύπαρξη αμετάβλητου στοιχείου (Μπαλτζής, 1991:170).² Σημαντική ήταν και η συμβολή του Friedrich Schelling (1775–1854) σχετικά με την επιστροφή της επιστήμης εντός τέχνης, καθώς μετά τον Kant πίστευε ότι έπρεπε να θεμελιωθεί ακόμα ισχυρότερα ένα σύστημα δομημένο μακριά από τον εμπειρισμό και την τέχνη σε ρόλο

---

2 Η ιδέα ενδεχομένως εδράζεται στο διαχωρισμό του N. Listenious (Musica, 1537), σύμφωνα με την οποία η μουσική χωρίζεται σε “Musica Practica” και “Musica Poetica”, με τη δεύτερη να ενέχει το ρόλο της παγιωμένης μορφής που παραμένει στο χρόνο μέσω μιας οποιασδήποτε διαδικασίας (αν και υπονοείται η κατοχυρωμένη γραφή), σε αντίθεση με τη δεύτερη η οποία παύει να υπάρχει εν τη γενέσει της (Μπαλτζής, 1991:170).

πρότυπου της επιστήμης. Την ίδια στιγμή επανεισάγει μια διαλεκτική Εγελιανής καταγωγής αντιθετικών ζευγών με κατάληξη τη σύνθεση μιας πραγματικής ενότητας που απαντά στα εικαστικά και στη μουσική σε αντίθεση με άλλα ζεύγη που ανήκουν στη ιδεατή (Λυρική ποίηση – Έπος).³

Το νήμα αυτής της αισθητικής αντίληψης προχωρεί ως τον 20ό αιώνα με τους Henry Nelson Goodman (1906–1998) και Peter Kivy (1934). Ο πρώτος με τους όρους “Denotation”⁴ και “Exemplification”⁵ σχετικά με το μουσικό αναφορισμό (Referentialism) αναγνωρίζει στη μουσική μια περίπτωση μεταφορικού δειγματισμού (Τσέτσος, 2012a:24).⁶

Η απαρχή των θεωριών αυτονομίας συναντά τον Adam Smith (1723–1790), στις καταβολές της. Η συμβολή του πέραν των υπολοίπων χαρακτηριστικών συνίσταται και στο διαχωρισμό τυπολογικών και ονοματολογικών χαρακτηριστικών, τα οποία, αν και αποτελούν κοινό τόπο για πολλές τέχνες και επιστήμες, υποδηλώνουν αναφορές σε διαφορετικά αντικείμενα ή θεωρήσεις με αποτέλεσμα να καταλήγουν κέντρα παρεξηγήσεων. Για παράδειγμα ο «μετρικός πους» ή η έννοια του μέτρου αποτελούν ομοιάζοντα χαρακτηριστικά στην αρχιτεκτονική, στη γεωμετρία και στη μουσική αλλά στη βάση και τις εξακτινώσεις τους περιγράφουν διαφορετικές συνιστώσες διαφορετικών αναφορικών πεδίων. Με παρόμοιο τρόπο ο Smith αναφέρεται στο μουσικό «Θέμα». Ο όρος μοιάζει οικείος σε γνώστες άλλων τεχνών ή επιστημονικών πεδίων (π.χ. γλωσσολογία), ωστόσο καθώς η μουσική δεν αναπαράγει ούτε συμβολίζει, αλλά κατέχει τις ποιότητες που υποτίθεται ότι αναπαριστά, το περιεχόμενο αποτελεί δικό της υλικό και το νόημά της είναι αυτοτελές και ως εκ τούτου δεν χρήζει ερμηνείας (Τσέτσος, 2012a:25). Η προέκταση αυτή της συλλογιστικής θα έρθει σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, όταν ο Robert von Zimmermann (1824–1898), θεωρώντας την αισθητική ως a priori επιστήμη και μάλιστα κανονιστική, με σαφή αναφορά αλλά και ριζική τροποποίηση των θέσεων των Hegel και Kant, θα θεωρήσει ότι στην αισθητική κρίση οι οντολογικές κατηγορίες δεν διαδραματίζουν καταστατικό ρόλο και οι αισθητικές ιδέες δεν έχουν γνωστική ή ηθικοπλαστική αξία. Στόχος του όχι μόνο η υποστήριξη της μουσικής αυτονομίας αλλά κάθε μορφής τέχνης ακόμη και στις περιπτώσεις μεταξύ τους συμπράξεων.⁷

Η μακρά αυτή θεώρηση επεκτάθηκε στον 20ό αιώνα μέσω πολλών αισθητικών

3 Ακόμη και ο Schopenhauer ο οποίος τοποθετεί τη μουσική στην κορυφή των τεχνών την αντιμετωπίζει ξεχωριστά.

4 Από τον όρο στο αντικείμενο.

5 Από το αντικείμενο στον όρο.

6 Ένα μουσικό κομμάτι μόνο μεταφορικά περιέχει την ιδιότητα π.χ της θλίψης. Έτσι το αποτέλεσμα συμβολοποιείται και με αυτό τον τρόπο λειτουργεί, ουσιαστικά σε μια αποθέωση ετεροαναφορικότητας.

7 Το σχήμα αφορά σε συμπράξεις λόγου – μουσικής, μουσικής και εικαστικού δρώμενου κ.λπ.

φιλοσόφων με δείγμα αναφοράς τη μουσική. Η Susanne Langer (1895–1985), μέσα από το έργο της *Philosophy in a New Key: A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art* (1941)⁸, και την κατάδειξη του συμβόλου και της σημασίας του στη μουσική περνά σε μια ισομορφική θεωρία που εκκινεί από το σύμβολο και καταλήγει στο αντικείμενο αλλά με μια σημαντική διαφορά / διαφοροποίηση από τα παραδομένα: Η ενδεχόμενη αυτή σχέση δύναται να μην είναι διαλεκτική μεταξύ συμβόλου – αντικειμένου στη μουσική και κατ’ επέκταση σε κάθε τέχνη. Η ισχύς μιας τέτοιας υπόθεσης εργασίας δημιουργεί ένα ρήγμα στις θεωρίες της σημειολογίας και της εισβολής της στη μουσική με ανοικτή κάθε επέκταση αυτού του σχήματος σε άλλες τέχνες.

Ο Arthur Schopenhauer (1788 – 1860) αποτελεί μια περίπτωση φιλοσόφου που στέκεται μεταξύ των δύο πρώτων τάσεων διατηρώντας ωστόσο μια προσωπική θέση όχι ως απλή τομή δύο συνόλων. Ο Schopenhauer τοποθετεί τη μουσική εκτός του συστήματος των τεχνών αυτονομώντας την υπόστασή της, την ίδια στιγμή που εντάσσει το σύνολο των στοιχείων της σε κάτι ευρύτερο, με τη βούληση στην ίδια μεταφυσική ρίζα θεωρώντας ότι η ιδεατή μορφή του κόσμου αναπαράγεται μέσω της μουσικής χωρίς όμως η δεύτερη να τον μιμείται.⁹

Τέλος παρούσα είναι και η φαινομενολογική παράδοση που έλκει την καταγωγή της από τον Edmund Husserl (1859–1938).¹⁰ Γίνεται λόγος για καταγωγή καθώς άμεση συνεισφορά του Husserl στην αισθητική δεν υπάρχει παρά μόνο μέσω των επιγόνων φαινομενολόγων και υπαρξιστών. Ο ίδιος προσπάθησε να δημιουργήσει μια επιστήμη των αρχών όλων των άλλων επιστημών καθώς και την αναγωγή των πάντων στο μη περαιτέρω αναγώγιμο (Κωβαίος, 1987:182). Εκ των επιγόνων, ο Maurice Merleau-Ponty (1908–1961), με έντονα ποιητικό λόγο εντός της φιλοσοφίας του δεν διαχωρίζει υποκείμενο και αντικείμενο χωρίς ωστόσο να σχετίζεται άμεσα με τις αντίστοιχες θέσεις του Theodor Adorno και της Σχολής της Φρανκφούρτης σχετικά με τη μουσική όπως υποστήριζαν κάποιοι (Cascardi, 2010:32). Παρόμοιες θέσεις εκφράστηκαν στον 20ό αιώνα από φιλοσόφους όπως ο Roman Ingarden (1893–1970), ο οποίος ανήκει στην Πολωνική φαινομενολογι-

8 Η Langer ήδη από τον τίτλο δείχνει την τάση για μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς τη μουσική καθώς το “Key” είναι το «κλειδί», αλλά παραπέμπει ταυτόχρονα στο “Key signature” δηλαδή τον μουσικό οπλισμό.

9 Ο Max Horkheimer γράφει σχετικά ότι ο Schopenhauer όχι απλά συνδέει στη φιλοσοφία του την ιδέα της απαισιοδοξίας, αλλά υποστηρίζει τον κατ’ ανάγκη απαισιόδοξο χαρακτήρα κάθε κριτικής

10 Η φαινομενολογία συχνά συγχέεται με το φαινομεναλισμό, ίσως γιατί στον πυρήνα και των δύο θεωρήσεων βρίσκονται τα φαινόμενα. Ωστόσο το φαινόμενο για τους φαινομεναλιστές είναι αμορφοποίητο στις αισθήσεις μας, ενώ για τους φαινομενολόγους θεωρείται ήδη μορφοποιημένο και ταξινομημένο όταν γίνεται αντιληπτό. Οι φαινομενολογικές δηλωτικές προτάσεις δεν είναι ούτε εμπειρικές (καθώς δεν υπάρχει τρόπος αποκάλυπτης αισθητηριακής παρατήρησης), αλλά ενορατικής παρατήρησης και αναφέρονται στην ουσία.

κή σχολή. Ο Ingarden υλοποίησε το αισθητικό πρόγραμμα της φαινομενολογίας σύμφωνα με το οποίο κάθε είδος αντικείμενου βρίσκεται σε συστοιχία με ένα συγκεκριμένο είδος απόβλεψης, δηλαδή με μια συγκεκριμένη κατεύθυνση της συνείδησης ως όρου του υπερβατικού (Husserl, 1985:55). Σχετικά με τη μουσική επισήμανε ότι το μουσικό έργο τέχνης διαφοροποιείται από τα εικαστικά κατά χώρο και χρόνο, ωστόσο το γεγονός ότι δεν αποτελεί πραγματικό αντικείμενο δεν το καθιστά αυτόχρονα ιδεατό (Τσέτσος, 2012:122). Το μουσικό έργο παραμένει αντικείμενο αλλά με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Ο φιλόσοφος το ονόμασε αποβλεπτικό, δηλαδή οντολογικά ετερόνυμο (εξαρτημένο από το υποκείμενο), αλλά συγκροτούμενο επί ενός οντολογικά αυτόνομου αντικείμενου. Υπό το πρίσμα της ολιστικής θεώρησης του Husserl η ιδέα μπορεί να επεκταθεί για κάθε τέχνη ωστόσο στη μουσική η μη υποχρεωτικά υλική υπόσταση αναφέρει ένα άλλο πρόβλημα το οποίο παρέμεινε εκκρεμές.

III. Theodor Adorno

Είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, στην έκταση που επιτρέπει η παρούσα δημοσίευση, την *απαρχή* καθώς και τα σημεία-σταθμούς που διαμόρφωσαν την αισθητική και τις σχέσεις έλξης ή άπωσης με την επιστήμη και το σώμα της φιλοσοφίας. Μετά τον Kant και τον Hegel, όπως φάνηκε, κάθε θεωρία, θεώρηση ή στάση για την αισθητική και κατ' επέκταση για τη μουσική περνούσε υποχρεωτικά από το φίλτρο των δύο αυτών προγραμμάτων. Είδαμε ακόμη ότι παρά τον μάλλον αμίχχανο και αμφίθυμο ρόλο που επιφύλαξε στη μουσική η στάση της φιλοσοφίας (στο βαθμό που την αντιλαμβάνοταν), ως τον 20ό αιώνα, το ίδιο το μέσο αντιστεκόταν σθεναρά. Η ιδιοσυγκρασία της μουσικής και οι αρχές της ήταν αδύνατο να παραγκωνιστούν. Πέρα από τον Schopenhauer και την Langer που από τελείως διαφορετικούς αφετηριακούς άξονες και με διαφορετικές επιδιώξεις έδειξαν την αξία της τέχνης αυτής, στο σύνολο της αισθητικής οι περισσότεροι δεν είχαν τη γνωστική σκευή για να τα αντιληφθούν ή έστω για να υποστηρίξουν εντελώς θεωρητικά μια τέτοια θέση.

Ο 20ός αιώνας υπήρξε ένας από τους πλέον «τυκνούς» σε θέματα που άπτονταν της επιστήμης και της κατασκευής θεωριών. Η Σχολή της Φρανκφούρτης και οι μελέτες των μελών της αποτέλεσε ένα από τα πλέον ολοκληρωμένα προγράμματα στην ιστορία της φιλοσοφίας. Η Σχολή ευτύχησε να έχει στις τάξεις της μεταξύ άλλων έναν φιλόσοφο που γνώριζε άριστα μουσική. Ο Theodor Adorno (1903 – 1969), αφού διήλθε κριτικά τον Kant και τον Hegel, ενίσχυσε εν πολλοίς μερικές αδρές σκέψεις του δεύτερου σχετικά με την προώθηση της μουσικής στο προσκήνιο ως φέρουσας έναν πλήρη αισθητικό κάναβο και άξονα αναφοράς στο σύνολο της αισθητικής

Η Εγελιανή ιστορικότητα μεταπλάθεται στο πρόγραμμα του Adorno σε ιστορική τάση του μουσικού υλικού και η αισθητική λογική και μεσολάβηση για την οποία γίνεται λόγος στο ημιτελές έργο *Φιλοσοφία της Νέας Μουσικής* (σχετικά με το Beethoven) έχουν καταγωγή από την Εγελιανή «Λογική της Έννοιας». Ο Adorno όμως δεν δημιουργεί μια ολοκληρωτική (όπως αναφέρεται από πολλούς), ούτε ανεδαφική (όπως αναφέρεται από κάποιους άλλους), ούτε φυσικά άνευ αιτιολόγησης ρήξη με το παρελθόν. Η *Αισθητική Θεωρία* έχει ως ορμητήριο ιδεών τη *Φιλοσοφία της Μουσικής*. Σε αυτήν είναι ξεκάθαρο το σύγχρονο αίτημα για σαφή διαφοροποίηση από την παραδοσιακή αισθητική σε ζητήματα που αφορούν κυρίως την ουσία, το ύφος και τη μεθοδολογία και προσέγγισης. Ο 20ός αιώνας έδειξε ωρίς και μάλλον πιο πειστικά από κάθε άλλον ότι η φιλοσοφία δεν είναι ένα σταθερό και αμετακίνητο σημείο αναφοράς, οι συντεταγμένες του οποίου αποτελούν τα ακλόνητα μέτρα και σταθμά για την επιβεβαίωση της θέσης των πιθανών δορυφόρων της ή των τεχνών ή επιστημών που τροφοδοτούνται από τις ιδέες ή τη μεθοδολογία της.

Σχετικά με τον Kant, ο Adorno σε κάθε ευκαιρία επισημαίνει την εικόνα του αδιάτρητου σε πολλά πεδία της επιστήμης με τα οποία ασχολήθηκε. Τέτοιες θέσεις επαναφέρουν τη διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου απέναντι στην οποία ο Adorno και η Σχολή της Φρανκφούρτης αντιστάθηκαν σθεναρά. Για τον Adorno οι δυσκολίες σχετικά με την ερμηνεία των χαρακτηριστικών και των ιδιοτήτων του κόσμου της μουσικής είναι προσπελάσιμες. Αντίθετα, θέσεις περί αδιόρατων χαρακτηριστικών εκφρασμένες με αυτό τον τρόπο οδηγούν ξανά στην καθολική κυριαρχία του αποπροσανατολισμού και στρέφονται κατά του ίδιου του υποκειμένου. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι συνίσταται μια μόνιμη εγκόλπωση των μαθηματικών στην τέχνη, όπως προτάσσει ο Διαφωτισμός, ούτε όμως και άκρατη «ελευθερία» η οποία καταλήγει μέσω άλλης οδού σε ένα νέο «επιστημονικό φασισμό». Η υποκειμενική δυναμική και η εκπραγμέτευση δύνανται να συνυπάρχουν ως πόλοι μίας κοινής συγκρότησης όπως στη δωδεκάφθογγη τεχνική: Υποκειμενικοποίηση και αντικειμενικοποίηση συνυπάρχουν (Adorno, 2012:219).

Στο έργο του Hegel υποφώσκει νοερά η έννοια της αυτονομίας, η οποία λαμβάνει σάρκα και οστά περισσότερο χάρη στα εν γένει χαρακτηριστικά της τέχνης αυτής και λιγότερο εξαρτώμενη από οποιαδήποτε άλλα στοιχεία. Πρόκειται λοιπόν για την ιδέα της άρρηκτης σχέσης και της διατήρησής της πέρα και διακριτά από κάθε άλλου τύπου εξέλιξη. Ο Adorno όπως και ο Hegel δεν οδηγείται όμως σε κανένα σημείο στην ιδέα: “Η τέχνη για την τέχνη”, καθώς: “Ο σκοπός της τέχνης όμως είναι να απομακρύνει τόσο το περιεχόμενο όσο και τον τρόπο εμφάνισής του από το καθημερινό και να εξάγει από το εσωτερικό μέσο της πνευματικής δραστηριότητας μόνο το καθ’ αυτό και δι’ αυτό έλλογο στην αληθινή του εξωτερική μορφή” (Adorno, 1997a:343).

Αναφέρθηκε προηγουμένως ως παράδειγμα ο όρος «Θέμα». Ο όρος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εμφανίζεται στον Hegel, για τον οποίο (καθώς έχει ως πεδίο αναφοράς κυρίως την εκκλησιαστική και τη φωνητική μουσική) λειτουργεί και παρουσιάζεται στο πρόγραμμά του ως ολόκληρη ενότητα που περιλαμβάνει συχνά κάτι ευρύτερο από αυτό που ορίζει η μουσική ορολογία. Αυτή η ανοιχτή στο υλικό και τη χρήση του οπτική πολύ αργότερα υιοθετήθηκε στη μουσική ανάλυση ως ανάλυση «Θεματικών Περιοχών», καθώς μετά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα οι μουσικοί όροι ακολούθησαν τις επιταγές και τα χαρακτηριστικά όπως διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο αυτή. Το αρμονικό γίνεσθαι αναλύεται (σε μια ομολογουμένως αρκετά σχηματοποιημένη και συστηματοποιημένη αναγωγή) από τον Hegel σε μια αντιστοίχιση της τρίφωνης συγχορδίας (τη σύμφωνη και τις αντιθέσεις και συγκρούσεις της), ως μια ολότητα διαμεσολαβημένων διαφορών και αρμονικότητας της κίνησης αλλά και ως την υποκειμενικότητα της έννοιας από τον εαυτό της στο αντίθετο και τη συμφιλίωση. Η ιδέα υιοθετείται μερικώς από τον Adorno στην προσπάθεια ερμηνείας του Beethoven στη *Φιλοσοφία της μουσικής*. Ωστόσο ο Adorno δεν εμμένει όπως ο Hegel στο χωρισμό της εμπειρικής μορφής του έργου από την ιδεατή μορφή του περιεχομένου του αλλά απεναντίας κάνει λόγο για “Εμμενείς μουσικές έννοιες”, παραπέμποντας σε μια μουσική μορφή η οποία προσεγγίζει την αφηρημένη εννοιακότητα εγγενώς κι όχι τη συμβολική σχέση της μορφής σε σχέση με την έννοια. Έτσι χρησιμοποιεί εργαλειακά όρους όπως η θέση, η ταυτότητα, η ομοιότητα, η αντίφαση του όλου και του μέρους,

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στον Theodor Adorno και την *Αισθητική θεωρία* πρέπει να επισημανθούν τρία στοιχεία: Το πρώτο είναι ότι κάθε περιεχόμενη σε αυτήν θέση ή θεώρηση έρχεται σε αντίθεση με τα παραδομένα, αποτελεί άμεσο αντεπιχείρημα προς τη θέση αυτή με σαφή αναφορά. Το δεύτερο είναι ότι το όλο του φιλοσοφικό και κατ’ επέκταση αισθητικό πρόγραμμα έχει ως υπόβαθρο κυρίως τη μουσική υποδεικνύοντας τις σχέσεις και φέρνοντας ξανά και ηχηρά στο προσκήνιο τα χαρακτηριστικά αυτής της τέχνης ως σημείο αναφοράς του συνόλου της αισθητικής. Τέλος, εντός της *Αισθητικής θεωρίας* περιέχονται μια σειρά από χαρακτηριστικά τα οποία θα μπορούσαν άριστα να λειτουργήσουν ως κανόνες¹¹ εξακτινόμενοι σε κάθε τέχνη και προερχόμενοι από τη μουσική. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής:

- Το έργο τέχνης μπορεί να εκφράσει κάτι με ακρίβεια.
- Το έργο τέχνης θέτει προγραμματικά την ενότητά του. Στέκεται απέναντι στην κακή φυσικότητα του τυχαίου και του χαώδους.
- Τα ελαττώματα των έργων νομιμοποιούνται από το συνεπές όλον.

11 Η αναφορά είναι καταχρηστική, καθώς μια τέτοια χρήση θα ερχόταν σε αντίθεση με τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά του φιλοσοφικού προγράμματος της Σχολής της Φρανκφούρτης.

• Ο βαθμός άρθρωσης ενός έργου είναι στοιχείο ποιότητας. Άρθρωση είναι η διάσωση των πολλών εντός του ενός.

• Η τέχνη μπορεί να είναι αληθινή, όταν η προσοχή της δεν διασπάται από τη χρονική συγκυρία μέσα στην οποία παράγεται και στα μέσα που χρησιμοποιεί. Πρέπει να χρησιμοποιεί τα αντικειμενικά κριτήρια που έχει αποφασίσει ότι είναι τα μέσα και τα υλικά της.

Συμπεράσματα

Η μουσική τοποθετήθηκε από την αρχή της μελέτης της στον ουδό μεταξύ επιστήμης και τέχνης. Κάτι ανάλογο συνέβη και στην ίδια τη φιλοσοφία όπως και στην αισθητική με άλλους φυσικά όρους και με διαφορετικό τρόπο. Η κομψότητα που επιδιώκουν τα μαθηματικά συχνά μπορεί να παρομοιαστεί νόμιμα με την εγκυρότητα που επιζητεί από την επιστήμη η φιλοσοφία και κατά προέκταση η αισθητική. Υπό αυτό το πρίσμα η μουσική φάνηκε ως ιδεατό παράδειγμα ελέγχου και των δύο πεδίων, καθώς τα αποτελέσματα δικαιώνουν αυτή την τάση σε όποιο χρονικό σημείο της ιστορίας η μελέτη ακολούθησε αυτό το σκεπτικό. Η ανατολή του 21ου αιώνα και οι συζεύξεις των τεχνών σε κάθε επίπεδο συγκλίνουν προς αυτό το συμπέρασμα. Η εισαγωγή ανώτερων μαθηματικών σε συνέχεια της εμπειρικής αναζήτησης των φυσικών του 19ου αιώνα στη μουσική επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό αυτή την άποψη, καθώς καταρρίπτουν ή αποδέχονται πειραματικά μοντέλα, ωστόσο σε κάθε περίπτωση δείχνουν ότι η εξακρίνωση συμπερασμάτων που έχουν προκύψει από την τέχνη της μουσικής προς άλλες μορφές τέχνης μπορεί να αποτελεί ένα επιστημονικά έγκυρο και αισθητικά πλήρες αποτύπωμα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Adorno T. (1967). *Bach defended against his devotees*, London: Spearman.
- Adorno T. (1997). *Aesthetic Theory*, University of Minnesota Press.
- Adorno T. (2006). *Philosophy of New Music*, Minneapolis, University of Minnesota.
- Carroll N. (2000). *Theories of art today*, London, The University of Wisconsin Press.
- Schelling F. (1989). *The philosophy of art*, University of Minnesota.
- Adorno T. (2000). *Αισθητική θεωρία*, Μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Adorno T., – Horkheimer M. (1996). *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα, Νήσος.
- Gombrich E.H. (1998) *Το χρονικό της τέχνης*, Μτφρ. Λ. Κασδάγλη, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.
- Hanslick Ed. (2003). *Για το ωραίο στη μουσική*, Μτφρ. Μ. Τσέτσου, Αθήνα, Εξάντας.

- Hegel G.W.F. (2002). *Η αισθητική της μουσικής*, Μτφρ. Μ. Τσέτσου, Αθήνα, Εστία.
- Langer S. (1957), *Philosophy in a New Key*, 3rd Ed, Harvard University Press.
- Jimenez M., (2014). *Τι είναι η αισθητική*; Μτφρ. Μ. Καρρά., Επιμ. Γ. Ράπτη, Αθήνα, Νεφέλη.
- Αριστοτέλης. (1999). *Περί Ποιητικής*, Μτφρ. Ι Συκουτρή, Αθήνα.
- Αριστόξενος – Κλεωνίδης – Ανώνυμος, (2005). *Τέχνη μουσικής*, Μτφρ. Ν. Ξανθούλη, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Κωβαίος Κ. (1987). *Η γραμματική του αισθητικού λόγου*, Αθήνα, Ε.Κ.Π.Α.
- Πλάτωνας, (1962). *Πολιτεία*, Μτφρ. Ι. Ν Γρυπάρη, Αθήνα, Πάπυρος.
- Τόμπρας Σ. (1998). *Μουσική και σημειολογία*, Αθήνα, Γκοβόστη.
- Τσέτσος Μ. (2004). *Βούληση και ήχος, Η μεταφυσική της μουσικής στη φιλοσοφία του Σοπενχάουερ*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Τσέτσος Μ. (2012) (α). *Η μουσική στη νεότερη φιλοσοφία – Από τον Καντ στον Αντόρνο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Τσέτσος Μ. (2012) (β). *Στοιχεία και περιβάλλοντα της μουσικής*, Αθήνα, Fagotto.

Άρθρα - Διατριβές

- Adorno T. (1996) (d). Μουσική και γλώσσα: ένα απόσπασμα, *Πλανόδιον*, Τ. 23, Μτφρ. Φ. Τερζάκης.
- Λέκκας Δ. (1995). Η μαθηματική θεωρία της μουσικής, Δ.Δ. στο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μπαλτζής Αλ. (1992). Η κοινωνική και ιστορική φύση της μουσικής συνείδησης ως είδους καλλιτεχνικής συνείδησης, Δ.Δ. στο, Ακαδημία Επιστημών Σόφιας.
- Περιστερής Φ., (2015). Το ήθος στη μουσική και η εξακτίνωσή του στην ηθική των εικαστικών τεχνών, στο *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο «Αισθητική και Ηθική»*, Σ.Γ.Τ.Κ.Σ, Υπό δημοσίευση.
- Τάτλα Ελ. (2005). Ο πολεμικός χαρακτήρας της σύγχρονης τέχνης ως μέσο διαφύλαξης των αρχών της δημοκρατίας, στο *Φιλοσοφία, ανταγωνιστικότητα και αγαθός βίος*, Ιωνία.
- Ράπτη Γ. (2000). Η αυτονομία του έργου τέχνης κατά τον Theodor Adorno και τον Πλάτωνα, στον τόμο *Ελληνική Φιλοσοφία και Καλές τέχνες*, Ιωνία.
- Φράγκου – Ψυχοπαίδη Ολυμπία, Theodor Wiesengrund Adorno, (1903 – 1969): εκατό χρόνια από τη γέννησή του (2003), στο *Μουσικολογία*, Τ. 17.

Abstract

Since antiquity, music and its relationship to science and art have constituted excellent fields of reference and common convergent resultant, stemming from the two “environments” and their mutual dynamic correlations. The chronicle of Aesthetics, as specifically approached by the ways in which it defines and is defined by music, demonstrates a most clear point: if one is to set aside the difficulties and dissents of the art of music towards traditional theoretical models stemming from the pictorial arts, there is a new essence and lasting value attained through a properly idiomatic study of Aesthetics from a musical point of view, applicable and indeed already applied with considerable success in driving towards inferences that are both valid and precious to the sum total of all the arts.

Ο Φίλιππος Περιστέρης σπούδασε Κλασική Σύνθεση και Σύνθεση για το θέατρο και τον κινηματογράφο με υποτροφία. Είναι πτυχιούχος Πολιτισμολογίας (Ε.Α.Π., 2007), κάτοχος μεταπτυχιακού στην Αρχιτεκτονική (Ε.Μ.Π., 2010) και Υποψήφιος Δρ. της Σ.Ε.Μ.Φ.Ε (Α.Κ.Ε.Δ) του Ε.Μ.Π. από το 2012.

Η επίδραση των ερευνητικών υποδομών στη σύγκλιση των ερευνών προκαθορισμένου και ευέλικτου σχεδίου

Γιάννης Κάλλας, Απόστολος Λιναρδής, Δήμητρα Κονδύλη

Περίληψη

Η μεθοδολογία των ερευνών προκαθορισμένου σχεδίου αναπτύχθηκε αρχικά κάτω από την κυριαρχία του θετικισμού, ενώ η έρευνα ευέλικτου σχεδίου σε πλήρη αντιπαλότητα με αυτήν. Η μεθοδολογία των ερευνών προκαθορισμένου σχεδίου συγκροτήθηκε ως διαδικασία δικαιολόγησης συγκεκριμένων ερευνητικών υποθέσεων, ενώ η δεύτερη ως διαδικασία ανακάλυψης νέων θεωριών και νέων εμπειρικών περιγραφών. Οι δύο μεθοδολογίες δεν διέφεραν απλώς μεταξύ τους, αλλά στόχευαν και σε διαφορετικά φαινόμενα. Η επιτυχία που εμφάνιζε η καθεμία στην περιγραφή των φαινομένων που εξέταζε δεν επέτρεψε σε καμία από τις δύο να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά. Η υποχώρηση του θετικισμού δημιούργησε τις προϋποθέσεις για αναθεώρηση και για μεγαλύτερη σύγκλιση των δύο μεθοδολογιών. Παράλληλα, η υιοθέτηση ενός νέου μεθοδολογικού υποδείγματος που ονομάστηκε διφασικό, το οποίο προϋποθέτει την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών, συνεισέφερε επίσης στην περαιτέρω σύγκλιση των δύο μεθοδολογιών.

Εισαγωγή

Η μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας αναφέρεται στην ιδιαίτερη διαδικασία που οργανώνει την εμπειρική παρατήρηση στις κοινωνικές επιστήμες. Το πρόβλημα της μεθοδολογίας της εμπειρικής έρευνας αντιμετωπίζεται από δύο διακριτές κατηγορίες προσεγγίσεων: από αυτές που έχουν ως στόχο την επαλήθευση κάποιας

θεωρίας και από αυτές που έχουν ως στόχο την παραγωγή νέας θεωρίας (Robson, 2007, σ. 73). Η πρώτη κατηγορία βασίστηκε κυρίως σε μια μεθοδολογία η οποία αναπτύχθηκε αρχικά κάτω από την κυριαρχία του θετικισμού και συγκροτήθηκε ως διαδικασία δικαιολόγησης συγκεκριμένων ερευνητικών υποθέσεων. Η δεύτερη κατηγορία προσεγγίσεων βασίστηκε σε μια πιο «ποιοτική» μεθοδολογία, που αξιοποιήθηκε κυρίως ως διαδικασία ανακάλυψης νέων θεωριών και νέων εμπειρικών περιγραφών. Οι δύο μεθοδολογίες δεν διαφέρουν μεταξύ τους μόνο ως προς τις επιστημολογικές παραδοχές στις οποίες βασίζονται, αλλά και διότι εμφανίζουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στην περιγραφή και ανάλυση φαινομένων διαφορετικού τύπου. Η επιτυχία που εμφανίζει η καθεμία στην περιγραφή των φαινομένων που εξετάζει δεν επέτρεψε σε καμία από τις δύο να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά. Η υποχώρηση του θετικισμού δημιούργησε τις προϋποθέσεις για αναθεώρηση και για μεγαλύτερη σύγκλιση των δύο μεθοδολογιών. Για την πραγματική ωστόσο σύγκλισή τους οι προϋποθέσεις αυτές δεν επαρκούν. Είναι απαραίτητο να αλλάξουν και οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις πάνω στις οποίες αναπτύχθηκαν οι δύο μεθοδολογικές προσεγγίσεις ως ασύμβατα μεταξύ τους μεθοδολογικά πλαίσια. Οι προϋποθέσεις που πρέπει να αλλάξουν είναι οι ακόλουθες:

1. Η υιοθέτηση ενός επικοινωνιακού ορθολογισμού βασισμένου στην κυκλοφορία γραπτών κειμένων (εντύπων ή χειρογράφων).
2. Η αυτοτελής οργάνωση της έρευνας σε αυτόνομα ερευνητικά έργα.
3. Η πλήρης διάκριση των διαδικασιών δικαιολόγησης και ανακάλυψης που υποστηρίζονται από τελείως διαφορετικές μεθόδους.

Η υποχώρηση του θετικισμού επιτρέπει σήμερα την απόρριψη της τρίτης προϋπόθεσης, αφού τόσο η δικαιολόγηση όσο και η ανακάλυψη μπορούν να θεωρηθούν ως επιστημονικές διαδικασίες, ενώ η πληροφορική τεχνολογία παρέχει τα μέσα για την υπέρβαση των δύο άλλων προϋποθέσεων στην πράξη, επιτρέποντας την ανάπτυξη ενός νέου επικοινωνιακού ορθολογισμού που υποστηρίζει τη δημιουργία ευρύτερων ερευνητικών προγραμμάτων, τα οποία συγκροτούνται από περισσότερα από ένα ερευνητικά έργα. Η αλλαγή ωστόσο των επικοινωνιακών προϋποθέσεων του κυρίαρχου μεθοδολογικού υποδείγματος απαιτεί την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τις κοινωνικές επιστήμες, που θα στηρίζουν τον νέο επικοινωνιακό ορθολογισμό. Η σύζευξη των ανεξάρτητων ερευνητικών έργων, που συγκροτούν ένα ερευνητικό πρόγραμμα, δεν διασφαλίζεται με την απλή ανταλλαγή τεκμηρίων (κειμένων, δεδομένων κ.λπ.) αλλά με την ολοκλήρωση αυτών των τεκμηρίων και των ερευνητικών διαδικασιών που τα παράγουν. Η ανάπτυξη των ερευνητικών υποδομών ενισχύει τις δυνατότητες δευτερογενούς επεξεργασίας των διαθέσιμων δεδομένων και τεκμηρίων, και αυξάνει σημαντικά τη δυνατότητα της ολοκλήρωσης των ερευνητικών τεκμηρίων.

Ο θετικισμός και η ερμηνευτική προσέγγιση

Ο θετικισμός είναι η προσέγγιση που κυριάρχησε για μεγάλο διάστημα στη φιλοσοφία της επιστήμης. Ο θετικισμός, που έχει τις ρίζες του στην εμπειριστική παράδοση, αποτέλεσε σημείο διαμάχης και για τις κοινωνικές επιστήμες. Οι βασικότερες παραδοχές του θετικισμού είναι οι ακόλουθες [Brown, 1993]:

1. Η εμπειρία είναι θεωρητικά ουδέτερη.
2. Η θεωρία είναι εμπειρικά ουδέτερη και επικυρώνεται εμπειρικά.
3. Η λογική ανάλυση της έγκυρης γνώσης βασίζεται στα μαθηματικά.
4. Η δικαιολόγηση διακρίνεται από την ανακάλυψη, η οποία δεν αφορά την επιστήμη.

Η θετικιστική προσέγγιση στις κοινωνικές επιστήμες οδήγησε στην ανάπτυξη μιας πιο «ποσοτικής» μεθοδολογίας για την εμπειρική έρευνα βασισμένης στην παρατήρηση πληθυσμών, που οργάνωνε τις έρευνες ως έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου.

Στον αντίποδα του θετικισμού και ως κριτική σε αυτόν αναπτύχθηκε η ερμηνευτική προσέγγιση που βασίστηκε στις ακόλουθες παραδοχές:

1. Φυσικές και κοινωνικές επιστήμες δεν μοιράζονται κοινές μεθόδους, εφ' όσον αντιμετωπίζουν διαφορετικού τύπου φαινόμενα.
2. Σκοπός της έρευνας είναι η διατύπωση γενικών κανόνων, που διέπουν την κοινωνική ζωή.
3. Η κοινωνική πραγματικότητα κατασκευάζεται από τα υποκείμενα, μέσα από τα νοήματα που αποδίδουν στην ανθρώπινη συμπεριφορά.
4. Ο εξωτερικός κόσμος αντικειμενοποιείται, καθώς προσλαμβάνεται και κατασκευάζεται με κοινά συστήματα τυποποίησης, δεδομένα για τα μέλη μιας κοινότητας.

Η ερμηνευτική προσέγγιση στήριξε την ανάπτυξη μιας πιο «ποιοτικής» μεθοδολογίας, που συγκροτήθηκε γύρω από ένα μεθοδολογικό πλαίσιο, το οποίο οργανώνει τις έρευνες ως έρευνες ευέλικτου σχεδίου.

Η διάκριση δικαιολόγησης - ανακάλυψης

Μία βασική θέση του θετικισμού, που πηγάζει ως αναγκαία συνέπεια από την οπτική του για τον ορθολογισμό, είναι η διάκριση ανάμεσα στο πλαίσιο δικαιολόγησης και στο πλαίσιο ανακάλυψης. Η διάκριση αυτή στηρίζεται στη θέση ότι ο φιλόσοφος ασχολείται μόνο με λογικά ζητήματα, και τέτοια ζητήματα προκύπτουν μόνο αφού έχει διατυπωθεί μια επιστημονική θεωρία. Το πώς ένας επιστή-

μονας συλλαμβάνει μια θεωρία δεν ενδιαφέρει τον ειδικό της Λογικής, ακόμη και αν έχει ενδιαφέρον για τον κοινωνιολόγο ή τον ψυχολόγο. Ο Popper (1959, σ. 31) για παράδειγμα ισχυρίζεται ότι:

«Το αρχικό στάδιο, η πράξη της σύλληψης ή της εφεύρεσης μιας θεωρίας, δεν μου φαίνεται ότι χρειάζεται λογική ανάλυση, ούτε ότι την επιδέχεται ... Συνεπώς θα κρίνω αυστηρά τη διαδικασία σύλληψης μιας νέας ιδέας και τις μεθόδους και τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τη λογική της εξέταση. Σε ό,τι αφορά δε το έργο της λογικής της γνώσης, θα προχωρήσω με βάση την παραδοχή ότι αυτή συνίσταται αποκλειστικά στην έρευνα για τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται σε εκείνες τις συστηματικές δοκιμασίες, στις οποίες πρέπει να υποβληθεί η νέα ιδέα αν πρόκειται να αντιμετωπισθεί σοβαρά η προοπτική της υιοθέτησής της».

Τα επιχειρήματα ενάντια στη δυνατότητα μίας λογικής της ανακάλυψης κατευθύνονται προς την παραδοσιακή ιδέα μιας επαγωγικής λογικής, που θα μας επέτρεπε να συναγάγουμε επιστημονικούς νόμους και θεωρίες από σύνολα παρατηρησιακών προτάσεων. Ο Hempel (1966, σ. 14) γράφει:

« Η επαγωγή γίνεται μερικές φορές αντιληπτή ως μέθοδος, η οποία οδηγεί με τη βοήθεια μηχανικά εφαρμόσιμων κανόνων, από παρατηρούμενα γεγονότα σε αντίστοιχες γενικές αρχές. Σε αυτήν την περίπτωση, οι κανόνες της επαγωγικής συναγωγής θα παρείχαν αποτελεσματικούς κανόνες για την επιστημονική ανακάλυψη, και η επαγωγή θα αποτελούσε μια μηχανική διαδικασία ανάλογη προς τη γνώριμη ρουτίνα του πολλαπλασιασμού ακεραίων, που οδηγεί με έναν πεπερασμένο αριθμό προκαθορισμένων και μηχανικά διατυπώσιμων βημάτων στο αντίστοιχο γινόμενο. Στην πραγματικότητα όμως, καμιά τέτοια μηχανική διαδικασία δεν είναι διαθέσιμη προς το παρόν. Διαφορετικά το πολυσυζητημένο αίτημα για την αιτία του καρκίνου, για παράδειγμα, δύσκολα θα παρέμενε άλυτο μέχρι σήμερα. Ούτε μπορεί να αναμένεται ποτέ η ανακάλυψη μιας τέτοιας διαδικασίας».

Το επιχείρημα του Hempel ευσταθεί ωστόσο, μόνο αν δεχθούμε, όπως κάνει ο θετικισμός, ότι η λογική αποτελείται από ένα σύνολο μηχανικών κανόνων. Σε αυτήν την περίπτωση ασχολούμαστε με καθαρά λογικές δραστηριότητες μόνο κατά τη διαδικασία ελέγχου των αποδείξεων, και επομένως δεν υπάρχει λογική της ανακάλυψης. Όπως παρατηρεί ο Brown, (1993) η άποψη αυτή βασίζεται σε μια παράξενη έννοια της ορθολογικότητας. Για τον Brown, είναι οι αποφάσεις που μπορούν να ληφθούν με την εφαρμογή αλγορίθμων, που συνιστούν παραδειγματικές περιπτώσεις καταστάσεων, στις οποίες δεν απαιτείται ορθολογικότητα. Χρειαζόμαστε την ορθολογικότητα σε εκείνες ακριβώς τις περιπτώσεις που απαιτούν μία απόφα-

ση ή μια νέα ιδέα που δεν μπορεί να υπαγορευθεί από μηχανικούς κανόνες.

Νεώτερες επιστημολογικές προσεγγίσεις ωστόσο δεν ταυτίζουν τη λογική με μία μηχανική διαδικασία, και επομένως αποδέχονται ότι τόσο η δικαιολόγηση όσο και η ανακάλυψη αποτελούν επιστημονικές διαδικασίες [2]. Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις, η έρευνα διεξάγεται με τους όρους μιας θεωρίας, η οποία οδηγεί συχνά σε προβλήματα, δηλαδή σε σύγκρουση μεταξύ παρατήρησης και θεωρίας. Σε αυτή την περίπτωση γίνονται προτάσεις επί μέρους διορθώσεων, που διασώζουν το υπόλοιπο της θεωρίας, ή νέων παρατηρήσεων που βασίζονται σε πρόσθετες υποθέσεις. Κάποιες από αυτές τις υποθέσεις είναι δυνατόν να έχουν προταθεί και στο παρελθόν, και να έχουν απορριφθεί στο πλαίσιο της ίδιας παράδοσης. Η εμμονή σε μια παλαιότερη υπόθεση και η καλύτερη εμπειρική περιγραφή της μπορεί να οδηγήσει επίσης σε ανατροπές.

Στις κοινωνικές επιστήμες, η διάκριση μεταξύ δικαιολόγησης και ανακάλυψης αντικατοπτρίζεται στη διάκριση των μεθοδολογικών προσεγγίσεων σε ποσοτικές και ποιοτικές. Αυτή η διάκριση, που σήμερα σταδιακά εγκαταλείπεται (Van Meter, 1994. Robson, 2007), συσκοτίζει τα πράγματα αντί να τα ξεκαθαρίζει, εφ' όσον όλες οι μέθοδοι περιέχουν αναγκαστικά τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά στοιχεία. Εναλλακτικά προτάθηκε ο διαχωρισμός των μεθοδολογικών προσεγγίσεων σε προσεγγίσεις ευέλικτου σχεδίου και σε προσεγγίσεις προκαθορισμένου σχεδίου που αντιστοιχούν καλύτερα στο διαχωρισμό μεταξύ ανακάλυψης και δικαιολόγησης (Robson, 2007).

Ο θετικισμός στις κοινωνικές επιστήμες βασίστηκε στη θεωρητική παραδοχή, ότι η κοινωνική πραγματικότητα υπάρχει ανεξάρτητα από την αναπαράσταση που έχει ο κάθε άνθρωπος για αυτήν, και επομένως μπορεί να μελετηθεί με τις ίδιες μεθόδους που χρησιμοποιούνται και στις φυσικές επιστήμες. Η επιτυχία της στατιστικής μεθοδολογίας στην περιγραφή και την ανάλυση μιας σειράς κοινωνικών φαινομένων οδήγησε στην υιοθέτηση μιας μεθοδολογίας προκαθορισμένου σχεδίου βασισμένης σε συγκεκριμένες προϋποθέσεις (Anastas J.W, Mc Donald M.L., 1994). Έτσι οι μέθοδοι προκαθορισμένου σχεδίου οργανώθηκαν αρχικά ως πλαίσιο δικαιολόγησης με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

1. Έχουν ως στόχο τον έλεγχο ερευνητικών υποθέσεων που διατυπώνονται με τη μορφή προτάσεων και όχι αφηγήσεων.
2. Ακολουθούν την παραγωγική μέθοδο.
3. Βασίζονται σε ένα προκαθορισμένο ερευνητικό σχέδιο.
4. Αντιμετωπίζουν σταθερά φαινόμενα που είναι δυνατόν να περιγραφούν τυπικά και τα οποία περιγράφουν τη συμπεριφορά πληθυσμών.

Η έμφαση στη διασφάλιση της αξιοπιστίας, και η υπερβολική σημασία που δίνει το πλαίσιο δικαιολόγησης στις μαθηματικές τεχνικές για τον έλεγχο των

υποθέσεων, συνδέεται στη θετικιστική προσέγγιση με την παραμέληση της διαδικασίας παραγωγής των ενδεδειγμένων για τη διερεύνηση του συγκεκριμένου ζητήματος υποθέσεων, εφ' όσον η διαδικασία της ανακάλυψης δεν θεωρείται μέρος της επιστημονικής διαδικασίας.

Οι μεγαλύτερες δυσκολίες που συνάντησε ο θετικισμός στις κοινωνικές επιστήμες σχετίζονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κοινωνικών φαινομένων. Τα κοινωνικά φαινόμενα, σε αντίθεση με τα φυσικά, είναι κοινωνικά κατασκευασμένα. Αναδύονται μέσα από τη δράση των ανθρώπων και γι' αυτό είναι πιο ευμετάβλητα τόσο χρονικά, όσο και χωρικά από τα φυσικά φαινόμενα. Αυτή η «αστάθεια» των κοινωνικών φαινομένων καθώς και η εξάρτησή τους από την ανθρώπινη δράση δημιούργησαν προβληματισμό, γύρω από το αν οι φυσικές και οι κοινωνικές επιστήμες είναι δυνατόν να μοιράζονται τις ίδιες μεθόδους, όπως προέβλεπε ο θετικισμός. Υπάρχουν ωστόσο θεωρητικές προσεγγίσεις που αναγνωρίζουν ότι ο θεσμικός κόσμος, ακόμη και αν είναι κοινωνικό δημιούργημα, βιώνεται ως αντικειμενική πραγματικότητα, και ότι το άτομο δεν μπορεί να κατανοήσει τους θεσμούς μέσω ενδοσκόπησης, αλλά χρειάζεται να «βγει έξω» και να μάθει για αυτούς, όπως ακριβώς πρέπει να κάνει για να μάθει τη φύση (Berger P.L., Luckmann T., 2003). Αυτές οι προσεγγίσεις επέτρεψαν την επιτυχή εφαρμογή της μεθοδολογίας προκαθορισμένου σχεδίου, παρά τις αρχικές θετικιστικές της προϋποθέσεις σε μια σειρά από κοινωνικά φαινόμενα.

Ξεκινώντας από την αντίθετη θέση, ότι δηλαδή οι φυσικές και οι κοινωνικές επιστήμες αντιμετωπίζουν διαφορετικού τύπου φαινόμενα και επομένως δεν μοιράζονται κοινές μεθόδους, οργανώθηκε στο πλαίσιο της ερμηνευτικής παράδοσης μια μεθοδολογία, που ονομάστηκε μεθοδολογία ευέλικτου σχεδίου (Anastas J.W, Mc Donald M.L., 1994) και η οποία στόχευσε από την αρχή στην περιγραφή και την κατανόηση νέων φαινομένων και στην παραγωγή νέων θεωριών. Εφ' όσον η κοινωνική πραγματικότητα είναι κοινωνική κατασκευή, η εμπειρική έρευνα πρέπει να αντιμετωπίσει με συστηματικό τρόπο το πρόβλημα της περιγραφής νέων κοινωνικών φαινομένων που αναδύονται μέσα από την κοινωνική δράση. Έτσι, αναπτύχθηκε μια εναλλακτική λογική, η οποία αντιλαμβάνεται την κοινωνική πραγματικότητα όχι ως αντικειμενικά δεδομένα, αλλά ως κοινωνικά συγκροτημένα μέσω νοηματοδοτήσεων των δρώντων ανθρώπων (Τσιώλης Γ., 2006, σ. 48). Η μεθοδολογία ευέλικτου σχεδίου οργανώθηκε επομένως ως πλαίσιο ανακάλυψης, και σε αναγκαστική σε ένα βαθμό αντιπαλότητα με τη θετικιστική επιστημολογία, εφ' όσον αυτή δεν αποδέχεται την ανακάλυψη ως επιστημονική διαδικασία. Η διαδικασία που προβλέπει η συγκροτημένη ως πλαίσιο ανακάλυψης μεθοδολογία ευέλικτου σχεδίου (Anastas J.W, Mc Donald M.L., 1994), παρόλο που παρουσιάζει, εκ πρώτης όψεως, μικρό βαθμό τυποποίησης, εμφανίζει ωστόσο ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά (Mason J., 2003). Αυτά είναι:

1. Η στόχευση στην παραγωγή γενικεύσεων.
2. Η προσπάθεια απάντησης σε νοητικούς γρίφους μέσα από τη συγκρότηση ενός αριθμού από περιγραφές γεγονότων σε συνεκτική σειρά, που αναφέρεται σε κάποιο φαινόμενο (π.χ. σειρά από συνεντεύξεις). (Για τη σημασία της συγκρότησης σειρών βλ. De Certeau M., 1983. [Furet. F, 1981).
3. Ο σχεδιασμός των ερευνών με βάση ένα ευέλικτο σχέδιο, που προσδιορίζεται από την ανάγκη παραγωγής θεωρίας με τη βοήθεια εμπειρικών γενικεύσεων.
4. Ο ποιοτικός χαρακτήρας των δεδομένων και των μεθόδων ανάλυσής τους. (Σημειώνουμε ωστόσο ότι ο ποιοτικός χαρακτήρας των δεδομένων είναι μάλλον το αποτέλεσμα της υιοθέτησης ενός μεθοδολογικού πλαισίου ανακάλυψης, παρά η αιτία. Γι' αυτό και η διάκριση των μεθόδων σε ποιοτικές και ποσοτικές είναι εντελώς αυθαίρετη και εμπειρική, και για αυτό υιοθετήσαμε τη διάκριση των ερευνών σε έρευνες προκαθορισμένου και σε έρευνες ευέλικτου σχεδίου.)
5. Η αντιμετώπιση φαινομένων που εντάσσονται κυρίως στην ερμηνευτική προσέγγιση.

Οι διαφορές των ερευνών προκαθορισμένου και ευέλικτου σχεδίου

Όπως παρατηρεί ο Robson (2007, σ. 475) οι διερευνητικές προσεγγίσεις είναι κεντρικής σημασίας για το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας ευέλικτου σχεδίου, ενώ ο βαθμός του προκαθορισμού του σχεδίου και των προεπιλεγμένων αποφάσεων για τις πιθανές αναλύσεις που απαιτούνται σε μια έρευνα προκαθορισμένου σχεδίου σημαίνει ότι το κύριο έργο αυτών των ερευνών είναι επιβεβαιωτικό. Θα εξετάσουμε λοιπόν στη συνέχεια ορισμένες διαφορές που παρουσιάζουν οι έρευνες προκαθορισμένου και οι έρευνες ευέλικτου σχεδίου, ως πλαίσια δικαιολόγησης και ανακάλυψης αντίστοιχα. Η πιο σημαντική διαφορά τους είναι βεβαίως ως προς το σκοπό. Σκοπός ενός πλαισίου δικαιολόγησης είναι ο έλεγχος συγκεκριμένων υποθέσεων, που πηγάζουν από μία προϋπάρχουσα θεωρία και μια τυπική περιγραφή των φαινομένων, ενώ σκοπός ενός πλαισίου ανακάλυψης είναι η ανακάλυψη νέας θεωρίας και η τυπική περιγραφή νέων φαινομένων μέσα από εμπειρικές γενικεύσεις. Σύμφωνα με την αρχή της ανοικτότητας (Τσιώλης, 2006) που διέπει τη λογική της ανακάλυψης ο ερευνητής δεν μπορεί να συγκροτεί προκαταβολικά το αντικείμενο της έρευνάς του, προτού δηλαδή μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα νοηματοδοτούν τα προς διερεύνηση φαινόμενα, εφόσον δεν στοχεύει στον έλεγχο προδιατυπωμένων υποθέσεων αλλά στην ανακάλυψη και το μετασχηματισμό κατηγοριών και υποθέσεων που ανακύπτουν

από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού. Ένα πλαίσιο ανακάλυψης βασίζεται σε μια υποθετική λογική που υποστηρίζει ότι οι νέες επιστημονικές ιδέες γεννιούνται από το συνδυασμό παλαιών γνώσεων και νέων εμπειρικών δεδομένων. Όπως παρατηρεί ο Τσιώλης (2006, σ. 50):

«Ο σχεδιασμός της έρευνας, η συλλογή του υλικού κατά την επιτόπια έρευνα και η ανάλυση του υλικού δεν μπορούν να ιδωθούν ως τρεις διακριτές αλληλοδιαδεχόμενες φάσεις, αλλά ως αλληλεξαρτώμενες διαδικασίες, που τροφοδοτεί η μια την άλλη. Συνεπώς, η συγκεκριμενοποίηση των ερωτημάτων της έρευνας, η επιλογή των περιπτώσεων και η ανάπτυξη των εννοιολογικών κατηγοριών και υποθέσεων δεν αποφασίζεται αμετάκλητα από την αρχή, αλλά προσδιορίζεται και επαναπροσδιορίζεται στην πορεία της έρευνας. Η επεξεργασία του υλικού εμπνέεται από τις θεωρητικές προκατανοήσεις του αναλυτή, αλλά και τις μετασχηματίζει. Επίσης καθοδηγεί την επιλογή των επόμενων περιπτώσεων στη βάση θεωρητικών κριτηρίων, τα οποία προκύπτουν σταδιακά από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού, που έχει συλλεχθεί ως εκείνη τη στιγμή. Η συλλογή νέων περιπτώσεων περατώνεται όταν επέλθει ο θεωρητικός κορεσμός, όταν δηλαδή οι πρόσθετες περιπτώσεις παύουν να εμπλουτίζουν τις υπάρχουσες εννοιολογικές κατηγορίες» (βλέπε και σχήμα 2).

Το πλαίσιο ανακάλυψης αποτελεί, όπως και το πλαίσιο δικαιολόγησης, προσπάθεια απάντησης σε νοητικούς γρίφους η οποία βασίζεται στην εμπειρική παρατήρηση, δηλαδή στη συγκρότηση μιας σειράς από περιγραφές γεγονότων (π.χ. σειρά από συνεντεύξεις). Ωστόσο το πλαίσιο ανακάλυψης διαφέρει από το πλαίσιο δικαιολόγησης, επειδή το δεύτερο έχει ως κύριο στόχο την παραγωγή δεδομένων με τη βοήθεια μιας προϋπάρχουσας τυπικής περιγραφής των εξεταζόμενων φαινομένων που εκφράζεται από μια σειρά μεταδεδομένων (μεταβλητών), ενώ το πρώτο στοχεύει ακριβώς στην παραγωγή αυτών των μεταδεδομένων μέσα από την ελεύθερη συλλογή πληροφοριών. Η παραγωγή δεδομένων στο πλαίσιο ανακάλυψης είναι απλώς ένα μέσον για την επίτευξη του στόχου. Τα δεδομένα δεν είναι το κύριο ερευνητικό προϊόν. Είναι περισσότερο ένα παραπροϊόν. Το κύριο προϊόν του πλαισίου ανακάλυψης είναι τα μεταδεδομένα, δηλαδή εκείνα τα δεδομένα που τυποποιούν και περιγράφουν τα εξεταζόμενα φαινόμενα.

Η διαδικασία της ανακάλυψης δίνει, όπως είναι επόμενο, μεγαλύτερη έμφαση στην επικοινωνιακή διάσταση στο στάδιο συλλογής των δεδομένων παρά στη διαδικασία της δικαιολόγησης. Όπως επισημαίνει η Α. Λυδάκη (2003, σ. 168):

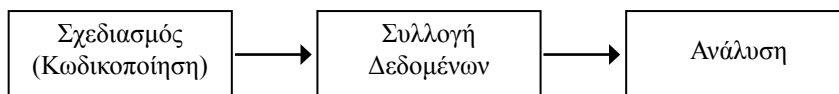
«Το υποκείμενο όμως αυτό είναι ένα πρόσωπο με σκέψη, με δικά του νοήματα και δράση, που δεν αντίκειται, αλλά αντιτάσσεται, και η δυνατότητα εκφοράς λό-

γου και η μεταβίβαση μηνυμάτων, δηλούμενων και λανθανόντων ενυπάρχει στην ερευνητική διαδικασία. Ανάμεσα στα δύο υποκείμενα –ερευνητή και υποκείμενο της έρευνας– αναπτύσσεται επικοινωνία και αλληλεπίδραση, που είναι καθοριστική και καταλυτική για τη διενέργεια της μελέτης».

Λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, η εφαρμογή του πλαισίου δικαιολόγησης συνδέθηκε περισσότερο με δομικές και δομολειτουργικές προσεγγίσεις, ενώ η εφαρμογή του πλαισίου ανακάλυψης συνδέθηκε με την ερμηνευτική κοινωνιολογία. Η ερμηνευτική προσέγγιση ασχολήθηκε με την περιγραφή και ανάλυση κυρίως άγνωστων στην ερευνητική κοινότητα φαινομένων, που δεν ήταν επομένως εύκολο να περιγραφούν τυπικά εκ των προτέρων. Ο μικρός βαθμός τυποποίησης των περιγραφών των φαινομένων αφήνει μικρότερα περιθώρια μαθηματικής επεξεργασίας. Έτσι, τα δεδομένα που παράγονται σε αυτό το πλαίσιο έχουν περισσότερο «ποιοτικό» χαρακτήρα (γι' αυτό οι μέθοδοι παραγωγής τους ονομάστηκαν ποιοτικές και τα παραγόμενα δεδομένα ποιοτικά). Ωστόσο, το γεγονός ότι το πλαίσιο ανακάλυψης δεν δίνει προτεραιότητα στη μαθηματική επεξεργασία των δεδομένων, δεν πρέπει να μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα μαθηματικά δεν έχουν θέση σε ένα πλαίσιο ανακάλυψης.

Το μονοφασικό μεθοδολογικό υπόδειγμα

Παρά τις διαφορές τους, τα δύο μεθοδολογικά πλαίσια χρησιμοποιήθηκαν από την ερευνητική κοινότητα σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματικά. Αυτό έγινε για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος λόγος ήταν ότι κάθε ένα από αυτά εμφανίζει μεγαλύτερη επιτυχία στην περιγραφή και ανάλυση διαφορετικού τύπου φαινομένων. Το πλαίσιο προκαθορισμένου σχεδίου είναι κατάλληλο για την παρατήρηση κοινωνικών φαινομένων που υπερβαίνουν τις ατομικές διαφορές και προσδιορίζουν πρότυπα και διαδικασίες που μπορούν να συνδεθούν με κοινωνικές δομές και ομαδικά ή οργανωσιακά χαρακτηριστικά, ενώ παρουσιάζει δυσκολίες στο να συλλάβει τις λεπτές διακρίσεις και την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τις οποίες το πλαίσιο εφέλικτου σχεδίου αντιμετωπίζει με πολύ μεγαλύτερη επιτυχία (Robson, 2007, σ. 116). Με την παρατήρηση διαφορετικού τύπου φαινομένων σχετίζονταν άλλωστε και οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις στις οποίες στηρίχθηκαν κυρίως οι δύο μεθοδολογίες, και γι' αυτό οι έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου συνδέθηκαν περισσότερο με τον δομισμό και τον δομολειτουργισμό, ενώ οι έρευνες εφέλικτου σχεδίου με τη φαινομενολογία, την εθνομεθοδολογία και τη θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων. Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι τα δύο πλαίσια έχουν διαφορετική στόχευση. Οι μέθοδοι εφέλικτου σχεδίου στόχευσαν στην παραγωγή θεωρίας ή εμπειρικών γενικεύσεων, ενώ οι μέθοδοι προκαθορι-

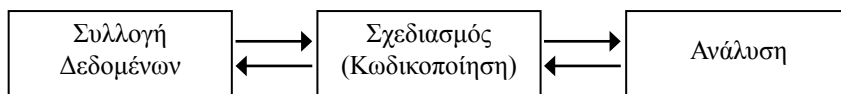

Σχήμα 1: Το πλαίσιο δικαιολόγησης στο μονοφασικό υπόδειγμα.

σμένου σχεδίου στη διερεύνηση μιας συγκεκριμένης αναπαράστασης της κοινωνικής πραγματικότητας κυρίως μέσα από τον εμπειρικό έλεγχο υποθέσεων.

Ακριβώς λόγω της συμπληρωματικότητας στη χρήση των δύο πλαισίων, αυτά είναι δυνατόν να γίνουν κατανοητά ως στοιχεία ενός ενιαίου μεθοδολογικού υποδείγματος, το οποίο ονομάστηκε μονοφασικό (Κάλλας, 2008). Για να αντιληφθούμε καλύτερα το μονοφασικό υπόδειγμα ως υπόδειγμα που περιλαμβάνει και τα δύο επί μέρους μεθοδολογικά πλαίσια θα πρέπει να περιγράψουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του και να διαπιστώσουμε ότι αυτά είναι κοινά τόσο για τις έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου όσο και για τις έρευνες ευέλικτου σχεδίου. Το μονοφασικό υπόδειγμα παρουσιάζει λοιπόν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

1. Η εμπειρική έρευνα, ευέλικτου ή προκαθορισμένου σχεδίου, οργανώνεται μέσα από εντελώς αυτόνομα ερευνητικά έργα.
2. Η οργάνωση της επικοινωνίας ανάμεσα στους ερευνητές στηρίζεται στην παραγωγή και τη διαχείριση γραπτών τεκμηρίων που παράγονται μέσα από τα επί μέρους ερευνητικά έργα (παραγωγή συνόλων δεδομένων, κειμένων και μεταδεδομένων) και που αρχειοθετούνται εκ των υστέρων με στόχο την καλύτερη διαχείρισή τους (παραγωγή μεταδεδομένων).
3. Η έρευνα προκαθορισμένου σχεδίου (δικαιολόγηση) διακρίνεται αυστηρά από την έρευνα ευέλικτου σχεδίου (ανακάλυψη) και συνήθως οι δύο διαδικασίες δεν αναμειγνύονται.
4. Η διαδικασία της εμπειρικής έρευνας προβλέπει, και για τα δύο πλαίσια που συγκροτούν το μονοφασικό υπόδειγμα, τρία βασικά στάδια: το σχεδιασμό ενός σχήματος δεδομένων που επιτρέπει την κωδικοποίησή τους (είτε εκ των προτέρων, είτε εκ των υστέρων), τη συλλογή δεδομένων και την ανάλυση των δεδομένων. Τα στάδια αυτά στα οποία διακρίνεται η εμπειρική έρευνα οργανώνονται με διαφορετική σειρά στο πλαίσιο δικαιολόγησης και στο πλαίσιο ανακάλυψης. Τα σχήματα 1 και 2 παρουσιάζουν τα στάδια της εμπειρικής έρευνας, όπως εμφανίζονται αντίστοιχα στο πλαίσιο δικαιολόγησης και στο πλαίσιο ανακάλυψης.

Σχήμα 2: Το πλαίσιο ανακάλυψης στο μονοφασικό υπόδειγμα.

Η δυνατότητα σύζευξης δικαιολόγησης και ανακάλυψης

Οι εξελίξεις στη φιλοσοφία της επιστήμης μετά τη δεκαετία του 1960 έθεσαν σε αμφισβήτηση το θετικιστικό υπόδειγμα που κυριαρχούσε μέχρι τότε (βλ. Kuhn, 1981. Feyerabend, 1983. Lakatos, 1986). Οι νεώτερες επιστημολογικές προσεγγίσεις υποστήριζαν θέσεις που αμφισβητούν πλήρως το θετικιστικό υπόδειγμα, όπως οι ακόλουθες:

1. Δεν υπάρχει αναμφισβήτητη θεμελίωση για την επιστήμη, ούτε αναμφισβήτητα γεγονότα.
2. Τόσο η δικαιολόγηση, όσο και η ανακάλυψη αποτελούν επιστημονικές διαδικασίες.
3. Οι θεωρίες δεν υφίστανται ως ανεξάρτητες οντότητες, αλλά ως συμπλέγματα θεωριών, τα οποία είναι μάλιστα ιεραρχημένα.

Η εγκατάλειψη του θετικισμού άνοιξε, σε επιστημολογικό επίπεδο, το δρόμο για τη σύγκλιση ανάμεσα στα πλαίσια ανακάλυψης και δικαιολόγησης. Εφ' όσον τόσο η δικαιολόγηση, όσο και η ανακάλυψη, αναγνωρίστηκαν ως επιστημονικές διαδικασίες, δεν συνέτρεχαν πλέον λόγοι που να απαγορεύουν το συνδυασμό τους στο πλαίσιο της ίδιας εμπειρικής έρευνας. Η δικαιολόγηση και η ανακάλυψη έπαψαν να αποτελούν μεθοδολογικά πλαίσια που ανήκουν σε αντίπαλες επιστημολογικές προσεγγίσεις, και ήταν πλέον δυνατόν να αναγνωριστούν και να συνυπάρχουν χωρίς πρόβλημα ως συμπληρωματικά πλαίσια που ανήκουν στο ίδιο μεθοδολογικό υπόδειγμα, το μονοφασικό. Αυτό δεν ήταν ωστόσο αρκετό για να συγκλίνουν και μεθοδολογικά τα δύο πλαίσια τα οποία είχαν σχεδιασθεί ως ασύμβατα μεθοδολογικά πλαίσια κάτω από το μονοφασικό μεθοδολογικό υπόδειγμα. Για να γίνει κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο να αλλάξει το κυρίαρχο μεθοδολογικό υπόδειγμα (το μονοφασικό) που προέβλεπε την οργάνωση της έρευνας μέσα από εντελώς διακριτά ερευνητικά έργα, τα οποία συνέχισαν να οργανώνονται είτε ως πλαίσια ανακάλυψης είτε ως πλαίσια δικαιολόγησης. Για να ανατραπεί το μονοφασικό υπόδειγμα χρειαζόταν ένας νέος επικοινωνιακός ορθολογισμός που να οργανώνει την επικοινωνία όχι στη βάση της απλής ανταλλαγής έτοιμων ερευνητικών προϊόντων (τεκμηρίων), αλλά στη βάση της κοινής πρόσβασης σε δεδομένα και πληροφορίες σε όλες τις φάσεις της έρευνας.

Η σύγχρονη πληροφορική τεχνολογία και οι δυνατότητες που παρέχει για την ανάπτυξη ενός νέου επικοινωνιακού ορθολογισμού υπήρξε βεβαίως αναγκαία συνθήκη για την αλλαγή του μεθοδολογικού υποδείγματος, όχι όμως και ικανή. Για να αλλάξει το μεθοδολογικό υπόδειγμα χρειάζονταν δύο ακόμη προϋποθέσεις. Αυτές ήταν η ανάπτυξη της συγκριτικής έρευνας και των υποδομών. Η παγκοσμιοποίηση και η Ευρωπαϊκή ενοποίηση δημιούργησαν νέες ερευνητικές ανάγκες, ενώ η ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών με τη βοήθεια της πληροφορικής τεχνολογίας επέτρεψε τη συστηματική συσσώρευση δεδομένων και τη διάχυσή τους σε ολόκληρη την ερευνητική κοινότητα. Ως αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων, αναπτύχθηκε μια νέα ερευνητική πρακτική, η δευτερογενής ανάλυση των ήδη διαθέσιμων δεδομένων, η οποία ενίσχυσε τις δυνατότητες της συγκριτικής έρευνας. Ωστόσο, οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις του μονοφασικού υποδείγματος δημιούργησαν φραγμούς στην περαιτέρω ανάπτυξη της δευτερογενούς ανάλυσης και της συγκριτικής έρευνας. Έτσι, γύρω από τη διαρκή ανάπτυξη των ερευνητικών υποδομών άρχισε να αναπτύσσεται προβληματισμός για ένα νέο μεθοδολογικό υπόδειγμα (OECD, 2000. Κάλλας, 2008).

Το διφασικό υπόδειγμα

Το νέο υπόδειγμα, το οποίο ονομάστηκε διφασικό (Κάλλας, 2008), δημιουργήσε και τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις για τη σύζευξη δικαιολόγησης και ανακάλυψης. Το διφασικό υπόδειγμα παρουσιάζει τα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά:

1. Η οργάνωση της έρευνας δεν γίνεται πλέον στο πλαίσιο εντελώς αυτόνομων μεταξύ τους ερευνητικών έργων, αλλά στο πλαίσιο ερευνητικών έργων που εντάσσονται σε ευρύτερα ερευνητικά προγράμματα (για την έννοια του ερευνητικού προγράμματος βλέπε Lakatos, 1986). Τα επί μέρους ερευνητικά έργα που εντάσσονται στο ίδιο ερευνητικό πρόγραμμα μοιράζονται έννοιες, όρους, δεδομένα και κυρίως μεταδεδομένα.
2. Η ανάπτυξη των ερευνητικών προγραμμάτων γίνεται γύρω από σταθερά φαινόμενα, στα οποία αναφέρονται όλα τα επί μέρους ερευνητικά έργα που εντάσσονται στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα.
3. Η σύζευξη δικαιολόγησης και ανακάλυψης δεν επιτυγχάνεται επομένως στο επίπεδο του μεμονωμένου ερευνητικού έργου, το οποίο συνεχίζει συνήθως να οργανώνεται είτε ως πλαίσιο δικαιολόγησης είτε ως πλαίσιο ανακάλυψης, αλλά στο επίπεδο του ερευνητικού προγράμματος.
4. Η παραγωγή, διαχείριση και διάχυση των τεκμηρίων όλων των ερευνητικών έργων ενός ερευνητικού προγράμματος βασίζεται σε έναν διαφορετικό επικοινωνιακό ορθολογισμό, στηριγμένο σε ερευνητικές υποδομές, ο οποίος

επιτρέπει αφενός το σχεδιασμό των επιμέρους έργων σε αναφορά με σταθερές τυπικές περιγραφές των κοινωνικών φαινομένων (σχήματα δεδομένων) πολλές από τις οποίες δεν παράγονται στο πλαίσιο του υπό σχεδίαση έργου και αφετέρου την ενιαία οργάνωση και τη συστηματική αλληλοσυσχέτιση των παραγόμενων στο σύνολο του προγράμματος τεκμηρίων.

5. Ακριβώς επειδή το διφασικό υπόδειγμα υποστηρίζει την ενιαία διαχείριση και επεξεργασία των τεκμηρίων που παράγονται σε διαφορετικά ερευνητικά έργα, η ανάλυση καθίσταται κατά βάση δευτερογενής και αυτονομείται από τη μεμονωμένη καταγραφή, δηλαδή τη διαδικασία παραγωγής επί μέρους τεκμηρίων. Έτσι η καταγραφή στο διφασικό υπόδειγμα διακρίνεται ως διαδικασία από την ανάλυση, ακόμη και όταν υλοποιούνται και οι δύο στο πλαίσιο του ίδιου ερευνητικού έργου.

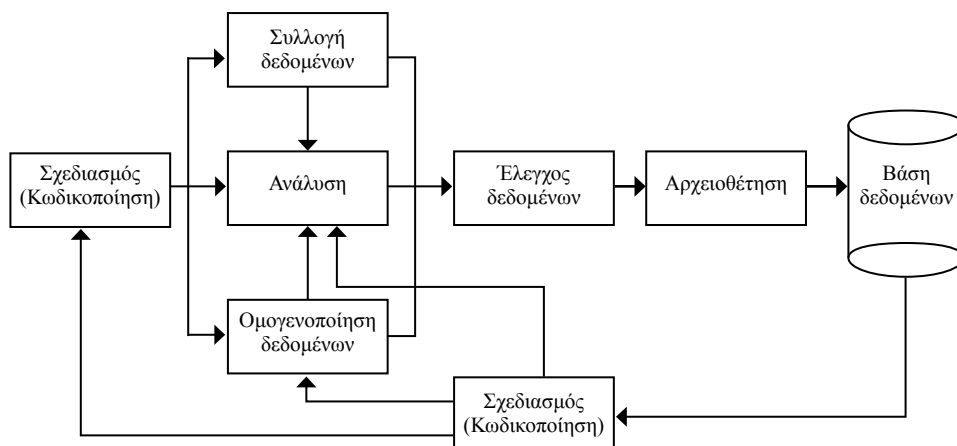
Το διφασικό υπόδειγμα και οι ερευνητικές υποδομές

Το διφασικό υπόδειγμα, επειδή βασίζεται στην ολοκλήρωση των επί μέρους ερευνητικών έργων σε ευρύτερα ερευνητικά προγράμματα, προϋποθέτει έναν επικοινωνιακό ορθολογισμό, που διασφαλίζει αυτή την ολοκλήρωση. Ένας τέτοιος ορθολογισμός δεν περιορίζεται μόνο στην οργάνωση της ανταλλαγής γραπτών τεκμηρίων ανάμεσα στα επιμέρους ερευνητικά έργα. Πρέπει να διασφαλίζει ταυτόχρονα τη συμβατότητα των τεκμηρίων ώστε να είναι δυνατή η ολοκλήρωσή τους κάτω από νέα εννοιολογικά σχήματα σε σειρές τεκμηρίων και η αξιοποίηση τους στη δευτερογενή ανάλυση. Στις έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου, αυτή η συμβατότητα των τεκμηρίων οδηγεί σε συμβατότητα των στοιχείων με βάση τα οποία συγκροτούνται τα τεκμήρια. Ωστόσο, για τη συγκρότηση των τεκμηρίων σε ολοκληρωμένες σειρές πρέπει να υπάρχει μια κοινή πραγματολογική βάση, η οποία θα αποτελεί μία κοινή αναφορά όλων των τεκμηρίων στο ίδιο κοινωνικό φαινόμενο. Για να διασφαλισθεί αυτή η αναφορά, πρέπει να είναι δυνατή η τυπική περιγραφή των κοινωνικών φαινομένων ανεξάρτητα από τα επιμέρους ερευνητικά έργα που τη χρησιμοποιούν. Η τυπική περιγραφή των φαινομένων είναι δυνατή μέσα από τη σύζευξη πολλών διαφορετικών ερευνητικών έργων, που εντάσσονται ωστόσο σε δύο βασικές διαδικασίες παραγωγής και ανάλυσης δεδομένων: μια διαδικασία αρχικής περιγραφής του φαινομένου βασισμένη στο πλαίσιο ανακάλυψης καθώς και μια διαδικασία ελέγχου και ενδεχομένως αναθεώρησης της τυπικής περιγραφής του φαινομένου μέσα από τη συστηματική του παρατήρηση με τη βοήθεια του πλαισίου δικαιολόγησης.

Ακριβώς επειδή ολόκληρη αυτή η διαδικασία υλοποιείται από ένα πλήθος διακριτών ερευνητικών έργων, απαιτείται ένας μηχανισμός ικανός να συνθέτει τα προϊόντα των επιμέρους ερευνητικών έργων. Ένας τέτοιος μηχανισμός που

υποστηρίζει τον απαιτούμενο για τη σύνθεση επικοινωνιακό ορθολογισμό προϋποθέτει την ύπαρξη ερευνητικών υποδομών και σταθερών διαδικασιών τεκμηρίωσης. Αυτή η νέα συνθετική διαδικασία ολοκλήρωσης των επί μέρους τεκμηρίων φέρνει σε αναγκαστική σύζευξη το βασισμένο σε μεθόδους ευέλικτου σχεδίου πλαίσιο ανακάλυψης, το οποίο χρησιμοποιείται για την αρχική περιγραφή ενός φαινομένου, και το βασισμένο σε μεθόδους προκαθορισμένου σχεδίου πλαίσιο δικαιολόγησης με βάση το οποίο το φαινόμενο παρατηρείται στη συνέχεια συστηματικά και ελέγχεται. Οι αντιφάσεις μάλιστα που θα αναδυθούν κατά τη διαδικασία ελέγχου μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως υλικό αναστοχασμού για τη βελτίωση της τυπικής περιγραφής του φαινομένου. Ο δεσμός, ο οποίος δημιουργείται ανάμεσα στα τεκμήρια που παράγονται στο πλαίσιο διαφορετικών έργων, ώστε αυτά να συγκροτηθούν σε σειρές, είναι ένα σώμα μεταδεδομένων που παράγεται αρχικά με τη βοήθεια έρευνας ευέλικτου σχεδίου και χρησιμοποιείται στη συνέχεια για τη διενέργεια ερευνών προκαθορισμένου σχεδίου μέσα από τα αποτελέσματα των οποίων αναθεωρείται, όταν χρειάζεται. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, τόσο το σώμα των τεκμηρίων όσο και το σώμα των μεταδεδομένων με βάση τα οποία τα τεκμήρια συγκροτούνται σε σειρές φαίνεται ότι αυτονομούνται από τα επί μέρους έργα με βάση τα οποία ενδεχομένως παράγονται και αποτελούν εμπειρικό υλικό που ανήκει σε ένα ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα. Τη συσσώρευση και τη διαχείριση αυτού του υλικού αναλαμβάνουν ερευνητικές υποδομές, οι οποίες υποστηρίζουν με εργαλεία, δεδομένα και μεταδεδομένα το σύνολο των ερευνητικών έργων που εντάσσονται στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η συγκρότηση του σώματος των μεταδεδομένων, στο οποίο στηρίζεται τόσο η τυπική περιγραφή των φαινομένων στα οποία εστιάζει ένα ερευνητικό πρόγραμμα όσο και η συγκρότηση των τεκμηρίων σε σειρές και η διαχείρισή τους, παύουν να είναι αποκλειστικά προϊόν ενός μόνου ερευνητικού έργου. Άλλωστε, για την παραγωγή νέων μεταδεδομένων ή την τροποποίησή τους, είναι απαραίτητη η προσφυγή σε ήδη διαθέσιμες τυπικές περιγραφές ανάλογων ή συγγενών φαινομένων. Αυτό είναι σημαντικό, τόσο για τις έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου όσο και για τις έρευνες ευέλικτου σχεδίου.

Η σύγκλιση των μεθόδων προκαθορισμένου και ευέλικτου σχεδίου, που επιτυγχάνεται στο πλαίσιο του διφασικού υποδείγματος με τη βοήθεια ερευνητικών υποδομών που παρέχουν τα εργαλεία ενιαίας παραγωγής και διαχείρισης των δεδομένων και των μεταδεδομένων σε ολόκληρη την ερευνητική κοινότητα, είναι πρωτίστως μεθοδολογική. Το σχήμα 3 παρουσιάζει διαγραμματικά τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας, όπως αυτή συγκροτείται σύμφωνα με το διφασικό μεθοδολογικό υπόδειγμα. Τα στάδια αυτά βασίζονται σε διαδικασίες, που εντάσσονται είτε σε ένα πλαίσιο ανακάλυψης (όπως πχ. το στάδιο σχεδιασμού), είτε σε ένα πλαίσιο δικαιολόγησης (όπως είναι συνήθως τα στάδια της ανάλυσης που

Σχήμα 3: Η σύζευξη ανακάλυψης και δικαιολόγησης στο διφασικό υπόδειγμα.

βασίζονται σε στατιστικές επεξεργασίες). Ορισμένα στάδια, όπως για παράδειγμα το στάδιο της συλλογής δεδομένων, είναι δυνατόν να εντάσσονται πότε σε ένα πλαίσιο ανακάλυψης (π.χ. συνεντεύξεις) και πότε σε ένα πλαίσιο δικαιολόγησης (π.χ. έρευνα με δομημένο ερωτηματολόγιο). Τα δεδομένα που διαχειρίζεται μια τέτοια υποδομή συγκροτούνται ως τεκμήρια που έχουν άλλοτε τη μορφή κειμένων και άλλοτε τη μορφή συνόλων δεδομένων. Η επεξεργασία των τεκμηρίων διαφέρει ανάλογα με τη μορφή τους, και η ερευνητική υποδομή διαθέτει ένα πλήθος διαφορετικών εργαλείων. Σημειώνεται ότι και κατά τις έρευνες ευέλικτου σχεδίου παράγονται τεκμήρια που έχουν τη μορφή συνόλων δεδομένων, όπως είναι για παράδειγμα οι κατηγορίες που δημιουργούνται για την ταξινόμηση και την ανάλυση των συνεντεύξεων. Αντίστοιχα και κατά τις έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου παράγονται τεκμήρια με μορφή κειμένου, όπως είναι οι αρχικές θεωρητικές περιγραφές και τα συμπεράσματα της έρευνας ή οι απαντήσεις σε ορισμένες ανοικτές ερωτήσεις. Μπορούμε επομένως να πούμε ότι τόσο οι έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου, όσο και οι έρευνες ευέλικτου σχεδίου τεκμηριώνονται με τη βοήθεια μιας σειράς τεκμηρίων που περιλαμβάνει τόσο κείμενα όσο και σύνολα δεδομένων (για το ζήτημα αυτό βλ. Kallas, 2005).

Συμπεράσματα

Η διαθέσιμη σήμερα πληροφορική τεχνολογία μας παρέχει τη δυνατότητα να αναπτύξουμε συστήματα ενιαίας διαχείρισης κειμένων και δεδομένων. Το υπερκείμενο είναι μια χαρακτηριστική μορφή τέτοιου συνδυασμού. Είναι ένα τεκμήριο που συνδυάζει κείμενα με δεδομένα που παρέχουν πληροφορίες για τα κείμενα αυτά.

Η βασική τεχνολογία για την ανάπτυξη μηχανισμών ενιαίας διαχείρισης κειμένων και δεδομένων είναι ήδη διαθέσιμη. Εκείνο που εμπόδιζε μέχρι σήμερα την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τις κοινωνικές επιστήμες ήταν η ανάπτυξη του κατάλληλου μεθοδολογικού υποδείγματος, του διφασικού. Το διφασικό υπόδειγμα είναι αυτό που μεταβάλλει τις διαδικασίες παραγωγής των τεκμηρίων και επομένως επιτρέπει τη σύζευξη των ερευνών ευέλικτου σχεδίου με τις έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου. Το διφασικό υπόδειγμα μπορεί μεν να ανταποκρίνεται σε αυτόν τον ρόλο, ωστόσο η εφαρμογή του θα προχωρήσει ταυτόχρονα με την ανάπτυξη των ερευνητικών υποδομών που θα το στηρίζουν.

Βιβλιογραφία

- Anastas J.W, Mc Donald M.L., (1994). *Research Design for Social Work and the Human Services*. New York: Lexington, New York, 1994.
- Berger P.L., Luckmann T. (2003)., *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Αθήνα: Νήσος, 2003.
- Brown H., (1993). *Αντίληψη, θεωρία και δέσμευση*. Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1993.
- De Certeau M., (1983). «Το ιστοριογραφικό έργο», στο Στο J. Le Goff, P. Nora. (Επιμ.), «Το Έργο της Ιστορίας» των J. Le Goff, P. Nora (εκδ.), Αθήνα: Ράππας, 1983.
- Feyerabend P. (1983)., *Ενάντια στη Μέθοδο. Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 1983.
- Furet F. (1981)., «Η ποσοτική ιστορία». Στο J. Le Goff, P. Nora. (Επιμ.), στο «Το Έργο της Ιστορίας» των J. Le Goff, P. Nora (εκδ.), Αθήνα, Ράππας, 1981.
- Hempel C. G. (1966)., *Philosophy of Natural Science*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966.
- Kallas J. (2005), “Methodology and empirical research documentation” στο J. Kallas J. (Ed.), “*The Node for Secondary Processing, a Comparative Research Infrastructure*” του J. Kallas (εκδ.), Athens: EKKE, Athens 2005.
- Kuhn T.S., (1981). *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 1981.
- Lakatos I., (1986). *Μεθοδολογία των Προγραμμάτων Επιστημονικής Έρευνας*. Αθήνα, Σύγχρονα Θέματα, 1986.
- Mason J. (2003)., *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- OECD: Social Sciences for a Digital World: Building Infrastructure for the Future Report on the OECD Ottawa Workshop on Social Sciences, Μάρτιος 2000.
- Popper K., (1959). *The logic of scientific discovery*. New York: Basic Books, 1959.

- Robson C., (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg, 2007.
- Van Meter, K. M. (1994)., «Sociological Methodology», *Bulletin de Methodologie Sociologique*, Μάρτιος 1994, No 42, σελ.72 – 94, 1994.
- Κάλλας Γ. , (2008). *Η πληροφορική τεχνολογία στην κοινωνική έρευνα. Το πρόβλημα των δεδομένων*. Αθήνα: ΕΚΚΕ – Νεφέλη, 2008.
- Λυδάκη Α. (2003)., *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2003.
- Τσιώλης Γ. (2006)., *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική έρευνα.*, Αθήνα: Κριτική, 2006.

Abstract

The research methodology of studies of fixed design was initially developed under the sovereignty of positivism while the studies of flexible design were developed in complete adversity to this. The research methodology of studies of fixed design was constituted as justification process of concrete research hypotheses, while the second one, as a process of discovery of new theories and new empirical descriptions. The two methodologies did not simply differ, but they also aimed to different social phenomena. The decline of positivism created the conditions for revision and for convergence between the two methodologies. In order the convergence to be achieved, it was essential to change the sovereign methodological model – the one phase pattern – that organized the research through completely autonomous research projects, either as projects of fixed design, or projects of flexible design. The one phase methodological pattern supports simple research infrastructures used for archiving of datasets, documents and metadata. Recent research needs require a new communication rationalism that will organize the communication based not on a simple exchange of research products (documents or datasets), but on a common access in data and metadata derived during all phases of a study. Researchers may have the possibility to conduct comparative research and secondary analysis, by having access to research infrastructures that are also providing access to comparable data. This methodological pattern which strengthens the possibilities for comparative research and secondary analysis is called two phase pattern, since it doesn't organize the empirical research in autonomous research projects but in broader research programs. This means that each research project has to share study components and documents through research infrastructures, and document studies probably based on already existing study components provided by other research projects, wherever possible. At the same time, the adoption of the new methodological pattern presupposes the enhancement of research infrastruc-

tures, contributed also in the further convergence of the two methodologies. These research infrastructures have to allow the documentation of different stages of the research process such as study design, data collection, data analysis etc. These stages are organized either as justification processes (fixed design) or discovery processes (flexible design), leading to the convergence of the two processes under the same research program.

Ο Γιάννης Κάλλας είναι Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ο Απόστολος Λιναρδής είναι ερευνητής με γνωστικό αντικείμενο «Ερευνητικές υποδομές: τεκμηρίωση και διαχείριση κοινωνικών δεδομένων» στο ΕΚΚΕ. Είναι μαθηματικός, κατέχει διδακτορικό δίπλωμα από το τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και μεταπτυχιακό δίπλωμα «Ειδίκευσης στην Στατιστική» από το τμήμα Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η Δήμητρα Κονδύλη είναι ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών του ΕΚΚΕ. Έχει σπουδάσει Κοινωνιολογία, Πολιτικές Επιστήμες και Ανθρωπολογία στη Γαλλία. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της επικεντρώνονται σε ζητήματα μεθοδολογίας και επικοινωνίας των ερευνητικών υποδομών, στις επιπτώσεις των ΤΠΕ στην εργασία και την εκπαίδευση και στη μετανάστευση με έμφαση στο φύλο.

Hannah Arendt: η αποδόμηση και ο μετασχηματισμός της διαλεκτικής υπό το πρίσμα ενός ηθικού επαναπροσδιορισμού του πολιτικού

Ευγενία Θανοπούλου

Το ζήτημα του ολοκληρωτισμού και ο αντιπολιτικός του χαρακτήρας συνιστά τον κεντρικό άξονα του αρεντικού πολιτικού στοχασμού. Η Hannah Arendt (1906-1975), ως πολιτειολόγος, στο πρώτο της έργο *Το ολοκληρωτικό σύστημα* (1951) αναζητά τις αιτίες του ολοκληρωτισμού ως καινοφανούς φαινομένου.¹ Ωστόσο, σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς, η συγγραφέας έρχεται αντιμέτωπη με ένα επιστημολογικό παράδοξο ή κενό, καθώς δεν επιχειρεί ή, ακόμη και αν το κάνει, δεν καταφέρνει να εντοπίσει τις αιτίες του εν λόγω φαινομένου. Έτσι, αναγκάζεται να στραφεί στην ανθρωπολογική φιλοσοφία.² Κατά τη γνώμη μου, στο σημείο αυτό τίθεται περισσότερο ζήτημα ερμηνευτικής προσέγγισης παρά επιστημολογικού αδιεξόδου.

---

1 Ο χαρακτηρισμός του ολοκληρωτισμού ως καινοφανούς φαινομένου σχετίζεται για την Arendt με τη δομή της εξουσίας, η οποία δεν μοιάζει με αυτή της τυραννίας ή της δικτατορίας. Όπως το περιέγραψε η ίδια, αυτή η μορφή εξουσίας έχει το σχήμα ενός κρεμμυδιού, το οποίο αποτελείται από πολλές στρώσεις στο κενό κέντρο του οποίου βρίσκεται ο ηγέτης. Στις άλλες περιπτώσεις η δομή της εξουσίας έχει το σχήμα της πυραμίδας με τον ηγέτη να βρίσκεται στην κορυφή. Young-Bruehl E., *Why Arendt matters*, Yale University Press, New Haven & London 2006, σ.38, 43.

2 Ενδεικτικά αναφέρω ότι σύμφωνα με τον Π. Βαλλιάνο το εγχείρημα της Arendt καταλήγει σε αδιέξοδο, καθώς αυτό που τελικά τίθεται προς κατανόηση δεν μπορεί εν τέλει να κατανοηθεί, ενώ σύμφωνα με τον P. Ricoeur η Arendt «εγκλωβίζεται» σε ταυτολογίες με αποτέλεσμα να αναγκαστεί δέκα χρόνια μετά να στραφεί από την πολιτική επιστήμη στην ανθρωπολογική φιλοσοφία. Βαλλιάνος Π., «Πολιτική κρίση εν κενώ: η περίπτωση της Hannah Arendt» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 103 (2008), σ. 61. Ricoeur P., «Η ανθρωπινή κατάσταση και η Hannah Arendt» στο *Λεβιάθαν*, μτφ. Φ. Σιατίστας, τχ. 13(1993), σ. 41.

Για την Arendt η άμυνα και η αντίσταση σε κάθε μορφή ολοκληρωτισμού και βίας συνίστανται στην κριτική σκέψη³, ενώ η στροφή που επιχειρεί στην ανθρωπιστική φιλοσοφία με αφετηρία το έργο της *Η ανθρώπινη κατάσταση* (1961) είναι δηλωτική της αντίληψής της ότι το «κακό» είναι αποτέλεσμα μιας άνευ περιεχομένου αυτο-καταναγκαστικής λογικής, η οποία τροφοδοτήθηκε από τη φιλοσοφία και από τη φιλοσοφία θα αναχαιτιστεί.⁴ Επομένως, ο στόχος της Arendt είναι διττός. Αφορά αφενός στην αποδόμηση των παραδοσιακών φιλοσοφικών συστημάτων και αξιών (συμπεριλαμβανομένων των επιστημών) υπό την επίδραση της νιτσεικής και χαϊντεγκεριανής σκέψης και αφετέρου στην οικοδόμηση μιας νέας πολιτικής επιστήμης, η οποία στη βάση ενός εννοιολογικού επαναπροσδιορισμού θα καταφέρει να δώσει μια ριζική λύση στο πρόβλημα του ολοκληρωτισμού και των προϋποθέσεων που το συγκροτούν ως σύστημα.

Ο πρώτος από τους δύο αυτούς στόχους έχει, κατά την άποψή μου, ήδη τεθεί σε εφαρμογή από την πρώτη έκδοση του έργου *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, καθώς η Arendt επιλέγει συνειδητά να αποδομήσει συστήματα σκέψης και εννοιών. Εκ των υστέρων, η ίδια παραδέχτηκε ότι η προσέγγισή της ήταν όντως ασυνήθιστη και ότι δεν κατάφερε να αποτυπώσει με ξεκάθαρο τρόπο αυτό που έκανε, ενώ στην αλληλογραφία της με τον Voegelin E. ομολόγησε πως αντιμετώπισε το εξής δίλημμα: «πώς θα μπορούσα να γράψω ιστορικά για κάτι –ολοκληρωτισμό– το οποίο δεν επιθυμώ να διατηρήσω, αλλά αντιθέτως αισθάνομαι υποχρεωμένη να διαλύσω;», εφόσον έργο της ιστοριογραφίας είναι η διατήρηση του παρελθόντος και η προστασία του από τη λήθη.⁵ Αυτή η ομολογία δικαιολογεί την έλλειψη ιστορικής εξήγησης, την αποσπασματικότητα καθώς και τη μετάβαση στην οντολογία.

Όταν, στην έκδοση του 1958 του εν λόγω βιβλίου, προστίθεται το τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Ιδεολογία και τρομοκρατία: ένας νέος τύπος καθεστώτος» ο αρεντικός στοχασμός έχει λάβει μια συγκεκριμένη μορφή. Σε αυτή την προσθήκη εξηγεί ουσιαστικά τους λόγους για τους οποίους δεν προσδιορίζει τις αιτίες του ολοκληρωτικού φαινομένου, κάνει οντολογικές αναφορές και επισημάνσεις, ενώ παράλληλα παραθέτει ένα μέρος της αντιμετώπισης του φαινομένου, το οποίο συνίσταται στην υπόσχεση ως τέλους της βίας και αρχής της ελευθερίας. Επιπλέον, στην καινούρια εισαγωγή της έκδοσης του 1966 κάνει πιο εμφαντικό το φαινομενικό μεθοδολογικό αδιέξοδο του εγχειρήματος, καθώς αναφέρει πως αυτό που κλή-

3 Άρεντ Χ., *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος – Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 16-17.

4 Κουζέλης Γ., «Η φιλοσοφία και το κακό», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 103 (2008), σ. 59.

5 Όπως αναφέρει η Μ. Canovan, το συγκεκριμένο έργο δεν ανήκει σε καμιά ακαδημαϊκή σχολή, ενώ σύμφωνα με την S. Benhabib δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ούτε της ιστορίας ούτε των κοινωνικών επιστημών. Επίσης, διαθέτει ένα ύφος πολιτικής δημοσιογραφίας, αλλά είναι πολύ φιλοσοφικό για να διαβαστεί από το ευρύ κοινό. Canovan M., *Hannah Arendt. A Reinterpretation of Her Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, σ. 17.

θηκαν να απαντήσουν οι ιστορικοί και οι πολιτικοί επιστήμονες μετά την ήττα του ναζισμού ήταν «Τι είχε συμβεί; Γιατί είχε συμβεί; Πώς είχε γίνει δυνατό ένα τέτοιο πράγμα;». ⁶ Ερώτημα, το οποίο η ίδια δεν είχε την πρόθεση να απαντήσει ποτέ.

Για την Arendt κάθε μορφή βίας και τρομοκρατίας που πηγάζει από τον ολοκληρωτισμό αποτελεί αιτία για την αποξένωση του ανθρώπου από τον κόσμο, η οποία με όρους πολιτικούς ταυτίζεται με το τέλος της εγκόσμιας ελευθερίας⁷, το τέλος του πολιτικού.⁸ Έτσι, επικεντρώνεται και σχεδιάζει την υπέρβαση του αδιεξόδου που έχει προκύψει επιδιώκοντας να δώσει τέλος στη βία, η οποία νοείται ως το τέλος του τέλους της πολιτικής και ως το τέλος του τέλους ως σκοπού.⁹ Εφόσον η ανθρώπινη πράξη λαμβάνει χώρα σε ένα πλέγμα σχέσεων εντός του οποίου επιδιώκονται πολλοί διαφορετικοί, ακόμη και αντιτιθέμενοι σκοποί, είναι γεγονός ότι σχεδόν ποτέ δεν πραγματώνεται ο αρχικός στόχος. Το τέλος μιας πράξης είναι απρόβλεπτο. Όταν οι πράξεις, τα συμβάντα γίνουν παρελθόν, τότε η ιστορία έρχεται μέσω της κατανοητής αφήγησης να τα εξηγήσει. Όμως, η ιστορία προσεγγίζει τα συμβάντα και αναζητά το νόημα μέσα από μια αλληλουχία, η οποία τη μεταβάλλει σε μια διαδικασία που εγκαθιδρύει τη λογική τελεολογία της πράξης.¹⁰

Αυτή η τελεολογική μεθοδολογική προσέγγιση, κατά την Arendt, οδηγεί τον A. Tocqueville στην αντίληψη ότι από τότε που «το παρελθόν έπαυσε να ρίχνει το φως του πάνω στο μέλλον το ανθρώπινο πνεύμα περιπλανάται στο σκοτάδι». Κάτω από αυτή την οπτική η Arendt πιστεύει πως η έμφαση που δόθηκε στους νεότερους χρόνους στην ιστορία έναντι της πολιτικής επιστήμης απαξίωσε την πολιτική, ενώ «για ένα νέο κόσμο είναι απαραίτητη μια νέα πολιτική επιστήμη».¹¹

6 Arendt H., Το ολοκληρωτικό σύστημα, Ευρύαλος, μτφ. Γ. Λάμψα, Αθήνα 1988, σ. 8.

7 Η ελευθερία στην οποία αναφέρεται η Arendt είναι εγκόσμια, είναι πολιτική και όχι φυσική ελευθερία. Οι άνθρωποι είναι νόμοι ελεύθεροι και ίσοι ως αποτέλεσμα μιας συμβατικής και τεχνητής διαδικασίας και όχι φύσει. Δεν είναι ίσοι διότι γεννιούνται ίσοι, αλλά γιατί το θεσμικό πλαίσιο τους επιτρέπει και τους προσδίδει την ιδιότητα του πολίτη. Μακρής Σ., *Hannah Arendt, Ολοκληρωτισμός, ανθρώπινη κατάσταση και παράδοση*, Σιδέρης, Αθήνα 2014, σ. 266.

8 Arendt H., Περί βίας, εισ. – μτφ. Β. Νικολαΐδου–Κυριανίδου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 36-37. Η Arendt στο έργο της *Το ολοκληρωτικό σύστημα* επισημαίνει πως ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται ένα ολοκληρωτικό κίνημα και συντηρείται ως ολοκληρωτικό σύστημα παραπέμπει στην απομόνωση και την αποξένωση των ανθρώπων από τη πολιτική σφαίρα και τη σφαίρα των ανθρωπίνων σχέσεων, αντίστοιχα, εφόσον ο άνθρωπος υποβιβάζεται από political animal σε homo faber και στη συνέχεια σε animal laborans. Arendt H., ό.π., σ. 273-4.

9 Για την Arendt η γνήσια πολιτική πράξη εντάσσεται στη διαδικασία *αντοπραγματοποίησης*, συνιστά ένα τέλος καθ' αυτό. Ρωμανός Β., «Η Hannah Arendt και η ιδέα μιας αυτοαναφορικής πολιτικής στο Σύγχρονα Θέματα, τχ. 103 (2008), σ. 81.

10 Arendt H., *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, μτφ. Γ. Μερτίκας, Λεβιάθαν, Αθήνα 1996, σ. 133-7.

11 Arendt H., ό.π., σ. 122-3. Σύμφωνα με την Arendt τόσο μεταξύ των πολιτικών όσο και των κοινωνικών επιστημόνων υφίσταται μια σιωπηρή συμφωνία για τη διατύπωση υποθέσεων χωρίς διακρίσεις. Οι

Προτού συγκροτηθεί η νέα πολιτική επιστήμη, είναι αδύνατον να εξηγηθεί το φαινόμενο του ολοκληρωτισμού ακριβώς λόγω της αιτιοκρατίας που διέπει τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Κάθε τέτοιο εγχείρημα θα οδηγούσε σε αδιέξοδο, δηλαδή στην ταύτιση νοήματος – σκοπού, αναπαράγοντας την τελεολογία. Σε αυτές τις περιπτώσεις η εξήγηση του παρελθόντος, η γνώση του παρόντος και η πρόβλεψη του μέλλοντος ξεπερνά την ανθρώπινη εμπειρία, καταπίνει την ιδέα και παραιτείται από την ελευθερία ως εσωτερική δυνατότητα θέτοντας τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία των ιδεολογιών και των ολοκληρωτικών συστημάτων.¹² Υπό το πρίσμα μιας τέτοιας προσέγγισης ένα φαινόμενο καινοφανές και τρομερό, όπως ο ολοκληρωτισμός, θα έχανε το νόημα και τη σημασία του. Ελλείψει, λοιπόν, κατάλληλων εξηγητικών εργαλείων στο πλαίσιο των ανθρωπιστικών επιστημών, είναι καλύτερο να μείνει στη σφαίρα του ανεξήγητου.

Η συγγραφέας, επομένως, από το 1951 κινείται σταδιακά, αλλά ενσυνείδητα με κατεύθυνση από την πολιτική επιστήμη, την οποία αποδομεί, στην ανθρωπολογική φιλοσοφία, εντός της οποίας επαναπροσδιορίζει το *πολιτικό* και τις έννοιες που συνυφαίνονται με αυτό, θέτοντας τα θεμέλια ενός πραγματικού πολιτικού στοχασμού για να επιστρέψει εκεί από όπου ξεκίνησε, στην πολιτική επιστήμη.

Ο επαναπροσδιορισμός, ωστόσο, του πολιτικού και η πραγμάτωση του αιτήματος του πολιτικού στοχασμού απαιτεί την *κατανόηση* ως συμφιλίωση του ανθρώπου με τις ανθρώπινες υποθέσεις. Απαιτεί μια πιο «αληθινή», «αντικειμενική» και «ανθρώπινη» προσέγγιση της σχέσης υποκειμένου και πραγματικότητας λαμβανομένου υπόψη πως η ανθρώπινη ύπαρξη δεν νοείται χωρίς την αντικειμενικότητα του κόσμου και το αντίστροφο, ο υλικός κόσμος είναι ένα τίποτα χωρίς τα καθοριστικά στοιχεία της ύπαρξης.¹³ Έτσι, υπό το πρίσμα μιας φαινομενολογικής προοπτικής, η Arendt στρέφεται στην οντολογία που συνυφαίνεται με την ιστορία καταδεικνύοντας πως κάθε κρίση των πολιτικών κοινοτήτων και η άσκηση βίας είναι αποτέλεσμα της σύγχυσης που επικρατεί μεταξύ των δραστηριοτήτων της αν-

διακρίσεις έχουν νόημα όταν μόνο όταν «ο καθένας από εμάς έχει το δικαίωμα να καθορίσει τους δικούς του όρους». Young-Bruehl E., ό.π., σ. 42.

12 Arendt H., «*Το ολοκληρωτικό σύστημα*», ό.π., σ. 267, 269.

13 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 22. Η προσπάθεια της Arendt αποβλέπει στη δραστηριότητα της σκέψης. Αυτό που έχει σημασία εν τέλει είναι η σκέψη ή η έλλειψή της. Η πραγμάτωση, όμως, αυτής της γνήσιας ανθρώπινης δραστηριότητας δεν είναι εφικτή στις υφιστάμενες συνθήκες του πολιτικού και το δοσμένο ορισμό της πράξης. Ένας πραγματικά πολιτικός στοχασμός απαιτεί προηγουμένως την αποδόμησή των εννοιών που συνυφαίνονται του πολιτικού. Για την Arendt, όπως τονίζει ο S. Buckler, η ικανότητα της σκέψης διαμορφώνει τη συνείδηση, η οποία συνιστά ένα φαινόμενο εσωτερικό και απόλυτο. Για το λόγο αυτό υφίσταται χάσμα μεταξύ πολιτικής και συνείδησης και κατ' επέκταση μεταξύ πολιτικής και ηθικής θέτοντας το ζήτημα της σύγχρονης θεμελίωσης μιας ηθικής πολιτικής. Buckler S., Hannah Arendt and Political Theory. Challenging the Tradition, Edinburgh University Press, G. Britain 2011, σ. 127-8.

θρώπινης κατάστασης (*vita activa*), αυτών που πρέπει να μένουν κρυμμένες στον ιδιωτικό χώρο και αυτών που πρέπει να παρουσιάζονται δημοσία. Ως εκ τούτου, η άμυνα και η αντίσταση των κοινωνιών απέναντι σε κάθε μορφή βίας απαιτεί από εμάς να εστιάσουμε στην πράξη. Οφείλουμε, λοιπόν, να στοχαστούμε «τι κάνουμε». ¹⁴ Η Arendt πιστεύει πως μέσα από το στοχασμό σχετικά με το ριζικό «κακό» μπορούν να εντοπιστούν οι δυνατότητες αντίστασης και αναγέννησης του κόσμου, οι οποίες εμπεριέχονται στην ίδια την ανθρώπινη κατάσταση, έχουν διάρκεια και, ως εκ τούτου, αντιστέκονται στις εξωτερικές πιέσεις και μεταβολές.

Να «τι κάνουμε», λοιπόν. Έχουμε επιτρέψει στις ιδιωτικές και κοινωνικές δραστηριότητες να εισχωρήσουν στο δημόσιο-πολιτικό χώρο. Όμως, εάν η ιδιωτική σφαίρα (οικονομική και κοινωνική ζωή) υπερτιμηθεί σε βάρος της πολιτικής ζωής και η πολιτική πράξη αντικατασταθεί με κοινωνικές συμπεριφορές, δεν υφίσταται πολιτικός βίος ούτε υπεύθυνος πολίτης. Ο βίος καταφεύγει στην ιδιωτικότητα και ο πολίτης (φορέας της πράξης) απορροφάται από τον εργαζόμενο καταναλωτή. ¹⁵ Ένας τέτοιος πολίτης είναι ο ιδανικός πολίτης του ολοκληρωτικού συστήματος, καθώς δεν μπορεί να διακρίνει το γεγονός από το μύθο, την αλήθεια από το ψέμα. Εν ολίγοις, η έλλειψη χάσματος μεταξύ δημόσιου-ιδιωτικού αφαιρεί τη δυνατότητα μεταβολής της αποξένωσης σε μοναξιά (ιδιωτικός χώρος) και της λογικής σε σκέψη. Η επικράτηση της λογικής έναντι της σκέψης έχει οδηγήσει στη συρρίκνωση ή κατάργηση του διαλόγου υποσκάπτοντας τα θεμέλια της ελευθερίας, αφήνοντας χώρο για την ανάπτυξη του κοινότοπου «κακού». ¹⁶ Ως εκ τούτου, η ισορροπία μεταξύ μόχθου, εργασίας και πράξης, η οποία χαρακτηρίζει το εσωτερικό της *vita activa*, έχει ανατραπεί με αποτέλεσμα ο πολιτικός βίος και η πολιτική να αποβλέπουν στη συντήρηση της ζωής και την κατασκευή των αντικειμένων προς κατανάλωση. ¹⁷ Ο κοινός κόσμος (δημόσια σφαίρα) είναι προσανατολισμένος στη μια απόλυτη αλήθεια (φυγή στο σύμπαν), η κοινωνία μεταβάλλεται σε μάζα και οι άνθρωποι, υπό την επίδραση του κομφορμισμού, στρέφονται στον υποκειμενισμό (φυγή στο εγώ). Αυτή η κατάσταση σηματοδοτεί το τέλος του πολιτικού και της πολιτικής ελευθερίας. ¹⁸ Παράλληλα, η παντοδυναμία του ανθρώπου και όχι των ανθρώπων συνιστά την τρέλα των μοντέρνων καιρών, ¹⁹ επειδή δίνει την εντύπωση ότι «όλα είναι δυνατά».

Η Arendt στην προσπάθειά της να επαναπροσδιορίσει το πολιτικό αναζητά το σημείο όπου οι φιλοσοφικές έννοιες απέρρεαν απευθείας από την ανθρώπινη

14 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 17.

15 Ricoeur P., ό.π., σ. 51.

16 Κουζέλης Γ., ό.π., σ. 59.

17 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 20-21, 52-53.

18 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 85, 99.

19 Κουζέλης Γ., ό.π., σ. 59.

εμπειρία, η οποία μπορούσε να εσωκλείσει όλες τις δυνατότητες της ανθρώπινης ύπαρξης. Αυτό το σημείο εντοπίζεται στην αρχαία ελληνική πόλη-κράτος, ενώ ο όρος *vita activa* παραπέμπει στον αριστοτελικό πολιτικό βίο, δηλαδή σε μια ζωή αφιερωμένη στα δημόσια-πολιτικά πράγματα. Αυτός ο πολιτικός βίος μπορεί να θεμελιωθεί και να διατηρηθεί διαμέσου της πράξης και είναι συνυφασμένος με μια μορφή πολιτικής οργάνωσης ελεύθερα επιλεγμένης –δεν έχει το χαρακτήρα αναγκαιότητας– με σκοπό να κρατήσει τους ανθρώπους ενωμένους σε μια συμβιωτική συνθήκη.²⁰ Ο δημόσιος χώρος είναι ένας ελεύθερα συγκροτημένος χώρος όπου καθένας μπορεί να κινείται, να συζητά, να δρα, με λίγα λόγια να φανερώνει ποιος είναι κάνοντας σαφή τη διαφορά του από τους άλλους. Επομένως, προϋποθέτει τη διάκριση, δηλαδή τη διαφορά στη βάση της πολλαπλότητας (plurality), καθώς όλοι είμαστε άνθρωποι, αλλά κανένας δεν είναι ίδιος με κάποιον άλλον.²¹ Η πράξη είναι, λοιπόν, εκείνη η μοναδική άμεση δραστηριότητα πληθυντικού αριθμού²², η οποία είναι συνδεδεμένη με την «αποκάλυψη του πράττοντος στην ομιλία και στην πράξη», την αποκάλυψη του «ποιος». Αυτή η αποκάλυψη παραπέμπει στο υπεύθυνο υποκείμενο, τον πολίτη. Άρα, προϋποθέτει τη δημόσια σφαίρα, τη δημόσια εμφάνιση και το δίκτυο των ανθρωπίνων σχέσεων, όρων που συνυφαίνονται και συγκροτούν το πλαίσιο του πολιτικού βίου. Αυτή η αποκάλυψη είναι εφικτή μόνο εάν η οικονομία παραμείνει συνδεδεμένη με την «οικεία», ιδιωτική σφαίρα, καθώς ο μόνος κοινός κόσμος, μεταξύ των πολιτών, είναι η πολιτική σφαίρα.²³

Οι απαρχές αυτής της σύγχυσης που οδηγεί στην ανατροπή της ιεραρχίας εντός της *vita activa*, τη ρήξη μεταξύ θεωρίας και πράξης και την απώλεια του πολιτικού νοήματος έχει τις καταβολές της στον Πλάτωνα, ο οποίος καταργεί τη πολιτική της πειθούς και την αγωνιστική με αποτέλεσμα να υποτάσσει το πολιτικό στο φιλοσοφικό.²⁴ Έκτοτε, η πράξη συνιστά αποτέλεσμα αναγκαιότητας, ενώ η πολιτική και η εξουσία θεμελιώνονται στη φιλοσοφική ιδέα μιας μοναδικής και απόλυτης αλήθειας, μιας ανώτερης αρχής.²⁵ Αυτή η μετάβαση από την προφιλοσοφική αντίληψη για τα πράγματα στον Πλάτωνα σηματοδοτεί το πέρασμα

20 Ο μόχθος και η εργασία ως δραστηριότητες προσδεμένες στην αναγκαιότητα και την ωφελιμότητα δεν μπορούν να συγκροτήσουν έναν πλήρη βίο. Άρεντ Χ., ό.π., σ. 25, 27.

21 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 19-21, 64.

22 Η έννοια της «πληθυντικότητας» συνιστά κεντρικό άξονα της αρεντικής σκέψης από την εποχή της διδακτορικής της διατριβής, «Η έννοια της αγάπης στον Αυγουστίνου» (1929).

23 Ricoeur P., ό.π., σ. 50-51.

24 Κατά την Arendt, αυτός ο ανταγωνισμός είναι εντελώς φυσιολογικός και επισημαίνει πως οι Kant, Vico και Hegel αναγνώριζαν, στη βάση της ιστορικής διαλεκτικής, ότι η φύση επιτυγχάνει τους στόχους της μέσω του ανταγωνισμού που υφίσταται μεταξύ των ανθρώπων, γεγονός το οποίο τους προσέδιδε την ανθρώπινη αξία. Arendt H., «Μεταξύ παρελθόντος...», ό.π., σ. 130-1

25 Canovan M., ό.π., σ. 253.

από την πολιτική αθανασία στην ενατένιση του αιωνίου²⁶, σε μια μεταφυσική υπέρβαση της ρευστής φύσης των ανθρώπων θέτοντας τα θεμέλια της *αντιπολιτικής* μιας, κατά τα άλλα, πολιτικής σκέψης. Ο Πλάτωνας αναζητά το αληθές στις ιδέες, σε έναν κόσμο στατικό (ειδώλων), αφού προηγουμένως έχει διασπάσει και αναποδογυρίζει την πραγματικότητα. Αυτή η διαλεκτική καταργεί την πολλότητα αντικαθιστώντας το *παίθειν* με το *Επέκεινα*. Έτσι, η πολιτική πράξη μετατρέπεται σε ένα ερμητικά κλειστό και μονοδιάστατο σύστημα φιλοσοφικής ενατένισης (θεωρίας), δημιουργεί ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ σκέψης και πράξης και ασκεί βία στις υπόλοιπες μορφές δράσης.²⁷ Έκτοτε, η ελευθερία προσδιορίζεται όχι μόνο ως αποδέσμευση από την ανάγκη, την ωφελιμότητα και τον καταναγκασμό των άλλων, αλλά και ως απαλλαγή από την πολιτική δραστηριότητα. Έτσι, η σχέση μεταξύ φιλοσοφίας – πολιτικής θεωρίας προσδιορίζεται στην Arendt ως πράξη αντιστροφής της προ-φιλοσοφικής (ομηρικής) αντίληψης για τα ανθρώπινα πράγματα, η οποία οδηγεί στην απώλεια του νοήματος και του προσανατολισμού. Η πρώτη αντιστροφή επιχειρείται με το μύθο του σπηλαιού.²⁸

Στους νεότερους χρόνους οι κλασικοί του μαρξισμού θα επιχειρήσουν τη δεύτερη αντιστροφή. Ο διαλεκτικός υλισμός του Marx, ως αποτέλεσμα της σύζευξης μεταξύ προ-μαρξιστικού υλισμού και εγελιανής διαλεκτικής, εφαρμόζεται στο επίπεδο της κοινωνίας.²⁹ Για τον Marx η απόκτηση της γνώσης και η διαμόρφωση της συνείδησης συναρτώνται άμεσα από τις βιοτικές ανάγκες, τις οποίες καλύπτει η υλική παραγωγή. Η οικονομία, λοιπόν, συνιστά το ουσιαστικό επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας. Κατά συνέπεια, οι οικονομικές σχέσεις επιδρούν καθοριστικά στην οργάνωση και εξέλιξη της κοινωνίας μεταφέροντας τις συγκρούσεις που υφίστανται μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγι-

26 Η σχέση των δραστηριοτήτων της ανθρώπινης κατάστασης με το χρόνο παραπέμπει στο ζήτημα της ανθρώπινης θνητότητας, η οποία γίνεται αντιληπτή επειδή ο άνθρωπος σκέπτεται το αιώνιο. Αυτή η απόσταση μεταξύ θνητότητας και αιωνιότητας είναι θεμελιακής σημασίας, καθώς κάθε προσπάθεια γίνεται για να αποδοθεί η αθανασία στα πράγματα. Μέσω της αθανασίας γίνεται ανεκτή η θνητή μας κατάσταση. Επομένως, κάθε πολιτικό εγχείρημα αποσκοπεί στην «απαθανάτισή» μας. Ricoeur P., ό.π., σ. 46. Επομένως, η πολιτική αθανασία συνιστά απαραίτητο συστατικό στοιχείο του πολιτικού βίου με την έννοια της επιτέλεσης μεγαλειωδών πράξεων στο δημόσιο χώρο, τα οποία μέσω της αφήγησης παγιώνονται στη συλλογική μνήμη ξεπερνώντας τη φυσική διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής. Μακρής Σ., ό.π., σ. 154.

27 Μακρής Σ., ό.π., σ. 156. Η Arendt ξεκαθαρίζει, βέβαια, ότι η ενατένιση (θεωρία) ως αποκάλυψη αποτελεί μια λέξη, η οποία παραπέμπει στην εμπειρία του αιωνίου και διαφέρει πλήρως από την ικανότητα της σκέψης. Άρεντ Χ., ό.π., σ. 28, 31, 36-37.

28 Μακρής Σ., ό.π., σ. 152, 158.

29 Αντωνοπούλου Μ., *Θεωρία και Ιδεολογία στη Σκέψη των Κλασικών της Κοινωνιολογίας*, Παπαζήση, Αθήνα 1988, σ. 63.

κών σχέσεων στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.³⁰ Σε αυτή την αναπόφευκτη σύγκρουση και την πάλη των τάξεων έγκειται η μαρξική επαναστατική προοπτική. Για την Arendt τόσο ο Marx όσο και άλλοι νεότεροι στοχαστές παραμένουν εγκλωβισμένοι στην τελεολογία που αμφισβητούν υιοθετώντας μια αντιπολιτική θεώρηση του πολιτικού.³¹ Υπερτιμώντας την κατηγορία της εργασίας ο Marx κατάφερε όχι μόνο να συνδέσει, αλλά να κάνει αχώριστα τα δύο επίπεδα (δημόσιο-ιδιωτικό) υποβιβάζοντας την πολιτική στο επίπεδο της νομιμοποιημένης βίας και ιδεολογίας για άλλη μια φορά.³²

Θεωρητικά, στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, το μοντέλο της φιλελεύθερης δημοκρατίας στηρίζεται στο διαχωρισμό δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, κρατικής εξουσίας και κοινωνίας πολιτών. Αυτός ο διαχωρισμός υποτίθεται ότι εγγυάται τη δημοκρατική ελευθερία και την ισότητα, η οποία εκφράζεται διαμέσου εκλεγμένων αντιπροσώπων στη βάση της συναίνεσης, αίροντας την αντίθεση μεταξύ των δύο πόλων. Ωστόσο, για την Arendt, το έθνος-κράτος και το αντιπροσωπευτικό κοιμητικό σύστημα ευνοεί την ύπαρξη μιας συγκεντρωτικής πολιτικής εξουσίας, επειδή η γενική βούληση δεν είναι συμβατή με την πολιτική ελευθερία, ενώ παράλληλα καλλιεργεί την αναγκαιότητα του επαγγελματία πολιτικού.³³ Επομένως, διαλεκτική σχέση για ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος δεν υφίσταται ούτε μεταξύ των «πολιτών», αλλά ούτε μεταξύ «πολιτών» και εξουσίας. Αυτό που επικρατεί είναι ένας μονόλογος της εκάστοτε εξουσίας και η κυριαρχία του επί των άλλων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το πολιτικό δεν μπορεί να αρθρωθεί στην καθαρότητά του. Επιπλέον, ένας επανακαθορισμός του πολιτικού και της δημοκρατίας μέσω των υφιστάμενων θεσμικών δομών και συστημάτων θα αναπαρήγαγε απλώς τη βία της εξουσίας.

Για την Arendt το πολιτικό συγκροτείται σύμφωνα με όρους που είναι εσωτερικοί και εγγενείς προς αυτό, καθώς αποτελεί μια διαδικασία αυτοτροφοδοτούμενης επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης, η οποία μπορεί να παράσχει τη βάση για μια ηθική πολιτική όχι επειδή προαπαιτεί αντικειμενικούς περιορισμούς και προϋποθέσεις. Αντιθέτως, επειδή προτείνει την κατανόηση για το πώς δύναται να προκύψουν οι περιορισμοί στο πλαίσιο της πολιτικής σφαίρας³⁴, δηλαδή αφορά στον πολιτικό στοχασμό. Πρέπει, λοιπόν, να βρεθεί ένας τρόπος υπέρβασης της αιώνιας κυκλικότητας, στη βάση της οποίας αναπαράγεται μια άτεγκτη λογική και συνακόλουθα κάθε είδους «ισμίου». Η διαλεκτική για την Arendt αφορά στην πράξη, στον

30 Αντωνοπούλου Μ., ό.π., σ. 74-77.

31 Swift S., *Hannah Arendt*, Routledge, London and New York 2009, σ. 34.

32 Μακρής Σ., ό.π., σ. 239.

33 Arendt H., *Σκέψεις για την πολιτική και την επανάσταση*, μτφ. Σ. Ροζάνη, Έρρασμος, Αθήνα 1987, σ. 39-43.

34 Buckler S., ό.π., σ. 130.

πολιτικό βίο, ο οποίος πρέπει να είναι αποδεσμευμένος από κάθε τελεολογία. Αυτή η αποδέσμευση επιχειρείται από την Arendt μέσα από το μετασχηματισμό του διαλεκτικού σχήματος, καθώς αντικαθιστά την άρνηση με την κατάφαση και την αντίθεση, που προκύπτει στο κλασικό σχήμα, με την *πολλότητα* (διαφορετικότητα). Αυτή η κατάφαση εκδηλώνεται μέσω της έννοιας της συγχώρεσης³⁵ παραπέμποντας ουσιαστικά στην αγάπη, διότι μόνον αυτή έχει τη δύναμη να συγχωρεί.³⁶ Η συγχώρεση είναι δηλωτική της συνειδητοποίησης της άγνοιας του «τι κάνουμε» κάθε φορά (αδυναμία σύνδεσης δράσης-αποτελέσματος), της αποδοχής της ευθύνης των πράξεών μας και των ιδιοτήτων της ανθρώπινης κατάστασης. Έτσι, το πρόβλημα που προκύπτει από το αποτέλεσμα μιας πράξης που δεν μπορούμε να αναιρέσουμε (το αμετάκλητο) βρίσκει διέξοδο στην ικανότητα της συγχώρεσης, η οποία μας απαλλάσσει από τις συνέπειες του παρελθόντος.³⁷ Αντίθετα, η άρνηση είναι συνδεδεμένη στην τελεολογική αλυσίδα, στη διαιώνιση της οποίας συμβάλλει οδηγώντας σε αδιέξοδο: στη διπλή φυγή του ανθρώπου «από τη γη [την ανθρώπινη κατάσταση] στο σύμπαν και από τον κόσμο στο εγώ».³⁸

Η αποδοχή, ωστόσο, του παρελθόντος δεν έχει κανένα νόημα για το παρόν και πολύ περισσότερο για το μέλλον, εάν δεν συνοδεύεται από την υπόσχεση. Η υπόσχεση απαντά στο απρόβλεπτο, το οποίο προκύπτει από την αναξιοπιστία που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους, καθώς δεν μπορούν να εγγυηθούν ποιο ακριβώς θα είναι στο μέλλον. Είναι, επίσης, το αποτέλεσμα της αδυνατότητας πρόβλεψης των αποτελεσμάτων μιας πράξης, δεδομένου ότι όλοι οι άνθρωποι, στη βάση μιας ισότητας, έχουν την ίδια ικανότητα του πράττειν. Αυτό είναι το τίμημα της ελευθερίας βασισμένης στην *πολλότητα*.³⁹ Ως εκ τούτου, η Arendt καταφάσκει στη σύγχυση

35 Την έννοια της υπόσχεσης η Arendt τη δανείζεται από τη διδασκαλία του Ιησού ως ιστορικού και πολιτικού προσώπου και γίνεται αποδεκτή καθότι πηγάζει από την άμεση εμπειρία μιας μικρής κοινότητας οπαδών του και δεν αποτελεί ένα μήνυμα της χριστιανικής θρησκείας. Η έννοια της υπόσχεσης διατρέχει όλη τη δυτική παράδοση από την εποχή του ρωμαϊκού δικαίου. Άρεντ Χ., ό.π., σ. 324.

36 Άρεντ Χ., 324, 328. Στη διδακτορική της διατριβή η Arendt επισημαίνει πως η αμοιβαία αγάπη είναι αυτή που εγγυάται το δεσμό της κοινότητας, δηλαδή το δεσμό μεταξύ «αρχαίας κοινότητας», η οποία φέρει μαζί της το παρελθόν που απαγορεύει τον κόσμο, και «νέας ζωής», η οποία φέρει μαζί της τον Άλλο, τον πλησίον, τους άλλους ανθρώπους. Αυτό συμβαίνει στη βάση της ισότητας της γέννησης, η οποία καθιστά δυνατό ένα συνυπάρχειν ως αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής. Kristeva J., *Χάννα Άρεντ. Η γυναικεία ευφύια*, μτφ. Τ. Μπετζέλος, Κέδρος, Αθήνα 2008, σ. 64-67.

37 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 321-2. Βέβαια, η Arendt εξαιρεί από τη συγχώρεση τις εγκληματικές περιπτώσεις, του θεληματικού κακού. Αυτές ούτε συγχωρούνται, ούτε μένουν ατιμώρητες. Όπως ακριβώς η συγχώρεση, έτσι και η τιμωρία θέτει τέλος σε κάτι που θα μπορούσε να επανέρχεται διαρκώς αν δεν το σταματούσε κάτι. Kristeva J., ό.π., σ. 322, 324.

38 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 17.

39 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 331.

που μπορεί να προκύπτει από την ελεύθερη έκφραση της γνώμης καθενός θεωρώντας πως με αυτό τον τρόπο τίθενται τα θεμέλια ενός γνήσιου πολιτικού διαλόγου στο πλαίσιο μιας αέναης δημιουργικής διαβούλευσης αποφεύγοντας μια οριστική και καθολική συναίνεση ως τέλος (σκοπού) της πολιτικής.⁴⁰ Η Arendt αναγνωρίζει πως υπάρχουν «ορισμένες νησίδες προβλεψιμότητας», οι οποίες προκύπτουν ως αποτέλεσμα μιας αμοιβαίας και συμβολαιικής δέσμευσης, αλλά έχουν και αυτές το χαρακτήρα μιας στιγμιαίας υπόσχεσης, αποτελούν προσωρινές συμφωνίες, καθώς κανένας δεν μπορεί να είναι εξασφαλισμένος στο μέλλον από κάθε πλευρά.⁴¹

Η συγχώρεση και η υπόσχεση θέτουν τις βάσεις για την καλλιέργεια ενός «είδους κρίσης» που μοιάζει με στοίχημα για το εάν είναι δυνατή μια νέα αρχή και παραπέμπει στη γεννησιμότητα (natality).⁴² Η γέννηση στην Arendt δεν συνιστά απλώς μια «ανώτατη διατύπωση της κατάφασης», όπως συμβαίνει στην «αιώνια επιστροφή» του Nietzsche, αλλά αποτελεί το «θαύμα» αυτής της «αιώνιας επανάληψης», την «αιώνια επανέναρξη» που προσφέρει τη δυνατότητα της ανανέωσης, του ρίσκου και της υπόσχεσης. Η αντίληψη της Arendt για τη ζωή και τη γέννηση ξεπερνά το επίπεδο του βιολογικού πειραματισμού και συνιστά την ύψιστη εμπειρία του νοήματος, το οποίο μαζί με την πράξη πρέπει να τίθεται διαρκώς υπό αίρεση προκειμένου να ανανεώνεται. Αυτό, όμως, προϋποθέτει την αποδόμηση του Πνεύματος που εκλαμβάνει τη ζωή υπό το πρίσμα μιας «ευταξίας» και τη διάνοιξη της «ζωής του πνεύματος», δηλαδή του ψυχικού χώρου του καθενός, προς τον ψυχικό χώρο των άλλων.⁴³ Επομένως, όπως πολύ χαρακτηριστικά το θέτει η J. Kristeva, η κατάφαση στην Arendt δεν βασίζεται απλώς σε ένα «ναι» ή ένα «αμήν» με απώτερο στόχο μια κατάσταση αιώνιας ταυτότητας, αλλά στην αποκάλυψη του «ποιος» και της προσωρινότητάς του. Αυτή τη δυνατότητα πρέπει να υπηρετεί η *φροντίδα* του κάθε ανθρώπινου λόγου (κρίσης) και του κοινοτικού δεσμού προκειμένου να διαφυλαχθεί το «θαύμα» της αναγέννησης.⁴⁴

40 Όπως αναφέρει ο Β. Ρωμανός, κατά την ύστερη περίοδο του στοχασμού της η Arendt ξεκαθαρίζει πως η γνώμη δεν αποτελεί μια έκφραση κάποιου «γούστου», αλλά συνιστά μια κριτική εκτίμηση βασισμένη σε μια «συνετή ανταλλαγή» γνώμων, η οποία ενδεχομένως να καταλήξει σε μια συμφωνία. Ρωμανός Β., «Η Hannah Arendt και η ιδέα μιας αυτοαναφορικής πολιτικής στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 103 (2008), σ. 82,84.

41 Η έννοια της γέννησης ή γεννησιμότητας προκύπτει από το γεγονός ότι η συγχώρεση δεν μπορεί να προβλεφθεί, καθώς συνήθίζεται ένα παράπτωμα να μην τερατιάζεται, αλλά κρατά κάθε εμπλεκόμενο προσδεμένο σε ένα διαδικαστικό αυτοματισμό της πράξης μεταβάλλοντας τους πάντες σε θύματα μιας αυτόματης αναγκαιότητας. Υπό αυτό το πρίσμα η συγχώρεση «διατηρεί κάτι από τον πρωτογενή χαρακτήρα της πράξης», η οποία δεν είναι απαραίτητο να φτάσει σε ένα τέλος. Arendt X., ό.π., σ. 327, 332, 334.

42 Kristeva J., ό.π., σ. 327.

43 Kristeva J., ό.π., σ. 70-71, 73,75.

44 Kristeva J., ό.π., σ. 330-1.

Η συγχώρεση και η υπόσχεση περιορίζουν μια ενδεχόμενη προβληματική προέκταση του αμετάκλητου και του απρόβλεπτου ως εγγενών ιδιοτήτων της πράξης. Είναι «μηχανισμοί ελέγχου», οι οποίοι εμποδίζουν τη δημιουργία ατελείωτων θεσμικών διαδικασιών που ενδέχεται να αποβούν καταστροφικές.⁴⁵ Παράλληλα, επειδή ο προσδιορισμός που αντιστοιχεί στο «ποιος» αφορά σε ένα συγκεκριμένο «πρόσωπο», ενώ η απουσία του είναι δηλωτική της ύπαρξης ενός μη-προσώπου που αδυνατεί να κρίνει τις πράξεις του, τίθεται ζήτημα προσωπικής ευθύνης του εκάστοτε υποκειμένου.⁴⁶ Αυτή η προσωποποίηση φέρει μαζί της αφενός τη δυνατότητα μιας καινούριας αρχής μέσω της συγχώρεσης και της υπόσχεσης και αφετέρου την τιμωρία στην περίπτωση που προκληθεί το «κακό» ως προϊόν της βούλησης (κακία). Στην πραγματικότητα ο μόνος τρόπος για να πάψει το ριζικό «κακό», να πάψει η σκέψη να ταυτίζεται με τη λογική, να σταματήσει ο αυτοματισμός της καθημερινής ζωής και να διατηρηθεί ο δεσμός μεταξύ των ανθρώπων είναι να νοηθεί η πολιτική ως ένα γεγονός που περικλείει την αμοιβαία συγχώρεση και υπόσχεση.⁴⁷

Για την Arendt «η πολιτική πράξη μπορεί να κριθεί μόνο με τα κριτήρια του μεγαλειώδους», δηλαδή στη βάση «ηθικών κριτηρίων», τα οποία προκύπτουν από μια «κοινοτιστική» κατανόηση, καθώς τόσο η συγχώρεση όσο και η υπόσχεση προϋποθέτουν την παρουσία των άλλων, βασίζονται στην πολλότητα. Έτσι, το σκεπτόμενο υποκείμενο –το οποίο εν τέλει αναζητά η Arendt– δεν διασώζεται χάρη σε μια ανώτερη αρχή, αλλά χάρη σε μια ικανότητα που υφίσταται εγγενώς διαμορφώνοντας ένα σύνολο «ηθικών» καθοδηγητικών κανόνων που προκύπτουν από τις εμπειρίες που μοιράζονται οι άνθρωποι μεταξύ τους. Ως εκ τούτου, το κοινωνικό υποκείμενο υπερβαίνει τις συγκρούσεις και δημιουργεί μια νέα αρχή, εφόσον μπορεί «να συγχωρεί και να συγχωρείται, να δίνει υποσχέσεις και να τις τηρεί», να έρχεται αντιμέτωπο με τις ευθύνες του και προχωρά στη ζωή.⁴⁸

Σύμφωνα με τα ανωτέρω είναι φανερό πως ο μετασχηματισμός της διαλεκτικής που επιχειρεί η Arendt στοχεύει στην αυτονομία του πολιτικού. Αποσκοπεί να θέσει τέρμα στη σύγχυση που επικρατεί εντός της *vita activa* και τη συνακόλουθη σύγκρουση ανάμεσα στην απόλυτη Ζωή και την ψυχική ζωή. Η Arendt αναγνωρίζει πως η ζωή εμφανίζεται με τη μορφή συγκρούσεων ως εγγενών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης κατάστασης, όπως και η αγάπη. Όμως, η σύγκρουση αυτή πρέπει να καταπραυνθεί και αυτό μπορεί να γίνει μόνο «μέσω της αγάπης της

45 Buckler S., ό.π., σ. 130.

46 Kristeva J., ό.π., σ. 323.

47 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 332, 334.

48 Άρεντ Χ., ό.π., σ. 322-3, 335.

Ζωής μες στη ζωή». ⁴⁹ Ωστόσο, υπό το πρίσμα της υποταγής της *vita activa* στη *vita contenplativa* αναπαράγονται σύγχυση και σύγκρουση καθιστώντας αδύνατη την επίτευξη μιας πραγματικής συναίνεσης. Η τελευταία είναι προσδεδεμένη στο άρμα μιας αλήθειας καθολικής, οριστικής και αιώνιας, αλλά όχι πραγματικής, αφού δεν λαμβάνει υπόψη της ειδολογικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ύπαρξης και ζωής, όπως η αυθορμησία, η τυχαιότητα, η δημιουργικότητα, αλλά και η σχετικότητα που προκύπτει από την πολλότητα. ⁵⁰ Συνεπώς, η σύνδεση της αλήθειας με την πολιτική αναπαράγει την απώλεια του νοήματος και του αποπροσανατολισμού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η Arendt ανατρέπει τη νεωτερική αντίληψη της δημοκρατίας και της εκλογικής διαδικασίας που τη συνοδεύει, καθώς θεωρεί ότι αυτός ο χώρος είναι πολύ μικρός για να χωρέσει τη γνώμη του καθενός, είναι χώρος μόνο για έναν. ⁵¹ Είναι αντιπολιτική και συνιστά έκφραση βίας.

Η αυτονομία του πολιτικού την οποία επιδιώκει η Arendt έναντι κυρίως της οικονομίας συμβάλλει στην απομάκρυνση του φόβου μιας τυραννίας, ενός ολοκληρωτισμού, ο οποίος ενυπάρχει σε κάθε οικονομικοκοινωνικό σχηματισμό (σοσιαλιστικού ή καπιταλιστικού τύπου). Το πολιτικό αφορά στην έλλογη οργάνωση, ενώ η πολιτική είναι απόφαση που σχετίζεται με τις δραστηριότητες που ως στόχο έχουν την άσκηση της εξουσίας. Όταν όμως η πολιτική ορίζεται αναφορικά με την εξουσία (ισχύ) και ταυτίζεται με την οικονομία (ιδιωτικό χώρο), δηλαδή όταν η εξουσία αποτελεί το εργαλείο της ιστορικής ορθολογικότητας του κράτους, τότε τίθεται το ζήτημα του πολιτικού «κακού». Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι να μην υπερτιμάται η ορθολογικότητα του πολιτικού και να μην τονίζεται η βία και το ψεύδος της εξουσίας, η οποία προκύπτει από την αλαζονεία της δύναμης που χαρακτηρίζει την εξουσία. ⁵² Προς αυτή την κατεύθυνση, κατά την Arendt, συμβάλλει τα μέγιστα η αρχή της διάκρισης των εξουσιών του. Κάτω από αυτή την οπτική, το πολιτικό αποκτά αυτονομία και στην περίπτωση μιας βίαιης εξουσίας έχει τη δυνατότητα να σταματήσει το «κακό» και να το εξοστρακίσει πριν εισχωρήσει στο πολιτικό χώρο. ⁵³ Επομένως, το πολιτικό «κακό» δεν ανάγεται σε οικονομικοκοινωνικές συγκρούσεις και αντιθέσεις, προκύπτει εγγενώς και ο διαχωρισμός πολιτικού – οικονομικοκοινωνικού επιπέδου συνιστά προϋπόθεση ενός ηθικού ή πιο ανθρώπινου προσδιορισμού του πολιτικού και δικλείδα ασφαλείας απέναντι σε κάθε φαινόμενο πολιτικής βίας. Ως εκ τούτου, το ζήτημα της πολιτικής ελευθερίας, ακόμη και η επανάσταση, δεν συνιστά μια κοινωνική υπόθεση. Αφορά στην

49 Kristeva J., ό.π., σ. 63-64.

50 Ρωμανός Β., ό.π., σ. 81.

51 Arendt H., «Σκέψεις για την πολιτική...», ό.π., σ. 43.

52 Ricoeur P., ό.π., σ. 32-33, 35.

53 Μακρής Σ., ό.π., σ. 166-7, 492.

κατεξοχήν πολιτική διαδικασία, δηλαδή στη μορφή διακυβέρνησης. Άρα, αυτό που θα πρέπει να ενδιαφέρει και να επιδιώκεται δεν είναι ο μετασχηματισμός της δομής της κοινωνίας, αλλά ο μετασχηματισμός της δομής της εξουσίας.⁵⁴

Επί της ουσίας, η Arendt έρχεται μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εν όψει των ριζικών μεταβολών που συντελούνται στο πλαίσιο της ύστερης νεωτερικότητας επισημαίνει ότι ο κίνδυνος ενός ολοκληρωτισμού συνεχίζει να υφίσταται παραπέμποντας σε ζητήματα πολιτικής ελευθερίας, δηλαδή διακυβέρνησης.⁵⁵ Η πολιτική ελευθερία, ωστόσο, είναι εγκόσμια ελευθερία που υπόκειται στους ηθικούς κανόνες ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου γίνεσθαι. Καμιά ιδεολογία και κανένας «ισμός» δεν μπορεί να τη διασφαλίσει λόγω της τελεολογίας που τα χαρακτηρίζει. Τάσσεται, λοιπόν, υπέρ ενός πλουραλιστικού ρεμπουμπλικανισμού, ο οποίος παραπέμπει σε ένα δημόσιο χώρο που συγκροτείται από την επαφή μεταξύ των ανθρώπων, τη συνομιλία, τη δράση στο πλαίσιο της οποίας ο πολίτης δεν εγκαταλείπει την ατομικότητά του. Έτσι, η πολιτική πράξη αποκτά μια πραγματικά διαλεκτική μορφή, καθώς μέσω του πείθειν και στη βάση μιας ισότητας οι πολίτες προσπαθούν να συγκροτήσουν το *res publica*. Ως εκ τούτου, το αίτημα για πολιτική ελευθερία και δημόσια ευτυχία πραγματώνεται μέσα από την ίδια την πολιτική πράξη.

Βιβλιογραφία

Άρεντ Χ., *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος – Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008.

Arendt H., *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, Ευρύαλος, μτφ. Γ. Λάμψα, Αθήνα 1988.

Arendt H., *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, μτφ. Γ. Μερτίκας, Λεβιάθαν, Αθήνα 1996.

Arendt H., *Για την επανάσταση*, μτφ. Α. Στουπάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Arendt H., *Σκέψεις για την πολιτική και την επανάσταση*, μτφ. Σ. Ροζάνη, Έρασμος, Αθήνα 1987.

Arendt H., *Περί βίας*, μτφ. Β. Νικολαΐδου–Κυριανίδου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

Βαλλιάνος Π., «Πολιτική κρίση εν κενώ: η περίπτωση της Hannah Arendt» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 103 (2008), σ. 60-66.

Buckler S., *Hannah Arendt and Political Theory. Challenging the Tradition*, Edinburgh University Press, G. Britain 2011.

54 Arendt H., Για την επανάσταση, Αλεξάνδρεια, μτφ. Α. Στουπάκη, Αθήνα 2006, σ. 31-32.

55 Στο έργο *Το ολοκληρωτικό σύστημα* η Arendt θα χρησιμοποιήσει δύο χρόνους της γραμματικής, αόριστο για να περιγράψει πώς το ολοκληρωτικό φαινόμενο του ναζισμού και του σταλινισμού μπόρεσαν να γίνουν πραγματικότητα και ενεστώτα υποδηλώνοντας πώς ο ολοκληρωτισμός παραμένει ένα πρόβλημα για το μοντέρνο κόσμο. Swift S., ό.π., σ. 87.

- Canovan M., *Hannah Arendt. A Reinterpretation of Her Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Κουζέλης Γ., «Η φιλοσοφία και το κακό» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 103 (2008), σ. 58-59.
- Kristeva J., *Χάννα Άρεντ. Η γυναικεία ευφυΐα*, μτφ. Τ. Μπετζέλος, Κέδρος, Αθήνα 2008.
- Μακρής Σ., *Hannah Arendt, ολοκληρωτισμός, ανθρώπινη κατάσταση και παράδοση*, Σιδέρης, Αθήνα 2014.
- Ρωμανός Β., «Η Hannah Arendt και η ιδέα μιας αυτοαναφορικής πολιτικής» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 103 (2008), σ. 80-86.
- Ricoeur P., «Η ανθρώπινη κατάσταση και η Hannah Arendt», μτφ. Φ. Σιατίστας, *Λεβιάθαν*, τχ. 13 (1993), σ. 35-58.
- Ricoeur P., «Το πολιτικό παράδοξο» στο *Σύγχρονα Θέματα*, μτφ. Β. Ιακώβου, τχ. 97 (Απρίλιος-Ιούνιος 2007), σ. 31-42.
- Swift S., *Hannah Arendt*, Routledge, London and New York 2009.
- Young-Bruehl E., *Why Arendt matters*, Yale University Press, New Haven & London 2006.

Abstract

According to Arendt, the submission of *vita activa* to *vita contemplativa* led to the demotion of *homo politicus* to animal laborans and *homo faber*. The absence of political life (*βίος*) and of the potentiality of this specific hierarchy's inversion, shoves Arendt to try to rescue the thinking subject as a presupposition of a reconstruction of the political. Arendt seeks for the ways of transcending the dead end which has occurred from teleology. The latter has characterized the human condition of modern age. She proposes the transformation of modern dialectic, which derives from Plato, based on an ethical code. For Arendt, action can only be judged by the criterion of "man writ large" and exceptionality. It requires "ethical rules", which will occur as a result of a common culture and a communitarian way of thinking. The sense of "forgiveness" and "promise" constitutes a response to the request of an "objective"/ethical political way of thinking and, consequently, action.

Η Ευγενία Θανοπούλου γεννήθηκε στη Σκάλα Μεσσηνίας, σπούδασε στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών & Διεθνών Σπουδών (Πάντειο) και ειδικεύτηκε στη Νεότερη Ιστορία (ΜΠΣ-Πάντειο) & Ιστορία της Φιλοσοφίας (ΜΠΣ-Αριστοτέλειο). Είναι υπ. διδάκτωρ της ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ.

Τα φαντάσματα της παντοδυναμίας, η απουσία του ήθους της θνητότητας και η απαίτηση της συνάντησης του περιβαλλοντικού κινήματος με το δημοκρατικό κίνημα

Αλέξανδρος Θεοδωρίδης

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η λεγόμενη περιβαλλοντική κρίση, η οποία ολοένα και περισσότερο διογκώνεται και είναι προ πολλού ικανή να θέσει υπό διακτύβευση την ίδια την ύπαρξη της κοινωνίας¹ συνδέεται στη Δύση, απολύτως, με τη λεγόμενη κρίση των αξιών.² Εκδηλώθηκε άλλωστε κατά τις δεκαετίες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο κι ενώ η οικονομική μεγέθυνση, που ξεπερνούσε κάθε προσδοκία, φάνηκε πως θα μπορούσε να αποτελεί το κλειδί για την επίλυση όλων των ανθρώπινων προβλημάτων. Η γήινη βιόσφαιρα είχε δεχθεί ήδη μεγάλα πλήγματα από την εκβιομηχάνιση, τέτοια που, αν συνεχιζόταν η σώρευσή τους, η κατάσταση θα ήταν πια μη ελεγχόμενη. Κι ενώ οι κατεστημένες εξουσίες άρχισαν αμέσως να δραστηριοποιούνται συγκροτώντας γραφειοκρατικούς μηχανισμούς που θα μεριμνούσαν για την ποιότητα της ζωής και, αντιστοίχως, το περιβαλλοντικό κίνημα ασκούσε δριμεία κριτική στο κοινωνικό σύστημα, κυρίως εξαιτίας

---

1 Το γεγονός ότι ο πλανήτης βρίσκεται σήμερα σε μια κατάσταση μέγιστης κρισιμότητας θα έπρεπε να μας εξαναγκάσει να πάρουμε θεμελιώδεις αποφάσεις σε σχέση με το μέλλον του. Ωστόσο, και παρά το γεγονός ότι η πιθανότητα εκδήλωσης μιας οικολογικής καταστροφής δεν είναι καθόλου ακραία, εφόσον η υπερθέρμανση του πλανήτη, η κλιματική αλλαγή, το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η διάτραξη της βιοποικιλότητας και η σταδιακή εξάντληση των φυσικών πόρων έχουν λάβει εκρηκτικές διαστάσεις, η αναποφασιστικότητα των κοινωνιών ως προς το μέλλον τους είναι κάτι που και η πιο οπτιμιστική κοινωνική θεωρία, ως προς την υπέρβαση αυτών των συνθηκών, θα δυσκολευόταν να συλλάβει. Είναι, μάλιστα, ενδιαφέρον ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει, ενώ ακόμα και η κυρίαρχη ιδεολογία, σταθερά τα τελευταία χρόνια, κάνει λόγο για πράσινο καπιταλισμό και για βιώσιμη ανάπτυξη.

2 Βεβαίως, για την κρίση των αξιών γίνεται λόγος στη Δύση ήδη από το 19ο αιώνα.

του γεγονότος ότι προσανατολιζόταν και πραγματοποιούσε μόνο μια μεγέθυνση με ειδικό περιεχόμενο που επιφέρει συνέπειες στον άνθρωπο και στην κοινωνία, ουδείς έδινε τη δέουσα σημασία στο γεγονός ότι η μεγέθυνση στη Δύση ήταν το μόνο πράγμα που μπορούσε να προσφέρει το σύστημα στους ανθρώπους και ότι η μεγέθυνση, μορφοποιούμενη πολλαχώς, αποτελούσε κεντρική εστία ανάδυσης της επιθυμίας για ένα ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Φυσικά, η κατάσταση αυτή συνδέεται με το σύνολο της κοινωνικής οργάνωσης, τις ιδέες που διαμόρφωσαν τη ζωή στη Δύση, όταν αυτή υποδέχθηκε με ενθουσιασμό την προτροπή του Descartes να «κατακυριεύσει τη φύση»³ –και πράγματι τα κατάφερε– αποθεώνοντας την πρόοδο, την οικονομία ως κατ’ εξοχήν θεμέλιο συγκρότησης του κοινωνικού κόσμου και την ορθολογικότητα.⁴ Μάλιστα, μέσα από αυτή την οπτική, η Δύση θεώρησε και πρότεινε τον εαυτό της ως μοντέλο για το σύνολο του κόσμου.⁵

3 Αυτή η προτροπή του ορθολογιστή φιλοσόφου, η οποία εκφράζει ακριβώς την αυταπάτη, την τρέλα του καπιταλισμού, δεν ενέπνευσε μόνο τον καπιταλισμό αλλά και το έργο του Marx και των μαρξιστών. Το περιβαλλοντικό κίνημα εναντιώνεται στην προτροπή αυτή, καθώς εκφράζει την καθυπόταξη της κοινωνίας σε ένα παράλογο σχέδιο και στις δομές καταδυνάστευσης που το ενσαρκώνουν. Το κίνημα αυτό επιδιώκει τη δημιουργία και τη διατήρηση μιας άλλης σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και τον κόσμο, πράγμα που σημαίνει επίσης έναν άλλο τρόπο ζωής από τον καπιταλιστικό, που θα διέπεται από άλλες ανάγκες.

4 Η αναφορά μας στον καπιταλισμό είναι εμφανής. Ο καπιταλισμός δεν είναι απλώς ένα οικονομικό σύστημα ή ένας τρόπος παραγωγής. Είναι μια συνολική μορφή οργάνωσης της κοινωνίας, μια κοινωνική θέσμιση, που βασίζεται σε συγκεκριμένες αξίες και σημασίες. Για να μπορέσει ο καπιταλισμός να αυξηθεί με όλα τα μέσα την παραγωγή, χρειάστηκε και μπόρεσε να βασισθεί σε μια άνευ προηγουμένου στην ιστορία ανάπτυξη της τεχνολογίας, που ο ίδιος με χίλιους τρόπους προώθησε. Η τεχνολογία αυτή είναι στενά προσανατολισμένη, αλλά πρόσφορη για την ικανοποίηση των κεντρικών στόχων του: δηλαδή τη μαζική κατανάλωση για την πλειονότητα των κυριαρχούμενων, την εδραίωση της δύναμης των κυρίαρχων και την απαξίωση του νοήματος της εργασίας. Σταθερά προσανατολισμένος ο καπιταλισμός στην κατασκευή και στην απόκτηση του εμπορεύματος, μπόρεσε να καταστρέψει όλες τις κοινωνικές σημασίες που δεν συστοιχούσαν στην ικανοποίηση αυτής της ανάγκης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η γη δεν είναι παρά ένα μεγάλο χωράφι προς εκμετάλλευση, το οποίο πρέπει να ελέγξουμε μέσω της τεχνικής και επιστημονικής προόδου. Ο Bookchin θα δείξει στο πλαίσιο της κοινωνικής οικολογίας ότι η βαθιά διάθεση εκμετάλλευσης που εφαρμόζει ο άνθρωπος στη φύση εντάσσεται στην γενικευμένη τάση κυριαρχίας που συνοδεύει την ιστορία και που θύματά της υπήρξαν, εκτός από τη φύση, και ποικίλες κοινωνικές ομάδες. Ας τονίσουμε, τέλος, εδώ ότι η κυριαρχία επί της φύσεως και επί του ανθρώπου, η οποία έλαβε διάφορες μορφές, όπως είναι η οικονομική και πολιτική ανισότητα, ο ανταγωνισμός, η ιεραρχία, η ανισότητα των φύλων, η εθνικιστική και η ρατσιστική βία κ.λπ. αποτελούν μέρος του γενικότερου φαντασιακού της κυριαρχίας. Βλ. επ’ αυτού ενδεικτικά, Bookchin, M. (1996). *The philosophy of social ecology. Essays on dialectical naturalism*. Montreal: Black Rose Books.

5 Σε αυτή την εποχή κατά την οποία η κρίση του περιβάλλοντος παίρνει, όπως είπαμε, διαστάσεις ολέθρου και το ανθρώπινο ον καταβυθίζεται στην παραλογία και την αφροσύνη, η θεωρία φαίνεται να έχει περιέλθει σε μια κατάσταση εξουθενωτικής αδυναμίας, όχι μόνον ως προς το να σκεφθεί

Σύμμαχος της σε αυτή την προοπτική υπήρξε ασφαλώς η τεχνική, η οποία υλοποίησε με έξοχο τρόπο το φάντασμα της ισχύος της δυτικής επιστήμης. Η επιστήμη αυτή έδωσε τη δυνατότητα στις δυτικές κοινωνίες να ζήσουν επί αιώνες με την παραδοχή ότι η δύναμη, η οποία μπορεί να γίνει απεριόριστη, είναι η μόνη εγγύηση για να ζήσει κανείς μια ζωή άξια να τη ζει. Ασφαλώς, η ανάγκη των εγγυήσεων είναι μια ανάγκη ανθρωπολογικής τάξεως, καθώς σχετίζεται αναγκαστικά με την ανθρώπινη χρονικότητα. Ωστόσο, αυτό που έχει σημασία σε σχέση με ετούτο το ζήτημα είναι αν το ανθρώπινο ον αναγνωρίζει τα όρια αυτής της ανάγκης και διερωτάται αν αυτή θα μπορούσε και μέχρι ποίου σημείου να παίζει απολύτως ρυθμιστικό και συναφώς ελεγκτικό ρόλο, τόσο στον τρόπο με τον οποίο ζούμε στο πλαίσιο της ιδιωτικής μας ζωής όσο και, κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε με τα ζητήματα της πολιτείας.

Βεβαίως, κεντρικός πόλος παροχής εγγυήσεων υπήρξε πάντα, όπως γνωρίζουμε, η θρησκεία. Μετά το τέλος όμως των σκοτεινών χρόνων, ο προσανατολισμός των ανθρώπων στο δυτικό κόσμο στην πραγματοποίηση της ορθολογικής κυριαρχίας, μιας κυριαρχίας απρόσωπης, επί της οποίας θεμελιώθηκε και αναπτύχθηκε ο καπιταλισμός και η οποία κορυφώθηκε με την κατίσχυση της επιστήμης, οδήγησε στην αντικατάσταση της θρησκείας από την επιστήμη, στο βαθμό που η θρησκεία αδυνατούσε να παίξει πια κεντρικά το ρόλο του παρόχου εγγυήσεων. Η επιστήμη αυτή, η οποία διακατέχεται από την αυταπάτη ως προς τη δυνατότητά μας να γνωρίζουμε όλα τα αποτελέσματα των πράξεών μας, και έτσι διακόπτει οριστικά τη σχέση της με την ορθολογική έρευνα του κόσμου, όπως αυτή έλαβε χώρα ήδη κατά την έναρξή της πριν από 2500 χρόνια, απέκτησε μια καθαρά τεχνική πλευρά, η οποία και κυριάρχησε. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα της διακοπής της σχέσης της επιστήμης με την αλήθεια⁶ και της εγκατάστασής της στη στενή οντολογική φωλιά

τρόπους εξόδου από την κατάσταση, αλλά και ως προς την κατανόηση του ίδιου του προβλήματος. Ας σημειώσουμε επίσης ότι σήμερα η κοινωνική και πολιτική κατάσταση μάς θέτει με οξύ τρόπο ενώπιον του ζητήματος της υπεράσπισης του ανθρώπου από τον εαυτό του. Είναι ολοφάνερο ότι ο κύριος κίνδυνος για τον άνθρωπο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Κι αυτό όχι μόνον γιατί συνεχίζει να σφάζει τους ομοίους του, αλλά και γιατί καταστρέφει το περιβάλλον.

- 6 Ο Heidegger, δομικός κριτικός της σύγχρονης τεχνικής, στην οποία αποδίδει τη διακοπή της σχέσης του ανθρώπου με την αλήθεια, εξετάζει και αξιολογεί το ανθρώπινο πράττειν υπό το πρίσμα της θεμελιώδους οντολογίας του και εκφράζει ήδη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο την αγωνία του σε σχέση με τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο. Συνδέοντας την ανθρώπινη ύπαρξη με την κατοικία, αλλά και την αντίστοιχη πράξη που τη διασφαλίζει, δηλαδή το κτίσιμο, θα ταυτίσει τη μεν πρώτη με το μέσα-στον-κόσμο-είναι και το δεύτερο με την άρθρωση του εγώ-είμαι. Τοποθετούμενος θετικά σε σχέση με τη σελεριανή ανθρωπολογική ανάλυση της θέσης του ανθρώπου στον κόσμο, αναγνωρίζει πως μόνον όταν ο άνθρωπος είναι, μπορεί να κατέχει μια θέση στον κόσμο και, άρα, να καθιστά δυνατή την έλευση της αλήθειας. Βλ. ενδεικτικά επ' αυτού, Heidegger, M. (1996). *Being and time*. (tran. J. Stambaugh). Albany: State University of New York Press του ίδιου, (2009). *Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*. (μτφρ. Γ. Ξηροπαίδης). Αθήνα: Πλέθρον του ίδιου, (2011). *Περί πολιτικής, περί αλήθειας, περί*

της ορθότητας, της ακρίβειας των παρατηρήσεων, των ορθών αποτελεσμάτων, της συνέπειας αυτών που ο επιστήμονας ανακαλύπτει και του σώματος των εκάστοτε αποδεκτών αντιλήψεων. Μέσα από αυτή την οδό ο επιστήμονας ικανοποιείται όταν λίγο-πολύ αυτά δουλεύουν.⁷ Δεν στέκεται, όμως, ούτε στιγμή να σκεφθεί επάνω στους όρους της ίδιας της αποτελεσματικότητας της δραστηριότητάς του, στους όρους που καθιστούν δυνατή την επιστήμη, τόσο από την πλευρά του υποκειμένου της δραστηριότητας όσο και από την πλευρά του αντικειμένου. Τυφλή ως προς τον ορίζοντά της, όχι από την πλευρά της καθαρής γνώσης, όπου δεν τίθεται το ζήτημα των ορίων, αλλά ως προς τον τύπο της κοινωνίας εντός του οποίου θα επιθυμούσε να λαμβάνει χώρα, η επιστήμη ακολουθεί το δρόμο του απλώς πραγματοποιήσιμου (στην περίπτωσή μας, παραδείγματος χάριν, της καταστροφής του πλανήτη), αγνοώντας τις συστάσεις των επιτροπών ηθικής.⁸

Αυτή η κατάσταση μας οδήγησε πολλές φορές στο συμπέρασμα ότι μεταξύ των θεραπόντων της υπάρχουν αυτοί που την εκτρέπουν από αυτό που είναι προορισμένη να είναι, προκειμένου να ικανοποιήσουν τους ιδιοτελείς στόχους τους, με αποτέλεσμα να την εμποδίζουν να γίνει πανάγαθη. Γιατί ως προς το ότι είναι πάνσοφη και παντοδύναμη ουδείς φαίνεται να αμφιβάλλει. Και ακολούθως, αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί σε ένα άλλο: οι παρεκκλίνοντες υπηρέτες της, προκειμένου να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους, κατορθώνουν με τη δύναμη που τους παρέχει η ίδια η επιστήμη να χειραγωγούν τους ανθρώπους, πράγμα που ασφαλώς είναι αλήθεια. Το ζήτημα, όμως, δεν εξαντλείται εδώ. Θεωρούμε πως αν μπορούσαμε να μετατοπισθούμε έστω και λίγο από τις συνήθειες ταυτολογίες της πολιτικής φιλοσοφίας, εφόσον το πρόβλημα που συζητούμε είναι εξόχως πολιτικό, διά των οποίων με εύκολο τρόπο θα μπορούσαμε να αθώσουμε την ανθρωπότητα για τις εκάστοτε επιλογές της, αφού αυτές θα μπορούσαν να ορίζονται στο πλαίσιο της ικανότητας των κρατούντων να χειραγωγούν και να καθιστούν ανίσχυρους αυτούς που θα έπρεπε να είναι πανίσχυροι, να τους παγιδεύουν και να τους εκτρέπουν από τον ιστορικό τους προορισμό, θα βλέπαμε ότι η σύγχρονη επιστήμη όχι μόνο συντηρείται από την απλή ανοχή των λαών, αλλά και υποστηρίζεται ενεργά από αυτούς. Κι αυτό απορρέει από τον τρόπο που ο σύγχρονος

τεχνικής. (μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος). Αθήνα: Ηριδανός.

7 Ως γνωστόν, ο Popper θα αρνηθεί να αποδώσει στη θεωρία τη δυνατότητα να είναι αληθινή. Η θεωρία μπορεί, κατ' αυτόν, απλώς να είναι αναρρέσιμη: Ισχύει για όσο διάστημα δεν έχει αναρρευθεί. Βλ. επ' αυτού, Popper, K. (2002). *The logic of scientific discovery*. London: Routledge.

8 Η επιστήμη ως τέτοια δεν έχει τη δυνατότητα να θέσει τα όρια και τους σκοπούς της. Αυτές οι δύο πτυχές της είναι μέρη του πολιτικού ζητήματος. Στο πλαίσιο, μάλιστα, της παρούσας φάσης της οι επιστήμονες, κατά κανόνα και για διάφορους λόγους, θεωρούν πως είναι καθαρή δραστηριότητα και γι' αυτό δεν επιχειρούν να αρθρώσουν λόγο αναφορικά με τη χρήση της ή τον προορισμό της, που είναι, βεβαίως, καπιταλιστικός.

άνθρωπος κατανοεί την ίδια την ύπαρξη της κοινωνίας και των θεσμών της, που ο ίδιος δημιουργεί και οι οποίοι τον διαμορφώνουν. Ας πούμε από αυτό κιόλας το σημείο ότι, αν αυτό που υποστηρίζουμε αληθεύει, τότε οφείλουμε να σκεφθούμε ότι, για την επίλυση των τεράστιων προβλημάτων που η σύγχρονη επιστήμη δημιουργεί, απαιτείται η πλήρης μεταστροφή της ψυχοκοινωνικής οργάνωσης του σύγχρονου δυτικού ανθρώπου.

Ως κεντρικό φάντασμα της παντοδυναμίας, λοιπόν, η σύγχρονη επιστήμη, σε έναν κόσμο που, ενώ κατάφερε σε έναν μεγάλο βαθμό να απομαγευτεί αλλά και να πάρει τις απαραίτητες αποστάσεις από τη θρησκεία, γίνεται ολοένα και περισσότερο αδύναμος, αποζητώντας εγγυήσεις αιωνιότητας, επαναφέρει τη θρησκεία στο κέντρο της κοινωνικής ζωής, υποκαθιστώντας την. Αυτή η αυταπάτη της παντοδυναμίας και της κυριαρχίας, πάντως, όχι μόνο δεν φαίνεται να μπορεί να τη δει ο σύγχρονος άνθρωπος αλλά την ενσαρκώνει πλήρως, όταν μεταχειρίζεται θεωρητικά τον κόσμο και τη ζωή του. Τα πάντα λειτουργούν σαν να προσφέρονται ο κόσμος και η ζωή μας σε μια απεριόριστη τεχνική μεταχείριση.⁹ Η μη αναγνώριση αυτής της έκδηλης παραλογίας απορρέει από το γεγονός ότι ο σύγχρονος δυτικός άνθρωπος απέχει πολύ από το να αναγνωρίσει της αξία της φρονήσεως στα περιεχόμενα της κοινωνικής ζωής. Γιατί φρόνιμα ανθρώπινα όντα δεν μπορεί να είναι αυτά που διακατέχονται από την οίηση ότι μπορούν να γνωρίσουν τα πάντα και κατ' επέκτασιν να τα ελέγξουν, προκειμένου να γίνουν άτρωτα.¹⁰ Φρόνιμα ανθρώ-

9 Ο Heidegger θα μας δείξει ότι αυτή η χρήση της τεχνικής σε συνδυασμό με την κατανόηση του κόσμου αποτελεί ένα από τα σοβαρότερα σφάλματα του σύγχρονου δυτικού ανθρώπου. Η τεχνική είναι γι' αυτόν μια δραστηριότητα έμπλη νοήματος. Η απόδοση ενός ουδέτερου χαρακτήρα στην τεχνική καθιστά τον άνθρωπο αδύναμο. Το πρόβλημα σε σχέση με την τεχνική δεν τίθεται από τη στιγμή που θα θεωρηθεί ως μέσον για ένα σκοπό, καθώς ο ανθρώπινος έλεγχος μπορεί να εμποδίσει την εκτροπή της. Ως αυτόνομα υπάρχουσα και αναπτυσσόμενη, όμως, η τεχνική δεν είναι δυνατόν να τεθεί υπό έλεγχο. Βλ. Heidegger, M. (1977). *The question concerning technology and other essays*. (tran. W. Lovitt). New York: Harper and Row· του ίδιου, (2011). *Περί πολιτικής, περί αλήθειας, περί τεχνικής*. (μτφ. Δ. Τζωρτζόπουλος). Αθήνα: Ηριδανός· του ίδιου, (2009). *Ποιητικά κατοικεί ο άνθρωπος*. (μτφ. Ι. Αβραμίδου). Αθήνα: Πλέθρον. Βλ. επίσης, Zimmerman, M. (1983). Toward a Heideggerian Ethos for Radical Environmentalism. *Environmental Ethics*, 5, 99-131.

10 Πολλές από τις οικολογικές έννοιες που σήμερα χρησιμοποιούμε πρωτοπαρουσιάζονται στα πρώτα γραπτά του Heidegger και εκφράζουν τον τρόπο του για τον καταστροφικό έλεγχο του πλανήτη, που εκτός όλων των άλλων, είναι και ανώνυμος. Αμέσως ο Heidegger επέμεινε ως προς τη ριζική βλάβη που μπορεί να προκαλέσει στον πλανήτη η τεχνολογία. Θεωρούμε πως το ενδιαφέρον του φιλοσόφου για την κοινωνική κατάσταση ποτέ δεν εγκαταλείφθηκε. Ο Heidegger, μετά τον Νίτσε, έβλεπε την κοινωνική πραγματικότητα που αναδυόταν· αυτή τη γενικευμένη έρημο του μηδενισμού, που μετατρέπει τις κοινωνίες σε γιγάντιους μηχανισμούς ορθολογικής οργάνωσης. Βλ. ενδεικτικά επ' αυτού, Heidegger, M. (1996). *Being and time*. (tran. J. Stambaugh). Albany: State University of New York Press· του ίδιου, (1977). *The question concerning technology and other essays*. (tran. W. Lovitt). New York: Harper and Row. Βλ. Επίσης, Beckman, T. (2000). *Martin Heidegger and Environmental Ethics*.

πινα όντα, όπως μας έδειξε η αρχαία ελληνική προβληματική,¹¹ είναι αυτά που είναι σε θέση να αναγνωρίζουν την ύβριν και να κάνουν τα πάντα προκειμένου να την αποφύγουν. Με λίγα λόγια, φρόνιμα ανθρώπινα όντα είναι αυτά που αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως μέλη μιας κοινότητας που έχει τον χαρακτήρα της δημοκρατικής πόλεως. Και δημοκρατική πόλις είναι αυτή που συγκροτείται από ανθρώπινα όντα, τα οποία αρνούνται ρητά κάθε έσχατη εγγύηση, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο βίο και δεν γνωρίζουν άλλον περιορισμό από τον αυτοπεριορισμό.¹²

Σε σχέση με τη Δύση, αναφερόμενοι στην πολιτική, έχουμε κατά νου τη δραστηριότητα αυτή που επιχειρεί να ρυθμίσει τα ζητήματα του δημοσίου βίου και που αναγνωρίζει ρητά το γεγονός ότι πηγή του νόμου είναι η ίδια η κοινωνία. Στη Δυτική Ευρώπη αρχίζει να λαμβάνει χώρα από τον 11ο-12ο αιώνα και αποκτά σαφές σχήμα κατά την περίοδο που ξεκινά από την αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση¹³ και που διαμέσου του 19ου αιώνα, με την ανάπτυξη του δημοκρατικού και εργατικού κινήματος, φθάνει στις μέρες μας. Στην πολιτική σφαίρα τίθεται ακριβώς το αίτημα της *de jure* ισχύος· μιας ισχύος που δεν είναι απλώς *de facto* θετική. Οι λαοί συμμετέχοντας στις πολιτικές δραστηριότητες αναγνωρίζουν ότι καθετί πρέπει να κυρώνεται με τρόπο αναστοχαστικό και εσκεμμένο από τη συλλογικότητα την οποία συγκροτούν, καθώς οι κατεστημένες ιδέες παύουν πλέον να γίνονται αποδεκτές χωρίς συζήτηση. Η περίοδος αυτή είδε στην πολιτική δραστηριότητα τον κύριο εκπρόσωπο της δυνατότητας των ανθρώπων να επιλύουν τα προβλήματά τους. Ωστόσο η πολιτική φθάνει στις μέρες μας να γίνει αυτό που όλοι γνωρίζουμε: μια δραστηριότητα λειτουργικού-εργαλειακού τύπου, που το τελευταίο πράγμα που την ενδιαφέρει είναι να παραμείνει ανοιχτή η δυνατότητα να αμφισβητηθεί και να κριθεί η εκάστοτε θέσμιση της κοινωνίας.

Ο Καστοριάδης, επιχειρώντας να κατανοήσει τους λόγους αποσάθρωσης της πολιτικής στη Δύση, μας έδειξε ότι ήδη από τον 17ο αιώνα η δημιουργία ενός

Claremont: Harvey Mudd College.

11 Βλ. επ' αυτού Αριστοτέλους, *Πολιτικά και Ηθικά Νικομάχεια*.

12 Με μοναδικό τρόπο η αρχαία ελληνική τραγική ποίηση ανέδειξε τη μεγαλοσύνη του Έλληνα ανθρώπου κατ' εξοχήν ως ενός όντος που κατανοεί τι είναι η ύβρις και ποιες είναι οι τρομακτικές συνέπειές της, όταν αυτή καθορίζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Αυτή η θέση του ανθρώπου στον κόσμο αναδείχθηκε εξίσου τόσο στο πλαίσιο της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης όσο και της ιστορίας. Συναφώς, αναδείχθηκε στο πλαίσιο της πολιτικής δραστηριότητας των Ελλήνων κατά την ανάπτυξη της δημοκρατίας, όταν επιχειρήσαν να ζήσουν πέραν της ύβρεως, αυτοπεριοριζόμενοι, αναλαμβάνοντας δηλαδή την ευθύνη των πράξεών τους στο πλαίσιο μιας έσχατης διακινδύνευσης. Αναφορικά με το πρόβλημα της σχέσης της ύβρεως με την αγωγή βλ. Theodoridis, A. (2009). "Humanization through liberation from the cycle of hubris: The purpose of education", in K. Boudouris. & M. Adam (Eds). *Greek Philosophy and the issues of our age*, Vol. II, Athens: Ionia Publication, 218-233.

13 Βεβαίως, ήδη κατά τον 10ο-11ο αιώνα λαμβάνει χώρα η προσπάθεια των πρωτο-αστών να αυτοκυβερνηθούν.

δημόσιου χώρου στοχασμού και κριτικής στάσης απέναντι στους θεσμούς της πολιτείας περιστρέφεται, κατά κάποιον τρόπο, γύρω από την ιδέα της *ratio*. Πολύ γρήγορα αυτό το κίνημα που έτεινε προς την ελευθερία των ατόμων και της κοινωνίας, ήδη στη Γαλλική επανάσταση, εναγκαλίζεται το μηχανιστικό ορθολογισμό του καπιταλισμού, και συναφώς την ιδέα μιας απεριόριστης επέκτασης μιας ορθολογικής κυριαρχίας. Αυτός ο ορθολογισμός και αυτή η επιθυμία επέκτασης της ορθολογικής κυριαρχίας θα καταλάβει τόσο το πεδίο της τεχνικής όσο και τα πεδία της οικονομίας και της εν γένει κοινωνικής οργάνωσης.¹⁴ Η πολιτική θα ενσαρκώσει λοιπόν κι αυτή το φάντασμα μιας παντοδυναμίας των ανθρώπων, καθόσον θα εκπροσωπήσει τη δήθεν πραγματοποίηση του Λόγου μέσα στην Ιστορία. Σε αυτή την αυταπάτη θα προσχωρήσει, όπως γνωρίζουμε, και ο ίδιος ο Marx, καθόσον δεν θα ασκήσει καμία κριτική στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής στον καπιταλισμό, παρά μόνον ως προς τη χρήση αυτής της οργάνωσης. Η οργάνωση ως τέτοια φαίνεται στα μάτια του ως απολύτως ορθολογική.¹⁵ Αυτή, όμως, η ορθολογική οργάνωση της κοινωνίας είναι που οδήγησε στη λογική και στην επιθυμία της μεγέθυνσης και τελικά στην αυτονόμηση του οικονομικού στοιχείου στο πλαίσιο της οικονομίας της καπιταλιστικής αγοράς, που για να ακριβολογούμε δεν έχει καμία σχέση με τη λεγόμενη καπιταλιστική ελεύθερη αγορά, καθόσον κυριαρχείται από τα μονοπώλια, τα ολιγοπώλια και τα καρτέλ. Ο Weber είδε σωστά ότι η ορθολογικότητα του καπιταλισμού τείνει να καταλάβει όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, κυρίως ως υποδοχή και τελικά επικράτηση του μαθηματικού λογισμού.¹⁶

Κατακυριαρχώντας τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής αυτή η ορθολογικότητα, η οποία ασφαλώς αποτελεί το θεμέλιο και της σύγχρονης επιστήμης, φαίνεται να πραγματώνεται εξακολουθητικά, ως μοίρα, κατ' εξοχήν στην πολιτική ζωή στο σύνολό της.¹⁷ Αν ακολουθούσαμε στο σημείο αυτό το μαρξιστικό τρόπο σκέψης και κάναμε το λάθος να θεωρήσουμε τις επεκτάσεις της ορθολογικής επιβολής σε όλους τους άλλους τομείς, εκτός από την παραγωγή και την οικονομία, ως δευτερεύουσες, δεν θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε όλο το μέγεθος του προβλήματος.

Στη σημερινή, λοιπόν, κοινωνική κατάσταση στη Δύση, ο καπιταλισμός, ο

14 Βλ. κυρίως Castoriadis, C. (1986). *Domaines de l'homme. Les carrefours du labyrinthe*, II. Paris: Seuil· του ίδιου, (1990). *Le Monde morcelé. Les carrefours du labyrinthe*, III. Paris: Seuil· του ίδιου, (1996), *La Montée de l'insignifiance. Les carrefours du labyrinthe*, IV. Paris: Seuil.

15 Βλ. Marx, K. (2010). *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, (μτφρ. Χ. Μπαλωμένος). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.

16 Βλ. Weber, M. (1985). *L' éthique protestante et l' esprit du capitalisme*. (trad. J. Chavy). Paris: Pocket. Ο Lukács θα αναδείξει, ακολουθώντας τις αναλύσεις του Marx και του Weber, την κατακυριαρχηση του συνόλου της κοινωνικής ζωής στον καπιταλισμό από την πραγματοποίηση.

17 Βλ. Castoriadis, C. (1975). *L'Institution imaginaire de la société*, Paris: Seuil· του ίδιου, (1986). *Domaines de l'homme. Les carrefours du labyrinthe*, II. Paris: Seuil.

οποίος παραμέρισε τα όποια μέσα ελέγχου είχαν καταφέρει να του επιβάλλουν κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες πολλών χρόνων, συνεχίζει να συνοδοιπορεί με μια επιστήμη, η οποία σχεδόν αποκλειστικά συνάδει με τις προτεραιότητές του και μια πολιτική δραστηριότητα που μόνο κατ' όνομα πια φαίνεται να αντιστοιχεί σε αυτό που ο Αριστοτέλης σκέφθηκε και το σύγχρονο δημοκρατικό κίνημα θέλησε. Ωστόσο, τόσο η δυτική επιστήμη όσο και η πολιτική έχουν πάψει να εμφανίζονται ως αδιαμφισβήτητες. Η σημερινή κρίση του δυτικού κόσμου είναι πολιτική κρίση με την πιο βαθιά έννοια του όρου· δηλαδή κρίση της πολιτικής δημιουργικότητας και της πολιτικής φαντασίας, όπως και της πολιτικής ευθύνης και συμμετοχής των ατόμων. Η ιδιότητα και ο ατομικισμός που επικρατούν σε μια κοινωνία που γραφειοκρατικοποιεί κάθε γωνιά του συλλογικού βίου, την ίδια στιγμή που αφήνεται στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στη λατρεία της αγοράς, η έκδηλη ανικανότητα του συντηρητικού φιλελευθερισμού, η γενικευμένη διαφθορά και η απίστευτη μηδαμινότητα του πολιτικού προσωπικού, συμβάλλουν στην εξαφάνιση του πολιτικού ορίζοντα και έχουν προ πολλού αφαιρέσει κάθε αξιοπιστία από την πολιτική. Ο δυτικός κόσμος φαίνεται να έχει αρκούντως εξοικειωθεί με τον ξεπεσμό της πολιτικής και την ταύτισή της, χωρίς πολλές επιφυλάξεις, με μια δραστηριότητα «διαχειριστικού» τύπου, την οποία, αν και συχνά βλέπει να εκτρέπεται, θεωρεί πως δεν μπορεί να αποφύγει. Συναφώς, και η επιστήμη από ένα σημείο και μετά και παρά το γεγονός ότι οι κοινωνίες δεν φαίνεται να εγκαταλείπουν την πίστη τους σε αυτήν έπαψε να εμφανίζεται ως αδιαμφισβήτητη, καθώς διαπιστώθηκαν οι εξαιρετικοί κίνδυνοι που απορρέουν από την τεχνική μεταχείριση του κόσμου, η οποία εκβάλλει κατ' εξοχήν στην καταστροφή του γήινου περιβάλλοντος. Έντρομες, λοιπόν, οι δυτικές κοινωνίες στρέφονται ολοένα και περισσότερο στην ηθική, προκειμένου να ορίσουν κριτήρια για τον έλεγχο της δράσης. Με αυτή την κίνηση θεωρούμε πως συντονίζεται κατ' εξοχήν και το περιβαλλοντικό κίνημα.

Η επίκληση της ηθικής από τους θεσμικούς-γραφειοκρατικούς φορείς των κοινωνιών είναι τόσο εξόφθαλμα υποκριτική που δεν υπάρχει λόγος να σταθεί κάποιος σε αυτήν. Η στροφή, όμως, του περιβαλλοντικού κινήματος σήμερα στις δυτικές κοινωνίες στην ηθική, προκειμένου να βρει κριτήρια ελέγχου μιας πολιτικής πράξης που φαίνεται να είναι όχι μόνον αναποτελεσματική για την επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων αλλά κατ' εξοχήν ένοχη, καθόσον η ίδια μετέχει στη δημιουργία τους, εκφράζει στην καλύτερη περίπτωση μια ριζική αμηχανία.¹⁸ Το αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί η συρρίκνωση αυτών των δύο

18 Βλ. Sandler, R., & Pezzullo, Ph. (2007). (Eds). *Environmental justice and environmentalism. The social justice challenge to the environmental movement*. Cambridge: The MIT Press. Βλ. επίσης McCormick, J. (1991). *Reclaiming paradise. The global environmental movement*. Bloomington: Indiana University Press. Βλ. επίσης, Scarce Rik. (2007). *Eco-warriors. Understanding the radical environmental movement*. Left Coast Press.

φαντασμάτων της παντοδυναμίας, σε συνδυασμό με την εκρηκτική κατάσταση που γεννά η γενικευμένη κρίση των αξιών στις δυτικές κοινωνίες, οδηγούν στην επαναπροσέγγιση παραδοσιακών ηθικών. Ο εσωτερικός άνθρωπος φαίνεται για μία ακόμη φορά να συνιστά το έσχατο καταφύγιο ενός κόσμου που κλυδωνίζεται χωρίς πλέον στηρίγματα και ο τόπος από τον οποίο πρόκειται να αντληθούν τα κριτήρια που θα μπορούσαν να καθοδηγήσουν τη δράση.¹⁹ Μια τέτοια, όμως, επιλογή ξεχνά ότι κάθε πράξη μας βρίσκει τους όρους της στο γεγονός ότι τα ανθρώπινα όντα ως κοινωνικά όντα ορίζουν τη ζωή τους στο θεσμικό πλαίσιο που τα ίδια εγκαθιδρύουν. Και το θεσμικό αυτό πλαίσιο είναι που ορίζει τα κριτήρια και την πραγματική δυνατότητα επιλογής που έχουμε για την πράξη.

Το γεγονός ότι η πολιτική επικρατεί της ηθικής το γνώριζε ήδη ο Αριστοτέλης, όταν τόνιζε τη μεγάλη σημασία της και τη χαρακτήριζε ως την *αρχιτεκτονικότερη* όλων των επιστημών των σχετικών με τον άνθρωπο, στο βαθμό που κανένας κανόνας δεν μπορεί να μας απαλλάξει από την ευθύνη της εκάστοτε πράξης μας. Τα ηθικά συστήματα, όμως, συγκαλύπτουν το γεγονός ότι όλοι οι ηθικοί κανόνες εφαρμόζονται υπό ειδικές συνθήκες. Ισχυριζόμενα ότι γνωρίζουν με ακρίβεια πού βρίσκονται τόσο το καλό όσο και το κακό, μεταθέτουν το πρόβλημα στον εσωτερικό άνθρωπο και δημιουργούν ένα χάσμα ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, ανάμεσα στην ηθική και στην πολιτική.²⁰ Αυτό συνδέεται σαφώς με το γεγονός ότι στο σύγχρονο κόσμο η πολιτική κοινότητα παραμένει ένα κατά βάσιν εξωτερικό στοιχείο ως προς την ανθρώπινη ιδιότητα του ανθρώπου. Από τη στιγμή, όμως, που τίθεται το κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα, η ηθική επικοινωνεί με την πολιτική. Δεν θα μπορούσαμε να αμφιβάλουμε ως προς το ότι η ηθική δεν σταματά στη ζωή του ατόμου, εάν σκεφθούμε ότι και μόνον η διερώτηση περί του πρακτέου συνδέεται με μια ανθρώπινη ύπαρξη που συμμετέχει σε μια κοινωνία και είναι, ενδεχομένως, έτοιμη να σπάσει τον κώδικα των συμπεριφορών. Το ζήτημα, λοιπόν, της ηθικής δημιουργείται διά της ιστορίας· δεν είναι αναγκαστικά δεδομένο μαζί με την ιστορία και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του πολιτικού ζητήματος.

Όταν το περιβαλλοντικό κίνημα θέτει το αίτημα του ηθικού ελέγχου της επιστήμης, ξεχνά ότι αυτή δεν μπορεί να καθορίσει η ίδια τα όρια και τους σκοπούς της. Η επιστήμη ως επιστήμη βρίσκεται πέραν του καλού και του κακού. Και ακριβώς το περιβαλλοντικό πρόβλημα οφείλεται και στο γεγονός ότι οι επιστήμονες δεν τοποθετούνται κατά κανόνα ποτέ σε σχέση με το ζήτημα της χρήσης

19 Βλ. Habermas, J. (1987). *L' éthique de la communication*. (trad. J. M. Ferry). Paris: PUF. Βλ. επίσης McIntyre, A. (1991). *Three rival versions of moral inquiry*. Indiana: University of Notre Dame Press. Βλ. επίσης, Rawls, J. (1977). *A theory of justice*. Cambridge: Belknap Press/Harvard University Press. Βλ. επίσης, Jonas, H. (1998). *Pour une éthique du futur*. (trad. S. Cornille & Ph. Ivernel). Paris: Rivages.

20 Ο χωρισμός της ηθικής από την πολιτική διατρέχει όλη την ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας. Ελάχιστα φιλόσοφοι εξαιρούνται από τον κανόνα, όπως ο Spinoza ή ο Hegel.

της ή δεν έχουν τίποτα να πουν για τον καπιταλιστικό της προσανατολισμό. Το να υποστηρίξουμε ότι η επιστήμη από μόνη της θα θέσει ηθικά όρια στη δράση της είναι παράλογο. Η σημερινή, μάλιστα, επιστήμη, μεταποιημένη σε εξουσία, συνιστά μια δραστηριότητα ανώνυμη από κάθε άποψη, ανεύθυνη και ανεξέλεγκτη, καθότι μη καταλογίσιμη. Η οποιαδήποτε, λοιπόν, απάντηση επάνω στο ερώτημα της υπέρβασης της περιβαλλοντικής κρίσης δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική.²¹

Αλλά και, όταν το περιβαλλοντικό κίνημα θέτει το αίτημα του ηθικού περιορισμού της πολιτικής, ξεχνά να μας πει για ποια πολιτική πρόκειται.²² Αν με την πολιτική εννοούμε εκείνη τη διαυγασμένη δραστηριότητα που έχει να κάνει με την αμφισβήτηση των υπαρχόντων θεσμών μετά από λελογισμένη συζήτηση και την υιοθέτηση νόμων που είναι δημιουργήματα της ίδιας της συλλογικότητας και, άρα, των μόνων νόμων που μπορούν να τη δεσμεύουν στην προοπτική του εξανθρωπισμού του ανθρώπινου όντος, τότε είναι ολοφάνερο ότι στο σύγχρονο δυτικό κόσμο η αποκαλούμενη πολιτική δεν έχει καμιά σχέση με αυτήν. Ασκούμενη μόνον ως μια δραστηριότητα εργαλειακού και λειτουργικού τύπου από μια ομάδα γραφειοκρατικού τύπου επαγγελματιών, δήθεν ειδικών, και ταυτιζόμενη με τη δημαγωγία, τη διαφθορά και την κυνική αναζήτηση της εξουσίας με κάθε τρόπο, βρίσκεται πέραν κάθε ενεργού αυτονομίας και, άρα, κάθε ηθικής της αυτονομίας. Για να μπορέσουμε, λοιπόν, να υπερβούμε αυτή την ηθική της ετερονομίας, την οποία εκπροσωπεί επαξίως η σύγχρονη επιστήμη, θα πρέπει να υπερβούμε την πολιτική της ετερονομίας.

Για να γίνει, βεβαίως, δυνατή αυτή η υπέρβαση θα πρέπει ο κοινωνικός κόσμος να προσφέρει αυτή τη δυνατότητα. Κάτι τέτοιο, όμως, σήμερα δεν είναι ορατό. Προσανατολιζόμενες οι δυτικές κοινωνίες κεντρικά από την ιδεολογία της προόδου μένουν αναγκαστικά δεμένες στο όχημα μιας επιστήμης και μιας πολιτικής που τους αρμόζουν, αφού σε αυτές αναγνωρίζουν, εντέλει, το έσχατο καταφύγιο για την επιβίωσή τους.²³ Συναφώς, παραμένουν πιστές στην ιδέα της ανάπτυξης για την ανάπτυξη, υποχωρούν στον παραλογισμό της ορθολογικής οργάνωσής τους, συνεχίζουν να αναδεικνύουν την οικονομία σε κεντρικό στοιχείο αυτής της οργάνωσης, αναδεικνύουν ως δεσπόζουσες αξίες του κόσμου τους την κατοχή πλούτου, ισχύος και γοήτρου, ενώ, συναφώς, καταφέρουν συνεχή πλήγματα στη δημοκρατία, η οποία φαίνεται πλέον όχι μόνον ότι νοσεί, αλλά ότι συρρικνώνεται

21 Βλ. ενδεικτικά, Goodpaster, K. E., & Sayer, K. M. (eds). (1979). *Ethics and problems of the 21st century*. Indiana: University of Notre Dame Press.

22 Βλ. ενδεικτικά, Eckersley, R. (1993). *Environmentalism and political theory. Towards an ecocentric approach*. London: UCL Press.

23 Είναι σαφές ότι θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για πρόοδο στην ιστορία μόνον αναφερόμενοι στον εργαλειακό τομέα.

επικίνδυνα.²⁴ Οριακά, οι δυτικές κοινωνίες γίνονται ανίκανες να προσδώσουν θετική αξία ακόμα και στην ίδια την κοινωνικότητα. Αυτή ακριβώς η γενικευμένη κρίση είναι που μας οδηγεί σε αντιδράσεις που τείνουν να αναζωογονήσουν ή να αναθεωρήσουν παραδοσιακές ηθικές.²⁵

Εν αντιθέσει προς αυτή την επιλογή, εάν σκεφθούμε το περιβαλλοντικό πρόβλημα ως ιστορική αποτυχία ενός τρόπου παραγωγής και ενός τύπου κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή ως αδιέξοδο μιας ολόκληρης πολιτισμικής εξέλιξης, θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε υπό ποίαν έννοια η περιβαλλοντική κρίση είναι κρίση βαθιά, δηλαδή ανθρωπολογικής τάξεως.

Αναφερόμενοι στο ανθρωπολογικό πρόβλημα, αναφερόμαστε κεντρικά στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το νόημα. Το νόημα είναι πάντοτε κοινωνικό και, επομένως, δεν αναδύεται στο πλαίσιο μιας απόλυτης ελευθερίας. Υπόκειται ριζικά στην κοινωνικο-ιστορική συνθήκη. Λαμβάνοντας υπ' όψιν μας τι είναι οντολογικά το άτομο, η πρόταση αυτή είναι στην πραγματικότητα ταυτολογία. Ένα άτομο δεν μπορεί παρά να δημιουργεί το νόημα της ζωής του, συμμετέχοντας στις σημασίες που δημιουργεί η κοινωνία του, συμμετέχοντας στη δημιουργία αυτών των σημασιών. Στην καστοριαδική διαύγαση της οντολογικής συγκρότησης του ατόμου οφείλουμε τη δυνατότητά μας να κατανοούμε όχι μόνο τους λόγους για τους οποίους το κοινωνικό άτομο δεν μπορεί παρά να είναι κοινωνική κατασκευή, αλλά και τους όρους υπέρβασης αυτής της αρχικής ετερονομίας στην προοπτική της ελευθερίας.²⁶

24 Ας τονίσουμε εδώ ότι η ανάπτυξη υπήρξε πάντοτε καπιταλιστική ανάπτυξη. Ποτέ δεν υπήρξε άλλου τύπου ανάπτυξη.

25 Είναι ενδιαφέρουσα η προσέγγιση που επιχειρεί, σε σχέση με αυτό που συζητούμε, ο Gorz, ο οποίος διατείνεται ότι ο Jonas, ακολουθώντας τον Kant, ασκεί κριτική στην αντιοικολογική συμπεριφορά των σύγχρονων κοινωνιών, οι οποίες υποθηκεύουν το μέλλον των επερχόμενων γενεών εν ονόματι της ικανοποίησης ενός ιδιοτελούς ιδιωτικού συμφέροντος. Ωστόσο, τονίζει ο Gorz, η κριτική του Jonas αφορμάται από μια ατομική βάση από την ηθική της ευθύνης. Πράγματι, είναι, δίχως αμφιβολία, αδύνατο να μετακινηθούμε από τον ιδιωτικό βίο στο συλλογικό και να μην αναγνωρίσουμε ότι μια ηθική της ευθύνης προϋποθέτει για την ενεργοποίηση και την αποτελεσματικότητά της πολλά πράγματα. Προϋποθέτει, παραδείγματος χάριν, εκτός των άλλων και μια ριζική κριτική των όχι φανερών μορφών κυριαρχίας που ασκούνται από τα κέντρα εξουσίας και που εμποδίζουν τους διαφωνούντες να συγκροτήσουν μια συλλογικότητα που να λαμβάνει σάρκα και οστά μέσα από μια κοινή άρνηση και μια κοινή δράση. Η υπέρβαση μιας ανθρωπολογικής συνθήκης, η οποία είναι αποτέλεσμα της εγκαθίδρυσης ενός συγκεκριμένου παιδευτικού πλαισίου, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω ηθικών ενεργημάτων, ακόμα και αν αυτά έχουν κάποιο νόημα για την κοινωνία. Βλ. Gorz, A. (1993). *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*. (μτφρ. Σ. Μπάλιας). Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.

26 Τόσο σε σχέση με το πρώτο όσο και με το δεύτερο ζήτημα βλ. ενδεικτικά, Castoriadis, C. (1975), *L'Institution imaginaire de la société*. Paris: Seuil' του ίδιου, (1986). *Domaines de l'homme. Les carrefours du labyrinthe*, II. Paris: Seuil' του ίδιου, (1993). *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*. Αθήνα: Ύψιλον' του ίδιου, (1996). *La Montée de l'insignifiance. Les carrefours du labyrinthe*, IV. Paris: Seuil' του

Πράγματι δεν θα μπορούσαμε εύκολα να αμφιβάλλουμε πως ό,τι το κοινωνικό βρίσκουμε στο άτομο κατασκευάζεται κοινωνικά σε αντιστοιχία με τους θεσμούς της κοινωνίας. Πάντοτε κάποιοι μεσολαβητικοί θεσμοί διαπαιδαγώγησης, και ιδιαιτέρως η οικογένεια και η εκπαίδευση, θα μεριμνήσουν γι' αυτό. Τα κοινωνικά άτομα δεν είναι ελεύθερα, παρά το κοινώς λεγόμενο, να πράξουν ό,τι θέλουν. Πάντοτε πράττουν πράγματα συγκεκριμένα, ορισμένα, τέτοια που εγγράφονται στο πλαίσιο μιας συλλογικής δημιουργίας σημασιών· καθορίζονται, δηλαδή, πάντοτε ουσιωδώς από την ειδική θέσμιση της κοινωνίας στην οποία ζουν. Το άτομο οφείλει, επί ποινή ψυχώσεως, να είναι κάθε φορά φορέας της αυτοπαράστασης της κοινωνίας. Άλλωστε αυτό αποτελεί ζωτική προϋπόθεση για να υπάρξει ήδη ως ψυχικό ον. Το άτομο, και αυτό που είναι, δεν μπορεί να αποκτά νόημα και περιεχόμενο παρά μόνον αναφερόμενο στις σημασίες και στη συγκρότηση του κόσμου (φυσικού και κοινωνικού) που έχει δημιουργήσει η κοινωνία. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να πούμε ότι η προσπάθεια ενός ατόμου να είναι κάτι συνιστά μια προσπάθεια να κάνει τη θέσμιση της κοινωνίας να υπάρχει και να ζει. Η κοινωνία με άλλα λόγια πραγματώνεται μέσα από τα άτομα και ανακλάται κατά συμπληρωματικά μέρη.

Η επιβίωση αυτής της συλλογικής οντότητας εξαρτάται, λοιπόν, από το νόημα που αυτή θα δημιουργήσει, το οποίο δεν μπορεί παρά να είναι ιδεατά ακατάλυτο. Με βάση αυτή τη βεβαιότητα μπορούμε, τώρα, να διερωτηθούμε ποιο είναι αυτό το νόημα που η σύγχρονη δυτική κοινωνία θεωρεί ακατάλυτο, ποιο είναι το νόημα που αποδίδει στη ζωή.

Τα πάντα σε αυτόν τον κόσμο βοούν ότι το νόημα ετούτο βρίσκεται σε πλήρη αντιδιαστολή με το νόημα που θα δέσμευε κεντρικά μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία θα ενδιαφερόταν ενεργά για τις υποθέσεις του οίκου της. Μια δημοκρατική κοινωνία αυτοαναγνωρίζεται ως αυτή η συλλογικότητα που γνωρίζει πως το νόημα που δεσμεύει τη ζωή της είναι πάντοτε δικό της δημιούργημα.²⁷ Υπ' αυτήν την έννοια, μια δημοκρατική κοινωνία είναι μια υπεύθυνη κοινωνία. Γι' αυτήν, οριακά, το νόημα ετούτο δεν επιδέχεται καμία εγγύηση, εφόσον η κοινωνία γνωρίζει βαθιά ότι ζει πάντοτε επάνω στην Άβυσσο, ότι είναι η ίδια Άβυσσος, και για αυτόν ακριβώς τον λόγο προσπαθεί να προσδώσει στον εαυτό της μία μορφή. Κι αυτή η γνώση, εν τέλει, δεν είναι άλλη από τη γνώση της θνητότητας, την οποία ο σύγχρονος δυτικός άνθρωπος είναι πασιδηλό ότι αρνείται.²⁸ Αν, όμως,

ίδιου, (1997). *Fait et à faire. Les carrefours du labyrinthe*, V. Paris: Seuil.

27 Αυτό, όπως είπαμε, ανέδειξε με έξοχο τρόπο τόσο η αρχαία ελληνική πολιτική δραστηριότητα όσο και η αντίστοιχη πολιτική προβληματική. Βλ. επ' αυτού ενδεικτικά, Vidal Naquet, P. (1990). *La démocratie grecque vue d' ailleurs*. Paris: Flammarion.

28 Αρκεί να σκεφθεί κανείς την ιδρυματοποίηση του θανάτου, η οποία παρέχει, μέσω των ειδικών, υπηρεσίες διαχείρισης και ελέγχου, την κατάργηση των εκδηλώσεων του πένθους ή την εξίσωση του γήρατος με το αίσχος, πράγματα που σημαίνει ότι, στην καλύτερη περίπτωση, το γήρας οφείλει

μια κοινωνία αρνείται να ζήσει μέσα στη δοκιμασία της εν δυνάμει θνητότητας κάθε σημασίας, καθώς μόνον έτσι μπορεί να προσδώσει στην Άβυσσο μία μορφή νοήματος, πάντοτε υπό αναίρεσιν, δεν μπορεί ποτέ να είναι δημοκρατική. Μόνον η δημοκρατική κοινωνία, η οποία θεσμίζει τον εαυτό της και μπορεί να θέτει διαρκώς τους θεσμούς της υπό αμφισβήτησιν, μπορεί να ζήσει μέσα σε αυτή τη γνώση. Μόνον αυτή η κοινωνία μπορεί, επομένως, να περνά τη δοκιμασία της ελευθερίας που είναι αναπόσπαστη από τη δοκιμασία της θνητότητας.

Αυτή, όμως, η γνώση της θνητότητας, όπως μας δείχνει η ελληνική πολιτική προβληματική, δεν μπορεί παρά να συμπορεύεται με το αντίστοιχο ήθος της θνητότητας. Πρόκειται για το ήθος του *θνητά φρονείν*, το ήθος που βρίσκεται πέραν της ύβρεως, επί του οποίου θεμελιώνεται ο δημοκρατικός άνθρωπος.²⁹ Το ήθος αυτό αναδεικνύει την ειλικρίνεια σε υπέρτατη αρετή της *πόλεως*. Εφόσον δεν υπάρχει έσχατη εγγύση για τις αποφάσεις της και καθίσταται αδύνατη η καταφυγή σε κάποιον εξωκοινωνικό κανόνα ή νόμο, η δημοκρατία θεωρεί πως μόνον ο αυτοπεριορισμός εν ειλικρινεία μπορεί να προστατέψει τον πολίτη από τα ενδεχόμενα λάθη των πράξεών του και την προσχώρησή του στην ύβριν με τα διάφορα πρόσωπά της.³⁰

Όσο, όμως, το ανθρώπινο ον διάγει πέραν της γνώσεως και του ήθους της θνητότητας, τα φαντάσματα της παντοδυναμίας, παρά τα πλήγματα που έχουν δεχθεί, θα παραμένουν ενεργά και θα ενισχύουν τον παραλογισμό της απεριόριστης επέκτασης πάνω στη φύση και στον άνθρωπο, ανεξάρτητα από οποιονδήποτε συζητήσιμο στόχο με λογικά επιχειρήματα. Όσο δεν καθίσταται δυνατή η δημιουργία νοήματος σε αυτό το πλαίσιο, η φενάκη της ανεξάντλητης και αδιατάρακτης δύναμης της επιστήμης θα βρίσκει ερείσματα και θα ισχυροποιείται. Όσο το ανθρώπινο ον αυθαδιάζει, αναγορεύοντας σε δεσπόζουσες αξίες του κόσμου του την κατοχή πλούτου, ισχύος και γοήτρου και όσο εγκαθίσταται στο πεδίο της κατανάλωσης στην οποία προσδίδει έναν ηδονικό χαρακτήρα και αναγορεύει τη δι-

---

να δηλώνει απόν. Μόνο μια διαρκής νεότητα, ομοίωμα της αθανασίας, φαίνεται να μπορεί να έχει θέση στον σύγχρονο δυτικό κόσμο.

29 Βλ. ενδεικτικά, μεταξύ πολλών άλλων, Σοφοκλέους *Αντιγόνη*.

30 Η ανάγκη διαρκούς υπενθύμισης των ορίων στους ανθρώπους είναι, ασφαλώς, απαραίτητη όχι μόνον αναφορικά με τους κανόνες της συμπεριφοράς εντός της κοινωνίας, αλλά και σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον. Βλ. επ' αυτού, Theodoridis, A. (2008). "The ethos of mortality as the foundation of democratic education", in K. Boudouris & M. Knežević (Eds). *Paideia: education in the Global Era*, v. 1, Athens: Ionia Publication, 238-249. Ας προσθέσουμε εδώ την πολύ χρήσιμη παρατήρηση της Arendt ότι στις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στο σύγχρονο δυτικό πολιτισμό και κυρίως αναφορικά με την αυτονόμηση της τεχνοεπιστήμης, απόλυτη προτεραιότητα στην προοπτική της ενδυνάμωσης της δημοκρατίας θα πρέπει να δώσουμε στην απαίτηση μιας αυθυπέμβασης του Λόγου. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι αυτή η απαίτηση δεν μπορεί καν να αρθρωθεί, αν δεν συμπορεύεται από το ήθος της θνητότητας. Βλ. επ' αυτού, Arendt, H. (1972). *La crise de la culture*. (trad. P. Lévy et al.). Paris: Gallimard.

αρκή διασκέδαση σε αξία που προσιδιάζει στην άριστη ζωή, η αποφυγή της καταστροφής θα είναι αδύνατη. Αν η Δύση ενσαρκώνει υποδειγματικά το παράδειγμα του πλούτου και της τεχνολογικής και στρατιωτικής ισχύος σε ένα πλαίσιο όπου βασιλεύει ένα απόλυτο κενό σημασιών, αν καταστρέφει τις κοινότητες, απαξιώνει την αλληλεγγύη, απαξιώνει το παράδειγμα του υπεύθυνου πολίτη, του ικανού να άρχει και να άρχεται, αποεπενδύει αξιακά την αυτοστοχαστική και διαβουλευτική πολιτική συλλογικότητα και το κοινωνικό άτομο που κατασκευάζει, υποδύομενο το ελεύθερο, αύταρκες και πλήρες άτομο βουλιάζει ολοένα και περισσότερο στο μη νόημα της αύξησης της κατανάλωσης, τόσο θα βυθίζεται στον κομπορμισμό που είναι ετερονομία και αναυθεντικότητα.³¹ Η διάβρωση του κοινωνικού ιστού, η άνευ προηγουμένου απάθεια και ο κυνισμός του πληθυσμού, επιτείνουν τον φόβο του μπροστά στον θάνατο, δεν μπορεί παρά να υπονομεύουν σχεδόν πια οριακά τις δυνατότητες ενός εξανθρωπισμού, που σήμερα, περισσότερο από ποτέ, έχει ανάγκη η ανθρωπότητα.³²

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, διερωτώμενοι πώς εν τέλει η κοινωνία μπορεί, εξαρνούμενη τη θνητότητα, ενσαρκώνοντας δηλαδή την απαίτηση της αιωνιότητας, μέσα από την αποθέωση της αξίας της κατοχής πλούτου και δύναμης και της αξίας της κατανάλωσης και της καθολικής διασκέδασης, να καταστρέφει τον οίκο της, δεν μπορούμε πια να ισχυριζόμαστε ότι το επιτυγχάνει χάρη στην άγνοια, στην καταστολή και στη χειραγώγηση των ανθρώπων, καθώς η απάντηση αυτή συγκαλύπτει το ανθρωπολογικό πρόβλημα. Είναι φανερό ότι η κοινωνία το επιτυγχάνει, διότι δημιουργεί τους όρους της προσχώρησης των ανθρώπων στην υφιστάμενη κατάσταση. Από αυτή τη θεμελιώδη διαπίστωση πρέπει να ξεκινήσουμε,

31 Ο Bookchin ορίζοντας το χαρακτήρα και τον προσανατολισμό της κοινωνικής οικολογίας θα γράψει: «Ο ιεραρχικός τρόπος του σκέπτεσθαι και του αισθάνεσθαι είναι πρόξενος μεγάλων συμφορών στην κοινωνία και απειλεί να καταστρέψει σήμερα ολόκληρο τον πλανήτη. Εμείς επιμένουμε πως το οικολογικό πρόβλημα, η αποσύνθεση του περιβάλλοντος, έχουν κοινωνική προέλευση. Η στάση της κυριαρχίας πάνω στη φύση πηγάζει από την κοινωνική μας οργάνωση. Εάν θέλουμε να ζήσουμε αρμονικά με τη φύση πρέπει να εναρμονίσουμε τις σχέσεις μεταξύ μας και να εξαλείψουμε την ιεραρχία» Βλ. Bookchin, M. (1992). *Τι είναι Κοινωνική Οικολογία*. (μτφρ. Μ. Κορακιανίτης), Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος, 79-80.

32 Ο Chr. Lash, ακολουθώντας τον κεντρικό ιστό της σχέψης της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Adorno και Horkheimer, θα επιχειρήσει να δείξει ότι ο έξαρχος του αυταρχισμού και της ολοκληρωτικής βίας του 20ού αιώνα δεν απορρέει από την ενεργοποίηση προ-νεωτερικών καταλοίπων, αλλά συνιστά κατ' ουσίαν μια ασθένεια των εξελιγμένων νεωτερικών κοινωνιών. Ιδιαίτερος αντιτίθεται ο Lash στην απόπειρα ερμηνείας του πολιτικού ζητήματος του αυταρχισμού ως απόρροια μιας καθυστερημένης και, άρα, ριζικά ατελούς προσωπικότητας. Ορθώς, επίσης, διατείνεται σε αυτό το πλαίσιο, όπως ο Adorno και ο Horkheimer στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, ότι ο Διαφωτισμός αποτελεί μέρος του προβλήματος του αυταρχισμού και όχι τη λύση του. Βλ. Lash, Chr. (1991). *The True and only heaven. Progress and its critics*. N. York: W.W. Norton. Βλ., επίσης στις σελίδες 445 - 455 την κριτική που ασκεί σε ορισμένα συμπεράσματα της αντίστοιχης κριτικής των Adorno και Horkheimer.

αν θέλουμε να έχουμε μια δράση σωτήρια για το περιβάλλον που να μην είναι κενή και δίχως νόημα.

Ασφαλώς η προσχώρηση αυτή εξαρτάται από εξαιρετικά σύνθετες διαδικασίες στο πλαίσιο της αγωγής. Οι συνθήκες αυτές σχετίζονται με την κοινωνική κατασκευή του ατόμου μέσα στη καπιταλιστική κοινωνία. Πολικός αστέρας προσανατολισμού αυτής της κατασκευής είναι η ορθολογικότητα, της οποίας σκοπός είναι η ευημερία, η οποία μάλιστα, όπως είπαμε, ταυτίζεται με ένα οικονομικό μέγιστο. Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια, η ορθολογικότητα πραγματοποιούμενη ως οικονομική ορθολογικότητα, ορίζεται με τρόπο καθαρά ποσοτικό ως μεγιστοποίηση ενός προϊόντος και ελαχιστοποίηση του «κόστους». Τοποθετούμενη η καπιταλιστική οικονομία στο κέντρο της κοινωνικής αλλά και της ιδιωτικής ζωής και επικαθορίζοντας τα πάντα,³³ ρυθμίζει την αξιολόγηση όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων με βάση την οικονομική τους διάσταση, γεγονός που αναγνωρίστηκε, βεβαίως, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο κεντρική θέση κατέχει η καλλιεργούμενη σχέση που τα άτομα δημιουργούν με τις ανάγκες, που δεν μπορεί να είναι άλλες από αυτές που η κοινωνία προτάσσει ως προς την ικανοποίησή τους. Κι αυτές οι ανάγκες είναι περίπου το καθετί που μετράει στη ζωή. Κι εδώ καλό είναι να σκεφθούμε κατά πόσον αυτό μπορούμε να το αρνηθούμε.³⁴

Μέσα σε μια τέτοια κοινωνία, λοιπόν, η οποία ρυθμίζεται κεντρικά από έναν τέτοιο προσανατολισμό, από την αγάπη της, εν κατακλείδι, για τον πλούτο που αποτελεί το μέσον για την απόκτηση του εμπορεύματος και το διαβατήριο για την απόλαυση, δεν μπορούμε να απορούμε πώς έχει συρρικνωθεί η συλλογικότητα, πώς έχει διαρραγεί η δημόσια σφαίρα, πώς η πολιτική έχει γίνει στην καλύτερη περίπτωση δραστηριότητα διαχειριστικού τύπου. Και πρέπει να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί όταν επικαλούμαστε, προς διάσωσιν, πεφωτισμένες μονάδες, στον βαθμό που δεν μπορούμε να σκεφθούμε μια ατομική δημιουργία νοήματος ζωής, αν αυτή δεν εγγράφεται στο πλαίσιο μιας συλλογικής δημιουργίας σημασιών. Το άτομο, όπως είπαμε, δεν τίθεται ενώπιον της ζωής ως ένα καθαρό άτομο, αφού ποτέ δεν μένει άπρακτο ούτε κάνει ό,τι τύχει. Ένα τέτοιο άτομο δεν μπορούμε να το σκεφθούμε ως εξατομικευμένο, όπως μας δείχνει η ελληνική πολιτική προβληματική. Το εξατομικευμένο άτομο το περιέγραψε θαυμάσια ο Αριστοτέλης μέσα

33 Βλ. επ' αυτού και το έξοχο βιβλίο του S. Latouche (2005). *L'invention de l'économie*. Paris: Albin Michel, όπου ο συγγραφέας δείχνει πώς ακριβώς επινοείται η οικονομία στο σύγχρονο δυτικό φαντασικό και τοποθετείται στο κέντρο της κοινωνικής ζωής. Ο Latouche θα συζητήσει, ακολουθώντας τη γραμμή της σκέψης του Καστοριάδη, τον τρόπο με τον οποίο θεσμίζεται η οικονομία ως διαχώριση από την τεχνικοποίηση του κόσμου.

34 Βλ. επ' αυτού ενδεικτικά, Caillé, A. (2005). *Dé-penser l'économique. Contre le fatalisme*. Paris: La découverte· του ίδιου, (2012). *L'idée même de richesse*. Paris: La découverte. Βλ. επίσης Castoriadis, C. (2005). *L'écologie contre les marchands*. In *Une société à la dérive*. Paris: Seuil, 237-239· του ίδιου, (1990), *Le Monde morcelé. Les carrefours du labyrinthe*, III. Paris: Seuil.

από το παράδειγμα του υπεύθυνου πολίτη, του «ικανού να άρχει και να άρχεται», όπως και να συμμετέχει σε μια αυτοστοχαστική και διαβουλευτική πολιτική συλλογικότητα. Κι αυτό το άτομο είναι ετούτο που θέτει, όπως είπαμε, στο πλαίσιο της συλλογικότητας υπό αμφισβήτηση κάθε εκ των προτέρων δοσμένο νόημα, καθώς γνωρίζει πως μόνον έτσι απελευθερώνεται η δημιουργία νέων σημασιών.

Καλό είναι να σκεφθούμε, επίσης, τι μπορεί να σημαίνει το γεγονός ότι αναφορικά με την κοινωνική κατασκευή του ατόμου κεντρική θέση, όπως μας δείχνει η ψυχαναλυτική προβληματική, κατέχει ο έλεγχος της επιθυμίας.³⁵ Ασφαλέστερο έδαφος για την αναπαραγωγή μιας κοινωνίας στο διηνεκές από αυτό δεν φαίνεται να υπάρχει. Καιρός δε είναι να αναγνωρίσουμε ότι οι δυτικές κοινωνίες έχουν σημειώσει περίτρανη νίκη σε αυτό το πεδίο.³⁶ Γι' αυτό δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε, όταν συζητούμε το πρόβλημα της εξόδου από την περιβαλλοντική κρίση, και, όπως το σκεφτόμαστε εμείς, μέσω μιας κοινωνίας που αναγνωρίζει την αξία της ισότητας, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, δηλαδή μιας δημοκρατικής κοινωνίας, πως στην ψυχική σφαίρα, όπως την ανέδειξε η ψυχαναλυτική σκέψη, συναφώς προς το φάντασμα της παντοδυναμίας, υπάρχει και ένας άλλος περιορισμός: μια εγγενής τάση, δηλαδή, της ανθρώπινης ψυχής να αποκλείουμε τον άλλο ως άλλο.

Τι έχουμε, λοιπόν, να σκεφθούμε, όταν βλέπουμε ότι στο πεδίο της ψυχικής σφαίρας η ανάγκη της παντοδυναμίας είναι κραταιά και παραμένει τέτοια σε ένα αγωγικό περιβάλλον εχθρικό προς τη δημοκρατία ή όταν ο αποκλεισμός του άλλου ως άλλου είναι μέχρις ενός σημείου συγκροτητική παράμετρος του ψυχικού πεδίου; Και τι έχουμε, επίσης, να σκεφθούμε όταν αυτό που επίσης χαρακτηρίζει κατ' εξοχήν την ανθρώπινη ψυχή είναι η πανίσχυρη τάση της για επανάληψη;³⁷ Επικαλούμενοι όλους αυτούς τους περιορισμούς δεν ισχυριζόμαστε ότι το ανθρώπινο ον δεν είναι, εν τέλει, ικανό για την ελευθερία και τη δημοκρατία, αφού ακόμα και αυτή η συζήτηση που επιχειρούμε προϋποθέτει και την ελευθερία και τη δημοκρατία, πράγμα που σημαίνει πως μέχρις ενός ορισμένου σημείου το αν-

35 Βλ. Freud, S. (1976). *L'interprétation des rêves*. (trad. I. Meyerson), Paris: PUF του ίδιου, (1981). Au-delà du principe de plaisir. In *Essais de psychanalyse*. (trad. J. Laplanche et J. B. Pontalis). Paris: Payot, 41-115. Βλ. επίσης τη λακανική θεωρία της επιθυμίας στο Lacan, J. (2013). *Le Séminaire: Livre VI. Le désir et son interprétation*. Paris: Editions de la Martinière.

36 Βλ. ενδεικτικά, Lordon, F. (2010). *Capitalisme, désir, servitude*. Marx et Spinoza. Paris: La Fabrique Editions. Βλ., τέλος, την προσέγγιση που επιχειρούν το 1972 επί του θέματος οι Deleuze και Guattari στο κλασικό έργο τους *L'anti-Oedipe. Capitalisme et schizophrénie*. Paris: Minuit.

37 Βλ. Freud, S. (1981). Au-delà du principe de plaisir. In *Essais de psychanalyse*. (trad. J. Laplanche et J. B. Pontalis). Paris: Payot, 41-115. Ας σημειώσουμε εδώ ότι η σημερινή κοινωνία, όπως τα πάντα βοούν, υποχωρεί ολοένα και περισσότερο σε ένα κενό είδος επανάληψης, που ενσωματώνει και αναγνωρίζει την οικολογική προοπτική ως αυτή που διατηρεί φιλική σχέση με το φυσικό περιβάλλον. Η οικολογική προοπτική, όμως, είναι κατ' ουσίαν η προοπτική του αυτοπεριορισμού σε σχέση με τη φύση.

θρώπινο ον και επιθύμησε και στάθηκε ικανό να πραγματοποιήσει στην κοινωνία. Αντιθέτως, θέλουμε να επισημάνουμε πόσο εξαιρετικά δύσκολη είναι αυτή η πραγματοποίηση, γεγονός που επιβεβαιώνει η ίδια η ιστορία.

Με δεδομένο, τώρα, ότι το περιβαλλοντικό κίνημα συγκροτήθηκε απαντώντας στον εγγενή παραλογισμό του καπιταλισμού, ξεπερνώντας κατά κάποιον τρόπο τον μονόπλευρο χαρακτήρα άλλων κινήματων, είναι αυτονόητο ότι εμπλέκεται με το κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα, αφού διερωτάται τι είναι ανθρώπινη ζωή και γιατί αξίζει να τη ζούμε.³⁸ Το περιβαλλοντικό κίνημα, θέτοντας το ζήτημα των αναγκών, έρχεται σε αντίθεση με τα περιεχόμενα του σύγχρονου ατομικισμού και την εξάπλωση του κομπορμισμού, που, ακριβώς μέσα από την αποθέωση του χρήματος και της συνεχούς αύξησης της κατανάλωσης, καταστρέφει το κοινοτικό πνεύμα, μεταστρέφει την αλληλεγγύη σε ιδιοτέλεια και ωθεί το ανθρώπινο ον σε μια απροσανατόλιστη επιθετικότητα. Στο κέντρο της προσοχής του περιβαλλοντικού κινήματος είναι ολόκληρη η αντίληψη των σχέσεων ανάμεσα στην ανθρωπότητα και τον περιβάλλοντα κόσμο. Ορθώς θα επιμείνει ο Καστοριάδης μέσα από αυτή την οπτική ότι «η οικολογία είναι ανατρεπτική, γιατί θέτει σε αμφισβήτηση το καπιταλιστικό φαντασιακό που δεσπόζει στον πλανήτη. Αρνείται το κεντρικό του μοτίβο, σύμφωνα με το οποίο το πεπρωμένο μας είναι να αυξάνουμε ακατάπαυστα την παραγωγή και την κατανάλωση. Δείχνει τον καταστροφικό αντίκτυπο της καπιταλιστικής λογικής στο φυσικό περιβάλλον και στη ζωή των ανθρώπινων όντων».³⁹

Μέσα από μια τέτοια οπτική, είναι, λοιπόν, αυτονόητο ότι το κίνημα αυτό οφείλει να συναντηθεί με το δημοκρατικό κίνημα.⁴⁰ Οφείλει δε, συναφώς, ασκώντας ένα σκεπτόμενο πράττειν, όπως ακριβώς και το δημοκρατικό κίνημα, να δει καθαρά ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα, πριν επιχειρήσουμε να τα σκεφθούμε με τους συνήθεις επιστημονικούς, πολιτικούς και ηθικούς όρους, θα πρέπει να τα σκεφθούμε ως αναδυόμενα σε ένα συγκεκριμένο ανθρωπολογικό πλαίσιο. Έτσι θα μπορέσει να κατανοήσει ότι έχει να αντιμετωπίσει μια τεράστια δυσκολία: Αν, δηλαδή, τα ανθρώπινα όντα προσχωρούν στην υπάρχουσα κατάσταση ή καλύτερα είναι η υπάρχουσα κατάσταση, κάθε απαίτηση για επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων συνιστά απαίτηση για την ανθρωπολογική μεταστροφή του κοινωνικού ατόμου που κατασκευάζουν οι δυτικές κοινωνίες.

38 Κάποιες φορές προσχώρησε, ως γνωστόν, στο σφάλμα να επιμερίσει σε όλους τις ευθύνες, αναφορικά με την καταστροφή του περιβάλλοντος. Έτσι υποβάθμισε τις πολιτικές ευθύνες που έχουν αυτοί που κατέχουν την πολιτική εξουσία.

39 Βλ. Castoriadis, C. (2005). *L'écologie contre les marchands*. In *Une société à la dérive*. Paris: Seuil, 237-239' του ίδιου, (1980), *De l'écologie à l'autonomie* [avec Daniel Cohn-Bendit], Paris: Seuil.

40 Τίποτα δεν μας εμποδίζει, αν το περιβαλλοντικό κίνημα δεν υπερβεί την οικολογία και δεν συμπορευθεί με το δημοκρατικό κίνημα, να το φανταστούμε να ενσωματώνεται σε μια αυταρχική ιδεολογία.

Υπό την έννοια αυτή το περιβαλλοντικό κίνημα γίνεται πράγματι πολιτικό κίνημα, εκφράζοντας την επιθυμία της επαναδημιουργίας της δημοκρατίας στη Δύση· προσανατολίζεται, δηλαδή, στη δημιουργία των συνθηκών για την επανεμφάνιση του παραδείγματος του υπεύθυνου πολίτη και της αυτοστοχαστικής πολιτικής συλλογικότητας.⁴¹

Το μέγα, λοιπόν, ερώτημα το οποίο προβάλλει ενώπιόν μας, ερώτημα τόσο της παιδαγωγικής όσο και της πολιτικής, είναι πώς μπορεί να σπάσει αυτός ο αναπαραγωγικός κύκλος και μάλιστα όσο το δυνατόν πιο γρήγορα, καθώς ολοένα και περισσότερο πειθόμαστε για την επερχόμενη βαρβαρότητα, με τους αγώνες όλων εναντίων όλων, κατά το πρότυπο του Hobbes.⁴² Σε αυτή την προοπτική δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι σήμερα υπάρχει ακόμα η δυνατότητα να αποστασιοποιούμαστε από αυτόν τον κύκλο και να μπορούμε να τον δούμε· άρα, ότι δεν έχουν χαθεί τα τελευταία ίχνη μιας σκέψης ικανής να ασκεί κριτική, όπως και μιας δημοκρατικής δράσης. Έπειτα, ότι σε τέτοιου τύπου ερωτήματα δεν μπορεί να υπάρχει θεωρητική απάντηση, αλλά ότι μια πιθανή απάντηση θα μπορούσε να προκύψει μόνον μέσα από την κοινωνική και πολιτική πράξη των ίδιων των ανθρώπων. Και τέλος πως οφείλουμε να σκεφθούμε ότι αυτός ο κύκλος φαίνεται να είναι φαύλος μόνον γι' αυτόν που δεν αναγνωρίζει το πεδίο της ιστορίας ως το πεδίο της δημιουργικότητας των ανθρώπων.

41 Ο Alain Caillé αναγνωρίζει πως, αν και ο δυτικός κόσμος θα μπορούσε να δώσει τεχνικές λύσεις σε πάρα πολλά θέματα, εμποδίζεται απολύτως, καθώς απουσιάζουν οι άνθρωποι και οι θεσμοί που θα μπορούσαν να τις ενεργοποιήσουν· αναγνωρίζει, δηλαδή, πως για μια αληθινά βιώσιμη ανάπτυξη προϋπόθεση είναι μια αληθινά βιώσιμη δημοκρατία. Ωστόσο, διαπραττει κι αυτός το σφάλμα να καταφύγει στην ηθική, προκειμένου να θεμελιώσει την ανάγκη περιορισμού της υβριστικής συμπεριφοράς των πολιτικών. Ο Caillé θα στηλιτεύσει, επίσης, και την επιθυμία των δυτικών κοινωνιών να αναγνωρίσουν την οικονομία ως τη σπουδαιότερη κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα και να την τοποθετήσουν στο κέντρο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Σχεδόν απελπισμένος, πάντως, για το μέλλον της ανθρωπότητας, θεωρεί πως μόνο ο προσανατολισμός των δυτικών κοινωνιών σε μια ευημερία χωρίς ανάπτυξη, λογιζόμενη ως δυναμική στασιμότητα μέσα από την ενεργοποίηση της τεχνολογίας, θα μπορούσε να δημιουργήσει συνθήκες κοινωνικής δικαιοσύνης που ευνοούν τη συμβίωση. Βλ. Caillé, A. (2011). *Pour une Manifeste du convivialisme*. Paris: Bord de l' eau. Βλ. επίσης επ' αυτού, Calame, C. (dir) (2008). *Identités de l'individu contemporain*. Paris: Textuel.

42 Ο Lasch μας έδειξε ότι ακριβώς αυτή η εποχή θα ακολουθήσει την εποχή του ναρκισσισμού. Βλ. Lasch, Chr. (1991). *The culture of narcissism*. New York: W. W. Norton.

Βιβλιογραφία

- Arendt, H. (1972). *La crise de la culture*. (trad. P. Lévy et al.). Paris: Gallimard.
- Αριστοτέλους, *Πολιτικά και Ηθικά Νικομάχεια*. Loeb Classical Library.
- Beckman, T. (2000). *Martin Heidegger and Environmental Ethics*. Claremont: Harvey Mudd College.
- Bookchin, M. (1996). *The philosophy of social ecology. Essays on dialectical naturalism*. Montreal: Black Rose Books.
- . (1992). *Τι είναι Κοινωνική Οικολογία*. (μτφρ. Μ. Κορακιανίτης), Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος.
- Caillé, A. (2005). *Dé-penser l'économique. Contre le fatalisme*. Paris: La découverte.
- . (2011). *Pour une Manifeste du convivialisme*. Paris: Bord de l' eau.
- . (2012). *L'idée même de richesse*. Paris: La découverte.
- Calame, C. (dir) (2008). *Identités de l'individu contemporain*. Paris: Textuel.
- Castoriadis, C. (1975). *L'Institution imaginaire de la société*. Paris: Seuil.
- . (1980). *De l'écologie à l'autonomie* [avec Daniel Cohn-Bendit]. Paris: Seuil.
- . (1986). *Domaines de l'homme. Les carrefours du labyrinthe, II*. Paris: Seuil.
- . (1990). *Le Monde morcelé. Les carrefours du labyrinthe, III*. Paris: Seuil.
- . (1993). *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*. Αθήνα: Ύψιλον.
- . (1996). *La Montée de l'insignifiance. Les carrefours du labyrinthe, IV*. Paris: Seuil.
- . (1997). *Fait et à faire. Les carrefours du labyrinthe, V*. Paris: Seuil.
- . (2005). L'écologie contre les marchands. In *Une société à la dérive*. Paris: Seuil, 237-239.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1972). *L' anti-Oedipe. Capitalisme et schizophrénie*. Paris: Minuit.
- Eckersley, R. (1993). *Environmentalism and political theory. Towards an ecocentric approach*. London: UCL Press.
- Freud, S., (1976). *L'interprétation des rêves*. (trad. I. Meyerson), Paris: PUF.
- . (1981). Au-delà du principe de plaisir. In *Essais de psychanalyse*. (trad. J. Laplanche et J. B. Pontalis). Paris: Payot.
- Goodpaster, K. E., & Sayer, K. M. (eds). (1979). *Ethics and problems of the 21st century*. Indiana: University of Notre Dame Press.
- Gorz, A. (1993). *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*. (μτφρ. Σ. Μπάλιας). Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Habermas, J. (1987). *L' éthique de la communication*. (trad. J. M. Ferry). Paris: PUF.
- Heidegger, M. (2009). *Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*. (μτφρ. Γ. Ξηροπαϊδης). Αθήνα: Πλέθρον.
- . (2011). *Περί πολιτικής, περί αλήθειας, περί τεχνικής*. (μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος). Αθήνα: Ηριδανός.

- . (2009). *Ποιητικά κατοικεί ο άνθρωπος*. (μτφρ. Ι. Αβραμίδου). Αθήνα: Πλέθρον.
- . (1996). *Being and time*. (trans. J. Stambaugh). Albany: State University of New York Press.
- . (1977). *The question concerning technology and other essays*. (trans. W. Lovitt). New York: Harper and Row.
- Jonas, H. (1998). *Pour une éthique du futur*. (trad. S. Cornille & Ph. Ivernel). Paris: Rivages.
- Lacan, J. (2013). *Le Séminaire: Livre VI. Le désir et son interprétation*. Paris: Editions de la Martinière.
- Lasch, Chr. (1991). *The culture of narcissism*. New York: W. W. Norton.
- . (1991). *The True and only heaven. Progress and its critics*. N. York: W. W. Norton.
- Latouche, S. (2005). *L'invention de l'économie*. Paris: Albin Michel.
- Lordon, F. (2010). *Capitalisme, désir et servitude. Marx et Spinoza*. Paris: La Fabrique Editions.
- Marx, K. (2010). *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. (μτφρ. Χ. Μπαλωμένος). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- McCormick, J. (1991). *Reclaiming paradise. The global environmental movement*. Bloomington: Indiana University Press.
- McIntyre, A. (1991). *Three rival versions of moral inquiry*. Indiana: University of Notre Dame Press.
- Popper, K. (2002). *The logic of scientific discovery*. London: Routledge.
- Rawls, J. (1977). *A theory of justice*. Cambridge: Belknap Press/Harvard University Press.
- Sandler, R., & Pezzullo, Ph. (2007). (Eds) *Environmental justice and environmentalism. The social justice challenge to the environmental movement*. Cambridge: The MIT Press.
- Scarce Rik. (2007). *Eco-warriors. Understanding the radical environmental movement*. Left Coast Press.
- Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, Loeb Classical Library.
- Theodoridis, A. (2008). "The ethos of mortality as the foundation of democratic education", in K. Boudouris & M. Knežević (Eds). *Paideia: education in the Global Era*, v. 1, Athens: Ionia Publication, 238-249.
- , (2009). "Humanization through liberation from the cycle of hubris: The purpose of education", in K. Boudouris. & M. Adam (Eds). *Greek Philosophy and the issues of our age*, Vol. II, Athens: Ionia Publication, 218-233.
- Vidal Naquet, P. (1990). *La démocratie grecque vue d'ailleurs*. Paris: Flammarion.
- Weber, M. (1985). *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*. (trad. J. Chavy). Paris: Pocket.
- Zimmerman, M. (1983). Toward a Heideggerian Ethos for Radical Environmentalism. *Environmental Ethics*, 5, 99-131.

THE PHANTASMS OF OMNIPOTENCE, THE ABSENCE OF THE ETHICS OF MORTALITY AND THE DEMAND FOR A MEETING BETWEEN THE ENVIRONMENTAL MOVEMENT AND THE DEMOCRATIC MOVEMENT

Abstract

There is no doubt that the so-called environmental crisis, which is more than sufficient to call into question the very existence of society, is connected in the West with the totality of societal organisation, in the context of which progress is deified, the economy is recognized as its principal foundation, and rationality is its orienting star. It is, in other words, a crisis of anthropological significance.

Technology, which superbly manifested the phantasm of the strength of western science, and politics, which for its part embodied the phantasm of the omnipotence of man, since it represented the supposed realisation of the Logos through History, both played a central role in the creation of this social organisation.

Despite the fact that both western science and politics are no longer uncontested, the meaning that attaches to western societies and which is conceptually indissoluble from them is that which contrasts totally with the meaning that would bind a democratic society, one which would carefully ponder matters of habitat. These societies stubbornly refuse, via their educational orientation, to live through the meaning of mortality, to establish themselves as those who desire to live through the test of potential mortality of every significance. In other words, they refuse to go through the test of freedom which is indivisible from the test of mortality. Likewise they refuse to live out the ethos of *considering mortal things*, an ethos located beyond hubris, pointing to sincerity as the highest virtue of the *polis*, on which democratic man is founded.

In this context, questioning how society, rejecting mortality, embodying the demand for eternity through the deification of the acquisition of wealth and power and the value of consumption and entertainment, can ultimately destroy its own home, we consider how we can no longer claim that it is doing so in ignorance, through the repression and manipulation of man, since this response conceals the anthropological problem. It is clear that society achieves it itself, since it creates the terms of accession of man to a subordinate situation. We must begin from this fundamental anthropological ascertainment if we seek action to save the environment, rather than one that is empty and meaningless.

Given that, now, the environmental movement has been put together in response to the intrinsic absurdity of capitalism, contrasted against contemporary individualism and the spreading of conformism that destroys community spirit and transforms solidarity into self-interest, we consider that it must meet the democratic

movement, expressing desire for the recreation of democracy in the West. It is beneficial, likewise, exercising considered agency, exactly as the democratic movement has, to see clearly that environmental problems should be considered as emerging in a particular anthropological context before we attempt to consider them in the usual scientific, political, and ethical terms. Thus it will be possible to understand the enormous difficulty before it: If human beings accede to the existing situation or, rather, if they are the existing situation, every demand for a resolution to environmental problems constitutes the demand for an anthropological shift in the community-minded individual that western societies construct.

Ο Αλέξανδρος Θεοδωρίδης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Το ερευνητικό και συγγραφικό ενδιαφέρον του στρέφεται στις εξής κυρίως περιοχές: Φιλοσοφική Ανθρωπολογία, Φιλοσοφία και Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία της Παιδείας, Πολιτική φιλοσοφία, Φιλοσοφία του Περιβάλλοντος. Συμμετέχει σε ερευνητικά προγράμματα και δίκτυα και είναι μέλος φιλοσοφικών και ψυχαναλυτικών εργαστηρίων και εταιριών. atheod@otenet.gr

---

Μεταφορά Υψηλών Τεχνολογιών στην Ελλάδα μέσω του Θεσμού των Αντισταθμιστικών Ωφελημάτων

Στέφανος Κ. Τσολακίδης

Περίληψη

Τα αντισταθμιστικά ωφελήματα (Α.Ω.) κατέχουν μια εξέχουσα θέση στις προμήθειες αμυντικών εξοπλισμών, εφ' όσον σε δεκάδες χώρες σε όλες τις ηπείρους εφαρμόζονται οι διάφορες παραλλαγές αυτής της πρακτικής, ενώ το ύψος των σχετικών συναλλαγών ξεπερνά το 1 τρις ευρώ. Οι λόγοι ανάπτυξης αυτού του φαινομένου είναι ότι αμφότερες οι πλευρές των συναλλασσομένων θεωρούν ότι τα Α.Ω. είναι ίσως ο μόνος τρόπος αντιστάθμισης των εθνικών προϋπολογισμών για τις αμυντικές δαπάνες. Οι κυβερνήσεις πιστεύουν ότι διευκολύνεται η βιομηχανική και τεχνολογική ανάπτυξη, καταπολεμάται η ανεργία και ενισχύεται η εξέλιξη των επιπέδων εξειδίκευσης των εργαζομένων. Από την άλλη μεριά, οι προμηθευτές είναι υποχρεωμένοι να παρέχουν Α.Ω. για να κάνουν ελκυστικότερες τις προσφορές τους σε ένα διαρκώς δυσκολότερο ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Ιστορικά Προλεγόμενα

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα διάφορα κράτη αντιμετώπιζαν πληθώρα οικονομικών προβλημάτων μέσα από διεθνείς εμπορικές κρίσεις, παράλληλα με την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ ανατολής και δύσης. Έτσι, οι συμμαχικές χώρες – μέλη του ΝΑΤΟ δέχθηκαν αντισταθμιστικά ωφελήματα (Α.Ω.) από τις ΗΠΑ για να μπορέσουν να διευρύνουν τη βιομηχανική τους βάση, αλλά και να τυποποιήσουν τα οπλικά συστήματά τους.

Τα Α.Ω. άρχισαν θεωρητικά να εμφανίζονται στην Ελλάδα, όταν στο πλαίσιο της τρίτης περιόδου εκσυγχρονισμού, η Ελληνική Πολεμική Αεροπορία παρέλαβε από την Γαλλία το 1975 τα πρώτα 40 Mirage F-1CG, αμέσως μετά την μεταπολίτευση. Η κατασκευάστρια εταιρεία Dassault προσέφερε υποκατασκευαστικό έργο 100.000 εργατωρών στη νεοσύστατη τότε Ελληνική Αεροπορική Βιομηχανία (ΕΑΒ). Αυτά τα Α.Ω. υλοποιήθηκαν πολύ αργότερα (1980) με τη προσφορά μηχανημάτων προς την ΕΑΒ.

Με την εξέλιξη του θεσμού των Α.Ω. στις επόμενες δεκαετίες, η Ελλάδα μπόρεσε να ευθυγραμμισθεί ουσιαστικά μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Στα 25 περίπου χρόνια που ακολούθησαν, έγινε μεγάλη εφαρμογή των Α.Ω. κυρίως στα αμυντικά προγράμματα που υλοποιήθηκαν για λογαριασμό του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, με σημαντικές επιπτώσεις στην Ελληνική οικονομία.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ξεκίνησαν αποσπασματικές προσπάθειες για την αναζήτηση Α.Ω. σε διάφορες αγορές πολεμικού υλικού, χωρίς να υπάρχουν σαφείς όροι στις διάφορες συμβάσεις, ούτε βέβαια και ποινικές ρήτρες (Βαλντέν, 1985). Η πρώτη συστηματική κίνηση έγινε κατά την σύνταξη της αίτησης για προσφορές (Request for Proposals) για το νέο μαχητικό αεροσκάφος. Την εποχή εκείνη, η Υπηρεσία Πολεμικής Βιομηχανίας (ΥΠΟΒΙ) δημιουργεί ειδικό γραφείο παρακολούθησης των Α.Ω. στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (ΥΕΘΑ) και συγγράφει τις πρώτες κατευθυντήριες οδηγίες.

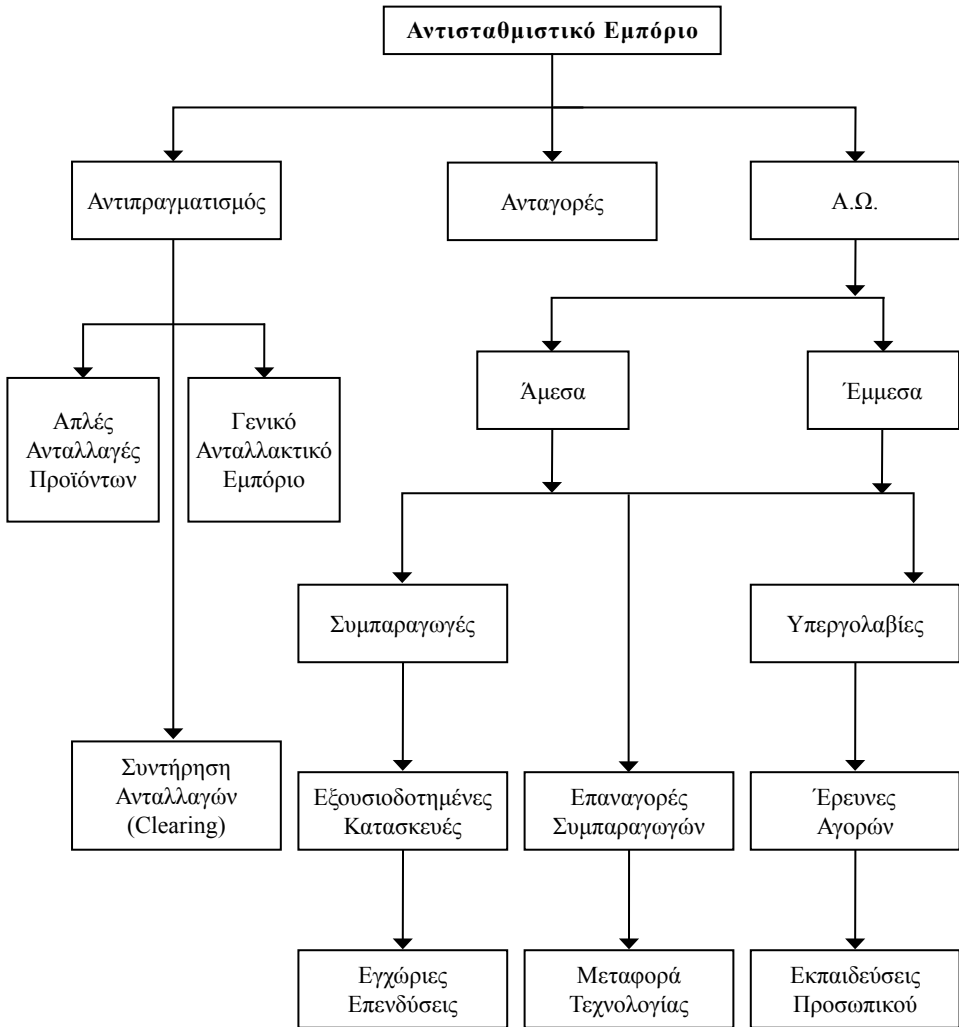
Παράλληλα, στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (ΥΠΕΘΟ) δημιουργείται Διεύθυνση Α.Ω. για να καλύψει τις προμήθειες για τις ανάγκες όλων των άλλων δημόσιων οργανισμών, όπως έγινε στην Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας (ΥΠΑ) για το Σύστημα Εναέριας Κυκλοφορίας. Έτσι, με τον νόμο 1687/87 το ΥΠΕΘΟ αναλαμβάνει τη συνολική ευθύνη των Α.Ω. για όλο τον δημόσιο τομέα σύμφωνα με την εισήγηση της ειδικής επιτροπής Υπουργών Εθνικής Οικονομίας, Βιομηχανίας, Επικοινωνιών-Μεταφορών και Εθνικής Άμυνας. Κυρίαρχος λόγος γι' αυτό ήταν η διαπίστωση ότι τα Α.Ω. έχουν τη δυνατότητα να αποτελέσουν μοχλό ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας σε γενικότερη μορφή (Αντωνάκης, 2001).

Πολύ αργότερα (1994) αποφασίσθηκε να μην απαιτούνται Α.Ω. στις προμήθειες του δημόσιου τομέα (πλην εθνικής άμυνας), ενώ η συγκεκριμένη ευθύνη του ΥΕΘΑ αναλαμβάνεται με το Π.Δ. 284/89 (περί Προμηθειών των Ενόπλων Δυνάμεων), όπου καθορίζεται αναλυτικά το πλαίσιο των Α.Ω. μέσω συγκεκριμένων κατευθυντήριων οδηγιών (ΥΕΘΑ, 1996).

Ο νέος νόμος περί προμηθειών (Ν. 3433/2006), που ψηφίσθηκε προ διετίας προβλέπει τον ισχύοντα κανονισμό περί Α.Ω., ο οποίος εφαρμόζεται πλέον στις μελλοντικές αγορές πολεμικού υλικού. Στο Παράρτημα 6 παρουσιάζεται μια σύνομη σύγκριση των παλαιών και των νέων κατευθυντήριων οδηγιών που διέπουν τα Α.Ω.

Είδη Α.Ω

Η εξέλιξη των Α.Ω. έχει δημιουργήσει πολλές εφαρμογές τους σε διεθνές επίπεδο όπως φαίνεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Οι Συνιστώσες του Αντισταθμιστικού Εμπορίου (Προσαρμογή από van Dyk, 2001)

Αν και δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί η κατηγοριοποίηση τους, θα γίνει μια προσπάθεια να δοθεί ένα πλαίσιο των βασικών μορφών τους (Κάντας, 2002, σ. 283). Τα αποδεκτά Α.Ω. σύμφωνα με τις κατευθυντήριες οδηγίες του ΥΠΕΘΟ είναι τα εξής:

1. Αγορές ελληνικών αμυντικών προϊόντων ή υπηρεσιών και ανάθεση υποκατασκευαστικού έργου για κατασκευή αμυντικού υλικού σε Ελληνική Βιομηχανική Επιχείρηση.
2. Παραγωγή νέων ολοκληρωμένων αυτοτελών προϊόντων και υποσυγκροτημάτων/ανταλλακτικών οπλικών συστημάτων στην Ελλάδα μέσω μεταφοράς τεχνολογίας και εκπαίδευσης/τεχνικής υποστήριξης (εφ' όσον απαιτείται). Είναι επίσης δυνατόν στη συναλλαγή να περιληφθεί η οικονομική συμμετοχή του προμηθευτή στο κόστος για τη δημιουργία συγκεκριμένης παραγωγικής υποδομής στην ελληνική βιομηχανία, που θα παράγει τα νέα υλικά. Η συναλλαγή περιλαμβάνει απαραίτητα απορρόφηση/αγορά από τον προμηθευτή μέρους της νέας παραγωγής, καθώς και παροχή άδειας εκμετάλλευσης τουλάχιστον για την ελληνική αγορά.
3. Άμεσες επενδύσεις υπό μορφή εισαγωγής στην Ελλάδα συναλλάγματος με το οποίο θα καλυφθεί η αύξηση του κεφαλαίου μιας υπάρχουσας ή η συμμετοχή στην ίδρυση μιας επιχείρησης, με απαραίτητη προϋπόθεση τη συμμετοχή του επενδυτή στην άσκηση μακροχρόνιας οικονομικής δραστηριότητας.
4. Παροχή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στις Κρατικές Αμυντικές Βιομηχανίες.
5. Παροχή υλικών/υπηρεσιών στις ΕΔ, όπου είναι δυνατό να περιλαμβάνονται αμυντικά υλικά, παραγωγικός εξοπλισμός και εξοπλισμός ελέγχου, εξοπλισμός μηχανοργάνωσης (H/Y, λογισμικό) και γενικότερα υλικά/υπηρεσίες για τα οποία υπάρχει υψηλό ενδιαφέρον από μέρους των ΕΔ. Απαραίτητη προϋπόθεση για την αποδοχή είναι η συμμετοχή ελληνικής εταιρείας στην παραγωγή των υλικών/υπηρεσιών που θα παρασχεθούν στις ΕΔ, εκτός αν καθορίζεται διαφορετικά στους ειδικούς όρους της διακήρυξης.
6. Συναλλαγές που δεν εμπίπτουν στα παραπάνω είδη είναι δυνατόν να γίνουν αποδεκτές ύστερα από ειδική συμφωνία.

Τεχνολογία και Ανάπτυξη

Η εκβιομηχάνιση μιας αναπτυσσόμενης χώρας δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί χωρίς την άμεση και δυναμική συμβολή της τεχνολογίας. Η μεταφορά των ποικίλων τεχνολογιών εξαρτάται από διάφορους παράγοντες συνδεδεμένους με τις εντόπιες δυνατότητες παραγωγής, τη γενική οικονομική κατάσταση, τις επικρατούσες γεωπολιτικές συνθήκες, τις συγκεκριμένες πολιτικές έρευνας και τεχνολογίας καθώς και με το μορφωτικό επίπεδο που χαρακτηρίζει το εργασιακό περιβάλλον (Ραφαηλίδης, 2002).

Είναι όμως σκόπιμο να ορισθεί η τεχνολογία για να δημιουργηθεί μια κοινή αντίληψη. Από την άποψη της διαχείρισης, η τεχνολογία δεν είναι παρά ένα πλή-

ρες σύστημα θεωριών και πρακτικών, οι οποίες σχετίζονται με την παραγωγή, τις διαδικασίες και τη διάθεση των τελικών προϊόντων (Salomon, 1984).

Το απαύγασμα των ορισμών είναι ότι ως διακριτικά στοιχεία που απαρτίζουν την τεχνολογία παρουσιάζονται τα εξής:

1. Οι διαδικασίες
2. Το προϊόν
3. Οι μέθοδοι
4. Οι τεχνικές
5. Οι ανθρώπινες δεξιότητες
6. Η διοίκηση
7. Η βιομηχανική υποδομή
8. Η εμπορική διάθεση

Η Μεταφορά της Τεχνολογίας

Υπάρχουν δυο τρόποι για να μεταφερθεί η τεχνολογία, κατακόρυφα ή οριζόντια. Στις αναπτυσσόμενες χώρες απαντάται συνήθως ο κατακόρυφος τρόπος, που είναι οι μεταφορές από τις γενικές προς τις ειδικές μορφές τεχνολογίας και από την επιστημονική θεωρία προς την παραγωγή του έτοιμου για χρήση τελικού προϊόντος. Αντίθετα, η οριζόντια μεταφορά τεχνολογίας γίνεται μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών ή από μια συγκεκριμένη εφαρμογή σε άλλη παρεμφερή. Εδώ συμπίπτει και η περίπτωση της μεταφοράς τεχνολογίας μέσω Α.Ω., και περιλαμβάνει τον άξονα συμπαραγωγής στις συμβάσεις παράδοσης τεχνογνωσίας, τις τεχνικές συνεργασίες, την εκπαίδευση του προσωπικού, την εισαγωγή μηχανημάτων ή πρώτων υλών, τη παραχώρηση ειδικών συμβούλων κ.λ.π (GIFAS 1982, Missoffe κά. 1992).

Για τη μεταφορά τεχνολογίας πρέπει να ακολουθούνται διαδοχικά βήματα για να διασφαλίζεται η σωστή απορρόφησή της. Έτσι, μετά την απόκτηση έπεται η ανάπτυξη και η εφαρμογή τους, ενώ ακολουθεί η διάχυση και η συνετή διαχείρισή τους (Balakrisnan, 2007).

Κόστη Μεταφοράς Τεχνολογίας

Προ πολλού έχει πάψει να θεωρείται ότι η οποιαδήποτε μεταφορά τεχνολογίας εκτός συνόρων έχει μηδενικό κόστος. Οι σχετικές δαπάνες ήδη ταξινομούνται σε τέσσερις ομάδες. Κατ' αρχάς απαιτείται ένα κόστος για την προετοιμασία του λήπτη όταν ενημερώνεται για τα χαρακτηριστικά της μεταφερόμενης τεχνολογίας. Μετά, έρχεται το κόστος της μεταβίβασης των τεχνικών διαδικασιών σχεδίασης και λειτουργίας, ενώ ακολουθούν οι δαπάνες για την E & A που θα εφαρμοσθούν για να επιλυθούν απρόβλεπτα προβλήματα και στη συνέχεια να τροποποιηθεί

ανάλογα η μεταφερόμενη τεχνολογία. Τέλος, υπάρχουν τα προκαταρκτικά κόστη εκπαίδευσης του προσωπικού, όπως και τα επιπλέον έξοδα κατά τη φάση της παραγωγής (Autio και Laarmanen, 1995).

Σε κάθε περίπτωση, οι αναπτυσσόμενες χώρες, όταν αποκτούν νέες τεχνολογίες, πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα έμμεσα κόστη τα οποία συμπεριλαμβάνουν τις δαπάνες επιλογής ακατάλληλων ή παρωχημένων τεχνολογιών, εσφαλμένης επιλογής προμηθευτή, αδυναμίας πλήρους απορρόφησης μιας τεχνολογίας λόγω έλλειψης πληροφόρησης, γνώσεων, υποδομών ή έμπειρου προσωπικού (Awany, 2005). Τελικά έχει υπολογισθεί ότι το μέσο κόστος μεταφοράς τεχνολογίας αγγίζει το 19% της συνολικής δαπάνης του προγράμματος, ενώ η διακύμανσή του είναι από 2% έως 59% (Teece, 1977).

Βέβαια δεν είναι εύκολο να γίνει ο διαχωρισμός των διαφόρων δαπανών, επειδή η μεταφορά τεχνολογίας χαρακτηρίζεται ως ένα συνολικό πακέτο διαδικασιών. Οι εταιρείες που μεταφέρουν τις τεχνολογίες τους μπορούν να πληρωθούν είτε λόγω των παρεχόμενων δικαιωμάτων παραγωγής προϊόντων (royalties) είτε λόγω των κερδών από τις πωλήσεις είτε επιβαρύνοντας τα τιμολόγια των εισαγομένων πρώτων υλών είτε κοστολογώντας τις εξαγωγές των τελικών προϊόντων της νέας βιομηχανίας (Bijker και Law, 1992).

Άλλος ένας τρόπος υπολογισμού των εξόδων μεταφοράς τεχνολογίας είναι οι δαπάνες επίβλεψης της λειτουργίας των νέων επιχειρήσεων από τις πολυεθνικές μητρικές εταιρείες ή τον όποιο αλλοδαπό φορέα. Έτσι, τα έξοδα ελέγχου της παραγωγής συναρτώνται με την πολυπλοκότητα της τεχνογνωσίας, είτε είναι άδεια συμπαράγωγής είτε άμεση ξένη επένδυση, οι οποίες και παραμένουν ως η κατώτερη και η ανώτερη δαπάνη. Οποσδήποτε είναι πιο αποτελεσματική οικονομικά η ξένη επένδυση, αλλά η άδεια συμπαράγωγής είναι πιο ελκυστική όταν η μεταφερόμενη τεχνολογία δεν είναι και τόσο σύνθετη. Ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν επίσης η μορφή της παραγωγής που είναι κατακόρυφη ή οριζόντια, με κυρίαρχη τη πρώτη από την άποψη των δαπανών λειτουργίας (Baumol, 2000).

Στόχοι της Μεταφοράς Τεχνολογίας

Υπάρχουν δυο ξεχωριστές όψεις του θέματος. Οι στόχοι που έχει ο μεταφέρων και οι στόχοι που θέτει ο λαμβάνων τις τεχνολογίες. Στη περίπτωση των Α.Ω., ο αγοραστής των οπλικών συστημάτων απαιτεί και προσλαμβάνει τεχνολογίες πρώτα απ' όλα για να τις εκμεταλλευθεί εμπορικά και να αποκομίσει οικονομικά οφέλη στο μέλλον. Έτσι, στο πλαίσιο της εκβιομηχάνισης εκσυγχρονίζει τις βιομηχανικές υποδομές του και προετοιμάζει το ανθρώπινο δυναμικό του για να υποδεχθεί την τεχνολογία επιθυμώντας να την εξελίξει περαιτέρω και να παραγάγει νέα προϊόντα και υπηρεσίες. Οποσδήποτε η μεταφερόμενη τεχνολογία κοστίζει

όπως προελέχθη, αλλά η δαπάνη που καταβάλλει έμμεσα ο αγοραστής είναι πολύ μικρότερη από την απαιτούμενη για την ανεξάρτητη ανάπτυξή της, η οποία επί πλέον θα χρειαζόταν μεγάλο χρονικό διάστημα, ενώ τα αποτελέσματα θα ήταν αβέβαια για κάποιον που δεν έχει ανάλογη εμπειρία. Δημιουργείται παράλληλα μια κουλτούρα απορρόφησης των σχετικών καινοτομιών και επέρχεται γρήγορα μια άνοδος του επιπέδου σε όλους τους αναπτυξιακούς τομείς, ενώ ενδυναμώνεται το κύρος, η αυτοδυναμία της χώρας και η αυτοπεποίθηση των κατοίκων. Από την άλλη μεριά σε κάθε περίπτωση ο μεταφέρων την τεχνολογία επιθυμεί να εξασκεί έλεγχο κατά τη χρησιμοποίησή της, ακόμη και μετά το πέρας της συμβατικής σχέσης, έστω κι αν με την πάροδο του χρόνου επέρχεται σχετική απαξίωση της συγκεκριμένης τεχνολογίας, η οποία αναπόφευκτα αντικαθίσταται από νεώτερες τεχνολογικά γενεές (Balakrishnan, 2007).

Ένας δεύτερος αντικειμενικός σκοπός της μεταφοράς τεχνολογίας είναι ο επιμερισμός του κόστους E & A της. Με αυτό τον τρόπο, αντισταθμίζονται οι δαπάνες των επενδύσεων που έκανε ο αρχικός ιδιοκτήτης της, για να μπορεί να προχωρήσει σε νεώτερες μορφές τεχνολογιών. Τρίτος στόχος, και ιδιαίτερα σημαντικός πολιτικά, παραμένει η ενίσχυση των φίλων ή συμμαχικών χωρών με κρίσιμες τεχνολογίες στον αμυντικό τομέα για να αντιμετωπίσει κοινούς εχθρούς. Πάνω σε αυτή τη προσέγγιση βασίσθηκε η κούρσα του ανταγωνισμού (αμυντικού, οικονομικού, διαστημικού) ανατολής και δύσης κατά τη διάρκεια της σαραντάχρονης ψυχροπολεμικής περιόδου. Πέραν των αμυντικών τεχνολογιών, υπάρχουν και άλλες τεχνολογίες (υγείας, παιδείας, γεωργοκτηνοτροφίας, αλιείας, κλωστοϋφαντουργίας, μεταφορών, μεταλλουργίας, τουρισμού κ.λπ.) οι οποίες μεταβιβάζονται και μέσω των Α.Ω. σε αναπτυσσόμενες χώρες για να ενισχυθούν κοινωνικο-οικονομικά (OECD, 1989). Πρέπει όμως να τονισθεί ότι η αφομοίωση των μεταφερόμενων τεχνολογιών δεν είναι κάτι το απλό και αυτοματοποιημένο αλλά ένα σύνθετο πλέγμα κρατικών συνεργασιών και προγραμμάτων συνεχούς εκμάθησης νέων γνώσεων από τους εργαζόμενους όλων των επιπέδων και ειδικοτήτων, για να είναι αποτελεσματική η ανταπόκριση στις ποιοτικές προκλήσεις του ανταγωνισμού (Τσολακίδης, 1983).

Τεχνολογίες Διττής Χρήσης

Μέχρι τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου οι εθνικές άμυνες απορροφούσαν τις περισσότερες κρατικές δαπάνες χωρίς να παρεμβαίνει στη δημόσια πολιτική η έννοια της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Μετά τη διάλυση του ανατολικού μπλοκ, ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1990 η αναστροφή των χρηματοδοτικών προτεραιοτήτων σε όλες τις μεγάλες βιομηχανικές χώρες, αφού η ανάπτυξη των οπλικών συστημάτων ήταν πλέον εξαιρετικά δαπανηρή. Εξ άλλου, το μεγάλο

διάστημα αναμονής για τη παράδοση ενός ολοκληρωμένου όπλου (καθορισμός αναγκών, σχεδίαση, κατασκευή πρωτοτύπου, τελική παραγωγή) δεν συμβαδίζει με τη καλπάζουσα τεχνολογία, οπότε η αναγκαστική επανασχεδίαση επιβαρύνει το ήδη βεβαρυμένο κόστος (Edgerton, 1988).

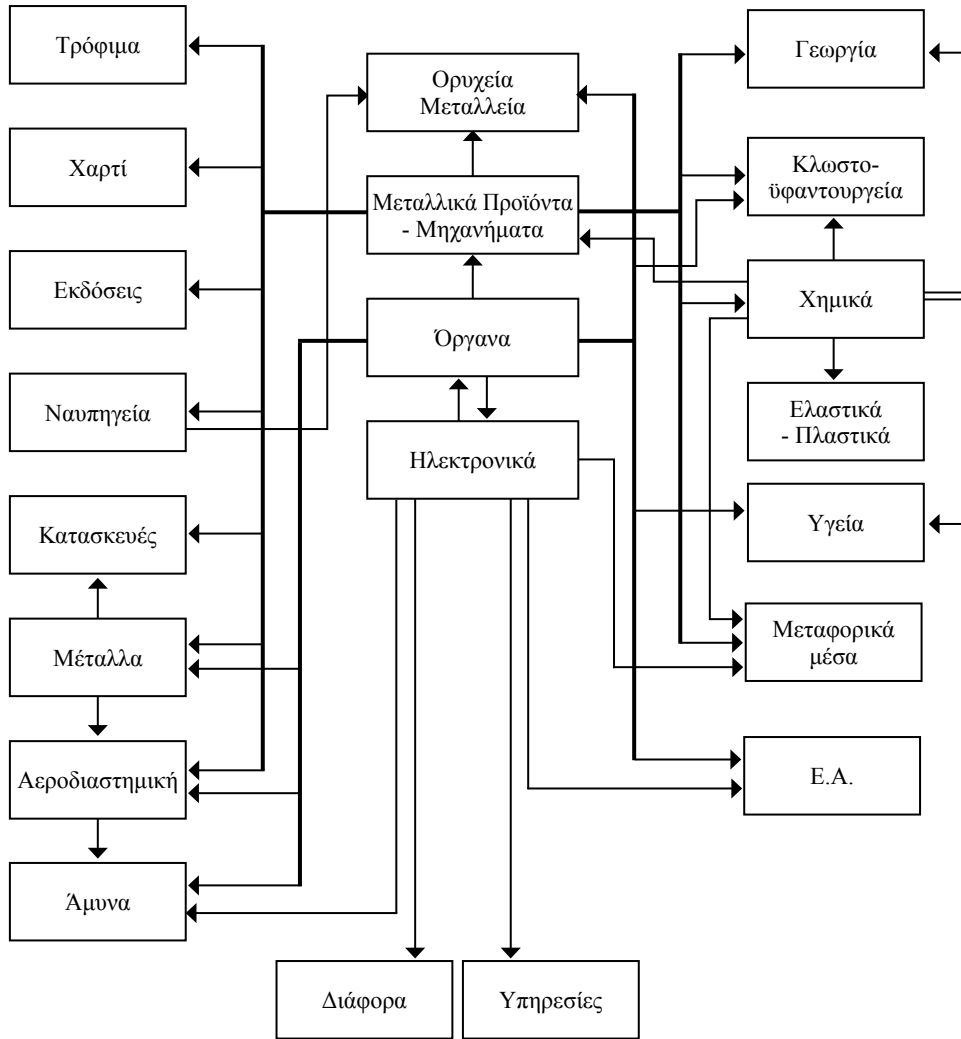
Παρ' όλη την κατακόρυφη ανάπτυξη των στρατιωτικών καινοτομιών (έντονη βελτίωση επιλεγμένων συστημάτων) σε βάρος της οριζόντιας (ανακάλυψη νέων προϊόντων και διαδικασιών), πολλές επιτυχημένες εμπορικές τεχνολογίες του 20ού αιώνα έχουν ξεπηδήσει από τις στρατιωτικές τεχνολογίες μέσω της δημιουργίας τεχνοβλαστών (spin-offs).¹ Η αντιστροφή της διαδικασίας ξεκίνησε πριν από 15 χρόνια, οπότε και άρχισε ουσιαστικά η εκμετάλλευση των τεχνολογικών καινοτομιών, οι οποίες προέρχονται από την εμπορική βιομηχανία και εφαρμόζονται πλέον σε στρατιωτικά υλικά (spin-in).

Στο Σχήμα 1 απεικονίζεται η περιφερειακή σχέση των αμυντικών και αεροπορικών τεχνολογιών με τις άλλες πολιτικές τεχνολογίες αλλά και γενικότερα τις οικονομικές δραστηριότητες σε όλους τους τομείς, όπως έχει μελετηθεί από το SPRU. Παρουσιάζονται λοιπόν ως δέκτες και όχι πομποί τεχνολογίας, οπότε επιβεβαιώνεται η προαναφερθείσα σχέση εμπορικής και στρατιωτικής βιομηχανίας (Ραφαηλίδης, 2005).

Έτσι, οι τεχνολογίες διττής χρήσης (dual use) ορίζονται ως “αυτές που αναπτύσσονται και χρησιμοποιούνται αφενός από το στρατιωτικό και διαστημικό τομέα και αφετέρου από τον εμπορικό τομέα”. Ο όρος βέβαια έχει πολλαπλή έννοια και αναφέρεται σε προϊόντα, γνώσεις, δεξιότητες, παραγωγικές διαδικασίες και τεχνικές (Cowan και Foray, 1995). Ο διττός χαρακτήρας μιας τεχνολογίας δεν αποτελεί ενδογενές χαρακτηριστικό της ίδιας της τεχνολογίας, αλλά αυτοπροσδιορίζεται από τα κοινωνικο-τεχνικά δίκτυα μέσα στα οποία αναπτύσσεται. Συνεπώς μια δυναμική τεχνολογία διττής χρήσης μπορεί να μην εμφανίσει ποτέ τον δυσυπόστατο χαρακτήρα της, εάν εκλείπει το απαραίτητο κοινωνικό και τεχνικό περιβάλλον, αλλά και η κατάλληλη χρονική συγκυρία που θα αναπτυχθεί (Καράμπέκιος, 2008).

Τα προβλήματα που δυσκολεύουν αρκετές περιπτώσεις κοινής προσπάθειας είναι οι διαφορετικοί χρονικοί κύκλοι τεχνολογικής ανάπτυξης για τις στρατιωτικές και εμπορικές εφαρμογές. Στις μεν πρώτες οι προδιαγραφές καθορίζονται ύστερα από αρκετό χρόνο και εφόσον έχουν εκφράσει ανάλογες γνώμες όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς ενώ στις δεύτερες οι προδιαγραφές χρειάζονται μικρότερο κύκλο έγκρισης. Επιπλέον εκλείπει ένας κεντρικός κοινός συντονιστής για να συγκλίνει τις απαιτήσεις των προδιαγραφών, οι οποίες αποκλίνουν όλο και

1 Τέτοιες ιστορικές εφαρμογές θεωρούνται: οι αεριοθούμενοι κινητήρες, οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές, η αεροδυναμική, οι ακτίνες laser, οι αυτόματες εργαλειομηχανές, τα ηλεκτρονικά κάθε μορφής και βεβαίως η πυρηνική ενέργεια (Webb, 1998).

Σχήμα 1. Αλληλοδιασυνδέσεις Τεχνολογικών και Οικονομικών Δραστηριοτήτων (Ραφαηλίδης, 2005).

περισσότερο όταν πλησιάζουμε στις τελευταίες φάσεις ανάπτυξης του προϊόντος (Καραμπέκιος, 2008).

Πρόσφατα έχει δημιουργηθεί και ο όρος των ετοιμοπαράδοτων εμπορικών προϊόντων (Commercial-Of-The-Self: COTS), τα οποία υποκαθιστούν πολλά υποσυστήματα και εξαρτήματα αμυντικών συστημάτων αφού είναι διττής χρήσης εξοικονομώντας σημαντικό κόστος ανάπτυξης (Molas – Gallart, 1997).

Πέρα όμως από τα προϊόντα αυτά καθ' εαυτά, υπάρχουν και οι γενικές/ειδικές γνώσεις που αποκτώνται (οργανωτικές, διαχειριστικές, τεχνολογικές) κατά τη δι-

αδικασία υλοποίησης ενός έργου, οι οποίες έχουν άμεση εφαρμογή σε πολλαπλά επιχειρηματικά περιβάλλοντα. Τέτοια παραδείγματα είναι οι διάσημες μέθοδοι διαχείρισης στρατιωτικών προγραμμάτων CPM (Critical Path Method) και PERT (Program Evaluation and Review Technique).

Οι γνώσεις δεν είναι μόνο κωδικοποιημένες (ευρεσιτεχνίες, σχέδια, εγχειρίδια κ.λπ.) αλλά και σιωπηρές (tacit) ή μη κωδικοποιημένες. Αυτές παραμένουν ανθρωποκεντρικές και εξαρτώνται από τους κατέχοντες τεχνογνώστες που μπορούν να τις εφαρμόσουν αδιακρίτως σε όλα τα περιβάλλοντα της τεχνολογίας (Samuels, 1994). Κλασικό παράδειγμα ενσωμάτωσης της αμυντικής βιομηχανικής παραγωγής στην εμπορική οικονομία παραμένει η Ιαπωνία, η οποία δεσμεύεται να μην αναπτύσσει στρατιωτικές προσπάθειες κάθε μορφής, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έχει όμως καταφέρει να διαχέει και να καλλιεργεί τις ενδογενείς αμυντικές τεχνολογίες σε ανεξάρτητες τεχνολογικές υποδομές εξυπηρετώντας μια κοινή βιομηχανική βάση τεχνολογικών διττής χρήσης (Drifte, 1986).

Μεταφορά Υψηλών Τεχνολογιών μέσω Α.Ω.

Είναι φανερό ότι τα Α.Ω. θεωρήθηκαν ως ένα οικονομικό εργαλείο υποβοήθησης της βιομηχανικής πολιτικής, όχι μόνο μέσω της αύξησης των εργαζομένων των κατά τόπους κατασκευαστών αμυντικού εξοπλισμού, αλλά επιφέροντας ουσιαστική ενίσχυση στη μεταφορά τεχνολογίας μέσα στο ελληνικό περιβάλλον (Κατσίης, 2006).

Πέρα από τις άμεσες εξοικονομήσεις κεφαλαίων, τα οποία είναι σημαντικά για την ελληνική οικονομία, οι ευρείς αντικειμενικοί στόχοι των Α.Ω. έχουν περαιτέρω επίδραση αφ' ενός στη διάχυση των υψηλών τεχνολογιών στο βιομηχανικό χώρο και αφ' ετέρου στην ενδυνάμωση των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού, έτσι ώστε να βελτιωθεί το επίπεδο ζωής, καθ' όσον ενισχύεται η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών εξαγωγών σε διεθνές επίπεδο (Τσολακίδης, 1984).

Η δυναμική εμφάνιση των Α.Ω. στις διεθνείς αγορές και ιδιαίτερα μέσω των αμυντικών προμηθειών έγινε τη δεκαετία του 1980, παρ' όλο που ήταν δημοφιλής στον αναπτυσσόμενο κόσμο την περίοδο 1945-1955, ενώ στην ανατολική Ευρώπη εμφανίστηκαν από το 1960. Οι κατασκευαστές χρησιμοποιούν τα Α.Ω. ως έναν τρόπο προώθησης των προϊόντων τους, εφ' όσον στο διεθνές περιβάλλον των αγορών αναπτύσσεται ολοένα και εντονότερος ανταγωνισμός (Martin, 1996). Οποσδήποτε αυξάνεται το ύψος της οικονομικής προσφοράς, αλλά αυτό είναι εν γνώσει των πελατών που επιβάλλουν αυτή τη πρακτική (Taylor, 2004).

Οι χώρες οι οποίες προμηθεύονται αμυντικό εξοπλισμό χρησιμοποιούν τα Α.Ω. ως ένα σύνθετο πολιτικό – οικονομικό – τεχνολογικό εργαλείο. Πολιτικό, επειδή πρώτα απ' όλα προσπαθούν να πείσουν τους φορολογουμένους ψηφοφό-

ρους τους για τη θετική διαχείριση των χρημάτων τους με βάση μακροχρόνιες προοπτικές. Παράλληλα, θέλουν να δημιουργήσουν μια αυτόνομη αμυντική βιομηχανία αποφεύγοντας, όσο είναι δυνατόν, την πολιτική εξάρτηση από ξένες χώρες που απειλούν με εμπάργκο ή επιβολή άλλων εμπορικών περιορισμών. Τέλος, φιλοδοξούν να αποκτήσουν κύρος ως μια ξεχωριστή τοπική δύναμη μέσω της όποιας τεχνολογικής υπεροχής (Dumas, 2004).

Από οικονομικής άποψης τα Α.Ω. είναι μια δυναμική αναπτυξιακή στρατηγική για την επίτευξη βιομηχανικών στόχων, οι οποίοι εξασφαλίζονται σχετικά εύκολα από τις κυβερνήσεις που επιθυμούν να εξοπλισθούν. Στη συνέχεια από τις εγχώριες αμυντικές βιομηχανίες ξεπηδούν εταιρείες (Spin - Offs) που παράγουν προϊόντα πολιτικής ή διττής χρήσης δημιουργώντας διόδους σε άλλους βιομηχανικούς χώρους όπως είναι οι κατασκευές από χάλυβα, οι εργαλειομηχανές και γενικά οι αεροπορικές ή ναυπηγικές δραστηριότητες (Taborba κά., 2006). Παράλληλα συσσωρεύεται η τεχνογνωσία και οι επαγγελματικές γνώσεις (κωδικοποιημένη ή σιωπηρή), με άμεση εφαρμογή στην εγχώρια προστιθέμενη αξία (ΕΠΑ), αποκτώνται προσβάσεις σε νέες αγορές και νέους πελάτες, ενισχύονται οι εξαγωγές και δημιουργούνται συνεργασίες με διεθνείς εταίρους (Gallart, 1992).

Όσον αφορά στην ενίσχυση των τεχνολογικών δυνατοτήτων μέσω των Α.Ω. δεν υπάρχει μονοσήμαντη απάντηση. Αντίθετα ποικίλλουν οι θέσεις των αξιολογητών σε διάφορες χώρες, όπως είναι φυσικό λόγω των ιδιομορφιών της κάθε μιας. Αλλού, παρατηρήθηκαν πτωχότερα αποτελέσματα των αναμενομένων (Βραζιλία, Ν. Αφρική), αλλού υπήρχαν ικανοποιητικά (Ν. Κορέα, Ταϊβάν), αλλού υπήρχαν μάλλον ουδέτερα (Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία), ενώ στις ευρωπαϊκές χώρες τα Α.Ω. βοήθησαν στη διατήρηση της βιομηχανικής βάσης (Βέλγιο, Ολλανδία), όπως παρουσιάζεται στο σχετικό κλασικό έργο των Brauer και Dunne (2004).

Εκεί που συμφωνούν οι αναλυτές είναι ότι οι τεχνολογίες που προσφέρουν τα Α.Ω. από μόνες τους δεν μπορούν να ευδοκιμήσουν, αν δεν υπάρχει εύφορο έδαφος από επαγγελματικό δυναμικό όλων των επιπέδων: ανώτερο, μέσο και κατώτερο. Η αλματώδης εξέλιξη της τεχνολογίας επιβάλλει στις αναπτυσσόμενες χώρες άμεση και ενεργή εμπλοκή για να παραμείνουν ανταγωνιστικές στο χώρο της τεχνολογικής ανάπτυξης (Struys, 2002). Διαφορετικά θα εισπράξουν μόνο εκείνα τα θετικά στοιχεία των Α.Ω. που περιορίζονται στη συμπαραγωγή εξαρτημάτων/υποσυστημάτων και στη συναρμολόγηση των τελικών προϊόντων καθώς και τη γενική επισκευή/συντήρησή τους. Τέτοια παραδείγματα παρουσιάζουν αρκετές χώρες (Ελλάδα, Τουρκία, Ισπανία, Μαλαισία). Ούτως ή άλλως, τα Α.Ω. διανέμουν διεθνώς σημαντικό εργασιακό φόρτο εφ' όσον τα αποτελέσματα σχετικών μελετών στις ΗΠΑ (Presidential Commission on Offsets in International Trade, 1998) υποστηρίζουν ότι λόγω των ανειλημμένων υποχρεώσεων σε Α.Ω.

χάνονται 4.200 θέσεις εργασίας κάθε χρόνο, το οποίο ισοδυναμεί με απώλεια 2,3 δις USD (GAO, 1998).

Η μεταφορά τεχνολογίας μέσω Α.Ω. εμφανίζεται με πολλές μορφές (συμπαγωγές, τεχνικές συνεργασίας, εκπαιδύσεις, παραχώρηση ειδικών μηχανημάτων ή εξειδικευμένων συμβούλων κ.λπ.).

Από τους ασχοληθέντες με προγράμματα Α.Ω., το 82% έχει αποκτήσει νέες τεχνολογίες και αυτό βαθμολογείται ως ιδιαίτερα σημαντικό, διότι δίνει τη δυνατότητα αναβάθμισης των τεχνικών δυνατοτήτων της επιχείρησης με προοπτικές εισόδου σε νέες αγορές, καλύπτοντας τις απαιτήσεις για διττές τεχνολογίες.

Η ελληνική περιπέτεια εισόδου στους τομείς των υψηλών τεχνολογιών, όπως είναι οι αμυντικές, ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980 μέσα σ' ένα γενικό περιβάλλον παγκοσμιοποίησης και φιλελευθεροποίησης της οικονομίας. Κατά κύριο λόγο ήταν το κράτος που παρενέβη και υποστήριξε με τις σχετικές πολιτικές του τις υποδομές και την εκπαίδευση της εργατικής δύναμης, συνεπικουρούμενο από τα σχετικά κονδύλια των κοινοτικών πλαισίων στήριξης, του πακέτου Delors και των μεσογειακών ολοκληρωμένων προγραμμάτων. Η συμβολή των Α.Ω. ήταν καθοριστική –παρόλο που χρησιμοποιήθηκαν από τις διάφορες κυβερνήσεις ως μια δικαιολογία για τα εξοπλιστικά προγράμματα–, διότι υποχρεώθηκαν οι ξένοι αμυντικοί προμηθευτές να μεταφέρουν τεχνολογίες με διάφορους τρόπους (συμπαγωγές, εκπαίδευση, επενδύσεις, E&A), πράγμα το οποίο διαφορετικά δεν θα ήταν εφικτό (Κάντζης, 2006).

Δυστυχώς η ΓΔΑΕΕ δεν έχει κατορθώσει να παρακολουθεί και να ελέγχει ποιες τεχνολογίες έχουν απορροφηθεί και σε ποιο βαθμό έχουν αξιοποιηθεί από τις ελληνικές βιομηχανικές μονάδες. Επίσης δεν είναι γνωστό ποιο εξειδικευμένο προσωπικό (επιστήμονες, μηχανικοί και τεχνικοί όλων των βαθμίδων) κατέχει τις νέες δεξιότητες για να είναι δυνατή η εκ περιτροπής χρησιμοποίησή του από διάφορους παραγωγικούς φορείς της χώρας (Μοιρόπουλος, 2007).

Στον Πίνακα 2 φαίνονται όσες υψηλές τεχνολογίες μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε από την έρευνα πεδίου και οι οποίες έχουν απορροφηθεί μέσω των Α.Ω. από αντίστοιχες ελληνικές επιχειρήσεις, κρατικές και ιδιωτικές. Οι τεχνολογίες βέβαια θεωρούνται παρωχημένες μετά την πάροδο συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, γι' αυτό πρέπει να γίνεται σωστή εκμετάλλευση του μεγάλου αυτού πλεονεκτήματος από τις ανάδοχες εταιρείες (Kremer και Sain, 1992). Πάντως η ταχύτητα εξέλιξης των τεχνολογιών είναι πολύ γρήγορη, οπότε θα υπάρχει μια υστέρηση και σχεδόν σε κάθε περίπτωση οι αναπτυσσόμενες χώρες θα υπολείπονται των αναπτυγμένων οι οποίες παραμένουν και οι οδηγοί στην E & A. Η Ελλάδα γενικά θεωρείται λιγότερο αναπτυγμένη χώρα από αυτές, οι οποίες μεταβιβάζουν τις όποιες τεχνολογίες μέσω Α.Ω. (Πολυμενόπουλος, 2005).

Πίνακας 2. Υψηλές Τεχνολογίες Μέσω Α.Ω. σε Ελληνικές Επιχειρήσεις

1	CAD/CAM σύστημα CATIA (EAB, Σχολή Ικάρων / ΣΜΑ)
2	CAD/CAM σύστημα EUCLIDE (EBO, ΕΜΠ, Πολυτεχνείο Κρήτης)
3	Γραμμή παραγωγής ασυρμάτων αεροσκαφών UHF (EAB)
4	Συμπαγωγή φορητών ασυρμάτων VHF (EAB)
5	Τεχνολογίες (675) κατασκευής / ελέγχου καλωδιώσεων (ELFON)
6	Τυπωμένα ηλεκτρονικά κυκλώματα πολλαπλών στρώσεων (METELCO)
7	Κατασκευή θερμών τμημάτων αεροκινητήρων (EAB)
8	Πυραυλική τεχνολογία συστημάτων υψηλής ακριβείας (OLYMPIC TOOL)
9	Δοκιμαστήριο αεροκινητήρων υψηλής ισχύος (EAB)
10	Μεταφορά τεχνολογίας / συμπαγωγής αεροπορικών πυρομαχικών (EBO)
11	Ναυπηγική τεχνολογία φρεγατών και υποβρυχίων (Ελληνικά Ναυπηγεία)
12	Πλήρης χημική τεχνολογία επιφανειακών κατεργασιών (EBETAM)
13	Μηχανολογικές κατασκευές υψηλής ακριβείας (EAB, EBO κ.α)
14	Συστήματα Ποιοτικού Ελέγχου (Εξασφάλισης / Διαχείρισης)
15	Ηλεκτρομαγνητική Θωράκιση / Ανηχοϊκός Θάλαμος (ACT)
16	Εργαστήρια αυτοματοποιημένων δομικών δοκιμών και ελέγχου μετρήσεων (διαστάσεων, περιβαλλοντικών συνθηκών, δονήσεων κ.λπ.)
17	Ολόκληρο το φάσμα οπτικών και ηλεκτροπτικών τεχνολογιών (THEON, ECON, EAB)
18	Τεχνολογία Μηχανικής Υλικών και Γεωδομών (Ινστιτούτο Πεντέλης)
19	Τεχνολογίες βαθμονομήσεων, πιστοποίησης, διακρίβωσης συστημάτων (METROLOGY)
20	Αεροναυπηγική τεχνολογία κατασκευών και συντήρησης (EAB, EBO)
21	Κατασκευές μέσω χημικών επεξεργασιών (EAB)
22	Μηχανουργικές επεξεργασίες μεγάλων ταχυτήτων (EBO, EAB, AXON)
23	Πλήρες φάσμα ελέγχων σκληρότητας τιτανίου, ανοξείδωτου χάλυβα και ελαφρών μετάλλων (EAB)
24	Διαδικασίες χρήσης πλάσματος (EBETAM, EAB)
25	Θερμικές επεξεργασίες κραμάτων αλουμινίου (και μέσω τριβολογίας)
26	Συγκολλήσεις και κατεργασίες CNC κραμάτων AI, Ti (ΜΕΤΑΛΛΟΝ)
27	Τεχνολογία πυροσυσσωμάτωσης sintering (PLANAERO)
28	Συναρμολογήσεις και δοκιμές σε ελεγχόμενο περιβάλλον
29	Εικονικά ιδιωτικά δίκτυα (VPN), S/W e-commerce / e-collaboration, διαχείριση αρχείων και ασφάλεια διαδικτύου (EPICOS)
30	Κατασκευές ελαστικών στοιχείων ερπυστριών αρμάτων (VIPPON)
31	Έλεγχος βαθμίδων SMD και μεταλλικών μονάδων CMM (ANKO)
32	Ανάπτυξη ηλεκτρονικών υποσυστημάτων (FPGA) ραντάρ και S/W C ² πεδίου μάχης μέσω μεθοδολογιών ADA95, UML, XML και C/C++ (TELETEL)
33	Κατασκευή PCB με τεχνολογίες SMD (MILTECH)
34	Τεχνολογίες συντήρησης συστημάτων πέδησης αεροσκαφών και τεχνολογίες μη καταστροφικού ελέγχου (APELLA)

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αντωνάκης, Ν. (2001). *Αναπτυξιακές Επιδράσεις των Αμυντικών Δαπανών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κάντζης, Α. (1998, Οκτώβριος). “Η Βιομηχανική Υπεργολαβία και τα Αντισταθμιστικά Ωφελήματα”. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*.
- Καραμπέκιος, Ν. (2008). *Τεχνολογίες Διττής Χρήσης: Μια Πρώτη Προσέγγιση*. Αθήνα: ΕΚΠΑ (ΜΙΘΕ / ESST).
- Κατσίης, Π. (2006). *Ελληνική (Κρατική) Αμυντική Βιομηχανία – Αντισταθμιστικά Ωφελήματα*. MBA διατριβή. Αθήνα: ICBS,.
- Ραφαηλίδης, Α. (2005). *Αντισταθμιστικά Ωφελήματα, Συμπαράγωγές και η Σημασία τους για τις Αμυντικές Δαπάνες και την Αμυντική Ισχύ*. Διαλέξεις Σχολής Εθνικής Αμύνης, Θεσσαλονίκη.
- Ραφαηλίδης, Α. (2002). “*Τεχνολογική Μάθηση μέσω Συνεργασιών: Μια Εφαρμογή στην Ελληνική Αμυντική Βιομηχανία*”. Διδακτορική Διατριβή. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πάτρας.
- Τσολακίδης, Στ. (1983). *Ελληνικές Βιομηχανίες Αμυντικών Εξοπλισμών Πτήση*.
- Τσολακίδης, Στ. (1984 Μάρτιος). “*Αντισταθμιστικός Φόρτος στις Αγορές Πολεμικού Υλικού*”. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*.
- Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. (1996). *Κατευθυντήριες Οδηγίες Αντισταθμιστικών Ωφελημάτων*. Αθήνα: Γενική διεύθυνση Εξοπλισμών.

Ξενόγλωσση

- Autio, E. και Laarmanen, T. (1995). “Measurement and Evaluation of Technology Transfer: Review of Technology Transfer Mechanisms and Indicators”. *International Journal of Technology Management*, 10(7-8), 643-664.
- Balakrisnan, K. (2007). *Evaluating the Effectiveness of Offsets as a Mechanism for Promoting Malaysian Defense Industrial and Technological Development*. PhD Thesis. Cranfield: Cranfield University, Department of Defense Management and Security Analysis
- Baumol, W. (2000). “Technology Transfer and Acquisition: Their Benefits to the Economy”. *Annual Report*.
- Bijker, W. και Law, J. (1992). *Shaping Technology. Building Society*. Cambridge MA.: MIT Press.
- Brauer, J. και Dunne, J.-P. (2005) “*Arms Trade Offset and Development*” 8th, Intl Conference on Economics and Security, Bristol.

- Cowan, R. και Foray, D. (1995). “Quandaries in the Economics of Dual Technologies and Spillovers from Military to Civilian Research and Development”. *Research Policy*, 24.
- Drifte, R. (1986) “*Arms Production in Japan: The Military Application of Civilian Technology*” Westview, USA.
- Dumas, L.J. (2004) “Do Offsets Mitigate or Magnify the Military Burden?”. Στο Brauer, J. και Dunne, J.P. (Επιμ.), “*Arms Trade and Economic Development: Theory, Policy and Cases in Arms Trade Offsets*”. Routledge: London.
- Egerton, D. (1988). “The Relationship Between Military and Civil Technology: A Historical Perspective”. Στο Gummett, P. και Reppy, J. (Επιμ.), *The Relationship Between Defence and Civil Technologies* Kluwer Academic Publishers.
- GAO. (1997). *Military Offsets: Regulations Needed to Implement Prohibition on Incentive Payments*. Washington.
- GIFAS. (1982). “*Guide de la Contrepartie*”. Paris: Commission Exportation / Groupe de Travail Compensation .
- Martin, S. (1996). *The Economics of Offsets; Defence Procurement and Countertrade* York: Hartwood,.
- Missoffe, F., Cresson, J., και Lamy, J. (1992). “Guide Pratique de la Compensation”. Paris : Association pour la Compensation des Echanges Commerciaux.
- Molas – Gallart, J. (1992). “*Military Production and Innovation in Spain*” Harwood Academic Publishers.
- Molas – Gallart, J. (1997) “Which Way to Go? Defense Technology and the Diversity of “Dual Use”. *Technology Transfer*. Elsevier Science.
- OECD (1989) “*Technology and Industry Scoreboard*” OECD Science, Paris.
- Salomon, J.-J. (1984). “What is Technology? The Issue of its Origins and Definitions”. *History and Technology*, 1, 113 -125.
- Samuels, R. (1994). *Rich Nation, Strong Army: National Security and the Technological Transformation of Japan*. New York: Cornell University Press
- Struys, W. (2002). “*Offsets in Small Countries: Between Scylla and Charybdis?*”. Ανακοίνωση σε συνέδριο με θέμα “*Offset and Economic Development*”. Cape Town.
- Taborba, J.P. Conceição, P. και Felizardo, J.R. (2006). *The Use Of Non-Traditional Policy Tools to Support Technological Innovation and Economic Growth: the Practice of Offsets Processes in Developed and Developing Countries*. Lisbon: Instituto Superior Technico.
- Taylor, Tr. (2004). “Using Procurement Offsets as an Economic Development Strategy”. Στο Brauer, J. και Dunne, J.P. (Επιμ.), *Arms Trade and Economic Development: Theory, Policy and Cases in Arms Trade Offsets* London: Routledge.

- Teece, D.J. (1977). “Technology Transfer by Multinational Firms: The Resource Cost of Transferring Technological Know-how”. *Economic Journal*, 87June.
- Van Dyk, J. (2001). “Introduction to Offsets”. Ανακοίνωση σε συνέδριο SMI με θέμα 2001 *Offsets Workshop*. Kuala Lumpur.
- Webb, T. (1998). *The Armour-Plated Ostrich / The Hidden Costs of Britain’s Addiction to the Arms Business*. Kent: Camedford & Miller.

Ο Στέφανος Κ. Τσολακίδης είναι Πρόεδρος του Ελληνικού Ινστιτούτου Αεροναυτικής και Αστροναυτικής.

Η συλλογική ταυτότητα της Ευρώπης και η πολιτική ολοκλήρωσή της

Gerhard Preyer

Μτφρ. Νίκος Ναγόπουλος

Η κοινή πορεία της ευρωπαϊκής εσωτερικής αγοράς σε αναπτυξιακούς στόχους δεν θέτει μόνο τα ευρωπαϊκά κράτη ενώπιον οικονομικών και τεχνικών προβλημάτων. Θέτει επίσης και τις γενικότερες προσδοκίες της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης απέναντι στην ίδια την ιδέα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Οι προσδοκίες αυτές δεν είναι μόνο οικονομικού χαρακτήρα, αλλά αφορούν και τη διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών θεσμών. Νέοι άνθρωποι στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, αλλά επίσης και πολιτικά δραστηριοποιημένοι πολίτες όλων των πολιτικών αποχρώσεων στα κράτη μέλη της Ε.Ε, αισιοδοξούν για τη διαμόρφωση μιας νέας θετικής ταυτότητας που να χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Ο ενθουσιασμός για την Ευρώπη που ξέσπασε από την πολιτική που ασκήθηκε ήδη από τα χρόνια της «ενιαίας ευρωπαϊκής πράξης» το 1985 και έλαβε αρχικά μια μη αναμενόμενη δυναμική υποχωρεί από την αρχή της δεκαετίας του 1990 όλο και περισσότερο. Απέναντι στον αρχικό ενθουσιασμό αναδύεται στην πορεία ένας σκεπτικισμός ως προς τη δυνατότητα μιας εφικτής ολοκλήρωσης του στόχου της πολιτικής Ένωσης της Ευρώπης, όπως θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί π.χ. με την πρόωση μηχανισμών επίλυσης προβλημάτων μέσα από την πολιτική καθορισμού και επανακαθορισμού αξιακών προτύπων και κανονιστικών διατάξεων.

Ι. Ως προς την τροποποίηση της αρχικής κατάστασης

Οι εξελίξεις αυτές έγιναν εντονότερες με την εισαγωγή του Ευρώ σε μια κατεύθυνση που έθετε στο επίκεντρο την υλοποίηση των στόχων για οικονομική ενοποίηση, εξορθολογισμό και συγκεντρωτισμό. Αλλά και οι στόχοι αυτοί θα οδηγήσουν σε οξύτερες και παγιωμένες μορφές ανταγωνισμού στην Ευρώπη. Επίσης,

αμφισβητήθηκε εκ νέου η προοπτική να εκπληρωθούν οι κοινωνικοπολιτικές και οι πολιτισμικού περιεχομένου προσδοκίες των ευρωπαϊών πολιτών. Παράλληλα προέκυψαν πολλές ανησυχίες και φόβοι για την οικονομική εξέλιξη των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Η κεντρική διοίκηση στις Βρυξέλλες, οι πολιτικοί των κρατών μελών και μια εκσυγχρονιστική ελίτ δημιούργησαν κάτω από διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες υψηλές προσδοκίες και ελπίδες –ως προς τη δεσμευτικότητα επιλεγμένων παρεμβάσεων για τους σκοπούς της οικονομίας– έτσι ώστε τα ζητήματα να τίθενται τελικά με εσφαλμένο τρόπο. Ιστορικά, το ενδιαφέρον για την Ε.Ε προέκυψε από τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του '80 με την κατάρρευση του Κεϋνσιανικού κοινωνικού μοντέλου, τις νέες τεχνολογίες και τις αναδιαρθρώσεις στην παγκόσμια οικονομία, όπως επίσης και με τη ραγδαία ανάπτυξη της οικονομίας της Ιαπωνίας.

Επιπλέον, η ένταση και η παγίωση της ανταγωνιστικότητας και το άνοιγμα των αγορών, που ήταν απόρροια της εξάπλωσης ενός παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, οδήγησε σε μια νέα πρόκληση από τη μεριά των περιφερειών και των πολιτικών ανάπτυξης των υποδομών τους, που συνέβαλε και συμβάλλει σε μια διάβρωση της εθνικής αλληλεγγύης. Στο πλαίσιο αυτό η ερώτηση για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα πρέπει να τεθεί διαφορετικά. Από μια ισχυρά αποστασιοποιημένη πλευρά, το πρόβλημα αυτό εξαρτάται από το πώς θέτουμε την ερώτηση για την πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης και πώς κατανοούμε αυτήν την ερώτηση. Η κριτική σε μια δημοκρατική ενοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που εστιάζει στο έλλειμμα δημοκρατίας και στην απομάκρυνση των ευρωπαϊκών θεσμών από τη βάση, δηλαδή από τους ευρωπαίους πολίτες, καθίσταται πλέον αυτονόητη και εξυπηρετεί την πολιτική ρητορική. Η κριτική αυτή θέτει όμως πράγματι με ορθό τρόπο τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης;

Αρχικά θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν αμφισβητείται περαιτέρω το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει συμβάλει στη φιλελευθεροποίηση αλλά και στην απορρύθμιση των κρατών μελών. Σε επίπεδο βασικών αρχών υπήρξε κατ' αρχάς συμφωνία ότι ο ανταγωνισμός και η αγορά δεν θα έπρεπε να αντικατασταθούν στην πορεία από πολιτικές προστατευτισμού και αναδιανομής. Με τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την κεντρική και ανατολική Ευρώπη διακρίνει κανείς ένα εσωτερικό δομικό πρόβλημα στο εσωτερικό πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. Η εξέλιξη αυτή δεν περιορίζεται μόνον σε μια πολιτική συμφωνία, που αντανάκλα π.χ. στην κρίση του πολέμου στο Ιράκ, αλλά επεκτείνεται και στα οικονομικά οφέλη που συνδέονται με τις ίδιες τις πολιτικές διεύρυνσης. Από την άλλη, η πολιτική που έχει έως τώρα εφαρμοστεί αναφορικά με την αναδιανομή των πόρων δεν μπόρεσε να επεκταθεί επαρκώς.

Το λάθος το οποίο κάθε φορά διαπράττουμε μέσα από τις συνήθειες επικρίσεις

ως προς τον ελλιπή εκδημοκρατισμό της Ε.Ε σχετίζεται με το ότι κρίνουμε τους όρους της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του ελλείμματος που διαπιστώνεται στο επίπεδο του έθνους κράτους μεταφέροντας την ίδια συζήτηση και τα σχετικά επιχειρήματα στο επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πρόκειται για μια λάθος απόπειρα που οδηγεί σε επαναλαμβανόμενες απογοητεύσεις και ματαιώσεις. Όμως και η ίδια η ερώτηση ως προς την ευρωπαϊκή ταυτότητα ενώπιον της διαφορετικότητας των εθνικών και πολιτισμικών παραδόσεων τίθεται με εσφαλμένο τρόπο. Ο σκοπός μιας διαδικασίας εκδημοκρατισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί κάτω από τις αναγνωρισμένες προϋποθέσεις να είναι μόνο η προώθηση μιας, προσανατολισμένης στην επικουρικότητα, πλουραλιστικής και πολυεπίπεδης δημοκρατίας (multi-level democracy), η οποία να αντικαθιστά την αντιπροσωπευτική πολιτική δημοκρατία. Μόνο η εξέλιξη αυτή μπορεί να σημαίνει εκδημοκρατισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

II. Η αναζήτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας

Η κοινωνιολογική και πολιτισμική θεωρητική έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μια ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν διαμορφώνεται μέσα από διαφοροποιήσεις των ταυτοτήτων σε επίπεδο περιφερειών και εθνικών κρατών. Μια αντίθετη εξέλιξη πιστοποιούν οι διάφορες γλωσσικές, εθνικές, περιφερειακές και εθνικές διαφορές καθώς και η κοινή συλλογική μνήμη των κοινωνιών. Τυπικό χαρακτηριστικό για την Ευρώπη στην ιστορική της πορεία ήταν η διαφοροποίηση των επιμέρους κοινωνιών στο έδαφός της, οι οποίες παρουσίαζαν περισσότερο στοιχεία περιχαράκωσης μέσα στα ίδια τα εθνικά κράτη παρά στοιχεία ομογενοποίησης. Εν προκειμένω, προσεγγίζοντας το πρόβλημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας θα πρέπει προπάντων η ερώτηση να τεθεί σε σωστή βάση. Τίθεται όμως λανθασμένα ακολουθώντας μια συνήθη ευρωπαϊκή ρητορική, σύμφωνα με την οποία η ευρωπαϊκή ταυτότητα θα έπρεπε να συνδέεται με έναν κοινό σχεδιασμό οργάνωσης που να βασίζεται σε κοινές αξίες, όπως π.χ. του Χριστιανισμού ή του Διαφωτισμού. Συνεπώς δεν θα πρέπει να βασίζεται στη συναίνεση πάνω σε κοινές αξίες.

Πώς θα πρέπει όμως να τεθεί με σωστό τρόπο το ζήτημα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα; Δεν θα πρέπει να αναμένει κανείς ότι οι υπάρχουσες περιφερειακές και εθνικές ταυτότητες θα αντικατασταθούν από μια ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα. Κάτι τέτοιο δεν ίσχυε ούτε κατά τη διάρκεια της ομογενοποίησης (homogenization) και συγχώνευσης των περιφερειακών και εθνοτικών διαφοροποιήσεων (ethnic differences) μέσω των εθνικών κρατών. Εκτιμούμε ότι η νέα ευρωπαϊκή ταυτότητα θα πρέπει να συγκροτηθεί στο πλαίσιο των αλλαγών που συντελούνται μέσα από ανταγωνισμούς στο παγκόσμιο σκηνικό. Κάτι τέτοιο όμως βρίσκεται σε αντίθεση με τους στόχους και την επιδιωκόμενη εσωτερική

συνοχή του εθνικού κράτους. Κατά συνέπεια μπορούν να προκύψουν δυνητικά συγκρουσιακές καταστάσεις αναφορικά με αυτές τις αντιθέσεις, οι οποίες δεν είναι εύκολο να παραμεριστούν. Όπως επίσης και να πολλαπλασιαστούν οι συγκρούσεις ανάμεσα σε εθνικά κράτη και σε διάφορες περιφέρειες που διεκδικούν την αυτονομία ή την απόσχισή τους. Η παγκοσμιοποίηση της ευρωπαϊκής κοινωνίας προς το εσωτερικό και το εξωτερικό θα οδηγήσει στην επικράτηση συστημάτων επικοινωνίας, τα οποία δεν μπορούν, υπερβαίνοντας την κλειστότητά τους, να εγγυηθούν μια σταθερή κοινωνική ταυτότητα.

Το ζήτημα λοιπόν της ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν μπορεί να συζητηθεί μόνο στο πλαίσιο ενός εσωτερικού διαλόγου των υφιστάμενων συνθηκών, ότι δηλαδή εμείς οι Ευρωπαίοι διαμορφώνουμε μια συλλογική ταυτότητα, έτσι όπως κάτι τέτοιο θα ανταποκρινόταν αντίστοιχα σε μια ενιαία ταυτότητα που θα μπορούσε να προκύψει για λόγους ενταξιακούς στα εθνικά κράτη. Η ταυτότητα των ευρωπαίων πολιτών προσδιορίζεται μέσα από μια πορεία ανταγωνισμού προς το εσωτερικό, η οποία διαπερνά πλαγίως ζητήματα κοινωνικής κουλτούρας. Επηρεάζεται ταυτόχρονα και από θέματα που αφορούν την ένταξη σε επαγγελματικές ομάδες και κοινωνικά στρώματα. Το σημείο διαφυγής συνίσταται υποθετικά στο γεγονός ότι η συλλογική συνείδηση γίνεται πιο αφηρημένη μέσω του ανταγωνισμού. Στην περίπτωση που τα μέλη των κοινωνικών συστημάτων δεν ανήκουν μόνο σε μια και μοναδική συλλογικότητα, τότε αρχέγονες συλλογικές ταυτότητες θα απολέσουν πιθανότατα την ξεχωριστή τους σπουδαιότητα. Αυτό βέβαια μπορεί να σημαίνει ότι διατηρούν μόνο πατρογονική ισχύ. Η δομική σύγκρουση, η οποία χαρακτηρίζει τον εξευρωπαϊσμό των εθνικών κοινωνιών μπορεί να οδηγήσει μέσα από συνθήκες ανταγωνισμού των περιφερειών, των επιχειρήσεων και των ομάδων έκφρασης συμφερόντων αναγκαστικά σε μια αντίθετη των ενταξιακών στόχων εθνική πορεία.

III. Τα μοντέλα περιορισμού του δημοκρατικού ελλείμματος

Τα γνωστά μοντέλα που έχουν υιοθετηθεί για την υπέρβαση του δημοκρατικού ελλείμματος και του ελλείμματος νομιμοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν αποδείχτηκαν κατάλληλα να αντιμετωπίσουν αυτό το έλλειμμα. Το μοντέλο που έβλεπε την Ευρώπη ως μια οικονομική ένωση που προωθεί τη διασφάλιση της ελεύθερης διακίνησης οικονομικών αγαθών δεν ανταποκρίνεται πλέον στις διαφοροποιημένες πολιτικές συνθήκες και ανάγκες. Στην κριτική αυτή συμπεριλαμβάνεται επίσης και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία προωθεί δραστικά σε γραφειοκρατικό και θεσμικό επίπεδο νομικές διατάξεις σε ένα περιβάλλον υψηλής πολυπλοκότητας. Με την εισαγωγή του Ευρώ προέκυψε μια ποιοτικά νέα κατάσταση στην εσωτερική αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία στην πορεία αποκτά μια ισχυρή δομική πολιτική σημασία. Επιπλέον, δεν θα πρέπει να εθελουφλεί κανείς και να εναποθέτει τις ελ-

πίδες του σε ένα αόρατο χέρι ή σε θεσμούς, όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, οι οποίες καθιστούν περιττές τις αναγκαίες πολιτικές ρυθμίσεις.

Κατανοεί κανείς ότι η οργάνωση αυτής της αγοράς δεν μπορεί να διευθετηθεί μόνο μέσα από τους όρους που προσδιορίζει αυτή η ίδια η αγορά. Εκ των πραγμάτων συνδέεται και με άλλα πεδία πολιτικής. Κάτι τέτοιο απαιτεί οικονομικές νόρμες, νομικές ρυθμίσεις και πολιτικές υποδομών στις περιφέρειες. Οι πολιτικές, οι οποίες απαιτούν τα παραπάνω, δεν μπορούν πλέον να διαμορφωθούν στο πλαίσιο της εκπεφρασμένης βούλησης των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών αρχών στα εθνικά κράτη. Αυτές οι ανεπάρκειες μπορούν να παραμερισθούν μέσα από την πολιτική νομιμοποίηση που παρέχουν οι ειδικοί εμπειρογνώμονες στα θέματα αυτά. Αυτό το μοντέλο νομιμοποίησης δεν μπορεί όμως να υπερβεί τη δομικά διαφοροποιημένη συνθήκη νομιμοποίησης και να την ανασυγκροτήσει επιτυχώς. Ειδικοί εμπειρογνώμονες που βρίσκονται στην υπηρεσία των εθνικών κυβερνήσεων και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι αυτοί που αποφασίζουν. Σε δομικό επίπεδο παραμένουν από τη μεριά τους πιστοί στο πλαίσιο μιας νομιμοποιητικής διαδικασίας που ευνοεί και προωθεί τη συνεργασία ανάμεσα στις κυβερνήσεις των εθνικών κρατών.

Κάτι παρόμοιο ισχύει επίσης και για το μοντέλο της διακυβερνητικότητας (intergovernmentalism). Εδώ προκύπτουν αναλύσεις κυβερνητικών οργάνων μέσα από την επεξεργασία κειμένων που διατυπώθηκαν σε συνόδους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίες ωστόσο δεν παρουσιάζονται συμβατές ως προς τις αποφάσεις που λαμβάνονται σε περιφερειακό και κοινοτικό επίπεδο. Επίσης, το μοντέλο της διπλής δομής (the model of dual structure) ανάμεσα σε υπερεθνικές και διακρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, μέσω του οποίου επιχειρείται μια διασύνδεση δύο αντιπροσωπευτικά δημοκρατικών διαδικασιών, δεν ανταποκρίνεται πλέον στα νέα δεδομένα.

Στη Γερμανία δημιουργήθηκαν από διάφορα μέρη της πολιτικής εκσυγχρονιστικής ελίτ περαιτέρω προσδοκίες για ένα ευρωπαϊκό σύνταγμα. Το σύνταγμα που προετοιμάστηκε και τέθηκε σε δημοψήφισμα ναυάγησε όμως στη Γαλλία και στην Ολλανδία. Ευτυχώς θα έλεγε κανείς. Ήταν ένα φάντασμα συνταγματικών διατάξεων. Λησμονήθηκε η άποψη του Abbé Sieyes¹ ότι ένα σύνταγμα θα πρέπει να είναι τόσο αφηρημένο, όσο αυτό είναι δυνατόν και τόσο συγκεκριμένο, όσο αυτό είναι αναγκαίο. Υπάγεται σε μια διαρκή ερμηνεία, και ως προς το σημείο αυτό το κείμενο του συντάγματος δεν είναι κάτι το αυτονόητο. Είναι όμως αμφίβολο εάν ένα τέτοιο σύνταγμα διασφαλίζει προϋποθέσεις μιας αλληλέγγυας ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ιδιαίτερα στη Γερμανία είναι σχεδόν μάταιο να αναμένει κανείς την αντιμετώπιση της ανομίας από τα πολιτικά κόμματα, μέσα

1 Ο Emmanuel Joseph Sieyes (1748–1836) ήταν ρωμαιοκαθολικός κληρικός και συνταγματολόγος με συμμετοχή στη Γαλλική Επανάσταση.

από την παραγωγή συνταγματικού έργου από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο. Επιπλέον, η προσδοκία που καλλιεργήθηκε στο παρελθόν για μια πολιτική ολοκλήρωση μέσω ενός συντάγματος και της συνταγματικής δικαιοσύνης (Constitutional jurisdiction) εξακολουθεί να παραμένει προσανατολισμένη στις εσωτερικές δημοκρατικές διαδικασίες των εθνικών κρατών. Δεν είναι ορατό με ποιον τρόπο οι πρακτικές αυτές θα μπορούσαν να αποδειχθούν περισσότερο αποτελεσματικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο και να αποτρέψουν πιθανά εσφαλμένους προγραμματισμούς του πολιτικού συστήματος.

Συγκρίσιμες αδυναμίες διατηρούν τα μοντέλα του ομοσπονδιακού κράτους, της ομοσπονδοποίησης και των εθνοτήτων στο εσωτερικό του κράτους. Τα μοντέλα αυτά καθορίζουν περαιτέρω την πολιτική σκέψη. Το μοντέλο του ομοσπονδιακού κράτους ξεκινά από την παραδοχή ότι η πολιτική νομιμοποίηση επιτυγχάνεται μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ως μια θεσμοθέτηση μιας υπεύθυνης διακυβέρνησης στο Κοινοβούλιο. Το μοντέλο του ομοσπονδιακού κράτους προσανατολίζεται περισσότερο στην κυριαρχία των εθνικών κρατών και μιας μεταβίβασης της βούλησης του εθνικού κράτους στην ευρωπαϊκή πολιτική. Επιπλέον, ανατίθεται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Συμβούλιο υπουργών) ο αποφασιστικός ρόλος της διαμόρφωσης πολιτικής. Σε μια εκδοχή του μοντέλου αυτού σε επίπεδο εθνικού κράτους η δημοκρατική νομιμοποίηση ανατροφοδοτείται μέσω των εθνικών κοινοβουλίων και των κυβερνήσεων.

Άξιο αναφοράς στη σχέση αυτή είναι το γεγονός ότι νεοκορπορατιστικές, κρατικοσυνδικαλιστικές (State-unions) και συναινετικές πρακτικές στην άσκηση πολιτικής εμποδίζουν συχνά την ανάληψη αναγκαίων αποφάσεων προς όφελος της διατήρησης ενός κατά τα άλλα ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Εκτιμάται πρόσθετα ως κοινό καλό μια υποχώρηση των κοινοβουλευτικών διαδικασιών του πολιτικού πράττειν των αποφάσεων στην κατεύθυνση του κοινού καλού. Η μετατόπιση των δυνάμεων πραγματοποιείται προ πάντων μέσα από τη μεταφορά κρατικής πολιτικής σε Επιτροπές, Συμβούλια (εκπρόσωποι της διοίκησης και της εκτελεστικής εξουσίας), σε κύκλους ειδικών, σε όργανα εμπειρογνομόνων, όπως π.χ. σε εθνικά συμβούλια ηθικής (national ethics councils) και σε επιτροπές, όπως αυτές των Hartz² και Rürup³. Κατά αυτόν τον τρόπο συντελείται η αυτοαποδυνάμωση του κοινοβουλίου.

2 Η επιτροπή αυτή, που πήρε το όνομά της από τον Peter Hartz (1941, με θητεία ως ανώτατο στέλεχος της VW) και με εξουσιοδότηση της Ομοσπονδιακής κυβέρνησης, πρότεινε την εισαγωγή μέτρων στην αγορά εργασίας με στόχο την καταπολέμηση της ανεργίας. Στο πλαίσιο αυτό τέθηκαν σε εφαρμογή νέες νομοθετικές ρυθμίσεις για την αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας και των κρατικών εργασιακών θεσμών.

3 Ο Bert Rürup (1943) ήταν επικεφαλής της “Commission for the sustainability in financing the social security”, η οποία ανέλαβε το 2002 στο πλαίσιο της Ομοσπονδιακής κυβέρνησης να προτείνει μέτρα για την οικονομική διαχείριση και σταθεροποίηση των ασφαλιστικών συστημάτων και των ασφαλιστικών ταμείων για την υγεία και την κοινωνική πρόνοια.

IV. Διαδικασίες αποδυνάμωσης της αλληλεγγύης

Το βασικό πρόβλημα των παραπάνω μοντέλων μέσω των οποίων επιχειρείται η προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης συνδέεται με το γεγονός ότι η Ε.Ε δεν μπορεί να μετασχηματιστεί σε εθνικό κράτος και πολύ λιγότερο μπορεί να συγκροτηθεί από εθνικά κράτη. Οι διαφοροποιημένες δομικές προϋποθέσεις της πολιτικής ολοκλήρωσης στην Ευρώπη διαμορφώνονται μέσα από τις διαφοροποιημένες ανταγωνιστικές συνθήκες που υπάρχουν όχι μόνο στο ευρωπαϊκό, αλλά και στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Π.χ. οι επιχειρήσεις προσανατολίζονται πάντα στη βάση της ικανοποίησης του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος ως προς το κόστος των παραγομένων αγαθών ή των παρεχομένων υπηρεσιών. Κάτι τέτοιο οδηγεί στην αποδυνάμωση της αλληλεγγύης των ομάδων συμφερόντων μέσα στα εθνικά κράτη. Μια ευρωπαϊκή πολιτική δεν μπορεί να συσχετίζει τη νομομοίωσή της με το μοντέλο της συνταγματικής δημοκρατίας των εθνικών κρατών. Απέναντι σε αυτά είναι αναγκαία η θεσμοθέτηση μέτρων και ισορροπιών για τον έλεγχο της τεχνοκρατικής εξουσίας, των προνομίων ομάδων συμφερόντων και της επιρροής που ασκούν καθώς και των λανθασμένων πολιτικών συγκεντρωτισμού. Από την πλευρά αυτή η ευρωπαϊκή διακυβερνητική πρακτική αποτελεί ένα τεχνοκρατικό καθεστώς με μια κορπορατιστική δομή,⁴ δηλαδή τη διαμόρφωση μιας πλατφόρμας συμβιβασμών ανάμεσα σε εκπροσώπους των κυβερνήσεων και των ισχυρών, προνομιούχων ομάδων συμφερόντων και οργανώσεων. Στο πλαίσιο αυτό η κριτική που ασκείται ως προς το έλλειμμα ανοιχτών διαδικασιών και διαφάνειας είναι δικαιολογημένη. Όλο και πιο συχνά επισημαίνεται εύστοχα ότι από το πολιτικό σύστημα απουσιάζει, σύμφωνα με παραδοσιακά μέσα, ο προσανατολισμός για το γενικό καλό.

Οι ουσιώδεις αντιπαραθέσεις μεταξύ των ειδικών δεν μπορούν να αντικαταστήσουν τα παραπάνω. Δεν αποκλείεται όμως το γεγονός ένας προσανατολισμός περιεχομένου για το γενικό καλό, κάτω από τις προϋποθέσεις ενός πλουραλισμού συμφερόντων, να μην είναι δεσμευτικός. Μέσα στο κομματικό σύστημα καθίστανται ορατές οι αντιπαρατιθέμενες απόψεις των ομάδων συμφερόντων, διότι διαμέσου αυτών διαλύονται σταδιακά οι δεσμοί των κομμάτων με τους παραδοσιακούς ψηφοφόρους. Μπορούμε λοιπόν να αναρωτηθούμε: Ποιες στρατηγικές οδηγούν έξω από αυτό το αδιέξοδο, εάν πλέον δεν υπάρχει εμπιστοσύνη ότι ένα αόρατο χέρι προωθεί το γενικό καλό;

4 Πρόκειται για ένα σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων, το οποίο σύμφωνα με τον Ph. Schmitter συγκροτείται από περιορισμένο αριθμό μη ανταγωνιστικών, λειτουργικά οριοθετημένων και ιεραρχημένων οργανώσεων, που έχουν κρατική αναγνώριση ή βρίσκονται υπό τον έλεγχο του κράτους και οι οποίες διατηρούν μονοπώλιο εκπροσώπησης από τη μεριά των αντίστοιχων φορέων διεκδίκησης, με σημαντικές παραχωρήσεις προς το κράτος και περιορισμούς ως προς την επιλογή ηγεσίας και την άρθρωση αιτημάτων.

Οι δομικές αλλαγές του οικονομικού συστήματος και του ευνομούμενου κράτους που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης οδηγούν στο γεγονός, ότι η έκταση της ευημερούσας οικονομίας δεν μπορεί να στηριχτεί σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, καθώς οι προϋποθέσεις για την επιτυχή υλοποίηση αναπτυξιακών στόχων έχουν διαφοροποιηθεί δραστικά σε ένα παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Κάτω από τις προϋποθέσεις ενός εθνικού περιορισμού των αγορών τέθηκαν στη Γερμανία σε εφαρμογή νόμοι σε επίπεδο ομοσπονδιών με οικονομικά πλεονεκτήματα που διασφαλίζουν ενιαίες συνθήκες ανταγωνισμού. Σήμερα απαιτείται η εφαρμογή μιας πολιτικής στην οικονομία και στην ανάπτυξη υποδομών που να λαμβάνει χώρα σε τοπικό επίπεδο. Μια τέτοια εξέλιξη δεν μπορεί να ρυθμισθεί από τις Βρυξέλλες. Το δομικό πρόβλημα συνίσταται στο γεγονός ότι η αποδυνάμωση του εθνικού κράτους δεν αποδίδεται, ούτε έχει πλέον ως σημείο αναφοράς τις εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο, λόγω του ότι τα συμφέροντα δεν εξισορροπούνται πλέον στο επίπεδο αυτό αναφορικά με την προσδοκία επίτευξης ευνοϊκών συνθηκών για όλους τους πολίτες.

Αυτό μπορεί να σημαίνει μόνο ότι οι πιθανότητες αποκατάστασης θα πρέπει να αναζητηθούν στην ισχυροποίηση της αυτοοργάνωσης στα κοινωνικά συστήματα (self-organisation in social systems). Ενδεχομένως, μέσα από αυτήν την εξέλιξη να έχει ουσιαστικά αλλάξει το γενικό μοντέλο διοίκησης του ευνομούμενου κράτους, καθότι η κοινωνική δικαιοσύνη δεν μπορεί να ερμηνευτεί πλέον στο πλαίσιο δικαιικού τύπου αποφάσεων, αλλά ως μια δίκαιη εξισορρόπηση συμφερόντων. Επίσης, η κατασκευή μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, με μια Ευρώπη να παρουσιάζεται ως κράτος δικαίου, δεν θα πρέπει να δημιουργεί ιδιαίτερες προσδοκίες, διότι το εμπράγματο δίκαιο, π.χ. οι απαιτήσεις προς το ευνομούμενο κράτος, δεν δύναται να ισχυροποιήσει το μοντέλο μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ωστόσο, η δικαιική συγκρότηση θα μπορούσε να αποτελέσει μια σημαντική συμβολή στην κοινωνική ολοκλήρωση της Ευρώπης.

Όμως, κάτι τέτοιο καθίσταται ανέφικτο μέσα από τη δομή του εθνικού κράτους. Μια δικαιική ολοκλήρωση θα έπρεπε να παρουσιάζει μια μετατόπιση από νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν διευθετήσεις και ισορροπίες ανάμεσα σε ομάδες συμφερόντων και αξιών σε μια νομοθεσία μέσω της δικαστικής αρχής. Οι ομάδες δημοσίου συμφέροντος και η διεύρυνση του δικαίου σε διάφορους τομείς θα μπορούσαν να επιφέρουν ενισχυτική συμβολή.

V. Από το κράτος πρόνοιας στον προνοιακό πλουραλισμό

Με το μετασχηματισμό του κράτους πρόνοιας σε έναν προνοιακό πλουραλισμό (welfare pluralism) διαφοροποιείται επίσης η αντιπροσωπευτική δημοκρατία του εθνικού κράτους σε διάφορα επίπεδα των διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Το να

προσανατολίζει κανείς τη συζήτηση σε ένα έλλειμμα δημοκρατίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης προσαρμόζει και την αντίστοιχη επιχειρηματολογία που μπορεί να διατυπωθεί σε συνάφεια με τα παραπάνω. Αν αξιολογήσουμε την Ευρωπαϊκή Ένωση σύμφωνα με τις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες των εθνικών κρατών, αυτή θα παρουσιάσει στο μέλλον έλλειμμα δημοκρατίας. Εκείνοι οι οποίοι παρά ταύτα εξάγουν το συμπέρασμα της παραμονής στην εθνική δημοκρατία αγνοούν συχνά τη διαπλοκή της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας οικονομίας. Μια εθνική δημοκρατία δεν διατηρεί πλέον την αποκλειστική δυνατότητα στη λήψη αποφάσεων, ώστε σύμφωνα με προεπιλογές μιας εγχώριας δημοκρατικής βούλησης να μπορούν να πραγματοποιούνται τα αντίστοιχα πολιτικά, οικονομικά και επιστημονικά προγράμματα.

Ακόμα και σε παρελθούσες περιόδους μπορούσε να αμφισβητήσει κανείς ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία συνδέεται με την πραγματοποίηση του γενικού καλού, αφού οι αποφάσεις της επηρεάζονται από τα συμφέροντα που αρθρώνονται στους συσχετισμούς δυνάμεων. Βέβαια, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα εθνικά κοινοβούλια διαδραματίζουν ένα θετικό ρόλο. Από την άλλη, όσο πιο διαφοροποιημένα είναι τα συμφέροντα τόσο πιο σημαντικός είναι ο εκδημοκρατισμός των διαδικασιών λήψης αποφάσεων, κάτι που σημαίνει την ανοιχτότητα (openness) των διαδικασιών, τον πολυεπίπεδο χαρακτήρα τους, τη δυνατότητα αναθεώρησης των αποφάσεων και μια ποικιλία επιμέρους δημοσιοποιήσεων. Ως εκ τούτου, ο εκδημοκρατισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω μιας, κατ' αυτήν την έννοια, φιλελεύθερης ανταγωνιστικής δημοκρατίας.

Η ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά και η Ε.Ε (το 1991) προέκυψαν ιστορικά μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στη βάση μιας ακολουθίας συνθηκών. Πρόκειται για συνθήκες, οι οποίες προέκυπταν συνεχώς μέσα από την άρθρωση και εκδήλωση ενδιαφερόντων. Το σημερινό ευρωπαϊκό κεκτημένο που προέκυψε από τις σχετικές συνθήκες και στο πλαίσιο ενός προσανατολισμού σε ανταγωνιστικές διαδικασίες σε επίπεδο ομοσπονδιών είχε προωθήσει σε πολιτικο-οργανωτικό επίπεδο τον περιορισμό εξουσιών και την επικουρικότητα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή όσο και το Συμβούλιο υπουργών δεν προωθούν την επικουρικότητα και τον κατάλληλο περιορισμό των αρμοδιοτήτων. Από τα δύο αυτά όργανα αναμένονται περισσότερο πρωτοβουλίες συγκεντρωτικού χαρακτήρα που δικαιολογούνται μέσω μιας μη πειστικής τεκμηρίωσης περί εφικτότητας των προς υλοποίηση στόχων και μέτρων. Απέναντι σε αυτά οι βασικές αρμοδιότητες της Ε.Ε προσδιορίζονται με τρόπο περιοριστικό. Αυτό αφορά την προτεραιότητα του κοινοτικού δικαίου, π.χ. τη διασφάλιση των αποφάσεων, σύμφωνα με τη συνθήκη της Ρώμης, ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων και οικονομικών προϊόντων, νομισματική πολιτική, εξωτερική πολιτική και ευρωπαϊκή πολιτική ανταγωνισμού.

Μια ανανέωση της θεσμικής οργάνωσης της Ε.Ε θα μπορούσε να εκχωρήσει εκ νέου σειρά αρμοδιοτήτων της Ένωσης στα κράτη μέλη. Τέτοιου είδους αρμοδιότητες αφορούν μέρη της πολιτικής στο επίπεδο του κράτους, της αγοράς εργασίας, της παιδείας, της κατανάλωσης και της φορολογίας. Λόγω του ότι πρόκειται για ισχυρούς τομείς αναδιανομής θα μπορούσε μέσω ενός ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών μελών να προκύψει η δυνατότητα και η προοπτική ενός περιορισμού των ποσοστών συμμετοχής του κράτους. Για μια μεταρρύθμιση του Συμβουλίου υπουργών θα μπορούσε να υπάρξει ένας προσανατολισμός, έτσι ώστε οι εκτελεστικές αρμοδιότητες να διενεργούνται με τον αποκλεισμό της δημοσιότητας. Μια πολυεπίπεδη δημοκρατία μπορεί να προωθεί την επικουρικότητα καθώς και την αυτοτέλεια των επιμέρους συστατικών της. Δεν αναμένεται ένα ευρωπαϊκό κοινοβούλιο να επεξεργαστεί τέτοιες αναγκαίες ρυθμίσεις. Σε σχέση με αυτά τα εθνικά κοινοβούλια θα έπρεπε να ενισχυθούν με παθητική συμμετοχή και αμυντικά δίκαια. Το Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο δεν θα έπρεπε να αναλαμβάνει νομοθετικές πρωτοβουλίες. Προ πάντων θα έπρεπε να υπάρξει ένας προσανατολισμός, που δεν θα προέβλεπε την εξαναγκαστική εφαρμογή ρυθμίσεων που ευνοούν ενοποιητικές διαδικασίες, εκεί όπου αυτές δεν είναι απαραίτητες. Σε σχέση με αυτά η συνεργασία των κρατών μελών αποκτά τη μεγαλύτερη δυνατή προοπτική. Συνολικά απαιτείται μια ενίσχυση όλων των δυνάμεων εντός των θεσμών της Ε.Ε που να αντιπαρατίθενται στον συγκεντρωτισμό της Ε.Ε. Οι εμπειρίες π.χ στις ΗΠΑ και στη Γερμανία καταδεικνύουν ότι κάθε ομοσπονδιακό σύστημα διατηρεί μια τάση προς το συγκεντρωτισμό. Μια καθαρή οριοθέτηση αρμοδιοτήτων της Ένωσης και των κρατών μελών είναι αποφασιστικής σημασίας. Αυτό αφορά την καταλληλότητα των δομών λήψης αποφάσεων και την κατανομή υπεύθυνων αρμοδιοτήτων.

Η ιδέα για μια πολυεπίπεδη δημοκρατία (multi-level democracy) που προσανατολίζεται στην επικουρικότητα (subsidiarity) είναι αρκετά απομακρυσμένη στην Ευρώπη. Εάν μπορεί να πραγματοποιηθεί μια τέτοια Ευρώπη εξαρτάται από αρκετούς παράγοντες. Για την οικοδόμηση της Ε.Ε πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του ότι δεν θα πρέπει να υπερισχύσουν εκείνα τα μοντέλα τα οποία εξαναγκαστικά θα οδηγήσουν σε απογοητεύσεις και ματαιώσεις προσδοκιών. Το μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αφορά μια θεμελιώδη μεταστροφή σκέψης που να εστιάζει σε μια διαδικασία, η οποία στην πορεία να οδηγεί σε συγκρούσεις μεταξύ εκσυγχρονιστών και οπαδών μιας παραδοσιακής αντίληψης καθώς και μεταξύ ευρωπαϊστών και οπαδών του εθνικού κράτους. Οι συγκρούσεις αυτές επιτείνονται με την έμφαση σε διαφοροποιήσεις που αφορούν στη μόρφωση, στα εισοδήματα, στο επαγγελματικό κύρος. Για την αναγκαία μεταστροφή σκέψης μπορεί να αναδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμο η πολιτική νομιμοποίηση να μην προσανατολίζεται, κατά προτεραιότητα, στην πολιτική αντιπροσωπευτική συμμετοχή,

αλλά στην αντικατάσταση αυτής από τον αμοιβαίο έλεγχο των πολιτικών θεσμών μέσω της δικαστικής αρχής με ισχυρή δικαιοδοσία.

Για μια προέκταση της συζήτησης αναφορικά με την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε στο παρόν κείμενο βλέπε: ProtoSociology: Globalization, Modernization, Multiple Modernities Academia.edu - Gerhard Preyer

«Kollektive Identität Europas und seine politische Integration»

Abstract

The political organization of the European Union and its ongoing restructuring do not have a model in the history of political systems in the past. The study sketches the changed initial situation after the introduction of the Euro unifying the economic exchange, the main problems of forming European collective identity and the political integration of the European Union. It is shown a way out of the lack of democracy. The problem is in principle that the model of nation state based democracy is not to transfer to the organization of the political system of the European Union because Europe is not a nation and it is less and less formed by single sovereign European nations. Under the condition of globalization is required a more level democracy which realized the subsidiarity of the structure of political decisions. It can not be expected that the regional and national collective identities will disappear and each address of “we-Europeans” is empty. Globalization of the European societies with an impact inside and outside does not initiate a closed social identity. But these processes do not exclude inertia and defensive tendencies, absorption as well as repulsion of institutional in progress of rebuilding European society.

Ο Gerhard Preyer (1945) διδάσκει κοινωνιολογική θεωρία, συγκριτική Κοινωνιολογία καθώς και φιλοσοφία της γλώσσας στο Johann Wolfgang Goethe-Universität της Φρανκφούρτης. Επίσης διευθύνει το διεθνές περιοδικό διεπιστημονικής έρευνας: ProtoSociology.

Ο Νίκος Ναγόπουλος διδάσκει Κοινωνιολογική Θεωρία και Κοινωνιολογία της Γνώσης στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και είναι επισκέπτης καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης.

Πολιτικές για τη Διαχείριση Παράκτιων Ζωνών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και οι Νέες Προκλήσεις

Αγησίλαος Οικονόμου

Περίληψη

Σήμερα ο παράκτιες ζώνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αντιμετωπίζουν σημαντικά κοινωνικά, οικονομικά, περιβαλλοντικά και χωροταξικά προβλήματα, λόγω της έντασης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στις περιοχές αυτές. Επίσης, τα προβλήματα αυτά, τα τελευταία χρόνια συνοδεύτηκαν από την παράνομη μετανάστευση, τα προβλήματα οριοθέτησης της Αποκλειστικής Οικονομικής Ζώνης για την εκμετάλλευση των ενεργειακών πηγών, της μείωσης των αλιευτικών αποθεμάτων, την υποβάθμιση των φυσικών πόρων και την ανύψωση της στάθμης της θάλασσας λόγω της υπερθέρμανσης του πλανήτη και λόγω των κλιματικών αλλαγών. Η παρούσα εργασία εστιάζεται στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη διαχείριση των παράκτιων ζωνών καθώς και στις νέες πολιτικές που ακολούθησαν για την αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων. Η έρευνα έδειξε ότι οι πολιτικές του παράκτιου χώρου εστιάστηκαν περισσότερο στο χερσαίο περιβάλλον από ό,τι στο θαλάσσιο. Αυτό οδήγησε την Ευρωπαϊκή Ένωση στη θέσπιση και άλλων πολιτικών για διαχείριση του θαλάσσιου περιβάλλοντος. Η έρευνα έδειξε ότι οι παραπάνω πολιτικές δεν επαρκούν για την αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων και απαιτείται πολιτική συναίνεση μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Απαιτείται, επίσης, προώθηση της συνεργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τρίτες χώρες που έχουν κοινά σύνορα, στο πλαίσιο των Διεθνών Συμβάσεων για το Δίκαιο της Θάλασσας.

1. Εισαγωγή

Η ανάπτυξη των παράκτιων περιοχών και τα προβλήματα που αυτές αντιμετωπίζουν έχουν άμεση σχέση τόσο με την πολιτική της χώρας, όσο και με την ευρωπαϊκή πολιτική. Είναι σαφές ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν τα αναπτυξιακά σχέδια των παράκτιων περιοχών και καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις χρήσεις γης και συνεπώς τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Επομένως, είναι απαραίτητη η διερεύνηση των επιπτώσεων των Κοινοτικών πολιτικών στις παράκτιες περιοχές για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Βάσει της έκθεσης Brundland, η βιώσιμη ανάπτυξη περιλαμβάνει εκτός από την οικονομική ανάπτυξη, που προστατεύει τους υφιστάμενους πόρους προς όφελος των γενεών του μέλλοντος, και μια ισόρροπη χωρική ανάπτυξη (WCED, 1987). Δηλαδή, οι κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις στο χώρο θα πρέπει να ακολουθούν τις πολιτιστικές και οικολογικές λειτουργίες, ώστε να συμβάλλουν σε μια αειφόρο, ισορροπημένη χωρική ανάπτυξη. Έτσι, η υποβάθμιση του παράκτιου χώρου λόγω των ανθρώπινων δραστηριοτήτων από τη μια πλευρά και η προώθηση της ανάπτυξης του Κοινοτικού χώρου από την Ευρωπαϊκή Ένωση από την άλλη δημιουργούν την ανάγκη εφαρμογής ενός σχεδίου ολοκληρωμένης χωροταξικής ρύθμισης των χρήσεων γης, το οποίο να οδηγεί σε μια βιώσιμη χωροταξική ανάπτυξη του παράκτιου χώρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σε Διεθνές επίπεδο, η πρώτη προσπάθεια διαχείρισης της παράκτιας ζώνης έγινε το 1972 με την Πράξη Διαχείρισης των Παράκτιων Ζωνών των ΗΠΑ, η οποία έδωσε την ευκαιρία σε 35 παράκτιες πολιτείες και νησιωτικές περιοχές να συμμετέχουν σε διαχειριστικά προγράμματα. Το έτος 1990 στις ΗΠΑ, στο 94% των παράκτιων περιοχών υλοποιήθηκαν προγράμματα σε πολιτειακό και περιφερειακό επίπεδο, τα οποία έδωσαν περισσότερη σημασία στους χερσαίους παρά στους θαλάσσιους πόρους (Gubbay, 1988).

Στην Ευρώπη, η στρατηγική για τη διαχείριση των παράκτιων ζωνών είχε ως στόχο την προώθηση των στόχων της Ευρωπαϊκής Συνθήκης για την αειφόρο ανάπτυξη και την ένταξη της περιβαλλοντικής πτυχής σε όλες τις άλλες πολιτικές μέσω της αποδοτικής και συντονισμένης αξιοποίησης των υφιστάμενων κοινοτικών μέσων, καθώς επίσης και μέσω της διακυβέρνησης σύμφωνα με τους στόχους της Επιτροπής για τη χρονική περίοδο 2000 - 2005.

Στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχουν αναπτυχθεί πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις για τη διαχείριση των παράκτιων περιοχών. Αρχικά, δημιουργήθηκε το Δίκτυο Διαχείρισης και Σχεδιασμού Παράκτιων Περιοχών (Campnet, 1989) και σύμφωνα με αυτό «Διαχείριση Παράκτιων Ζωνών είναι μία δυναμική διαδικασία, στην οποία μια δεδομένη συντονισμένη στρατηγική αναπτύσσεται και τίθεται σε εφαρμογή για την κατανομή περιβαλλοντικών, κοινωνικο-πολιτιστικών και θεσμικών πόρων με σκοπό να επιτευχθεί η διατήρηση και η αειφόρος πολλαπλή χρήση της παράκτιας ζώνης».

Γίνεται φανερό ότι η συνετή διαχείριση των παράκτιων ζωνών συμβάλλει στην καλύτερη διαχείριση των ακτών, στην αναγνώριση των προβλημάτων και των αλληλεξαρτήσεων με τη χρήση του παράκτιου χώρου, καθώς επίσης και στην εξασφάλιση οικονομικού οφέλους με την πρόληψη για διπλές ενέργειες, αντι-παραγωγικά προγράμματα ανάπτυξης και μη αναγκαίες ενέργειες. Η ανάγκη, τόσο για τη λήψη μέτρων όσο και για την ύπαρξη ενός ειδικού σχεδιασμού σταδιακά οδήγησε σε μία εξειδικευμένη ευρωπαϊκή πολιτική για την παράκτια ζώνη (Angelidis & Economou, 2005).

2. Πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Διαχείριση των Παράκτιων Ζωνών

2.1 Το Πρόγραμμα Επίδειξης, η εφαρμογή και τα αποτελέσματα

Το 1995, η Ευρωπαϊκή Ένωση δημοσίευσε την πρόταση για το Πρόγραμμα Επίδειξης, με την Ανακοίνωση της Επιτροπής για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση των Παράκτιων Ζωνών (Ο.Δ.Π.Ζ.) (ΕΕ, 1995) και ως στόχο είχε να αναδείξει τις προϋποθέσεις που πρέπει να συγκεντρωθούν, ώστε να επιτευχθεί η τελική βιώσιμη ανάπτυξη σε ολόκληρο το φάσμα χρήσεων γης των παράκτιων περιοχών της. Δηλαδή το πρόγραμμα να συμβάλει στην καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων που έχουν οι παράκτιες περιοχές πρώτον με την παροχή συγκεκριμένων τεχνικής φύσεως πληροφοριών με τους διάφορους παράγοντες και μηχανισμούς, και δεύτερον με την ενθάρρυνση μιας ευρείας συζήτησης και ανταλλαγής πληροφοριών όλων των φορέων που εμπλέκονται στον προγραμματισμό και στη διαχείριση των παράκτιων περιοχών, σε τοπικό, εθνικό και κοινοτικό επίπεδο. Επίσης, η στρατηγική είχε ως σκοπό την ένταξη της περιβαλλοντικής πτυχής σε όλες τις άλλες πολιτικές μέσω της αποδοτικής και συντονισμένης αξιοποίησης των υφιστάμενων κοινοτικών μέσων, καθώς επίσης και μέσω της διακυβέρνησης σύμφωνα με τους στόχους της Επιτροπής για τη χρονική περίοδο 2000-2005.

Το Πρόγραμμα Επίδειξης για την Ο.Δ.Π.Ζ. σε πρακτικό επίπεδο έργων και δράσεων αναπτύχθηκε μέσω 35 έργων επίδειξης και ολοκληρώθηκε το 1999. Τα έργα αφορούσαν τη διαχείριση παράκτιων ζωνών, ποταμών, ακτών και θινών. Κατά την εφαρμογή του προγράμματος, υπήρχε κατανομή σε όλα τα επίπεδα διοίκησης, σε τοπικό, περιφερειακό, Εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο. Τα έργα ακολούθησαν μια καινοτόμο προσέγγιση για την αντιμετώπιση ενός η περισσότερων προβλημάτων διαχείρισης του παράκτιου χώρου, καθώς η ανάληψη των έργων έγινε από τοπικούς συντελεστές, σε συνεργασία με σχετικούς αρμόδιους φορείς σε περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο (ΕΕ, 1997).

Οι ελληνικές περιοχές που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα επίδειξης ήταν η πα-

ράκτια ζώνη των Κυκλάδων, του Στρυμόνα, της Ηπείρου, της Καβάλας και της Αθήνας (POSIDONIA) (ΥΠΕΘΟ, 2006).

Το έτος 1998, η Επιτροπή παρουσίασε τα πρώτα αποτελέσματα του Προγράμματος Επίδειξης (ΕΕ, 1997). Τα αποτελέσματα έδειξαν α) ότι από τη μια πλευρά οι τομεακές πολιτικές παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαχείριση των παράκτιων περιοχών, από την άλλη ο μη συντονισμός μεταξύ τους έχει ως αποτέλεσμα να προκαλείται αδιέξοδο πολιτικής, β) την πολυπλοκότητα των δομών διαχείρισης των παράκτιων ζωνών από νομική και διοικητική άποψη, γ) διάφορα προβλήματα, όπως την έλλειψη σχεδιασμού των χρήσεων γης στην παράκτια ζώνη και την αδυναμία της εφαρμογής των κανονισμών, την έλλειψη συντονισμού των διαφόρων χρηστών της παράκτιας ζώνης συμπεριλαμβανομένων και των αρμόδιων φορέων οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για τη διαχείρισή τους και τέλος δ) ότι η διαχείριση των παράκτιων περιοχών γίνεται σε περιορισμένη έκταση χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις δραστηριότητες στην ενδοχώρα και στα ανοικτά της θαλάσσιας περιοχής.

Έτσι, η αντιμετώπιση των προβλημάτων μπορεί να προσδιοριστεί και να υλοποιηθεί μόνο σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, ενώ η ενοποίηση των τομεακών πολιτικών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο είναι εφικτή όταν τα υψηλότερα επίπεδα διοίκησης παρέχουν ολοκληρωμένο νομικό και θεσμικό πλαίσιο και παίρνουν μέτρα με στόχο την ενθάρρυνση των τοπικών και περιφερειακών δράσεων (ΕΕ, 2000).

Όλα αυτά τα συμπεράσματα αποδεικνύουν ότι η διαχείριση των παράκτιων ζωνών θα πρέπει να είναι αποτελεσματική και ολοκληρωμένη. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η Επιτροπή να οδηγηθεί σε μία άλλη διαχειριστική προσέγγιση του παράκτιου χώρου, στην ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών.

2.2 Στρατηγική για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση των Παράκτιων Ζωνών

Η Ολοκληρωμένη Διαχείριση των Παράκτιων Ζωνών αποτελεί πλέον την κύρια πολιτική για τη διαχείριση του παράκτιου χώρου. Η ΟΔΠΖ προέκυψε μέσα από μια σειρά διαφορετικών προσεγγίσεων για τη διαχείριση του παράκτιου χώρου.

Ο όρος «ολοκληρωμένη», σύμφωνα με την Επιτροπή, αναφέρεται στην ολοκλήρωση των στόχων και στην ολοκλήρωση των πολυάριθμων μέσων που απαιτούνται για την επίτευξη των στόχων αυτών, στην ολοκλήρωση όλων των σχετικών πεδίων της πολιτικής, των τομέων και των επιπέδων της διοίκησης, στη χρονική και χωρική ολοκλήρωση των χερσαίων και των θαλάσσιων στοιχείων της περιοχής στόχου (ΕΕ, 2000).

Ένα σχέδιο ολοκληρωμένης διαχείρισης περιλαμβάνει, εκτός από τα παραπάνω, το στρατηγικό στόχο, την περιοχή του σχεδίου, το πρόγραμμα εργασίας και τέλος κατάλογο πληροφοριών που απαιτούνται για τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό.

Πίνακας 1: Παράκτιοι φυσικοί σχηματισμοί που λαμβάνονται υπόψη για την ολοκλήρωση σχεδιασμού και διαχείρισης (Esturiales, 1993).

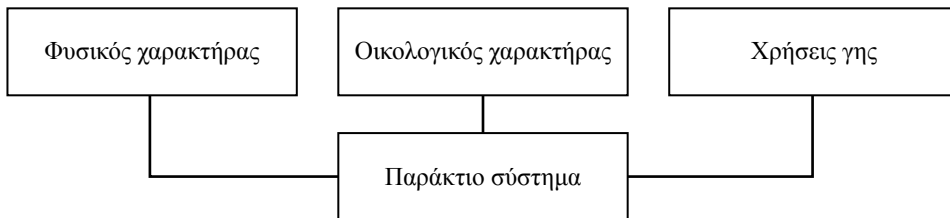
Φυσικός χαρακτήρας	Παράκτιοι φυσικοί σχηματισμοί	Αλμυρά τέλματα, αμμόλοφοι, εκβολές, κρημονί
	Κίνδυνοι	Πλημμύρες, διάβρωση, υποχώρηση εδάφους
	Πόροι	Θαλάσσια μείγματα, πετρέλαιο και αέριο, λιμάνια με βαθιά νερά
Οικολογικός χαρακτήρας	Παράκτιοι βιότοποι	Υγρότοποι, θαλάσσιες βιοκοινωνίες και βιοκοινωνίες αμμοθινών
	Πόροι	Αποθέματα σε ψάρια, όστρακα, φύκια κ.λπ.
Χρήσεις γης	Ανάπτυξη	Παντελής απουσία ανάπτυξης, απουσία ανάπτυξης, μερική ανάπτυξη, λεηλατημένη ακτή κ.λπ.
	Τεχνολογικοί κίνδυνοι	Βιομηχανική ρύπανση, διάθεση απορριμμάτων, τυχαίες διαρροές, σκουπίδια κ.λπ.

Η παραπάνω στρατηγική ανακοινώθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το έτος 2000 (ΕΕ, 2000). Τα συμπεράσματα και οι συστάσεις που συνιστούν την τελική στρατηγική απορρέουν από τα αποτελέσματα του Προγράμματος Επίδειξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο είχε ως τελικό χρονοδιάγραμμα για την πλήρη εφαρμογή του τα δύο έτη (ΕΕ, 1997).

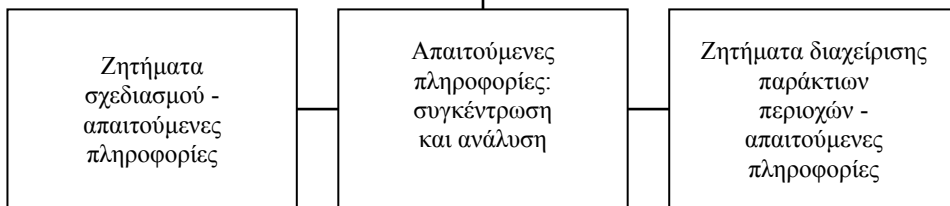
Η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση των Παράκτιων Ζωνών περιλαμβάνει πολλές ξεχωριστές δράσεις διαφορετικής σημασίας, χωρίς να αποτελεί έναν κατάλογο εναλλακτικών λύσεων, αλλά μια συνεκτική δέσμη μέτρων. Η υλοποίησή της απαιτεί τη συμμετοχή και τη συνεργασία των εταίρων και των διαφόρων υπηρεσιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι προγραμματισμένες δράσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την επίτευξη των στόχων της είναι (ΕΕ, 2000):

- Προώθηση δραστηριοτήτων Ο.Δ.Π.Ζ. στα κράτη μέλη και στο επίπεδο των «περιφερειακών θαλασσών».
- Εναρμόνιση της τομεακής νομοθεσίας και των πολιτικών της Ε.Ε με την Ο.Δ.Π.Ζ.
- Προώθηση του διαλόγου μεταξύ των Ευρωπαίων ενδιαφερομένων στις παράκτιες ζώνες.
- Ανάπτυξη βέλτιστης πρακτικής για την Ο.Δ.Π.Ζ.

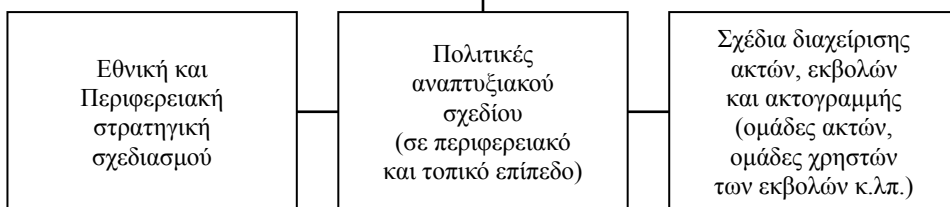
Περιβάλλον

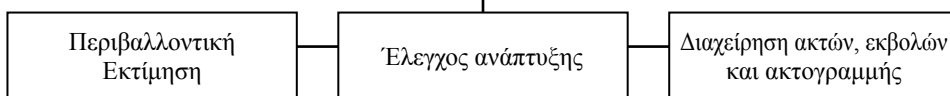
Βάση Δεδομένων

Στρατηγική

Λήψη αποφάσεων

Σχήμα 1: Πλαίσιο για την ολοκλήρωση σχεδιασμού και διαχείρισης (Esturiales, 1993).

- Συγκέντρωση πληροφοριών και γνώσης σχετικά με την παράκτια ζώνη.
- Διάδοση πληροφοριών και ευαισθητοποίηση του κοινού.
- Συνεχής αλλαγή των καταστάσεων των παράκτιων περιοχών που απαιτεί και τη συνεχή προσαρμογή της Ένωσης.

2.3 Αρχές της Διαχείρισης της Παράκτιας Ζώνης

Σύμφωνα με τις βασικές αρχές για τη διαχείριση της παράκτιας ζώνης (ΕΕ, 2000), η διαχείριση της παράκτιας ζώνης περιλαμβάνει το θαλάσσιο και το χερσαίο τμήμα καθώς και τις λεκάνες απορροής που καταλήγουν σε αυτήν. Η διαχείριση πρέπει να λαμβάνει υπόψη την ιδιαιτερότητα της κάθε περιοχής, τη δυναμική των παράκτιων συστημάτων και τη φέρουσα ικανότητα που καθορίζεται από τις φυσικές διεργασίες, ώστε να είναι βιώσιμη. Να επιλύει τα προβλήματα του παράκτιου χώρου. Επίσης, η διαχείριση πρέπει να είναι συμμετοχική, δηλαδή να λαμβάνεται υπόψη η γνώμη και η γνώση όλων των ενδιαφερόμενων ομάδων και να υποστηρίζεται και να συμμετέχουν όλοι οι αρμόδιοι διοικητικοί φορείς, σε όλα τα επίπεδα, τοπικό, περιφερειακό και Εθνικό. Η Ο.Δ.Π.Ζ. προϋποθέτει τη χρήση πολλαπλών μέσων όπως για παράδειγμα, οικονομικών, νομικών, παροχής πληροφοριών, τεχνολογικών λύσεων, έρευνας, εκπαίδευσης κ.ά. για τη διασφάλιση της συνεκτικότητας μεταξύ νομικών και διοικητικών μέσων, και μεταξύ σχεδιασμού και διαχείρισης. Ο συνδυασμός των μέσων εξαρτάται από το θεσμικό και το πολιτιστικό πλαίσιο της περιοχής και από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει.

Οι αρχές οι οποίες παρουσιάστηκαν παραπάνω αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία καλής διακυβέρνησης. Η ευρύτερη εφαρμογή των αρχών για τη χωροταξική διαχείριση θα μπορούσε να βελτιώσει τις συνθήκες σε επιμέρους τμήματα της επικράτειας, συμπεριλαμβάνοντας και την ακτή. Οι αρχές στις οποίες στηρίζεται η Ο.Δ.Π.Ζ. είναι αντίστοιχες με τις αρχές της ευρωπαϊκής προοπτικής χωροταξικής ανάπτυξης (ΕΠΧΑ) οι οποίες αφορούν τις αστικές περιοχές. Προς την εφαρμογή των αρχών καλής χωροταξικής διαχείρισης στρέφεται και η αναθεώρηση των δι-αρθρωτικών ταμείων και της γεωργικής πολιτικής της Ε.Ε. η οποία εφαρμόστηκε στο πλαίσιο της Ατζέντας 2000. Η εφαρμογή της Ο.Δ.Π.Ζ. θα αποτελέσει παράδειγμα για την εφαρμογή των παραπάνω αρχών σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και η γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής στις 28 Μαρτίου (ΕΕ, 2001), που εκτιμά ότι οι δράσεις για την οικονομική εκμετάλλευση των παράκτιων περιοχών πρέπει να σέβονται την πολιτιστική και κοινωνική ταυτότητα των τοπικών κοινωνιών, να εξασφαλίζουν την προστασία και τη διατήρηση των διαφόρων οικοσυστημάτων, των υδάτινων πόρων και τέλος η Ο.Δ.Π.Ζ. πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις νέες καταστάσεις που προκύπτουν.

3. Νέες στρατηγικές για τη βιώσιμη ανάπτυξη του παράκτιου χώρου

Βάσει των αποτελεσμάτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΕ, 2002α) σχετικά με την εφαρμογή στην Ευρώπη της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης των Παράκτιων Ζωνών, για τη θέσπιση του βου κοινοτικού προγράμματος δράσης για το περιβάλλον 2001 - 2010, η στρατηγική διαχείρισης των παράκτιων ζωνών στηρίζεται στην προστασία του παράκτιου περιβάλλοντος (ακτές, οικισμοί, πολιτιστική κληρονομιά), στην αναγνώριση του κινδύνου από τις κλιματικές αλλαγές (στάθμη της θάλασσας), στη δυνατότητα απασχόλησης, στην παροχή εκτάσεων προς το κοινό για ψυχαγωγία και στο συντονισμό των δράσεων των διαφόρων αρχών στη θάλασσα και την ξηρά.

Στη συνέχεια το 2007 η Ευρωπαϊκή Ένωση προκειμένου να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις της ανταγωνιστικότητας, της υποβάθμισης του θαλάσσιου περιβάλλοντος, της ασφάλειας, της ενεργειακής ασφάλειας, της προστασίας της ναυτιλίας, οδηγείται στη θέσπιση μιας ολοκληρωμένης θαλάσσιας πολιτικής (ΕΕΚ, 2007).

Για την κατάρτιση στρατηγικών για την ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών τα κράτη μέλη πρέπει να λάβουν υπόψη τη χρησιμοποίηση συγκεκριμένων φυσικών πόρων, την ανάπτυξη υποδομών, εγκαταστάσεων και μεταφοράς ενέργειας, την αλιεία, την υδατοκαλλιέργεια, τη διατήρηση, την αποκατάσταση και διαχείριση των παράκτιων οικοσυστημάτων, τη γεωργία και τη βιομηχανία (ΕΕ, 2013).

Το 2010, η Ευρωπαϊκή Ένωση επικύρωσε το πρωτόκολλο της Βαρκελώνης για την ΟΔΠΖ, όσον αφορά στη Μεσόγεια Θάλασσα (ΕΕΕΕ, 2010). Στην πράξη η ΟΔΠΖ έχει επικεντρωθεί περισσότερο στην ξηρά και στην παρακείμενη των ακτών περιοχή. Έτσι, η ΕΕ για να ρυθμίσει τη χωροταξική και χρονική κατανομή των θαλάσσιων δραστηριοτήτων, προχώρησε στο Θαλάσσιο Χωροταξικό Σχεδιασμό (ΕΕ, 2010), ο οποίος ψηφίστηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο το 2014 (ΕΕΕΕ, 2014).

4. Νέες προκλήσεις για τη διαχείριση του παράκτιου χώρου

Σήμερα τμήματα του ευρωπαϊκού παράκτιου χώρου αποτελούν χώρο υποδοχής λαθρομεταναστών. Συγκεκριμένα, στην περιοχή της Ελλάδας ο αριθμός των λαθρομεταναστών που προέρχεται από τα ελληνοτουρκικά θαλάσσια σύνορα έχει αυξηθεί σημαντικά (Πίνακας 2). Η ένταση αυτή έχει αυξηθεί τελευταία λόγω των έντονων πολεμικών συγκρούσεων στην περιοχή της Συρίας όπου οι κάτοικοι αναγκάζονται να μεταναστεύσουν προς τις δυτικές χώρες της Ευρώπης αναζητώντας μια καλύτερη ποιότητα ζωής.

Πίνακας 2. Συλληφθέντες λαθρομετανάστες από αστυνομικές και λιμενικές αρχές, προερχόμενοι από Τουρκία (Θαλάσσια Ελληνοτουρκικά σύνορα), (Ελληνική Αστυνομία, (2015).

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
16781	30149	27685	6204	1030	3651	11447	43518	392567

* Μέχρι 30/9/2015

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, στο πλαίσιο ελέγχου της μεταναστευτικής κίνησης, καλείται να αντιμετωπίσει τη φύλαξη των ελληνικών συνόρων που αποτελούν και ευρωπαϊκά σύνορα από την παράνομη λαθρομετανάστευση.

Ταυτόχρονα, η αξιοποίηση των φυσικών πόρων των παράκτιων περιοχών αποτελεί ίσως τη μεγαλύτερη πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει σήμερα. Συγκεκριμένα στην περιοχή της Ελλάδας η ανακάλυψη κοιτασμάτων πετρελαίου και φυσικού αερίου, στις περιοχές θαλάσσιες περιοχές του Ιονίου και του Αιγαίου, προϋποθέτει την οριοθέτηση της Αποκλειστικής Οικονομικής Ζώνης (ΑΟΖ) σύμφωνα με τη σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας (Σύμβαση του Montego Bay, 1982) (United Nations, 1982), την οποία έχει ψηφίσει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (OJEC,1998) και η Ελληνική Βουλή (Ν.2321, 1995).

Βάσει της σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας (Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών/Σύμβαση του Μοντέγκο Μπέι, άρθρο 76.1) (OJEC,1998), η υφαλοκρηπίδα ενός παράκτιου κράτους αποτελείται από το θαλάσσιο βυθό και το υπέδαφος της που εκτείνεται πέραν της χωρικής του θάλασσας, καθ' όλη την έκταση της φυσικής προέκτασης του χερσαίου του εδάφους μέχρι του εξωτερικού ορίου του υφαλοπλαισίου (θαλάσσιο βυθό και υπέδαφος της υφαλοκρηπίδας) ή σε μια απόσταση 200 ναυτικών μιλίων από τις γραμμές βάσης από τις οποίες μετράται το πλάτος της χωρικής θάλασσας, όπου το εξωτερικό όριο του υφαλοπλαισίου δεν εκτείνεται μέχρι αυτήν την απόσταση.

Βάσει του άρθρου 311, η σύμβαση υπερισχύει μεταξύ των κρατών, της σύμβασης της Γενεύης της 29ης Απριλίου 1958 για το δίκαιο της θάλασσας. Βάσει του άρθρου 77, το παράκτιο κράτος έχει το δικαίωμα να ασκεί τα κυριαρχικά δικαιώματα στην υφαλοκρηπίδα, με σκοπό την εξερεύνηση και την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων της.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η Ελλάδα έχει το δικαίωμα επέκτασης της αιγιαλίτιδας ζώνης στα 12 ναυτικά μίλια και την εκμετάλλευση των χερσαίων, των λιμναίων και των υποθαλάσσιων περιοχών. Αυτό αποτελεί αιτία πολέμου (casus belli) για τη γειτονική Τουρκία η οποία δεν έχει υπογράψει τη σύμβαση για το

Δίκαιο της Θάλασσας και δεν δέχεται την επέκταση της αιγιαλίτιδας ζώνης πέραν των 6 ναυτικών μιλίων (ψήφισμα της Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης στις 8/6/1995). Όμως, οι εργασίες για την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ προϋποθέτουν ότι η Τουρκία θα εντάξει στη νομοθεσία της το Δίκαιο της Θάλασσας ως νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συνεπώς, πρέπει να κάνει αποδεκτό το δικαίωμα της Ελλάδος για την επέκταση των ναυτικών μιλίων πέραν των 6 ναυτικών μιλίων.

Προβλήματα οριοθέτησης της ΑΟΖ παρουσιάζονται και στη Βόρεια Ευρώπη. Για παράδειγμα το Ηνωμένο Βασίλειο συχνά ερίζει με την Ισλανδία για τη διαχείριση των θαλάσσιων υδάτων του, διαμάχη γνωστή ως για τον μπακαλιάρο, η Νορβηγία ερίζει με τη Ρωσία για εθνικά ύδατα και την ΑΟΖ στο Αρχιπέλαγος Σβάλμπαρντ και η Ιρλανδία ερίζει με την Ισλανδία για τη νησίδα Rockall που αφορά την οριοθέτηση της ΑΟΖ.

Άλλες παράκτιες περιοχές αποτελούν κομβικά σημεία για τη μεταφορά του πετρελαίου (εγκατάσταση αγωγού πετρελαίου Μπουρκάς – Αλεξανδρούπολη) (Τριμερής Διακρατική Συμφωνία που κυρώθηκε με το ν. 3558/2007. Ενώ άλλες παράκτιες περιοχές θα χρησιμοποιηθούν για την εγκατάσταση αγωγών φυσικού αερίου, όπως για παράδειγμα την εγκατάσταση των αγωγών φυσικού αερίου Ελλάδα – Ιταλίας (ΥΑΦΑ-ΠΟΣΕΙΔΩΝ ή IGI Poseidon) (Διακρατική Συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας ν.3441/2006, ή μελλοντικά την κατασκευή αγωγού μεταφοράς φυσικού αερίου της Νοτιανατολικής Μεσογείου, μέσω της Ελληνικής Θαλάσσιας Περιοχής.

Επίσης, πολλές παράκτιες περιοχές παρουσιάζουν υψηλό αιολικό δυναμικό και σε πολλές από αυτές έχουν τοποθετεί ανεμογεννήτριες για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος, ενώ σε βόρειες περιοχές της Ευρώπης έχουν τοποθετεί και υπεράκτιες ανεμογεννήτριες όπως για παράδειγμα στη Δανία και στην Ολλανδία.

Επειδή οι θαλάσσιες δραστηριότητες όπως υδατοκαλλιέργειας, αλιείας, θαλάσσιων μεταφορών, στρατιωτικών ασκήσεων, τουρισμού, επιστημονικής έρευνας, εγκαταστάσεων και υποδομών για έρευνα και εκμετάλλευση φυσικών πόρων κ.ά. (ΕΕΕΕ, 2014) έχουν διασυνοριακή διάσταση, οι αποφάσεις που λαμβάνονται σε εθνικό επίπεδο έχουν αντίκτυπο στις γειτονικές χώρες. Η Ευρωπαϊκή Ένωση το 2008 εξέδωσε μια ανακοίνωση με τίτλο «Ένας οδικός χάρτης για το θαλάσσιο χωροταξικό σχεδιασμό, επίτευξη κοινών αρχών στην ΕΕ, Βρυξέλλες», έχοντας ως στόχο την κοινή προσέγγιση των κρατών μελών σε ό,τι αφορά τη διαχείριση του θαλάσσιου χώρου στην ίδια θαλάσσια λεκάνη (ΕΕΚ, 2008).

Μέχρι το Μάρτιο το 2021, τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης καλούνται να εκπονήσουν και να εφαρμόσουν τα θαλάσσια χωροταξικά σχέδια μέσω των οποίων θα επιτευχθεί η βιώσιμη ανάπτυξη των θαλάσσιων περιοχών και θα εξασφαλιστεί η διασυνοριακή συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών (ΕΕΕΕ, 2014).

Για την αντιμετώπιση της υπερθέρμανσης του πλανήτη, η Ευρωπαϊκή Ένωση

έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ιστορική συμφωνία που έλαβε χώρα στο Παρίσι, όπου 195 χώρες υιοθέτησαν ένα σχέδιο δράσης για τη μείωση της παγκόσμιας θερμοκρασίας κατά 2 °C (<http://ec.europa.eu>, 2015).

5. Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει αναπτύξει πολλές δράσεις για τη διαχείριση του παράκτιου χώρου. Η μη σωστή αντιμετώπιση των προβλημάτων που παρουσιάζει ο παράκτιος χώρος, λόγω της ιδιαιτερότητάς του σε όλη την έκταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οδήγησε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στη θέσπιση της ΟΔΠΖ, για μια καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων με στόχο τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η Ο.Δ.Π.Ζ. είναι μια διαδικασία η οποία απαιτεί ένα νέο τρόπο διακυβέρνησης ο οποίος θα βασίζεται στη συνεργασία και τη συμμετοχή όλων των πολιτών, όχι μόνο αυτών που ζουν στην παράκτια ζώνη, αλλά και των φορέων από άλλες περιοχές της ίδια λεκάνης απορροής ή της ενδοχώρας.

Όμως οι νέες προκλήσεις που αντιμετωπίζει σήμερα ο Ευρωπαϊκός Παράκτιος Χώρος οδηγούν στην προώθηση νέων πολιτικών όπως του θαλάσσιου χωροταξικού σχεδιασμού για την καλύτερη διευθέτηση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στο θαλάσσιο περιβάλλον. Παράλληλα, η Ένωση καλείται να αντιμετωπίσει με νέες πολιτικές τη φύλαξη των συνόρων για την αντιμετώπιση της λαθρομετανάστευσης και την προστασία και διαχείριση των φυσικών πόρων.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά σήμερα η οριοθέτηση της Αποκλειστικής Οικονομικής Ζώνης για την εκμετάλλευση των ενεργειακών πόρων, όπου τα κράτη μέλη και τα υποψήφια μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης καλούνται να σεβαστούν το Δίκαιο της Θάλασσας, το οποίο αποτελεί και δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βιβλιογραφία

- Campnet, (1989). «The Status of Integrated Coastal Zone Management», Rosential School of Marine Science. University of Miami, Florida.
- Esturiales, (1993). “Esturiales Environmental Study Group”, Design, Editor Professor G. King, Swansea Institute of Higher Education, Swansea, UK.
- Gubbay S., (1988). “Coastal Directory for Marine Conservation”, Marine Conservation Society. http://ec.europa.eu/clima/news/articles/news_2015121201_en.htm (accessed on December 2015).
- N.3558 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως), 101Α.14.05.2007, σελ.2227-2238, www.et.gr (Επίσκεψη Δεκέμβριος 2015).

- OJEC (Official Journal of the European Communities), (1998). ANNEX 1, The United Nations Convention on the Law of the Sea and of the Agreement on the implementation of part XI thereof, L 179, pp.1-132.
- United Nations, (1982). United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982, pp.1-202. http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/convention_overview_convention.htm (accessed on December 2015).
- WCED (World Commission on Environment and Development), (1987). “Our Common Future”, New York.
- Angelidis M. & Economou A., (2005), “Environmental Protection of coastal urban areas in the European Union”, Proceedings of the International Conference on Future Visitor and Challenges For Urban Development, Ministry of Housing, Utilities & Urban Communities, Housing & Building Research Center, Cairo, Egypt, pp.229-242.
- ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), (1995). Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχετικά με την ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών, COM/95/511 τελικό, Βρυξέλλες.
- ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), (1997). Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, COM(97) 744 τελικό, «Εκθεση επί της πορείας του προγράμματος επίδειξης σχετικά με την ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών», Βρυξέλλες, σελ. 1-17
- ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), (2000). Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση των Παράκτιων Ζωνών, «Μία Στρατηγική για την Ευρώπη», COM(2000) 547 τελικό, Βρυξέλλες, σελ. 2-31.
- ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), (2001). «Αειφόρος Ανάπτυξη στις αστικές ζώνες και παράκτιες περιοχές», Δελτίο Ε.Ε. 3-2001, Περιβάλλον (3/20), Βρυξέλλες.
- ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), (2002α). Σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της 30ης Μαΐου 2002 σχετικά με την εφαρμογή στην Ευρώπη της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης των Παράκτιων Ζωνών, (2002/413/ΕΚ), Βρυξέλλες.
- ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), (2010). Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, Θαλάσσιος Χωροταξικός Σχεδιασμός στην ΕΕ – Επιτεύγματα και Μελλοντικές Εξελίξεις, Βρυξέλλες 2010, COM(2010) 771, τελικό, σελ. 1-13.
- ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), (2013). Πρόταση: Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου για τον θαλάσσιο χωροταξικό σχεδιασμό και την ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών, COM (2013), 133 τελικό, Βρυξέλλες, σελ 1-41.
- ΕΕΕΕ (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης), (2010). Απόφαση του Συμβουλίου

- της 13ης Σεπτεμβρίου 2010 (2010/631/ΕΕ) σχετικά με τη σύναψη, εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του πρωτοκόλλου για την ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών της Μεσογείου στη σύμβαση για την προστασία του θαλασσιού περιβάλλοντος και των παράκτιων περιοχών της Μεσογείου, L 279, Βρυξέλλες 2010, σελ.1-2. .
- ΕΕΕΕ (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης), (2014). Οδηγία 2014/89/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23ης Ιουλίου 2014, περί θεσπίσεως πλαισίου για τον θαλάσσιο χωροταξικό σχεδιασμό, L 257, Βρυξέλλες, 2014 σελ. 135-145.
- ΕΕΚ (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων), (1997). «Οικονομική Ανάπτυξη και Προστασία Περιβάλλοντος σε Παράκτιες Περιοχές», Οδηγός Καλής Πρακτικής, Βρυξέλλες, σελ. 4-49.
- ΕΕΚ (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων), (2007). Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στο Συμβούλιο, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών, Μια ολοκληρωμένη θαλάσσια πολιτική για την Ευρωπαϊκή Ένωση, Βρυξέλλες, COM(2007), 575 τελικό σελ. 1-17.
- ΕΕΚ (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων), (2008). Ανακοίνωση της Επιτροπής, Ένας οδικός χάρτης για τον θαλάσσιο χωροταξικό σχεδιασμό, επίτευξη κοινών αρχών στην ΕΕ, Βρυξέλλες, 2008, COM(2008) 791 τελικό, σελ.1-14.
- Ελληνική Αστυνομία, (2015). Στατιστικά στοιχεία για την παράνομη μετανάστευση 2007-2015 <http://www.hellenicpolice.gr> (Επίσκεψη Δεκέμβριος 2015).
- N.2321 136Α/23.06.1995. Κύρωση της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας και της Συμφωνίας που αφορά την εφαρμογή του μέρους XI της Σύμβασης, σελ. 4321-4825.
- N.3441 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως), 39Α.27.2.2006, σελ. 393-400, www.et.gr (Επίσκεψη Δεκέμβριος 2015).
- ΥΠΕΘΟ, (2006). «Στατιστικά στοιχεία Δαπανών για το ΚΠΣ 2000-2006.»

Policies for Coastal Zone Management in the European Union and New Challenges

Abstract

Nowadays, the coastal zones of the European Union are facing significant social, economic, environmental and spatial problems due to the intensity of human activities that take place in these areas. Moreover, in recent years these problems have been accompanied by illegal immigration, problems regarding the demarcation

of the Exclusive Economic Zone for the exploitation of energy resources, reduction of fish stocks, degradation of natural resources and a rising sea level due to both global warming and climate change.

This paper focuses on EU policies for the management of coastal zones as well as on new policies that followed to address the new challenges. The survey has showed that the policies of the coastal area have focused more on the terrestrial environment than on the marine environment. This has led the European Union to introduce additional policies for the management of the marine environment.

The survey has showed that the above policies are not sufficient to address the new challenges and a political consensus among Member States of the European Union is required. In addition to this, cooperation between the European Union and third countries that have common borders is required, within the International Conventions on the Law of the Sea.

Ο Αγησίλαος Β. Οικονόμου διδάσκει στο ΕΜΠ. Είναι Διδάκτωρ του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Είναι πτυχιούχος του Τμήματος Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου και κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου με Θέμα «Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός του Χώρου στον Τομέα Χωροταξίας και Πολεοδομίας» του ΕΜΠ.

Προσεγγίζοντας όρους ψυχολογίας, που υπάρχουν στην καθημερινότητά μας, αλλά μοιάζουν δυσνόητοι

Ευφροσύνη-Άλκηστη Παρασκευοπούλου-Κόλλια

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αφορά τη θεωρητική προσέγγιση των όρων αυτοεικόνα-αυτοεκτίμηση, δηλαδή της άποψης που έχουμε για τον εαυτό μας καθώς και τον όρων που σχετίζονται με αυτούς, όπως αυτοαξία, αυτοαξιολόγηση, αλληλεπίδραση, αυτοαποτελεσματικότητα, ρόλοι, ομάδες αναφοράς και αυτοπαρουσίαση. Όλοι οι όροι, που παρουσιάζονται σε αυτό το άρθρο, προέκυψαν στο πλαίσιο της έρευνας που είχαμε διεξαγάγει για τη διδακτορική μας διατριβή, προκειμένου να μιλήσουμε για την εκτίμηση του κοινωνικού ρόλου των εκπαιδευτικών. Κεντρικό ερώτημα της έρευνας (διδακτορικής διατριβής) ήταν ο βαθμός της κοινωνικής αποδοχής των εκπαιδευτικών προσχολικής ηλικίας και πώς αυτός σχετίζεται με την αντιμετώπιση από την πλευρά των συναδέλφων τους από την πρώτη και τη δεύτερη εκπαιδευτική βαθμίδα. Ακολουθήθηκε η ποιοτική μέθοδος και διεξάχθηκαν εις βάθος συνεντεύξεις¹. Στο άρθρο αυτό γίνεται μια προσπάθεια να ερευνηθούν οι σχέσεις μεταξύ των προαναφερθέντων όρων στα πλαίσια κοινωνικών δομών και συγκρούσεων, οι οποίες, όπως υποστηρίζεται, διαμορφώνουν τις αντιλήψεις μας για αυτούς τους όρους. Επιπλέον επιχειρείται να αποδειχθεί ότι ως έμβια και κοινωνικά όντα στις πράξεις μας εμφανίζουμε συμπεριφορές που αφορούν τους όρους αυτούς, αλλά δεν έχουμε επίγνωση της εφαρμογής τους στην καθημερινή μας ζωή. Η άποψη που έχουμε για τον εαυτό μας είναι συνισταμένη πολλών παραγόντων.

---

1 Η ανάλυση των συνεντεύξεων και του λοιπού υλικού κατέδειξε ότι ένας παράγοντας για τη χαμηλή κοινωνική αποδοχή των εκπαιδευτικών είναι και η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού γυναικών στο επάγγελμα αυτό. Οι άλλοι δύο είναι η σχετικά χαμηλή κοινωνική τους προέλευση και ο ιδιότυπος χαρακτήρας των σπουδών τους.

Ο προβληματισμός ενσκήπτει από τη στιγμή που θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε ποιων παραγόντων συνισταμένη είναι. Όρους όπως τους προαναφερθέντες συμβαίνει να τους ακούμε συχνά, αλλά δεν γνωρίζουμε ακριβώς τι σημαίνουν. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να κατανοήσουμε τους όρους αυτούς και γι' αυτό το λόγο θα τους παρουσιάσουμε όσο το δυνατόν απλούστερα. Στο κείμενο που ακολουθεί γίνονται αναφορές σε παραδείγματα, όπου είναι εφικτό, και η γλώσσα που χρησιμοποιείται αποποιείται της αμιγώς επιστημονικής χροιάς, προκειμένου να διευκολυνθεί ο αναγνώστης: επιχειρείται μια επιστημονική εκλαϊκευση με σκοπό τη βαθύτερη κατανόηση των όρων.

1. Εισαγωγή

Ο Burns έγραφε το 1982 ότι ο εαυτός είναι το σύνολο υποκειμενικά αξιολογούμενων χαρακτηριστικών και συναισθημάτων (Burns, 1982). Ο Rosenberg έγραφε το 1986 ότι εαυτός είναι το σύνολο των σκέψεων και συναισθημάτων του ατόμου (Rosenberg, 1986a). Κατ' ουσίαν ο εαυτός εμπεριέχει τη γνωστική και τη συναισθηματική πλευρά. Η αυτοαντίληψη ή αυτοεικόνα ανήκει στη γνωστική πλευρά, ενώ η αυτοεκτίμηση ή σφαιρική αυτοαξία στη συναισθηματική πλευρά. Και στην αυτοεικόνα, καθώς και στην αυτοεκτίμηση εμπλέκεται το στοιχείο της αυτοαξιολόγησης, από την οποία παράγονται οι δυνατότητες αντίδρασης. Σε αυτό το άρθρο θα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα τις έννοιες αυτές και όσες σχετίζονται ή παράγονται μέσα από διαδικασίες που τις αφορούν.

2. Αυτοεικόνα

Ποια είναι, λοιπόν, η εικόνα που έχουμε για τον εαυτό μας και από ποιους παράγοντες αυτή συντίθεται; Ο Cooley το 1902 εισήγαγε τον όρο «καθρεπτιζόμενος εαυτός» (looking-glass self) (Cooley, 1922). Υπάρχουν ορισμένοι σημαντικοί άλλοι, των οποίων η γνώμη μετρά πάρα πολύ για εμάς. Καταρχάς ο εαυτός μας είναι η αντανάκλαση του καθρέπτη, η οποία συνίσταται από τις εκτιμήσεις αυτών των σημαντικών άλλων. Πάντοτε στρεφόμαστε στον καθρέπτη αυτό, προκειμένου να πληροφορηθούμε, γιατί μας ενδιαφέρουν οι εκτιμήσεις τους. Η αυτοεικόνα, λοιπόν, σε μεγάλο βαθμό δομείται από τις απόψεις που έχουν οι άλλοι για εμάς.

Πολλές φορές αντιλαμβανόμαστε ορισμένα στοιχεία για τον εαυτό μας επειδή κάποιος άλλος μας τα έχει επισημάνει. Προκειμένου να τα επισημάνει θα πρέπει να έχει προηγηθεί ενός είδους διάλογος, μια επικοινωνία, η οποία και προϋποτίθεται στην προσπάθεια του καθενός να εκφραστεί.

Ο Mead (1962) υποστήριζε ότι μπορούμε να υπάρξουμε και να εκφραστούμε μόνο μέσω των αλληλεπιδράσεων με τους άλλους. Οι όποιες εμπειρίες μας χρίζονται εμπειρίες, μόνο όταν συμμετέχουν και οι άλλοι σ' αυτές. Η προσωπική μας υπόσταση λαμβάνει διαστάσεις μόνο σε αλληλεπίδραση με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Και ο εαυτός παρουσιάζεται κι εκτυλίσσεται, όπως κάθε άλλη οντότητα, που ανήκει στην κοινωνική ομάδα που ανήκουμε κι εμείς (Mead, 1962: 164). Ο Mead πίστευε πως όταν προσπαθούμε να προσεγγίσουμε κάποιον, ουσιαστικά προσεγγίζουμε όλο το φάσμα των εξαρτώμενων σχέσεων και επικοινωνιών που έχει αυτό άτομο κατά την επαφή του με τα άλλα άτομα, με σκοπό την αλληλεπίδραση. Οι Mead και Cooley, συνέβαλαν κατά πολύ στο να προσδιορίζεται η έννοια του εαυτού σύμφωνα με τους τρόπους με τους οποίους μας δίνεται η δυνατότητα να τον παρατηρήσουμε.

Μια πτυχή της αυτοεικόνας είναι και η αυτοαποτελεσματικότητα. Ο Bandura υπογράμμισε ότι η αντιληπτή αυτοαποτελεσματικότητα είναι μια εσωτερική ψυχολογική κατάσταση και ορίζεται ως οι πεποιθήσεις των ανθρώπων αναφορικά με τις ικανότητές τους να παραγάγουν την κατάλληλη απόδοση με τις μικρότερες επιπτώσεις στη ζωή τους (Bandura, 1986). Οι πεποιθήσεις αυτές καθορίζουν πώς οι άνθρωποι αισθάνονται, σκέφτονται, παρακινούνται και συμπεριφέρονται. Τέτοιες πεποιθήσεις διαμορφώνονται στη βάση τεσσάρων πηγών πληροφόρησης: των προσωπικών εμπειριών, της μάθησης διά μέσου προτύπων, της λεκτικής πειθούς και της συναισθηματικής διέγερσης. Έχουμε ανάγκη να ελέγξουμε την αποτελεσματικότητά μας και αυτές οι τέσσερις πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης είναι πολύ βασικές στο να διαμορφώσουμε χαμηλή ή υψηλή αυτοεκτίμηση, γιατί ο άνθρωπος μπορεί να κρίνει από τις προσωπικές του εμπειρίες, όμως σαφώς επηρεάζεται και από τα πρότυπά του, τα οποία του έχουν μεταδώσει ένα ορισμένο πλέγμα συμπεριφορών. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η λεκτική πειθώ ενός άλλου ατόμου δύσκολα μας αφήνει ανεπηρέαστους και τέλος ότι η συναισθηματική διέγερση, όσον αφορά ένα ζήτημα, είναι εκείνη που καταλυτικά «δεσμεύει» την αποτελεσματικότητά μας.

Όπως προαναφέραμε, η εικόνα που έχουμε για τον εαυτό μας σαφώς επηρεάζει την εκτίμηση που τρέφουμε γι' αυτόν. Ο όρος αυτοεκτίμηση, άρα, δεν μας είναι άγνωστος, αλλά προκειμένου να τον κατανοήσουμε, πρέπει να μελετήσουμε έναν επί μέρους ορισμό που τον αφορά.

Ο James, λοιπόν, όρισε ότι η αυτοεκτίμηση είναι το πηλίκο των επιτυχιών μας προς τις επιδιώξεις μας (James, 1890/1963). Αν λάβουμε υπ' όψιν τα λεγόμενα του Coopersmith, οι βασικοί παράγοντες που αυξομειώνουν τον δείκτη αυτοεκτίμησης ξεκινούν από τα παιδικά μας χρόνια και την αντιμετώπιση που είχαμε από τους γονείς μας, από το κατά πόσο μας έδιναν τη δυνατότητα να παίρνουμε πρωτοβουλίες (Coopersmith, 1967).

Αν λάβουμε υπ' όψιν τη μαθηματική παρουσίαση του James, εύκολα καταλαβαίνουμε γιατί η θετική αυτοεκτίμηση είναι δείγμα καλής ψυχικής υγείας. Αν επιτυγχάνουμε αυτά που επιδιώκουμε, αποκτούμε καλή εικόνα για εμάς. Αν όχι, η ζυγαριά κλίνει στο να σκεπτόμαστε αρνητικά, αναφορικά με τις προσπάθειές μας, και άρα και για τον εαυτό μας. Οι έρευνες έδειξαν ότι η χαμηλή αυτοεκτίμηση είναι από τις γενεσιουργούς αιτίες του άγχους (Bachman and O'Malley-Johnson, 1978), της κατάθλιψης (Rosenberg, 1965), της ευερεθιστότητας, ακόμα και αισθημάτων απογοήτευσης για τη ζωή (Cambell, Byrne and Baron, 1992).

3. Έννοια του «εαυτού»

Ο όρος-έννοια που παίζει πρωταρχικό ρόλο σ' όλα τα παραπάνω είναι ο εαυτός. Αποτελεί την κύρια βάση, στην οποία «εμφανίζονται» και «καταγράφονται» οι όροι αυτοεικόνα, αυτοεκτίμηση, αυτοαποτελεσματικότητα. Αναφορικά με την έννοια του όρου εαυτός οι ερευνητές έχουν θέσει το ερώτημα, αν διακρίνεται ως υποκείμενο ή ως αντικείμενο (Λεονταρή, 1996: 72). Ως υποκείμενο ο εαυτός σκέπτεται, θυμάται, αντιλαμβάνεται, ενώ ως αντικείμενο ξεφεύγει από τα όριά του και κρίνει, μελετά την προσωπικότητά του σαν ένας τρίτος, εξωγενής παρατηρητής. Ένα σημαντικό στοιχείο που υπάρχει στο χαρακτήρα μας είναι ότι μπορούμε να αποστασιοποιηθούμε από τα άλλα άτομα και να παρατηρήσουμε και τον ίδιο μας τον εαυτό, καθώς και τους άλλους. Αυτή η διαδικασία συμβαίνει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας. Κατά τη διαδικασία αυτή, οι στάσεις και οι ρόλοι που θα ακολουθήσουμε εναλλάσσονται. Αυτό μας βοηθά στο να μπορέσουμε να παρατηρήσουμε και να κρίνουμε ουσιαστικά ό,τι μας ενδιαφέρει. Χωρίς αμφιβολία, ακόμα κι αν δούμε τον εαυτό μας ως υποκείμενο, που κρίνει και σκέφτεται και παρατηρεί, οφείλουμε πάντοτε να θυμόμαστε την επιρροή του κοινωνικού μας περιγύρου και φυσικά το γνωστικό μας πεδίο, που μας προσφέρει δυνατότητες κατανόησης των όσων διαδραματίζονται γύρω μας.

Πολλοί μελετητές τόνισαν πως ο εαυτός είναι πολυδιάστατος. Τα φαινόμενα, η πραγματικότητα δηλαδή, δείχνουν ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούμε να αντιληφθούμε και να συναισθανθούμε ό,τι λαμβάνει χώρα γύρω μας, όμως το σημείο, στο οποίο διαφέρουμε είναι ο βαθμός συνειδητοποίησης των διαφόρων καταστάσεων. Με άλλα λόγια, η αντιληπτική ικανότητα του καθενός διαφέρει.

Από τα παραπάνω καταλήξαμε στο να θεωρούμε ότι η αυτοεικόνα συντίθεται από πολλές επί μέρους αντιλήψεις και διαστάσεις, αλλά και ότι οι άνθρωποι συνήθως εκφράζονται πολύπλοκα. Η άποψη, άρα, ότι υπάρχει ένας μοναδικός εαυτός δεν μας βοηθά να αναπτύξουμε αυτή την πολυπλοκότητα. Είναι σαν το δίλημμα της «αλήθειας». Δεν υπάρχει ποτέ μια «αλήθεια» όταν εξετάζεται ένα ζήτημα.

Αναφορικά με τις αλλαγές στη ζωή μας και τη διττή αυτή υπόσταση του εαυ-

τού, είναι βέβαιο ότι ο καθένας μας έχει ανάγκη να προβάλλει προς το κοινωνικό σύνολο μια εικόνα που θα στηρίζει θετικά την κοινωνική του διάσταση. Η ανάγκη αυτή για διατήρηση της θετικής εικόνας εκφάινεται ακόμα και στο ότι καταφεύγουμε στην αυτοπροστασία, δηλαδή στο να ελαχιστοποιούμε την αρνητική εικόνα που σχηματίστηκε (Markus and Wurf, 1987), αν αυτό που δεχόμαστε από το περιβάλλον μας ως προς το πώς μας θεωρεί είναι αρνητικό.

Επί παραδείγματι, πόσοι από εμάς αντιμετωπίζουμε ψύχραιμα μια κριτική στο πρόσωπό μας; Και πόσοι από εμάς δεν φτάνουμε στο σημείο έως και να απαξιούμε το κύρος μιας τέτοιας κρίσης, αν όχι το ίδιο το άτομο που την εξέφρασε; Ακόμα και η φράση που πολλές φορές έχουμε ακούσει ή έχουμε οι ίδιοι πει «με ενδιαφέρει μόνο η άποψη ανθρώπων, των οποίων τη γνώμη εκτιμώ», αντιπροσωπεύει ακριβώς την ενδότερη ανάγκη μας να εκλογικεύσουμε τη γνώμη που θα διατηρήσει την εσωτερική μας ισορροπία ως έχει – γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι συνήθως όσοι διάκεινται θετικά προς εμάς δεν θα εκφέρουν οξεία κρίση για το άτομό μας.

Σε παραβολή με τα παραπάνω υπάρχουν μελετητές που τονίζουν τη σημασία της επιρροής του κοινωνικού περιβάλλοντος μια δεδομένη περίοδο και στιγμή, οπότε και οι αλλαγές στις στάσεις του ατόμου είναι αδιαμφισβήτητες (Gergen, 1972). Πάντοτε, δηλαδή, επηρεαζόμαστε από ό,τι συμβαίνει γύρω μας και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αλλάζουμε τις απόψεις μας και τους τρόπους έκφρασής μας.

4. Αυτοπαρουσίαση, ρόλοι και κοινωνική στήριξη

Η εικόνα που σχηματίζουμε για τον εαυτό μας έχει και μια άλλη πτυχή: αυτή της αυτοπαρουσίασης. Υπάρχουν ορισμένοι ρόλοι, τους οποίους υποδυόμαστε (Λεονταρή, 1996: 86), στις κοινωνικές μας επαφές. Ρόλοι, οι οποίοι σε προσωπικό επίπεδο απενεργοποιούνται. Ο Goffman το 1959 μίλησε για μια διαδικασία σαν θεατρική παράσταση, με επιλογή κατάλληλων λεκτικών σχημάτων (Goffman, 1959), προκειμένου να αποδοθεί ο ρόλος σωστά². Πρέπει να τονίσουμε ότι αυτό συμβαίνει υποσυνείδητα. Προκειμένου να κατανοήσουμε το πώς δεν γίνεται συνειδητά αντιληπτό, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν και την άποψη του Bourdieu, ο οποίος αναφερόμενος στο *habitus* (έξη) έκανε λόγο για επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές, που το άτομο υιοθετεί με αποτέλεσμα να οδηγείται σε συγκεκριμένες ενέργειες χωρίς πάντοτε να έχει συναίσθηση των ενεργειών αυτών ή των επιπτώσεών τους (Bourdieu, 1992). Από το συνδυασμό των έξεων (συνηθειών) προκύπτουν πρότυπα συμπεριφορών, που μπορούν να γίνουν κατανοητά μόνο μέσα στο πεδίο, στο οποίο ανήκουν τα εν λόγω πρόσωπα. Με άλλα λόγια, ο τρό-

2 Μοναδικό σημείο αρνητικής επαχρωμάτωσης της θεωρίας των ρόλων είναι οι άπειροι ρόλοι στη σύγχρονη κοινωνία και η ασάφεια των κοινωνικών προτύπων.

πος που παρουσιάζομαστε σχετίζεται άμεσα με την εκτίμηση που θεωρούμε ότι το κοινωνικό σύνολο τρέφει προς το πρόσωπό μας και έτσι υποδύομαστε το ρόλο μας αυτομάτως.

Ο τρόπος που παρουσιάζεται ο εαυτός σχετίζεται με το πώς θέλουμε να μας αναγνωρίζουν οι άλλοι, σύμφωνα δηλαδή με ποιο ρόλο, γεγονός το οποίο καθίσταται καταλυτικό για την αυτοεκτίμηση και αυτοαντίληψή μας. Οι κοινωνικοί «κανόνες» που διέπουν την καθημερινότητα μας ωθούν στο να ισορροπούμε μεταξύ των ρόλων και του εαυτού (κάνοντας αυτό που θεωρείται πρόβλημα), για να εξασφαλίσουμε την κοινωνική στήριξη (McCombs, 1991).

Η κοινωνική στήριξη νοείται ως το σύνολο εκείνων των διαπροσωπικών σχέσεων που μας ωθούν στην ελεύθερη ανάπτυξη όλων των δεξιοτήτων μας, μέσω της αλληλεπίδρασης. Οι διαπροσωπικές μας σχέσεις μας προσφέρουν τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τις επιδιώξεις μας και να τις αναπτύξουμε και καλλιεργήσουμε. Οι σχέσεις με τους γύρω μας, όταν αποβαίνουν θετικές και άρα υποστηρικτικές, μας δίνουν τη δυνατότητα να εκφραζόμαστε και να δημιουργούμε όπως νιώθουμε. Αυτές οι σχέσεις μας στηρίζουν και μας βοηθούν στο να επικοινωνούμε με τους γύρω μας: δηλαδή να αλληλεπιδρούμε.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι η αυτοαντίληψη ή αυτοεικόνα ουσιαστικά είναι η τοποθέτηση του εαυτού ως κριτή και παρατηρητή μας (Rosenberg, 1986a). Οφείλουμε πάντα να θυμόμαστε πως αυτή η διαδικασία κατανόησης και παρατήρησης κρύβει πολλές αλλαγές και βρίσκεται διαρκώς σε εγρήγορση προς υιοθέτηση νέων τεκμηρίων, που τυχόν θα εμφανιστούν στην πορεία της ζωής, όμως ο πυρήνας παραμένει σταθερός (Markus-Wurf, 1987). Ο πυρήνας είναι ο ίδιος ο «εαυτός» μας και οι πολλές διαστάσεις και όψεις του, δηλαδή οι πρόσθετες διαδικασίες στις οποίες μπαίνει μόλις συνειδητοποιήσει ότι η σκέψη του μπορεί να τον βοηθήσει να επιλύσει βασικά ερωτήματα που τον βασανίζουν.

Προσδιορίζοντας περισσότερο το ρόλο που υποδύομαστε, οφείλουμε να μιλήσουμε για μια δυναμική διαδικασία, που σαφώς δεν έχει στατική μορφή και που εξαρτάται από το πώς αντιλαμβάνεται ο εαυτός μας ότι πρέπει να συμπεριφερθεί ανάλογα με τους ευρισκόμενους στον περιβάλλοντα χώρο του (Kelly, 1991: 68). Δεν αρκεί όμως μόνο να προσδιορίζουμε τη συμπεριφορά μας σύμφωνα με τα δεδομένα των σημαντικών άλλων, αλλά και να είμαστε μέρος του ευρύτερου περιβάλλοντός τους. Ούτως ή άλλως, μόνο κατ' αυτή την έννοια θα επηρεαστούμε. Μόνο εάν έχουμε «συμπρωταγωνιστές» (Maisonneuve, 2001: 146). Με άλλα λόγια και πάλι καταλήγουμε να σκεφτούμε την αλληλεπίδραση, μέσω της οποίας αντιλαμβανόμαστε και τον εαυτό μας και τους γύρω μας.

Αν επεκτείνουμε την ανάγκη να κατανοήσουμε τους γύρω μας και να γίνουμε αποδεκτοί από αυτούς ή, με διαφορετική διατύπωση, αν καταφέρουμε το παζλ όλων των προσωπικών χαρακτηριστικών μας να ενσωματώσει και αναλύσει το

κοινωνικό πλαίσιο των συνανθρώπων μας (Λεονταρή, 1996: 69), τότε οι όποιες εκφάνσεις του «εγώ» μας μπορούν να ευνοήσουν την υιοθέτηση διαφόρων ρόλων.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να εντάξουμε την άποψη του Sears (Sears, 1951), ο οποίος υποστήριζε ότι το άτομο δεν επηρεάζεται μόνο από το κοινωνικό σύνολο και τους φορείς του, αλλά ταυτοχρόνως τους επηρεάζει. Το άτομο έχει τη δυνατότητα να επιδράσει στον εξωτερικό κόσμο και αν θέλουμε να κατανοήσουμε τις κοινωνικές επαφές και αλληλεπιδράσεις, δεν αρκεί μόνο να αναλύσουμε τα χαρακτηριστικά του ατόμου, αλλά και τα χαρακτηριστικά της δυάδας και της ομάδας³. Οι συμπρωταγωνιστές μας, ιδωμένοι από μια άλλη οπτική γωνία, είναι εκείνοι που μας βοηθούν στο να προσαρμοστούμε καλύτερα στα δεδομένα του ρόλου μας. Οι επαφές μεταξύ μας, οι στάσεις που θα κρατήσουμε με τους συνανθρώπους μας και όλο αυτό το σφαιρικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας επηρεάζουν (πολλές φορές και απρόβλεπτα) την ανάδειξη του ρόλου μας. Όπως προαναφέρθηκε, ο εσωτερικός κόσμος του εαυτού συναντά τον εξωτερικό (Zavalloni, 1993) κι έτσι μας δίνεται η δυνατότητα να επιλέξουμε εκείνα τα συγκεκριμένα στοιχεία, που θα ενσωματώσουμε και θα ανακατασκευάσουμε, ως ανταπάντηση του ερεθίσματος που μας δόθηκε. Σαφώς, κατ' αυτό τον τρόπο η προσωπικότητα εξελίσσεται και οι κοινωνικές σχέσεις μας γίνονται κλιμακωτά εύρυθμες και ευέλικτες.

5. Ταυτότητα και ομάδες αναφοράς

Είχαμε πιο πριν αναφέρει ότι η αυτοεκτίμηση είναι η αξιολόγηση των στάσεων του εαυτού. Αν λοιπόν δεν έχουμε συναίσθηση της προσωπικής μας αξίας και δεν μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε τις επιθυμίες και τους σκοπούς μας, ενδέχεται και να υποφέρουμε, αγόμενοι και φερόμενοι, εν μέσω θεμάτων που δεν θα έπρεπε να έχουν βαρύνουσα σημασία αναφορικά με την εξερεύνηση της ταυτότητας.

Η ταυτότητά μας πρέπει να προσδιοριστεί προκειμένου η προσωπικότητά μας ν' αναδιπλωθεί και να εκφραστεί. Η έννοια της ταυτότητας έχει διττή και διαφορούμενη σημασία. Ενέχει το απόλυτα προσωπικό μας στίγμα, που είναι ξεχωριστό και μοναδικό και την κοινωνική μας υπόσταση, που υποδηλώνει ότι προκειμένου να μπορούμε να συναναστραφούμε με τους άλλους είμαστε όμοιοι και ίσοι μαζί τους (Maisonneuve, 2001). Υπάρχει η λεγόμενη προσωπική ταυτότητα και η λεγόμενη κοινωνική ταυτότητα. Με την εμφάνιση της κοινωνικής ταυτότητας, ο καθένας μας περνά στη διαδικασία της «αποπροσωποποίησης» (Γεωργογιάννης,

3 Πίσω από την προσωπικότητα του ατόμου υπάρχει όμως και η εμπειρία της μάθησης. Διανοητικά, γνωστικά σχήματα, που μας βοηθούν να κατανοήσουμε το άτομο και τους ρόλους του. Οι φορείς της κοινωνικοποίησης δεν μπορούν να απορρίψουν, ούτε να αποφύγουν τους νόμους της μάθησης, αναφορικά με τα αντιζείμενα φροντίδας τους (άτομα).

1995: 164), προκειμένου να ενταχθεί στο πλαίσιο των κοινωνικών χαρακτηριστικών και δράσεων, που του ταιριάζουν περισσότερο.

«Η ταυτότητα...αναφέρεται σε κάποια ειδοποιά χαρακτηριστικά, σε ενότητα ιδιαιτεροτήτων (το αυτό) επί τη βάση της οποίας μια συγκεκριμένη οντότητα αναγνωρίζεται ως ξεχωριστή ατομικότητα μέσα σε ένα σύνολο ομοίων ή κοινών οντοτήτων» (Τσιβάκου, 2000: 22). Το αυτό ποτέ δεν συγχέεται με κάτι άλλο. Διατηρεί πάντα τη μοναδικότητά του, γι' αυτό και σχετίζεται με την ταυτότητά του καθένα.

Η ταυτότητα διαμορφώνεται ως ένα στοιχείο διαφοροποίησης μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, και κυρίως καταδεικνύει τη δυνατότητα που έχουμε να δρούμε ανεξάρτητα και να σκεπτόμαστε με τα ιδιαίτερα, ατομικά χαρακτηριστικά του νου.

Αναμφίβολα, η αξιολόγηση των πράξεων, των στάσεων και των ιδεών μας ποτέ δεν είναι αποφορτισμένη συναισθηματικά. Η αξιολόγηση επιφέρει την συνειδητοποίηση του εαυτού. Η συνειδητοποίηση του εαυτού σημαίνει πέραν των όσων αναφέρθηκαν και να έχουμε ενεργό παρουσία, να μπορούμε να δίνουμε το στίγμα μας σε ό,τι θεωρούμε ότι έχει νόημα για μας, να λαμβάνει η κοινωνική διάσταση στην οποία κινούμαστε (ή αλλιώς η ομάδα αναφοράς μας) και στοιχεία από τη βιογραφία μας. Η σύνδεση αυτοαξιολόγησης και αυτοεκτίμησης είναι αδιάρτητη. Η αυτοεκτίμηση, πέρα από τα παραπάνω, κρύβει και τη συνειδητοποιημένη σύγκριση ανάμεσα στην επιθυμητή παρουσία του εαυτού μας και στο τι ο ίδιος αντιλαμβάνεται ως πραγματικό και άρα αποδεκτό.

Κάνοντας μια σύντομη περιήγηση στις ομάδες αναφοράς (Maisonneuve, 2001: 91) και σύμφωνα με τους ερευνητές, τα στοιχεία συγκλίνουν στο να ονομάζονται έτσι οι ομάδες στις οποίες το άτομο ανήκει ή με τις οποίες ευελπιστεί ν' αναμιχθεί. Οι ομάδες αυτές μεταβάλλονται, δεν έχουν δηλαδή σταθερή δομή και είναι ποικιλόμορφες. Ουσιαστικά ο ρόλος τους είναι να μεσολαβούν μεταξύ των κοινωνικών προτύπων και των προσωπικών τελικών επιλογών. Το σημείο στο οποίο πρέπει να σταθούμε είναι το ότι η επιλογή μας ως προς τις ομάδες αναφοράς μας υποδηλώνει τις επιδιώξεις μας και κατ' επέκτασιν, έπειτα από διάφορες διεργασίες, την «αυτοεκτίμησή» μας. Προκειμένου να αλληλεπιδράσουμε με αποτελεσματικό τρόπο, απαιτείται να έχουμε στο μυαλό μας μια αναπαράσταση του πώς λειτουργούν οι άλλοι.

Προεκτείνοντας το ζήτημα των ομάδων αναφοράς και το κατά πόσο μας επηρεάζουν στην έκφρασή μας, θα μιλήσουμε για ελευθερία έκφρασης, δηλαδή για το κατά πόσο οι επιλογές και οι επιθυμίες μας συμβαίνουν τελικά στην καθημερινή μας ζωή. Η ελευθερία έκφρασης είναι στοιχείο της ατομικότητάς μας και μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσω εμπειριών που συλλέγουμε, προτού αποφασίσουμε να κάνουμε κάτι. Δηλαδή η συμπεριφορά μας κυμαίνεται αναλογικά με τη χωροχρονικότητα τη συγκεκριμένη στιγμή που άρθηκε μια απόφαση, και

το κοινωνικό πλαίσιο, που μας περιβάλλει, όμως η τελική μας ενέργεια είναι θέμα καθαρά αυτόβουλης σκέψης (Searle, 1999: 95).

Στους σύγχρονους κοινωνικούς μετασχηματισμούς οι άνθρωποι δρουν και σκέφτονται με βάση τις επικρατούσες αξίες και αρχές και την αλληλεπίδραση με τα υπόλοιπα μέλη με τα οποία συμβιών.

Θα πρέπει να γίνει σαφές ότι η επιρροή του κοινωνικού διαφέρει από άτομο σε άτομο σύμφωνα με τη μόρφωση, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση, τη βιογραφία, το συγκεκριμένο χώρο και τόπο.

Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι είναι δεδομένο πως ο βαθμός και η ένταση της επίδρασης του κοινωνικού χαρακτηρίζεται από τη δομή της προσωπικότητας του κάθε ατόμου (Bandura and Walters, 1963).

Αναφορές

- Γεωργογιάννης, Π. (1995) *Θεωρίες της Κοινωνικής ψυχολογίας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Λεονταρή, Α. (1996) *Αυτοαντίληψη*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
- Τσιβάκου, Ι. (2000) *Το οδοιπορικό του εαυτού στο χώρο της εργασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Bachman, J. G., O'Malley, P. M. and Johnson, J. J. (1978) Youth in transition: Vol. 1, Adolescence to adulthood –A study of change and stability in the lives of young men. Ann Arbor, MI: Institute of social research.
- Bandura, A. (1986) *Social foundations of thought and action: a social cognitive theory*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. and Walters, R. (1963) *Social learning and personality development*, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Bourdieu, P. (1992) *Μικρόκοσμοι*, Αθήνα, Δελφίνι.
- Burns, R. (1982) *Self-concept development and education*, London, Holt, Rinehart and Winston.
- Cambell, T. L., Byrne, B. M. and Baron, P. (1992) Gender differences in the expression of depressive symptoms in early adolescents, *Journal of early adolescence*, 12, 326-338.
- Cooley, C. H. (1922) *Human nature and the social order*, New York, Charles Scribner's Sons.
- Coopersmith, S. (1967) *The antecedents of self-esteem*, San Francisco, Freeman.
- Gergen, K. (1972) Multiple identity: the healthy, happy human being wears many masks, *Psychology today*, 6, 31-35.
- Goffman, E. (1959) *The presentation of self in everyday life*, Garden City, New York, Doubleday Anchor.

- James, W. (1890/1963) *The principles of psychology*, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kelly, A. G. (1991) *The psychology of personal constructs*, Vol. 1: *Theory and personality*, London, Routledge.
- Maisonneuve, J. (2001) *Εισαγωγή στην ψυχοκοινωνιολογία*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, μετάφραση: Νικόλας Χρηστάκης.
- Markus, H. and Wurf, E. (1987) The dynamic self-concept: a social psychological perspective, *Annual review of psychology*, 38, 299-337.
- McCombs, B. L. (1991) Motivation and lifelong learning. *Educational psychologist*, 26, 117-127.
- Mead, H. G. (1962) *Mind, Self and Society, from the standpoint of a social behaviorist*, Vol. 1, Chicago, The University of Chicago Press.
- Rosenberg, M. (1986a) *Conceiving the self*, New York, Basic.
- Rosenberg, M. (1965) *Society and the adolescent self-image*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Searle, J. (1999) *Νους, εγκέφαλος και επιστήμη*. 2η έκδοση, μετάφραση: Κ. Χατζηκυριακού, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Sears, R. R. (1951) A theoretical framework for personality and social behaviour, *American psychologist*, 6, 476-483.
- Zavalloni, M. (1993) Identity and hyperidentities. The representational foundation of self and culture, *Papers on social representation*, Vol. 2 (3), 218-235.

Approaching psychological terms, which exist in every day life, but seem abstruse

Abstract

Each one of us has some ‘important others’ to whom s/he refers to when s/he needs an opinion on which s/he will pay a lot of attention to. Cooley talked about the ‘looking-glass self’ and he meant these important others, who play a major role in our thoughts. Mead (1962) supported that we can exist and express ourselves only via the interactions with the others. Mead and Cooley, contributed by far in the determination of the ‘self’ according to the ways through which we are given the possibility to observe it. Bandura underlined that perceptible self-effectiveness is an internal psychological situation and is conceived as persons’ convictions. These convictions determine how people feel, think, are prompt and behave. James defined that self-respect is the quotient of our successes to our objectives. If we also consider Coopersmith’s aspect, the basic factors that modulate our self-respects’ indicator begin from our early years and rely upon the confrontation that

we had from our parents, upon to what degree they gave us the opportunity of taking initiatives. An important element that exists in our character is that we can distance ourselves from the other individuals and observe ourselves, as well as the others. This process happens throughout our life. In this procedure, the attitudes and the roles that we follow vary. This helps us to be able to observe and judge substantially whatever is of our interest. Certain roles that we play in our social contacts exist. Sears supported that the individual is not influenced only by society and its institutions, but simultaneously influences them. The significance of identity has double and ambiguous importance. It includes our absolute personal stain, which is separate and unique and our social substance, which implies that in order to be able to interact with the others we are the same and equal to them. Thus, two forms of identity exist; the personal identity and the social identity. Social-cognitive theory, of which main representatives are Bandura and Mischel, attributes meaning of gravity to the social background of persons and to the cognitive operations and possibilities that they have. To sum up, each individual's structure of personality influences the degree and intensity of the social effect to the person her/himself.

Η Ευφροσύνη-Άλκηστη Παρασκευοπούλου-Κόλλια, είναι διδάσκουσα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στο Τμήμα Πληροφορικής με εφαρμογές στη Βιοϊατρική.

Η δημόσια τέχνη του γκράφιτι στο δημόσιο αστικό χώρο¹

Κώστας Θεολόγου

Ο δημόσιος χώρος στη νεότερη Ελλάδα ανέκαθεν έπασχε από μίαν απροσδιοριστία. Η πάθηση έχει ποικίλες αιτίες. Μερικές από αυτές είναι η αέναη διαδικασία ενοποίησης της εθνικής επικράτειας από το 1828 μέχρι το 1947, η έλλειψη και γενικώς η αβελτηρία για την ολοκλήρωση των χαρτογραφήσεων του δημόσιου χώρου μέσα από κτηματολόγια, η απουσία κοινωνικής συνείδησης και της ιδιότητας του πολίτη.

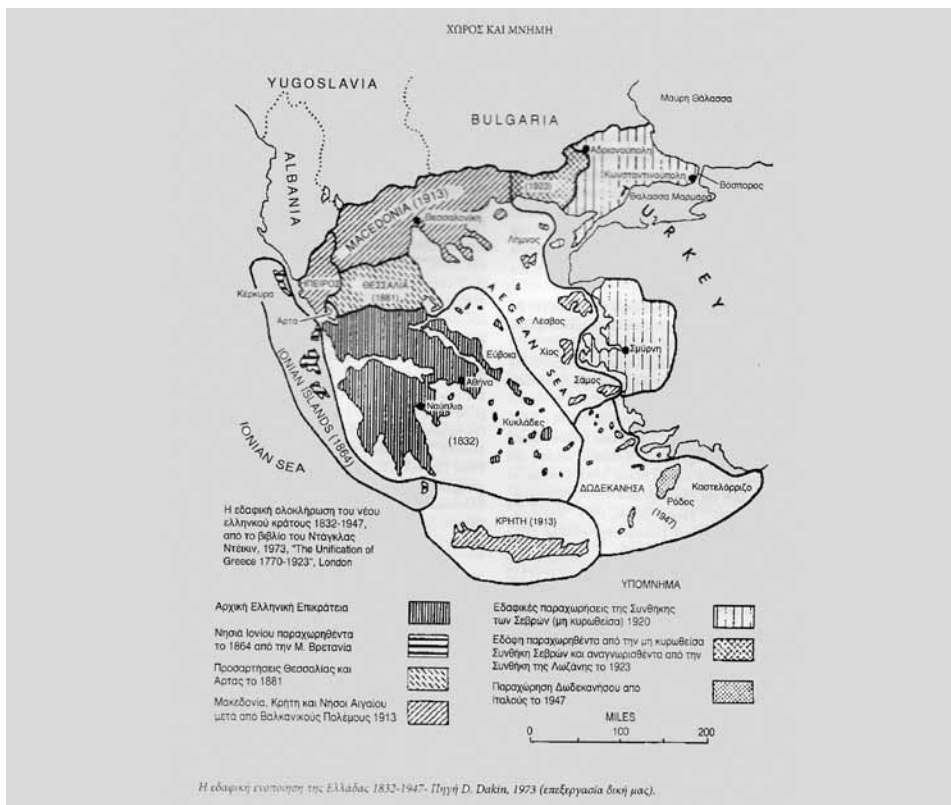
Αυτή η απροσδιοριστία διαμόρφωσε μια ασάφεια, μια μουτζούρα στα όρια μεταξύ κρατικού, δημοσίου, κοινόχρηστου και ιδιωτικού, οπότε η ασέβεια απέναντι στις κάθε λογής συμμορφώσεις υπήρξε φυσικό επακόλουθο. Η ασέβεια στα όρια της χωρικότητας συμπαρέσυρε ασέβεια στο νόμο, μια γενικότερη στάση ανυπακοής και αίσθησης εφημερίας, προσωρινότητας και ασυνέχειας. Η ιδιότητα του πολίτη και η αναπαράσταση του δημόσιου χώρου συνδέονται ευθέως προς την ορατότητα και τη φυσική παρουσία μας σε χώρους δημόσιας πρόσβασης.² Ο χώρος δεν είναι στ' αλήθεια δημόσιος, λοιπόν, αν η λειτουργία του αποκλείει ορισμένους ή κάποιες ομάδες από την πρόσβαση σε αυτόν, και αυτό πλήττει πολλές φορές τα παιδιά και τους εφήβους.³ Θα θίξουμε περιεκτικά το δημόσιο χώρο από ιστορική και κοινωνιολογική οπτική, θα συσχετίσουμε το γκράφιτι και τη δημόσια τέχνη με τον αστικό χώρο εντός του οποίου αναπτύσσονται ως μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης και κοινωνικοπολιτικής δράσης, και θα ισχυριστούμε

1 Το κείμενο αποτελεί μεταγραφή ομότιπλης ομιλίας του υπογράφοντος στην ημερίδα στο Μουσείο Μπενάκη, που εγκαινίασε το 1ο Διεθνές Φεστιβάλ για τη Δημόσια Τέχνη στην Αθήνα το Σεπτέμβριο του 2014, με τίτλο *Multiformity (1st Public Art Festival, Athens 2014 MULTIFORMITY, ART IN PUBLIC SPACE)*

2 Theologou K., 2014, «The “prible” (a modern-Greek particularity) and public space in modern Greece» in: 5th European Congress of Modern Greek Studies, Continuities, discontinuities, ruptures in the Greek world (1204-2014): economy, society, history, literature, Thessaloniki, 2-5 October 2014.

3 Valentine, G., (1996). Children should be seen and not heard: the production and transgression of adults' public space. *Urban Geography*, 17, σ. 205-20.

Ο χάρτης της σταδιακής εδαφικής ολοκλήρωσης της νεότερης Ελλάδας 1828-1947.

Πηγή: Κ. Θεολόγου, 2008, *Χώρος και Μνήμη*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 28

ότι η δημόσια τέχνη ακόμη και ως αμιγώς καλλιτεχνική δράση και έκφραση έχει σαφώς έναν ανατρεπτικό και αντεξουσιαστικό χαρακτήρα.

Το γκράφιτι στις πόλεις είναι μια παλιά ιστορία. Εντοπίζουμε διάφορα δίπολα που απασχολούν τον παρατηρητή ή τον μελετητή αυτού του φαινομένου: το δίπολο της σχέσης ιδιωτικού–δημοσίου, τη διάδραση τεχνολογίας και τέχνης, τη σχέση εξουσίας και αμφισβήτησής της από τους καλλιτέχνες του δρόμου, την αισθητική αξία και η απαξίωση του γκράφιτι ως βανδαλιστικής έκφρασης, την υποκουλτούρα της street art και τη θεσμική αποδοχή της στην καλλιτεχνική σφαίρα κτλ.

Κοντολογίς, θα αναφερθούμε περιεκτικά σε αυτές τις σχέσεις που αποτελούν πτυχές της ευρύτερης διάδρασης του γκράφιτι ως δημόσιας τέχνης με τον αστικό χώρο και την αναπόδραστα αντεξουσιαστική φύση της δημόσιας τέχνης του δρόμου.

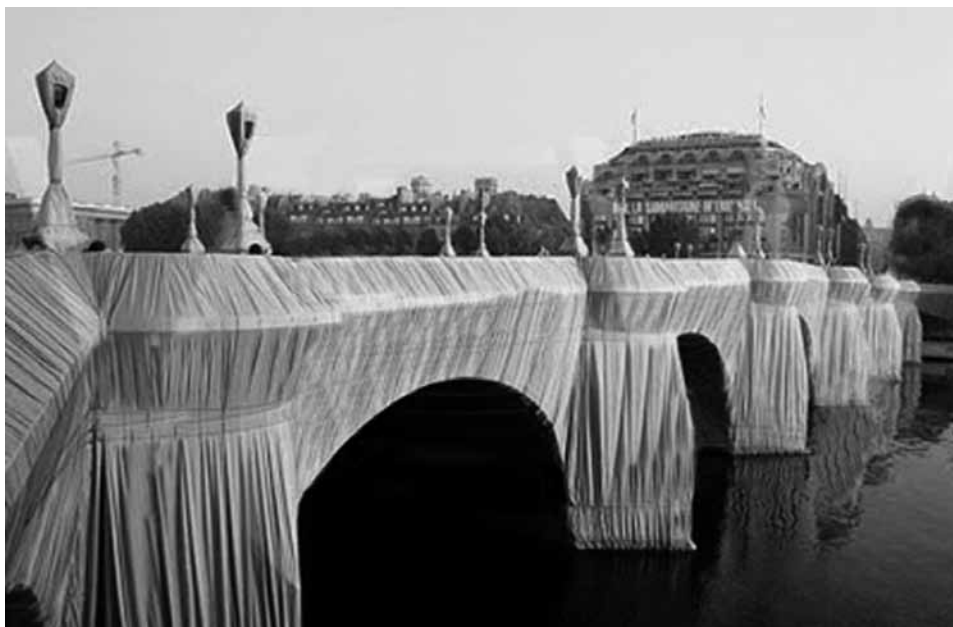
Από πολύ παλιά έχει παρατηρηθεί η ανθρώπινη έκφραση στον τοίχο με ένα σύνθημα, μια άποψη ή μια προσβολή κατά πρόσωπου, ας το πούμε συνολικά

«επιτοίχια γραπτή εκδήλωση»⁴ ή απλώς τοιχογραφία (mural). Η τοιχογραφία αναπτύχθηκε στις πόλεις και ευλόγως την εκλαμβάνουμε ως ένα φαινόμενο του αστικού χώρου. Ωστόσο, δεν αποτελεί φαινόμενο που εμφανίστηκε στο μεταμοντερνισμό ή έστω δεν είναι προϊόν της νεωτερικότητας. Μια ιστορική αναδρομή θα μας οδηγήσει πολύ πίσω στο παρελθόν, σε χιουμοριστικού και, κυρίως, σεξουαλικού περιεχομένου σκίτσα και πολιτικά ή προσβλητικά συνθήματα στην αρχαία Ρώμη κτλ. Η λέξη graffiti στα Αγγλικά χρησιμοποιήθηκε το 1851 για να ονομάσει τις επιτοίχιες επιγραφές που βρέθηκαν στα ερείπια της Πομπηίας. Έχουν εντοπισθεί γκράφιτι των Βίκινγκ στα μαρμάρινα παραπέτα της Αγια-Σοφιάς στην Κωνσταντινούπολη. Στη σύγχρονη εποχή το βλέπουμε να συμμετέχει ως φαινόμενο στα ποικίλα κοινωνικά και καλλιτεχνικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 με τα διάφορα προτάγματά τους στη ζωή των πόλεων. Θυμηθείτε τον αντιπολεμικό πολιτικό ακτιβισμό και τις διαμαρτυρίες των χίπιδων με το σύνολο του φιλειρηνικού συμβολισμού και της συμπεριφορικής κουλτούρας τους, αλλά και αμέσως αργότερα την επανεμφάνιση των συμμοριών στις ΗΠΑ και τον τρόπο που μάρκαραν τις περιοχές τους. Στον ελλαδικό χώρο θα θυμηθούμε ότι στην Αθήνα της γερμανικής Κατοχής γράφονταν αντιστασιακά και επαναστατικά συνθήματα και σκίτσα στους τοίχους. Δεν θα μπορούσε να σταθεί εννοιολογικά κάποια γενικευμένη εκτίμηση και αποδοχή για το «περιεχόμενο» της τέχνης που συναντάμε στον δημόσιο χώρο ή, έστω, για κάποιο τμήμα του περιεχομένου που μπορούμε να εκλάβουμε ως τέχνη. Εμείς σε αυτή την περιεκτική αναφορά μας *αναφερόμαστε συγκεκριμένα στο graffiti που ήρθε στην Ευρώπη από τις ΗΠΑ*.

Στις Ανατολικές ΗΠΑ, λοιπόν, στη δεκαετία του 1960 εμφανίστηκαν στους τοίχους της Φιλαδέλφειας τα πρώτα tagging, δηλαδή οι λογότυποι των writer και η ιδιότυπη υπογραφή τους. Στις δεκαετίες 1970-1980 άνθησε υφολογικά, ας πούμε, το graffiti στη Νέα Υόρκη και διαμόρφωσε μια ιδιαίτερη κουλτούρα. Μάλιστα το tagging διαδόθηκε ραγδαία στους μετροπολιτικούς σιδηροδρόμους, διότι οι writer ήθελαν να επεκτείνουν τη φήμη τους σε ολόκληρο τον αστικό ιστό. Οι ιστορικοί της τέχνης διατυπώνουν ποικίλες ερμηνείες για τη σχέση του tag και κάποιας φαλλικής σημειολογίας της, αλλά από τη στιγμή που υπάρχουν κορίτσια και γυναίκες που εκφράζονται στο δημόσιο χώρο μέσα από το γκράφιτι δεν θα ασχοληθούμε με τέτοιους συμβολισμούς. Έτσι, την ανάπτυξη του γκράφιτι υποκινούσε εν μέρει ένας ανταγωνισμός μεταξύ των writer με στόχο την αναγνώριση των δεξιοτήτων τους στην αναπτυσσόμενη κοινότητα, αλλά οπωσδήποτε υπήρχαν και παράμετροι που εκπορεύονταν από το κοινωνικοπολιτικό milieu στο οποίο μεγάλωναν.

Από το μετρό, το γκράφιτι αναδύθηκε στο αστικό τοπίο και αναζητούσε έκφραση σε ολοένα και μεγαλύτερες επιφάνειες. Σταδιακά το γκράφιτι κατέστη

4 Στην αρχαιολογική γλώσσα «γραπτή» είναι η ζωγραφιστή ή/και η γραμμένη με λέξεις επιφάνεια ενός αμφορέα κτλ.

Η Pont Neuf στο Παρίσι -τυλιγμένη από τον Christo (1985)

Πηγή: <http://valleplastica.blogspot.gr/2016/06/instalaciones-y-artistas.html> (30.10.2016)

κομβικό εκφραστικό μέσο ποικίλων μουσικών σκηνών της υποκουλτούρας, όπως ήταν η πανκ, η χιπ-χοπ και η ραπ. Οι αρχές σκλήρυναν τα αστυνομικά μέτρα με καταστολή τόσο στο graffiti καθεαυτό με τον αδυσώπητο καθαρισμό όλων των tags όσο και στους δημιουργούς του. Αυτό επέφερε ένταση στη διεκδίκηση περιοχών δράσης και έκφρασης, οπότε ένας τέτοιος ανταγωνισμός ήταν εύλογο να εμφανίσει φαινόμενα βίας. Σταδιακά, το writing συνεχίστηκε μόνον από τους φανατικούς του είδους.

Εν τω μεταξύ η θεσμική τέχνη είχε ήδη προσέξει αυτή τη δημόσια, ας πούμε, τέχνη του δρόμου και είχε εντοπίσει τις καλλιτεχνικές αρετές της. Στο Παρίσι της δεκαετίας του 1980 ο Christo, Βούλγαρος καλλιτέχνης, έντυνε δημόσια μνημεία· και έχω δει το 1985 την ενδεδυμένη γέφυρα του Σηκουάνα Pont Neuf που την αντιλήφθηκα ως public art, ως δημόσια τέχνη, και γιατί όχι ως street art.

Η τέχνη, δηλαδή, είχε αρχίσει τη διαλεκτική σχέση της με το αστικό τοπίο και έκανε καίριες επεμβάσεις έστω και εφήμερες. Ήδη τη δεκαετία του 1980 και με τη μετάβαση των graffiti artists από τα υπόγεια του μετρό στους τοίχους της πόλης, άρχισε να εδραιώνεται η αισθητική αξιολόγηση του graffiti ως μορφή τέχνης, ως έργο τέχνης, με αποτέλεσμα να διευρύνεται συνάμα και η παρουσία του είδους στα εμπορικά ΜΜΕ. Αυτή η εμπορευματοποίηση οδήγησε σε ένα διχασμό μεταξύ των writer. Ορισμένοι writers ικανοποιούνται που οι αρετές του έργου τους

Το γκράφιτι θεωρείται «προβληματικός τρόπος έκφρασης» από την καθεστηκία τάξη πραγμάτων. Πηγή: <http://metro.co.uk/2011/11/17/greece-gets-creative-with-graffiti-in-midst-of-economic-crisis-223108/> (27.10.2016)

αναγνωρίζονται και αποκτούν αξία, και κάποιος άλλος νιώθουν ότι η εμπορική αναγνώριση συνιστά προδοσία στην καταγωγική μυθολογία τους.

Όμως, θα λέγαμε ότι η διαρκής εξέλιξη μιας μορφής καλλιτεχνικής έκφρασης είναι αναπόφευκτη, ώστε να προσαρμόζεται σε καινούργια περιβάλλοντα, σε τρέχοντα κοινωνικά τοπία και στα διαθέσιμα υλικά.⁵ Απώλειες καλλιτεχνικές παρατηρούνται λόγω της εδραίωσης του διαδικτύου ως μορφή μιας παγκοσμιοποιημένης, εύκολης και μάλλον ομοιόμορφης «έμπνευσης» των καλλιτεχνών του γκράφιτι στις πόλεις του κόσμου.

Το γκράφιτι θεωρείται «προβληματικός τρόπος έκφρασης» από την καθεστηκία τάξη πραγμάτων, αλλά γιατί είναι τόσο ενοχλητικό και τι είδους πρόβλημα δημιουργεί; Το αντιμετωπίζουμε δηλαδή συχνά ως μια ένδειξη κοινωνικού ξεπεσμού, κοινωνικής εξαθλίωσης και φτώχειας. Συνάμα όμως είναι και απειλητικό, πιο αιχμηρό από ένας απλός δείκτης των κοινωνικών ή πολιτικών προβλημάτων. Ορισμένοι εκλαμβάνουν το graffiti ως μια απειλή, δηλαδή ως ένα μέσο δράσης που συμβάλλει ενεργώς στην ένταση της αστικής αταξίας, σηματοδοτεί ή μαρκά-

5 Αυτή είναι μια θέση την οποία υποστηρίζουμε γενικότερα για τη διάδραση της τέχνης με το κοινωνικοπολιτικό, πολιτιστικό και τεχνολογικό περιβάλλον της.

Ο χαρακτήρας του γκραφίτι είναι αντεξουσιαστικός.

Πηγή: <http://metro.co.uk/2011/11/17/greece-gets-creative-with-graffiti-in-midst-of-economic-crisis-223108/> (27.10.2016)

ρει μια περιοχή συμμορίας, που είναι έτσι κι αλλιώς μια επικίνδυνη περιοχή της πόλης, εντείνει τον κίνδυνο και την πιθανότητα των κατοίκων να εμπλακούν σε δυσάρεστες καταστάσεις.

Υπάρχει και η αντίληψη ότι το graffiti είναι εγκληματική δραστηριότητα, οι writers εγκληματίες και τα εργαλεία τους όπλα εγκληματικά. Υπό μια τέτοια οπτική το graffiti εκλαμβάνεται ως βανδαλισμός (δηλαδή καταστροφή της ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας), ως εγκληματική ή απλώς παράνομη ατομική έκφραση εις βάρος ατομικών δικαιωμάτων τρίτων, εις βάρος του δημοσίου, εναντίον επιχειρήσεων ή της ιδιοκτησίας τρίτων. Μπορεί να εκλαμβάνεται ως παραβατική, αντικοινωνική και στασιαστική ή μια εγκληματική παράβαση που είναι ποινικώς κολάσιμη.

Αν αντιληφθούμε το graffiti ως τέχνη, τότε αυτό θα αποκτήσει τη νόμιμη και νομιμοποιημένη μορφή έκφρασης που του αναλογεί, θα εδραιωθεί ως καλλιτεχνική μορφή έκφρασης στον αστικό χώρο, θα αποτελεί μια καλλιτεχνική πρακτική και εξάσκηση και θα αποδίδει ανάλογα καλλιτεχνικά προϊόντα, που αποκαλύπτουν αρετές, δεξιότητες, αισθητικές ανησυχίες και καλλιτεχνική ολοκλήρωση. Έχει ανοίξει ήδη η συζήτηση για την κοινωνικοπολιτιστική, καλλιτεχνική και αισθητική αξία της δημόσιας τέχνης, αλλά θεωρούμε ότι σε κάθε περίπτωση απου-

Το γκραφίτι αίρει την κουλτούρα σιωπής που έχει παγιωθεί στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, αλλά και στην Ελλάδα. Πηγή: <http://metro.co.uk/2011/11/17/greece-gets-creative-with-graffiti-in-midst-of-economic-crisis-223108/> (27.10.2016)

σιάζει ή είναι ελλιπής η μήση της κοινωνίας στις ποικίλες μορφές του graffiti, της street art και στις διακρίσεις τους. Η δημοσιοποίηση αναφορών στο γκραφίτι συμβάλλει μάλλον θετικά στη διαπαιδαγώγηση του κοινού, ώστε να συνειδητοποιήσει την πολλαπλώς σημαντική κοινωνική συνεισφορά της δημόσιας τέχνης στην αστική καθημερινότητα.

Η δημόσια τέχνη πρέπει να διαμορφώνει διάλογο με τους καλλιτέχνες, τους φορείς, τους ειδικούς ερευνητές αλλά και με το κοινό. Πρέπει να μας προσφέρει τη δυνατότητα να ενημερωνόμαστε γύρω από τις νέες τάσεις της τέχνης του δημόσιου χώρου, να τις κάνει προσιτές και οικείες σε ευρύτερο κοινό, ώστε να τις αναστοχάζομαστε κριτικά και να τις αποδεχόμαστε, ίσως. Η δημόσια τέχνη ως αποδεκτή θα μπορούσε να αλλάξει έστω και σε βάθος χρόνου την εικόνα της Αθήνας ως ένα *πολεοδομικό τελάρο*, που δεν υποδέχεται απλώς τα υλικά και την τεχνολογία των εμπλεκόμενων δημιουργών, αλλά αποδίδει στην πόλη, στον στικό χώρο της Αθήνας, μια καλλιτεχνική, μιαν αισθητική διάσταση, και προσελκύει σε μια μεσογειακή διαλεκτική του αστικού χώρου το κοινό και τους καλλιτέχνες.

Το graffiti θίγει υπαρκτά κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά προβλήματα, ακόμη κι όταν δεν είναι ευθέως ή αμέσως «πολιτικά». Λόγου χάρη, το graffiti εξαπλώνεται κυρίως στις φτωχογειτονιές, επειδή είναι φτωχές αυτές οι πε-

Το γκράφιτι συνιστά την καταγραφή μια καλλιτεχνική αντίσταση στην πολιτική ασφυξία.
Πηγή: <http://metro.co.uk/2011/11/17/greece-gets-creative-with-graffiti-in-midst-of-economic-crisis-223108/> (27.10.2016)

ριοχές; Το graffiti παρέχει, βρίσκει ή καταλαμβάνει χώρο για μια αληθινή δημόσια φωνή και έκφραση που θα διατυπώσει λόγο αδιαμεσολάβητο από τα ΜΜΕ και τις επιχειρήσεις που τα κατέχουν. Το graffiti αποτυπώνει ανάγλυφα τη δυσανεξία, την πίκρα ή την ικανοποίηση ομάδων που βρίσκονται στο περιθώριο, είναι σε καταστολή, καταπιέζονται ή είναι φιμωμένες και τις προσφέρει φωνή, ενσωματώνοντάς τες κυριολεκτικά στη δημόσια σφαίρα. Αυτό είναι απολύτως πολιτικό!

Στην Ελλάδα της χρόνιας πλέον ύφεσης και της εξαθλωμένης κοινωνίας της άρχισε να παγιώνεται μια κουλτούρα σιωπής, που περιλαμβάνει συμμόρφωση, εκπτώχευση, περικοπές, απειλές και υποταγή.

Σε ένα τέτοιο κοινωνιολογικό και πολιτικό περιβάλλον το γκράφιτι είναι μια μορφή καλλιτεχνικής αντίστασης, μια πολιτιστική ανάσα στο ασφυκτικό θεσμικό πλαίσιο υποχρεώσεων και ατιμωρησίας των κάθε λογής υπευθύνων. Το γκράφιτι ως γίνει η κραυγή της δημόσιας τέχνης των δρόμων και ως καταγράψει με τον ειρηνικό τρόπο του αλήθειες για όλους. Δεν είναι κι αυτό, άραγε, μια αποστολή της τέχνης;

Ορισμένες πόλεις θα μπορούσαν να σχεδιάσουν δράσεις διαχείρισης του γκράφιτι σε συνεργασία με τις επιχειρήσεις της περιοχής τους και με τους ιδιοκτήτες, με ομάδες κατοίκων και άτομα και βέβαια με καλλιτέχνες του graffiti. Κάποιοι

ιδιοκτήτες θα μπορούσαν να στέρξουν την παραχώρηση τοίχων για επικάλυψη με γκράφιτι, ο δήμος να διευκολύνει τις διαδικασίες και να προσφέρει και υλικά κτλ.

Αυτές οι δράσεις, όμως, όσο ευφάνταστες και πολιτικά πολιτισμένες κι αν είναι, δεν διαθέτουν την *παραβατική πνοή που οφείλει να έχει η στιγμή της δημιουργίας για τον writer*, διότι του αποσπούν το στοιχείο της υποκοουλτούρας, στην οποία εμπλέκονται κλοπές υλικών, παράνομες συναλλαγές και ανταλλακτικές συμφωνίες με βαποράκια ναρκωτικών κτλ. Οι writer δεν θα έχουν την ευκαιρία να εντάξουν στην κοινότητά τους *toy brothers* και να λειτουργήσουν ως αισθητικοί δάσκαλοί τους και ως μέντορες-σύμβουλοι για φλέγοντα ζητήματα της πολιτικής, του σεξ, της κοινωνίας, της συμπεριφοράς, της συμμόρφωσης ή της αντίστασης στο κατεστημένο.

Το graffiti και η street art ανθεί και ευδοκιμεί στο δρόμο, στις ράγες των υπογείων του μετρό, με το ξενύχτι, με το σκασιαρχείο, με την μικρή προσωπική αντίσταση του νεοφώτιστου *toy* και των έμπειρων writer στο σύστημα, στην κατεστημένη αστική ζωή, στην εγχρήματη οικονομία και στην καταπιεστική καθημερινότητα. Γιατί όμως να τους δούμε ως βάνδαλους και αλήτες; Μεγάλοι ζωγράφοι των οποίων τα έργα κοστίζουν σήμερα στην αγορά εκατομμύρια ευρώ ή δολάρια υπήρξαν ανέστιοι και αλήτες, όπως οφείλουν, ίσως, να είναι οι μεγάλοι καλλιτέχνες, διότι αλλιώς θα απολέσουν τη θεϊκή μανία, τη σαλότητα, την απόλυτη πνευματική ελευθερία στην οποία πρέπει να βρεθούν για να αποδώσουν το έργο τους, που δεν είναι άλλο από το να σχεδιάζουν τα χρώματα των ονείρων της ψυχής τους και της καθημερινής ζωής τους στους τοίχους της πόλης. Λοιπόν, οι νέοι τολμητές-αρτίστες μπορούν να πηδήξουν στο τρένο της εκφραστικής ελευθερίας τους, να αποδράσουν με το ταλέντο και με τη φαντασία τους, και να κάνουν τη δουλειά τους, όπως πρέπει και όπως την αντιλαμβάνονται αισθητικά και αξιακά. Εμείς οι απ' έξω οφείλουμε τουλάχιστον να προσπαθήσουμε να την κατανοήσουμε.

Abstract

Street art and urban graffiti is a rather old story. In my approach I detect various bipoles concerning the observer or the researcher of the specific phenomenon; the bipole of private and public, the interaction between technology and art, the relationship between authority and its challenge by the street-artists, the aesthetic value and the disdain of graffiti as a vandalist expression, the street art subculture and its institutional appropriation in the art-sphere etc. In this paper I will deal comprehensively with these relations as facets of a broader interrelation of graffiti as public art with the urban space underlining the inescapably counter-authoritative nature of the street-art. Nevertheless, in my narrative I refer to the public space in modern Greece, that has been always in a state of «ambiguity» and this symptome has many causes. Some of these concern the longlasting process of unification of

the national territory from 1828 to 1947, the lack of accomplishing the surveys of the public space through cadastres and the consequent disrespect of the laws in modern-Greece and the lack of social consciousness and citizenship.

Ο Κώστας Θεολόγου είναι επίκουρος καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας του Πολιτισμού στο ΕΜΠ και διδάσκει Ανθρωπογεωγραφία και Υλικό Πολιτισμό της Ευρώπης στη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών στο ΕΑΠ.

Η διττή εννοιολόγηση των πεποιθήσεων και η αναθεώρησή τους

Σπυρίδων Στέλιος

Περίληψη

Η αναθεώρηση πεποιθήσεων είναι κυρίως ένα ζήτημα που απασχολεί τις τυπικές προσεγγίσεις στη φιλοσοφία. Οι ρίζες του εντοπίζονται στη φιλοσοφία της επιστήμης και αναφέρονται στη θεωρία της Μπεϊζιανής συναγωγής. Η διαπίστωση κάποιων μεθοδολογικών δυσκολιών της εν λόγω θεωρίας και η προσπάθεια επίλυσής τους οδήγησε στη γέννηση (ή διαμόρφωση) μιας νέας επιστημονικής περιοχής που ονομάστηκε *Αναθεώρηση Πεποιθήσεων* και έχει βάση τη Λογική. Στο παρόν άρθρο εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε αυτό το πέρασμα από μία ποσοτική σε μία ποιοτική εννοιολόγηση της έννοιας της πεποίθησης, ο οποίος και επαναπροσδιόρισε το μοντέλο αναθεώρησής της.

1. Εισαγωγή

Έναυσμα του παρόντος άρθρου αποτέλεσε η μελέτη των Arlo-Costa & Pedersen (2011) με τίτλο *Belief Revision*. Στην εν λόγω μελέτη παρουσιάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο και η μεθοδολογία της αναθεώρησης πεποιθήσεων. Εντός αυτού του πλαισίου ξεχωρίζει ως ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μία κριτική απέναντι στην παλαιότερη πιθανοτική μεθοδολογία, διότι φαίνεται να εξηγεί το πέρασμα από μία ποσοτική σε μία ποιοτική εννοιολόγηση της έννοιας της πεποίθησης και συνεπακόλουθα του μοντέλου αναθεώρησής της.

Όμως, τι ακριβώς σημαίνει αναθεώρηση πεποιθήσεων; Κατ' αρχάς, η προσωπική εμπειρία έχει δείξει ότι στο άκουσμα της εν λόγω φράσης, το πρώτο επιστημονικό πεδίο που θεωρείται ως σχετικό είναι εκείνο της ψυχολογίας. Και πράγ-

ματι, υπάρχουν εκφάνσεις της αναθεώρησης των πεποιθήσεων που μελετώνται στους κλάδους της γνωσιακής και κλινικής ψυχολογίας. Όπως επίσης εκφάνσεις του όρου μελετώνται στο πλαίσιο της θεωρίας της επικοινωνίας. Όμως η αναθεώρηση πεποιθήσεων είναι κατ' αρχάς ένα ζήτημα που απασχολεί τη φιλοσοφία. Οι ρίζες του εντοπίζονται στη φιλοσοφία της επιστήμης και αναφέρονται στη θεωρία της Μπείζιανής συναγωγής. Όπως θα φανεί παρακάτω, η διαπίστωση κάποιων μεθοδολογικών δυσκολιών εντός αυτής της θεωρίας και η προσπάθεια επίλυσής τους οδήγησε στη γέννηση (ή διαμόρφωση) μιας νέας επιστημονικής περιοχής που ονομάστηκε *Αναθεώρηση Πεποιθήσεων* και έχει βάση τη Λογική.

Μια ειδοποιός διαφορά μεταξύ της αλλαγής πεποιθήσεων του Μπείζιανού πλαισίου συναγωγής και του λογικού πλαισίου που αναπτύχθηκε αργότερα είναι ο τρόπος θεώρησης των πεποιθήσεων. Στη μεν πρώτη περίπτωση οι πεποιθήσεις ως γνωσιολογικές βάσεις αντιπροσωπεύονται από βαθμούς πίστης σε μία πρόταση και η αναθεώρηση λαμβάνει χώρα σε ένα ποσοτικό πλαίσιο εργασίας, ενώ στη δεύτερη οι πεποιθήσεις αντιπροσωπεύονται από προτάσεις και η προσέγγιση έχει ένα ποιοτικό προσανατολισμό¹. Το παρόν άρθρο αποτελεί μια σύντομη εισαγωγή στη μελέτη της έννοιας της αναθεώρησης πεποιθήσεων εξετάζοντας ειδικά τον τρόπο με τον οποίο επαναπροσδιορίστηκε τόσο εννοιολογικά όσο και μεθοδολογικά.

Βαθμοί πεποίθησης

Στο πλαίσιο της τυπικής (formal) αντιπροσώπευσής τους, οι πεποιθήσεις μπορούν να οδηγήσουν σε βαθμούς εμπιστοσύνης ή βεβαιότητας σε αυτές τις πεποιθήσεις, ή αλλιώς σε *βαθμούς πεποιθήσεων* (*degrees of belief*). Ας δούμε το εξής παράδειγμα: Ο Γιάννης πιστεύει ότι (i) ο άνθρωπος στην πραγματικότητα δεν περπάτησε ποτέ στο φεγγάρι, (ii) ότι το αφεντικό του είναι σε επαγγελματικό ταξίδι και (iii) ότι μπροστά του έχει μια οθόνη Η/Υ. Ο Γιάννης μπορεί να αισθάνεται διαφορετικούς βαθμούς εμπιστοσύνης για κάθε μία από αυτές τις διαφορετικές προτάσεις. Δηλαδή, για την πρόταση (i) αναγνωρίζει ότι είναι μέρος μιας υποθετικής θεωρίας, μιας θεωρίας συνομωσίας για την οποία έχει ενημερωθεί και την οποία ανακαλεί στη μνήμη του. Την πρόταση (ii) την εκλαμβάνει, βάσει των πληροφοριών που έχει, λίγο έως πολύ ως δεδομένη, μολονότι θα μπορούσε να είναι και ψευδής.

1 Εκτός των δύο αυτών γενικών μεθόδων αναθεώρησης, έχει προταθεί ένα περιγραφικό μοντέλο αλλαγής πεποιθήσεων. Το Μοντέλο ΑΚ μετρά την πιθανή προσέγγιση ενός ακροατή προς έναν ομιλητή, όπου ο τελευταίος είναι εκείνος που δίνει μια πληροφορία και ο ακροατής εκείνος που τη δέχεται αναθεωρώντας τη σχετική πεποίθησή του. Παράμετροι του Μοντέλου ΑΚ είναι η αξιοπιστία του ομιλητή, η αρχική διαφορά μεταξύ των βαθμών πεποίθησής τους και η αντίσταση του ακροατή στην αλλαγή (βλ. Koutoungos, 2003; Stelios, 2016).

Και την πρόταση (iii) την εκλαμβάνει (σχεδόν) ως βεβαιότητα, διότι στηρίζεται κυρίως στα δεδομένα των αισθήσεών του. Επομένως, ο Γιάννης είναι πιο βέβαιος για την δεύτερη πρόταση από ό,τι για την πρώτη και πιο βέβαιος για την τρίτη από ό,τι για τη δεύτερη. Θα μπορούσαμε έτσι να υποθέσουμε ότι, όπως ο Γιάννης, έτσι και κάθε ορθολογικός γνώστης έχει κάποιο συγκεκριμένο βαθμό βεβαιότητας για κάθε πεποίθησή του. Συνεπακόλουθα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, γενικά, όσο μεγαλύτερη είναι η εμπιστοσύνη του σε μια πρόταση, τόσο πιο πρόθυμα εξαρτάται από αυτή ο τρόπος δράσης του.

Η παραπάνω ιδέα μπορεί να τυποποιηθεί μέσω μιας κλίμακας από 0 έως 1, όπου το 0 συμβολίζει την απόλυτη βεβαιότητα στο ψεύδος μιας πρότασης, το 1 δείχνει την απόλυτη βεβαιότητα στην αλήθεια της και το 0.5 δείχνει ότι ο φορέας πιστεύει ότι είναι εξίσου πιθανό η πρόταση να είναι τόσο ψευδής όσο και αληθής. Με απλά λόγια, ο αριθμός ανάμεσα στο 0 και το 1 δηλώνει το βαθμό πίστης ενός ορθολογικού γνώστη σε μια πρόταση. Βέβαια, σε γνωσιολογικό επίπεδο, η άποψη ότι η γνώση συνεπάγεται πεποίθηση κάνει κατ' αρχάς χρήση μιας ποιοτικής έννοιας της πεποίθησης που δεν αναφέρεται σε βαθμούς, εκτός ίσως από την περίπτωση της διάκρισης μεταξύ πίστης, δυσπιστίας και αμφιταλάντευσης μεταξύ των δύο. Αυτό θέτει το ερώτημα του αν και κατά πόσο αυτή η ποιοτική έννοια της πίστης μπορεί να μετασχηματιστεί στην ποσοτική έννοια του βαθμού πεποίθησης/πίστης. Σε σχέση με αυτό ο Huber (2009, σελ. 9) αναφέρει μια θέση, γνωστή ως *Θέση του Locke (Lockean Thesis)*. Σύμφωνα με αυτή θα πρέπει να πιστέψουμε μια πρόταση Α μόνο σε περίπτωση που ο βαθμός πίστης μας για την Α είναι αρκετά υψηλός. Φυσικά, το ερώτημα είναι ποιο είναι το όριο του επαρκώς υψηλού. Δεν αρκεί να πούμε ότι πιστεύουμε μόνο εκείνες τις προτάσεις για την αλήθεια των οποίων είμαστε βέβαιοι. Τουναντίον, το ζητούμενο εδώ είναι να λάβουμε υπόψη το στοιχείο του υποκειμενισμού, το γεγονός, δηλαδή, ότι οι πεποιθήσεις μας συχνά αποδεικνύονται να είναι ψευδείς.

Ο πιο γνωστός και μελετημένος ορισμός των βαθμών πεποίθησης είναι η θεωρία των υποκειμενικών πιθανοτήτων. Σύμφωνα με την εν λόγω ερμηνεία, οι βαθμοί πεποίθησης στην αλήθεια μιας πρότασης πρέπει να αντιπροσωπεύουν πιθανότητες και ακολουθούν τους νόμους των πιθανοτήτων. Με αυτό τον τρόπο παρέχεται η δυνατότητα μέτρησης τους. Ο de Finetti (1931/1989) υποστήριξε ότι αυτές οι πιθανότητες αντανakλούν τις πεποιθήσεις ενός ατόμου για την πραγματικότητα, όχι όμως την ίδια την πραγματικότητα. Υποστήριξε ότι η πιθανότητα υφίσταται λόγω της άγνοιας που έχουμε για τα γεγονότα του κόσμου και για αυτό δεν θεμελιώνεται στα αντικειμενικά χαρακτηριστικά τους. Αυτή η ψευδαίσθηση περί των αντικειμενικών πιθανοτήτων μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσα από τις ιδιότητες των υποκειμενικών πιθανοτήτων.

Επίσης, σύμφωνα με τον de Finetti, η ανάθεση μιας πιθανότητας εκ μέρους

ενός ατόμου ορίζεται κατ' αναλογίαν ενός στοιχήματος. Η τιμή που ορίζει ως αποδεκτή προσδιορίζει την «υποκειμενική πιθανότητα» που εκχωρεί στην πρόταση για την οποία στοιχηματίζει. Αυτοί οι ορθολογικοί βαθμοί πεποιθήσης διέπουν τη στοιχηματική συμπεριφορά και πρέπει να υπακούν στα αξιώματα των πιθανοτήτων. Έτσι, κάθε ορθολογικός γνώστης έχει λόγο να διατηρεί βαθμούς πίστης σύμφωνα με αυτούς τους νόμους. Ενδεχόμενη αποτυχία συμμόρφωσης δημιουργεί τις προϋποθέσεις ενός *Ολλανδικού Στοιχήματος* (βλ. παρακάτω).

Ως προς τη συγκεκριμένη θεωρία έχουν διατυπωθεί ενστάσεις. Σύμφωνα με τους Kahneman et al. (1982) η θεωρία των υποκειμενικών πιθανοτήτων δεν αποτελεί επαρκή περιγραφή των γνωσιολογικών καταστάσεων των ανθρώπων. Είναι μια κανονιστική θεωρία που αναφέρει πώς θα πρέπει να συμπεριφέρονται οι βαθμοί πεποιθήσεων ενός ιδανικά ορθολογικού επιστημικού γνώστη. Οπότε, γιατί θα πρέπει οι βαθμοί πεποιθήσης ενός τέτοιου γνώστη να υπακούουν στους νόμους των πιθανοτήτων; Και πάλι η απάντηση παρέχεται μέσω του *Επιχειρήματος του Ολλανδικού Στοιχήματος*.

Ένα Ολλανδικό Στοιχίμα αντιπροσωπεύει ένα σύνολο αποδόσεων και στοιχημάτων το οποίο εγγυάται κέρδος, ανεξάρτητα από την έκβαση του στοιχήματος. Συμβαίνει όταν οι πιθανότητες που συνεπάγονται οι αποδόσεις δεν έχουν συνοχή και ισχύει όταν ο πράκτορας στοιχημάτων (bookmaker) έχει θέσει με τρόπο ασυνάρτητο τις αποδόσεις. Ακολουθεί ένα παράδειγμα:

Ποδηλατικός Γύρος Γαλλίας				
Ποδηλάτης	Απόδοση	Πιθανότητα	Στοιχίμα	Ο Bookmaker πληρώνει αν ο ποδηλάτης τερματίσει πρώτος
A	2,20	$\frac{1}{2,20} = 0,45$	90€	$90€ \times 2,20 = 198€$
B	4,00	$\frac{1}{4,00} = 0,25$	50€	$50€ \times 4,00 = 200€$
Γ	5,00	$\frac{1}{5,00} = 0,20$	40€	$40€ \times 5,00 = 200€$
Δ	6,50	$\frac{1}{6,50} = 0,15$	30€	$30€ \times 6,50 = 195€$
		Σύνολο: 1,05	Σύνολο 210€	Πάντοτε έως 200€

Πίνακας 1: Παράδειγμα Ολλανδικού Στοιχήματος.

Στο εν λόγω παράδειγμα, ένας ανεξάρτητος πράκτορας στοιχημάτων προσέφερε τις αποδόσεις και προσέλκυσε ένα στοιχημα για νίκη κάθε ενός από τέσσερις ποδηλάτες που αγωνίζονται στο Γύρο της Γαλλίας. Το αποτέλεσμα του ποδηλατικού γύρου είναι αδιάφορο για αυτόν. Οι πιθανότητες πίσω από τις αποδόσεις για νίκη του κάθε ποδηλάτη, όταν προστεθούν, καταλήγουν σε αριθμό μεγαλύτερο της μονάδας. Ο bookmaker έχει εξασφαλισμένο κέρδος, με τους στοιχηματίζοντες να εκτίθενται, έστω και εν αγνοία τους, σε απώλειες. Αυτή η σειρά στοιχημάτων είναι ασυνεπής. Επομένως, οι αποδόσεις που δεν μας κάνουν να χάνουμε μέσω ενός Ολλανδικού Στοιχήματος είναι και ονομάζονται συνεκτικές (coherent).

Στην πρότυπη (πραγματιστική) μορφή του το *Επιχείρημα του Ολλανδικού Στοιχήματος* δομείται ως εξής:

Προκείμενη 1: Οι βαθμοί πεποίθησής μου (γνωσιολογικό επίπεδο) είναι κατανομές στοιχημάτων.

Προκείμενη 2: Αποτελεί (πρακτικά) ελλαττωματική συμπεριφορά το να δεχτώ ένα Ολλανδικό Στοιχημα.

Προκείμενη 3: Η κατανομή των στοιχημάτων μου ακολουθεί τους νόμους των πιθανοτήτων αν και μόνο αν δεν είμαι θύμα Ολλανδικού Στοιχήματος (*Θεώρημα του Ολλανδικού Στοιχήματος*).

Επομένως, οι βαθμοί πεποίθησής μου ακολουθούν τους νόμους των πιθανοτήτων αν και μόνο αν δεν είμαι θύμα Ολλανδικού Στοιχήματος. Άρα, είναι γνωσιολογικά ελλαττωματική συμπεριφορά το να διατηρώ βαθμούς πεποίθησης που δεν υπακούουν στους νόμους των πιθανοτήτων (Huber, 2009, σελ. 6). Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι μια υποκειμενική πιθανότητα μπορεί να είναι ένας ορθολογικός βαθμός πεποίθησης και όχι απλά μια σχέση εντός ενός συνεκτικού συστήματος στοιχημάτων.

Από τα παραπάνω (βλ. Προκείμενη 3) φαίνεται ότι κύρια ιδέα του *Θεωρήματος του Ολλανδικού Στοιχήματος* είναι η συμμόρφωση των βαθμών πεποίθησης με τη θεωρία των πιθανοτήτων. Αν οι πεποιθήσεις μας είναι ορθολογικές και συνεπείς, τότε η τροποποίησή τους μετά την εμφάνιση τεκμηρίων θα πρέπει να γίνεται σύμφωνα με συγκεκριμένα αποτελέσματα που προκύπτουν από τη θεωρία πιθανοτήτων. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές των υποκειμενικών πιθανοτήτων οι πεποιθήσεις έρχονται σε ποικίλες διαβαθμίσεις ισχύος, και οι διαβαθμιζόμενες πεποιθήσεις ενός ιδανικά ορθολογικού δρώντος μπορούν να αντιπροσωπευτούν από μια *υποκειμενική συνάρτηση πιθανότητας* P . Για κάθε υπόθεση H για την οποία το άτομο έχει μια σταθερή γνώμη, το $P(H)$ μετρά το επίπεδο της εμπιστοσύνης (ή το βαθμό πεποίθησης) στην αλήθεια της H . Οι δεσμευμένες πεποιθήσεις (conditional beliefs) που βασίζονται σε ένα γεγονός E αντιπροσωπεύονται από δεσμευμένες πιθανότητες (conditional probabilities), έτσι ώστε η $P_E(H)$ μετρά την εμπιστοσύνη του ατόμου στην H δεδομένου του E (Joyce, 2008). Για να

αξιολογηθεί η πιθανότητα μιας υπόθεσης, καθορίζεται μια πρότερη πιθανότητα, η οποία στη συνέχεια ενημερώνεται/αναθεωρείται υπό το φως νέων, σχετικών δεδομένων ή τεκμηρίων. Η εν λόγω θεωρία, αλλιώς Μπείζιανή θεωρία επεξεργάζεται τους βαθμούς πεποίθησης ενός ορθολογικού γνώστη τόσο τη δεδομένη στιγμή όσο και διαχρονικά. Το πώς δηλαδή εξελίσσονται αναλόγως των τεκμηρίων που παρουσιάζονται. Μεθοδολογικά, οι βαθμοί είναι πιθανότητες οι οποίες διαχρονικά ενημερώνονται (updated) σύμφωνα με κανόνες συνθηκοποίησης (conditionalization). Πιο συγκεκριμένα, ας υποθέσουμε ότι αρχικά οι βαθμοί πεποίθησης ενός ορθολογικού υποκειμένου δίνονται από τη συνάρτηση πιθανότητας P_{initial} και ότι αποκτά μια βεβαιότητα για την πρόταση E και για καμία άλλη ισχυρότερη πρόταση. Τότε η νέα πίστη P_{new} για μια υπόθεση H σχετίζεται με την P_{initial} με τον εξής τρόπο:

(Αυστηρή Συνθηκοποίηση) $P_{\text{new}}(H) = P_{\text{initial}}(H|E)$, με την προϋπόθεση ότι $P_{\text{initial}}(E) > 0$.

Σύμφωνα με την ορθόδοξη Μπείζιανή προσέγγιση, ένα ορθολογικό άτομο ξεκινά με ένα πρότερο ενδεχόμενο και ενημερώνεται μέσω συνθηκοποίησης κατ'επανάληψη, καθώς τεκμήρια έρχονται στο προσκήνιο (βλ. Jeffrey, 1983). Αυτή η γνωσιολογική διαδικασία συνδυάζει μια ευελιξία όσον αφορά την επιλογή του σημείου εκκίνησης του γνώστη με μια σημαντική όμως μη ευελιξία για τον τρόπο που ο γνώστης θα πρέπει να ανταποκριθεί σε αυτά τα τεκμήρια, μέσω της συνθηκοποίησης. Όλες οι απαιτήσεις του συστήματος (πρέπει να) σχετικοποιούνται σε συνάρτηση με ένα συγκεκριμένο χώρο εφαρμογής αποτελώντας ένα ολοκληρωμένο μοντέλο.

Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, ο κανόνας του Bayes εκφράζει τη δεσμευμένη πιθανότητα ή *ύστερη πιθανότητα* να είναι αληθής η υπόθεση H μετά την παρατήρηση του τεκμηρίου E σε σχέση με την *πρότερη πιθανότητα* της H , την πρότερη πιθανότητα να ανακύψει το τεκμήριο E και τη δεσμευμένη (υπό όρους) πιθανότητα του E δεδομένης της H . Τα παρακάτω δύο παραδείγματα αποτελούν δύο επαρκώς αντιπροσωπευτικές μορφές του θεωρήματος (Salmon et al., 1992, σ. 94-95):

Παράδειγμα 1:

$$Pr(H|E) = \frac{Pr(E|H)Pr(H)}{Pr(E)}$$

Η παραπάνω εξίσωση αποτελείται από τα εξής μέρη:

$Pr(H)$ είναι η *πρότερη πιθανότητα* (*prior probability*) της υπόθεσης H , η οποία συνάγεται μόνο από το υπόβαθρο της γνώσης μας (ας το ονομάσουμε K) χωρίς να λάβουμε υπόψη το συγκεκριμένο νέο τεκμήριο E .

$Pr(E|H)$ είναι η πιθανότητα να ανακύψει το τεκμήριο E , δεδομένης της αλή-

θειας της υπόθεσης H και του υπόβαθρου της γνώσης μας K . Αυτή η πιθανότητα είναι γνωστή και ως *πιθανοφάνεια* (*likelihood*).

$Pr(E)$ είναι η πιθανότητα να ανακύψει το τεκμήριο E , ανεξάρτητα από το αν η υπόθεση H είναι αληθής ή ψευδής. Αυτή η πιθανότητα ονομάζεται συχνά *προσδοκία* (*expectedness*) ή πρότερη πιθανοφάνεια εμφάνισης του τεκμηρίου. Αν η προσδοκία εμφάνισης του τεκμηρίου είναι μικρή, τότε η εμφάνιση του τεκμηρίου είναι απροσδόκητη. Εφόσον, όπως βλέπουμε, βρίσκεται στον παρονομαστή του κλάσματος, όσο μικρότερη είναι αυτή, τόσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του κλάσματος. Τα απροσδόκητα τεκμήρια επικυρώνουν τις υποθέσεις πολύ περισσότερο από ό,τι τα αναμενόμενα

$Pr(H|E)$ είναι η πιθανότητα να είναι αληθής η υπόθεσή μας, στη βάση της γνώσης K που διαθέτουμε και του συγκεκριμένου τεκμηρίου E . Αυτή η πιθανότητα είναι γνωστή και ως *ύστερη πιθανότητα* (*posterior possibility*) και είναι αυτή που επιδιώκουμε να εξακριβώσουμε.

Παράδειγμα 2:

$$Pr(H|E) = \frac{Pr(E|H)Pr(H)}{Pr(E|H)Pr(H) + Pr(E|\neg H)Pr(\neg H)}$$

$Pr(\neg H)$ είναι η πρότερη πιθανότητα να είναι ψευδής η υπόθεση H (οι υποθέσεις H και $\neg H$ πρέπει να εξαντλούν όλες τις δυνατότητες).

$Pr(E|\neg H)$ είναι η πιθανότητα να ανακύψει το τεκμήριο E , αν η υπόθεσή μας H είναι ψευδής (και αυτή η πιθανότητα λέγεται επίσης *πιθανοφάνεια*).

Ας δούμε ένα απλό παράδειγμα: Ένας φίλος μου ο Γιάννης έχει αγοράσει ένα καινούργιο κινητό τηλέφωνο. Ο πρότερος βαθμός πεποίθησής μου ότι το νέο κινητό τηλέφωνο του Γιάννη είναι iPhone είναι περίπου 0.2 (που αντιστοιχεί στη γνώση μου για τα ποσοστά πωλήσεων iPhones μεταξύ των πρόσφατα αγορασμένων κινητών τηλεφώνων). Μια μέρα ο φίλος μου καταφθάνει στο σπίτι μου έχοντας ένα iPhone στο χέρι. Εάν στην πραγματικότητα ο φίλος μου έχει αγορασμένο ένα iPhone, είναι πολύ πιθανό ότι θα τον δω να έχει ένα iPhone και όχι κάποιο άλλο κινητό τηλέφωνο ($P(E|H) \approx 0.8$), ενώ αν δεν του ανήκει ένα iPhone, το πιο πιθανό είναι να ερχόταν έχοντας μαζί του ένα παλιό κινητό δικό του ή να έχει δανειστεί της συντρόφου του που δεν είναι iPhone από το να έχει δανειστεί ένα iPhone από κάποιον άλλο ($P(E|\neg H) \approx 0.05$). Σύμφωνα με το Μπείζιανό θεώρημα, ο νέος βαθμός πεποίθησής μου (την ακριβή στιγμή που τον βλέπω) είναι $P(H|E) \approx 0.80$, που με απλά λόγια σημαίνει ότι είμαι πλέον σε πολύ μεγάλο βαθμό πεπεισμένος ότι ο φίλος μου ο Γιάννης έχει αγοράσει ένα iPhone.

Στο παραπάνω παράδειγμα, ισχύει:

H = το νέο κινητό τηλέφωνο του Γιάννη είναι iPhone.

E = ο Γιάννης έρχεται στο σπίτι μου έχοντας ένα iPhone στο χέρι.

Αναζητούμε την πιθανότητα ισχύος της εξής δεσμευμένης πεποιθήσης: Αν ο φίλος μου ο Γιάννης έρθει στο σπίτι μου έχοντας ένα iPhone στο χέρι (E), τότε το νέο κινητό τηλέφωνό του είναι iPhone (H). Άρα,

$Pr(E)$ είναι η πιθανότητα ο Γιάννης να έρθει στο σπίτι μου έχοντας ένα iPhone στο χέρι, ανεξάρτητα από το αν το νέο κινητό τηλέφωνο του είναι iPhone, είναι αληθές ή όχι.

$Pr(E|H)$ είναι η πιθανότητα να έρθει ο Γιάννης στο σπίτι μου έχοντας ένα iPhone στο χέρι, δεδομένου ότι ισχύει ότι το νέο κινητό τηλέφωνο του είναι iPhone καθώς και του υπόβαθρου της γνώσης μου.

$Pr(E|\neg H)$ είναι η πιθανότητα να έρθει ο Γιάννης στο σπίτι μου έχοντας ένα iPhone στο χέρι αν δεν ισχύει ότι το νέο κινητό τηλέφωνο του είναι iPhone.

Συμπερασματικά, η Μπειζιανή συναγωγή είναι στενά συνδεδεμένη με τη μελέτη της υποκειμενικής πιθανότητας (η οποία συχνά αποκαλείται και Μπειζιανή πιθανότητα) με την τελευταία να παρέχει μια ορθολογική μέθοδο για την ενημέρωση-αλλαγή των πεποιθήσεων. Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά την εφαρμογή του θεωρήματος η ύστερη πιθανότητα στην οποία καταλήγουμε εξαρτάται πάντα και σε μεγάλο βαθμό από την πρότερη πιθανότητα που αναθέτουμε στην υπόθεσή μας. Όμως, αυτή η πρότερη πιθανότητα θα μπορούσε να είναι και εντελώς αδικαιολόγητη. Όπως ήδη αναφέρθηκε υπάρχει ευελιξία στον καθορισμό του σημείου εκκίνησης, δηλαδή της πρότερης. Θα μπορούσε για παράδειγμα, αυτός ο καθορισμός να βασίζεται εξ' ολοκλήρου σε κάποια προκατάληψη. Προκειμένου να αποτραπεί αυτό το ανησυχητικό ενδεχόμενο, όσο περισσότερα τεκμήρια συγκεντρώνονται και όσο περισσότερες φορές υπολογίζεται εκ νέου η πιθανότητα της θεωρίας με βάση αυτά τα τεκμήρια, τόσο μικρότερη θα είναι και η επίδραση της πρότερης πιθανότητας. Η εν λόγω τακτική είναι γνωστή ως «ξέπλυμα των πρότερων» (“washing out of the priors”).

Μπειζιανή γνωσιολογία ονομάζεται η εφαρμογή Μπειζιανών μεθόδων σε προβλήματα που απασχολούν τον κλάδο της γνωσιολογίας. Οι βαθμοί πεποίθησης μοντελοποιούνται ως πιθανότητες βάσει των αξιωμάτων του Κολμογορον αποτελώντας μια προσέγγιση που έχει δεχθεί πολλές παραλλαγές και έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης από πολλούς ερευνητές (βλ. Good, 1971· Hájek & Hall, 2002). Σύμφωνα με τους Hartmann & Sprenger (2011) το επιχείρημα του ολλανδικού στοιχήματος, η Μπειζιανή συνθηκοποίηση και η *Κύρια Αρχή* (*Principal Principle*, Lewis, 1980) αποτελούν τους τρεις πυλώνες της Μπειζιανής γνωσιολογίας, με την τελευταία βέβαια να αποτελεί μια πρόσθετη απαίτηση ορθολογικότητας, εκτός ορθόδοξου Μπειζιανού πλαισίου. Συγκεκριμένα, το θεώρημα του ολλανδικού στοιχήματος τοποθετεί στο χώρο των πιθανοτήτων το μαθηματικό μοντέλο των βαθμών πεποίθησης και η Μπειζιανή συνθηκοποίηση αφορά την

ενημέρωση των βαθμών υπό το φως νέων τεκμηρίων. Ωστόσο, η εν λόγω αξιωματική φύση των πιθανοτήτων περιορίζει, ως ένα βαθμό, τα συστήματα των βαθμών πεποιθήσεων. Κι αυτό διότι δεν συλλαμβάνουν τον παραλογισμό των απομονωμένων ή μοναχικών πεποιθήσεων. Για παράδειγμα, σε μια ρίψη ενός κανονικού ζαριού η πιθανότητα εμφάνισης ενός αποτελέσματος, π.χ. του αριθμού 6, δεν είναι τίποτα περισσότερο από $1/6$, αλλά, παρ' όλα αυτά υπάρχουν άνθρωποι που συνεχίζουν να στοιχηματίζουν ή να δέχονται στοιχήματα 1:08 για αυτή την περίπτωση (υποκειμενική κι όχι αντικειμενική πιθανότητα.) Όποιοι και αν είναι οι λόγοι για μια τέτοια συμπεριφορά, δρουν ενάντια των δικών τους γνώσεων. Αυτή η ασυνέπεια προκύπτει από τη διαφορά ανάμεσα στο υποκειμενικό επίπεδο του βαθμού πεποίθησης και της αντικειμενικής ευκαιρίας εκδήλωσης ενός γεγονότος (Hartmann & Sprenger, 2011, σελ. 612-613). Το κενό αυτό ήρθε να συμπληρώσει η *Κύρια Αρχή*, η οποία έκανε αναφορά στη σχέση μεταξύ αντικειμενικών τυχαιοτήτων στον κόσμο και ορθολογικών βαθμών πεποίθησης. Εάν ένας ορθολογικός γνώστης γνωρίζει ότι η αντικειμενική τυχαιότητα της πρότασης ή υπόθεσης H είναι ίση με P και δεν έχει καμία υπέρτερη αυτού πληροφορία διαθέσιμη, τότε ο ορθολογικός βαθμός πεποίθησης του στην H πρέπει επίσης να είναι ίσος με τη P .

Περιορισμοί και επαναπροσδιορισμοί

Υπήρχαν ωστόσο κάποιες ανεπάρκειες στον τρόπο εκδήλωσης της Μπεϊζιανής συναγωγής. Οι Arló-Costa & Pedersen (2011, σελ. 451-452) ανέδειξαν αυτές τις αδυναμίες κυρίως μέσω ενός παραδείγματος (μια παραλλαγή του οποίου παρουσιάζεται παρακάτω). Ας δούμε το παράδειγμα:

Ο Αλκιβιάδης είναι ένας καθηγητής στο πανεπιστήμιο Κρήτης (Ηράκλειο). Αυτό το καλοκαίρι έχει αποσυρθεί στο ήσυχο γραφείο του και έχει αφοσιωθεί στο να προετοιμάσει τα τελευταία κεφάλαια ενός βιβλίου που συγγράφει. Αν και αφοσιωμένος στη συγγραφή, ο Αλκιβιάδης συχνά επιζητεί τη συνομιλία με συναδέλφους τόσο για πληροφορίες για τρέχοντα ζητήματα όσο και για ευχαρίστηση έτσι ώστε να κρατά το νου του χαλαρό και ταυτόχρονα σε εγρήγορση. Δυστυχώς για τον Αλκιβιάδη, δύο από τους πιο καλούς συνομιλητές του, ο Κώστας Κ. και ο Κώστας Ζ., βρίσκονται εκτός πόλης. Ο Αλκιβιάδης γνωρίζει ότι ο Κώστας Κ. περνά τα καλοκαίρια του στην Αθήνα με την οικογένειά του, ενώ ο Κώστας Ζ., μόνιμος κάτοικος Ηρακλείου, τυγχάνει να επισκέπτεται τα Ιωάννινα.

Όταν ο Αλκιβιάδης ακούει από τον πρόεδρο του τμήματος ότι ο Κώστας Ζ. μόλις έφτασε στην πανεπιστημιούπολη είναι ευτυχής. Κι αυτό διότι θυμάται ότι είχαν μια συνομιλία που διακόπηκε απότομα και ποτέ δεν τελείωσε. Η συνομιλία αφορούσε κάποια σημαντικά ζητήματα που ήταν σε εκκρεμότητα για το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του, και γι' αυτό προσέβλεπε στη συνέχιση της συζήτησης

από το σημείο που είχαν σταματήσει. Όμως αποδεικνύεται ότι ο πρόεδρος είχε κάνει λάθος. Ο Αλκιβιάδης μαθαίνει ότι ο Κώστας Κ. είναι στην πανεπιστημιούπολη για το Σαββατοκύριακο για να συμμετάσχει σε ένα συνέδριο. Ο Αλκιβιάδης ρωτά τριγύρω για το που βρίσκεται ο Κώστας Ζ. και πληροφορείται ότι θα είναι στα Ιωάννινα για τουλάχιστον άλλη μια εβδομάδα. Ο Αλκιβιάδης έτσι εγκαταλείπει την πρόσφατα αποκτημένη πεποίθηση του ότι ο Κώστας Ζ. είναι στην πανεπιστημιούπολη, επιστρέφοντας στην αρχική του πεποίθηση ότι ο Κώστας Ζ. είναι στα Ιωάννινα.

Ας υποθέσουμε ότι οι πεποιθήσεις του Αλκιβιάδη ως προτάσεις εκπροσωπούνται μέσω πιθανοτήτων σε ένα πεδίο τιμών $[0,1]$ όπου μετριοούνται οι βαθμοί πεποίθησής του. Έτσι, ο Αλκιβιάδης αποδίδει υψηλό βαθμό πεποίθησης στην πρόταση «ο Κώστας Κ. βρίσκεται τώρα στην Αθήνα».

Πρώτον, όταν ο Αλκιβιάδης μαθαίνει ότι ο Κώστας Ζ. είναι στο Ηράκλειο, τροποποιεί τις πεποιθήσεις του, χρησιμοποιώντας τη συνθηκοποίηση και η νέα πιθανότητα της πρότασης «ο Κώστας Ζ. βρίσκεται σήμερα στο Ηράκλειο» μετατοπίζεται από μια χαμηλή αξία σε ακριβώς 1. Σύμφωνα με τους Arló-Costa & Pedersen (2011) μία από τις «ανεπιθύμητες» ιδιότητες της συνθηκοποίησης στην Μπεϊζιανή συναγωγή είναι ότι όταν για ένα ορθολογικό γνώστη μια πρόταση αποκτά τιμή 1, δεν μπορεί να υπάρξει πρόταση (ή τεκμήριο) που να μπορεί (μέσω της συνθηκοποίησης) να τροποποιηθεί αυτήν την τιμή. Αφού δηλαδή αποκτήσει βεβαιότητα, ο γνώστης παραμένει βέβαιος για πάντα.

Δεύτερον, σε πολλές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα ως αποτέλεσμα ενός σφάλματος, μπορεί κανείς να λάβει πληροφορίες λέγοντας ότι η πρόταση Α ισχύει, και στη συνέχεια να μάθει ότι αυτό είναι ψευδές. Αυτή η περίπτωση δεν μπορεί να αναπαρασταθεί με τη χρήση συναρτήσεων πιθανότητας. Κι αυτό διότι ένας από τους περιορισμούς της έννοιας της πιθανότητας είναι ότι κάποιος δεν μπορεί να γνωρίσει μια πρόταση πιθανότητας μηδέν. Σ' αυτή την περίπτωση, η αυστηρή συνθηκοποίηση, αν εφαρμοστεί, δεν αποτελεί κανόνα μάθησης από την εμπειρία: ο αυστηρός Μπεϊζιανός δεν πρέπει να είναι δογματικός. Αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της συνθηκοποίησης αποτελεί ένα πρόβλημα που ζητά λύση.

Έτσι, υιοθετήθηκε ένα μη-πιθανοτικό πλαίσιο αλλαγής πεποιθήσεων. Σκοπός πλέον ήταν η εκπροσώπηση των πεποιθήσεων ενός γνώστη με έναν καθαρά ποιοτικό τρόπο, αποφεύγοντας την ιδιαίτερα δύσκολη περιγραφή της σχέσης μεταξύ πεποιθήσεων και πιθανοτήτων.

Πιο συγκεκριμένα, επιστρέφοντας στο παράδειγμα με τον καθηγητή πανεπιστημίου, μπορούμε να εκπροσωπήσουμε τις πεποιθήσεις του Αλκιβιάδη με έναν αμιγώς ποιοτικό τρόπο, εστιάζοντας σε μια προτασιακή γλώσσα L και χρησιμοποιώντας προτάσεις της L για να αντιπροσωπευθούν πεποιθήσεις. Για παράδειγμα, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη φράση A ώστε να εκπροσωπεί το γεγονός ότι ο Αλκιβιάδης πιστεύει ότι ο Κώστας Ζ. δεν είναι στο Ηράκλειο αυτή τη στιγμή

και μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη φράση *B* να εκπροσωπεί το γεγονός ότι ο Κώστας *K*. δεν είναι στο Ηράκλειο αυτή τη στιγμή. Γενικότερα, το σύνολο πεποιθήσεων *K* του Αλκιβιάδη θα περιέχει όλες τις προτάσεις που ο Αλκιβιάδης πιστεύει σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή *t*.

Η *A* ανήκει στο *K* και αντιπροσωπεύει το γεγονός ότι ο Αλκιβιάδης πιστεύει ότι ο Κώστας *Z*. δεν είναι στο Ηράκλειο σε ορισμένο χρόνο *t*. Στη συνέχεια, ο πρόεδρος του τμήματος (μια έγκυρη «Πυθία», όπως μπορούμε να υποθέσουμε) λέει στον Αλκιβιάδη ότι $\neg A$. Προφανώς αυτή η πρόταση είναι ασυνεπής με το *K*. Επιπλέον, αυτή η φράση θα μπορούσε να συνεπάγεται μια σειρά άλλων προτάσεων στο *K* (για παράδειγμα, τη φράση που να αναφέρει ότι ο Κώστας *Z*. είναι στα Ιωάννινα συμμετέχοντας σε ένα συνέδριο, ότι το συνέδριο διαρκεί μία εβδομάδα και ότι αναχώρησε χθες). Αν ο Αλκιβιάδης θέλει να εισαγάγει την $\neg A$ στο σύνολο πεποιθήσεών του διατηρώντας τη συνοχή, φαίνεται ότι θα πρέπει να εξαλείψει την *A* από αυτό. Όμως, η απλή διαγραφή της *A* δεν αρκεί. Το σύνολο πεποιθήσεων *K* είναι λογικώς κλειστό σύνολο και από την *A* απορρέουν άλλες προτάσεις. Έτσι, η λειτουργία της αφαίρεσης της *A* από το *K* δεν είναι απλή. Φαίνεται ότι για να την εκτελέσει ο Αλκιβιάδης πρέπει να κάνει κάποιες επιλογές που δεν καθορίζονται πλήρως από τη λογική, διότι υπάρχουν πολλοί τρόποι για να επιτευχθεί η συνέπεια όταν εντάσσεται π.χ. η άρνηση της *A*, δηλ. η $\neg A$.

Αναθεώρηση Πεποιθήσεων

Η νέα αυτή προσέγγιση χρησιμοποιεί μεθοδολογικά μια έννοια της πεποίθησης ανεξάρτητη από την έννοια της πιθανότητας. Χαρακτηριστικό γνώρισμά της είναι η χρήση συνόλων πεποιθήσεων. Η νέα αυτή ερευνητική περιοχή ονομάστηκε *Αναθεώρηση Πεποιθήσεων* (*Belief Revision*) και οριοθετήθηκε μεταξύ τυπικών μεθόδων στη Φιλοσοφία και Τεχνητή Νοημοσύνη. Σε κανονιστικό επίπεδο αποτελεί μια ιδιαιτέρως ενεργή ερευνητική περιοχή που αξιωματικοποιεί τη διαδικασία της γνωσιολογικής αλλαγής, η οποία συμβαίνει όταν ένα νέο κομμάτι πληροφορίας, με τη μορφή πρότασης, προστίθεται σε ένα συνεπές σύστημα πεποιθήσεων. Εάν το νέο είδος πληροφόρησης είναι συνεπές με το πρωταρχικό σύστημα, απλώς επισυνάπτεται σε αυτό. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση το νέο σύστημα που προκύπτει πρέπει να αναθεωρηθεί. Άρα, με την ευρεία έννοια του όρου πρόκειται για τη διαδικασία που εκτελείται προκειμένου να ληφθεί υπόψη η νέα εισερχόμενη πληροφορία. Ως εκ τούτου, στην αναθεώρηση πεποιθήσεων το ενδιαφέρον εστιάζεται στην πληροφορία που λαμβάνουν οι νοήμονες δέκτες.

Τα δεδομένα που εισάγονται αναφέρονται σε πληροφοριακές δομές που εντάσσονται στις πεποιθησιακές καταστάσεις (δηλαδή επαγωγικά κλειστά, λο-

γικά συνεπή σύνολα πεποιθήσεων που αντιπροσωπεύονται από προτάσεις). Οι πεποιθησιακές καταστάσεις, με τη σειρά τους, είναι το αποτέλεσμα μιας (συνήθως μακράς) διαδικασίας επεξεργασίας πληροφοριών. Σε κάθε περίπτωση αυτό που είναι ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι η αναπαράσταση της αρχικής και τελικής κατάστασης είναι της ίδιας μορφής. Η εν λόγω αρχή φαντάζει εύλογη και ονομάστηκε *αρχή της κατηγορικής αντιστοίχισης* (βλ. Gärdenfors & Rott, 1995).

Επομένως, έχουμε ένα ορθολογικό υποκείμενο, με ανθρώπινη ή τεχνητή νοημοσύνη, που κάνει τη μετάβαση από μια πεποιθησιακή κατάσταση σε μια άλλη, ως μέρος κάθε ευφυούς δραστηριότητάς του. Όταν το υποκείμενο πληροφορείται για νέα πράγματα σχετικά με τον κόσμο, καταλήγει ορισμένες φορές στο να αναγνωρίσει ότι η νέα πληροφορία επεκτείνει ή αντιφάσκει με την υπάρχουσα πεποιθησιακή του κατάσταση. Στην πρώτη περίπτωση, η νέα πληροφορία δε θα έρθει σε σύγκρουση με το παλαιό πλέγμα πεποιθήσεων και θα διατηρηθεί με αυτό. Το υποκείμενο μπορεί απλώς να επισυνάψει τη νέα πληροφορία στο τρέχων σύστημα πεποιθήσεων μαζί με όλες τις επιπρόσθετες συνέπειες που μπορεί αυτή να επιφέρει. Στην δεύτερη περίπτωση, τα ορθολογικώς σκεπτόμενα άτομα θα αναγνωρίσουν ποιες από τις παλαιές και νέες πεποιθήσεις συγκρούονται προκαλώντας ασυνέπεια, και θα αποφασίσουν αν θα αποδεχθούν τη νέα πληροφορία και αν προς χάριν της θα απέρριπταν κάποιες από τις προγενέστερες πεποιθήσεις (Hansson, 2011).

Μία πλήρης όσο και συνοπτική παρουσίαση της αναθεώρησης πεποιθήσεων, όσον αφορά τα προβλήματα, τη μεθοδολογία και τα μοντέλα που μπορούν να περιληφθούν δίνεται από τον Gärdenfors (1992) στην εισαγωγή του τόμου για την αναθεώρηση πεποιθήσεων τον οποίο επιμελήθηκε. Επίσης, στο πλαίσιο αυτής της αξιωματικής θεώρησης, μία από τις σημαντικότερες διεργασίες είναι η *γνωσιακή κατοχύρωση*. Μια πρόταση φ είναι πιο κατοχυρωμένη από μια πρόταση ψ σε ένα σύνολο πεποιθήσεων σημαίνει ότι η φ είναι πιο χρήσιμη ή έχει περισσότερο «γνωσιολογική αξία» από την ψ . Κι αυτό διότι κάποια τμήματα της γνώσης μας είναι πολύ πιο σημαντικά από κάποια άλλα. Αυτό είναι κάτι που παρατηρείται κυρίως όταν σχεδιάζουμε μελλοντικές εργασίες, διενεργούμε ερευνητικά πειράματα, αλλά και όταν συλλογίζομαστε. Στην ουσία, πρόκειται για ένα τρόπο ανάθεσης προτεραιοτήτων σε προτάσεις μέσα σε μια γνωσιακή βάση, προκειμένου να διευκολύνεται η αναθεώρηση της εν λόγω βάσης. Με αυτό τον τρόπο συνεισφέρει στη λήψη αποφάσεων όσον αφορά το ποια πεποίθηση θα διατηρηθεί στο σύστημα, εφόσον ικανοποιούνται οι κανόνες συναίρεσης του μοντέλου.

Μια από τις κριτικές απέναντι στον εν λόγω φορμαλισμό αφορά τα εισαγόμενα δεδομένα, την πληροφορία δηλαδή η οποία έχει τη μορφή γλωσσικών προτάσεων. Αυτή η χρήση της προτασιακής αναπαράστασης εγείρει ερωτήματα όσον αφορά την ορθολογικότητά της, καθώς στην πραγματικότητα οι ορθολογικοί

γνώστες παρακινούνται στο να αλλάξουν τις πεποιθήσεις τους σε μεγάλο βαθμό και από μη-γλωσσικά ερεθίσματα, όπως π.χ. τις αισθητηριακές τους εντυπώσεις. Τα προτασιακά μοντέλα υποθέτουν, μάλλον σιωπηρά, ότι αυτές οι πρωτογενείς εισροές εκπροσωπούνται επαρκώς από τις προτάσεις όσον αφορά τις επιπτώσεις τους στην πεποιθησιακή κατάσταση. Έτσι, για παράδειγμα, όταν κάποιος δει μια κότα στη στέγη (αισθητηριακή πληροφορία) ρυθμίζει την πεποιθησιακή του κατάσταση έτσι όπως θα έκανε και για να συμπεριλάβει την πρόταση «υπάρχει μια κότα στη στέγη» ως γλωσσική πληροφορία (Grüne-Yanoff & Hansson, 2009, σελ. 176). Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι αιτιώδεις διαδικασίες σχηματισμού μιας υποκειμενικής πεποίθησης λαμβάνουν τη μορφή αποδοχής γλωσσικών προτασιακών πληροφοριών, με τον τρόπο που παρουσιάζεται στη καθιερωμένη θεωρία αναθεώρησης πεποιθήσεων.

Επιπροσθέτως, απέναντι στον αφηρημένο χαρακτήρα της αξιωματικής θεώρησης αντιπαραβάλλεται η *παραγωγική* θεώρηση που διατυπώθηκε από τον Pollock (1995). Βασίζεται στην παραδοχή ότι πηγή των αιτιολογημένων πεποιθήσεων είναι η αντίληψη, με την ευρεία ερμηνεία της. Η αντίληψη παρέχει αισθήσεις οι οποίες είναι αναπαραστάσεις του κόσμου. Μία αντίληψη προσφέρει τη δικαιολόγηση να πιστέψουμε ότι ο κόσμος είναι η αίσθηση που αντιπροσωπεύει. Άρα, συνάγεται ότι η αίσθηση παρέχει έναν αναίρεσιμο λόγο για την πεποίθηση που υποστηρίζει. Σύμφωνα με τους Pollock & Gillies (2000, σελ. 74) *«αυτό καθορίζει την αιτιατή σχέση ως μια σχέση μεταξύ νοητικών καταστάσεων και όχι μεταξύ του περιεχομένου των νοητικών καταστάσεων. Αυτό είναι σημαντικό, διότι έτσι κρίνουμε εντελώς διαφορετικά από τα διαφορετικά είδη νοητικών καταστάσεων που έχουν το ίδιο περιεχόμενο, όπως π.χ. η αίσθηση ότι είναι κάτι κόκκινο μπροστά μου, η επιθυμία να υπάρχει κάτι κόκκινο μπροστά μου και η πεποίθηση ότι υπάρχει κάτι κόκκινο μπροστά μου»*. Η εν λόγω θεώρηση υποστηρίζει ότι η δυναμική της αναθεώρησης πεποιθήσεων βασίζεται σε μια πιο πλούσια δομή λογικών σχημάτων και αιτιολογήσεων των βαθμών πεποίθησης, κάνοντας ευθεία κριτική στον αφηρημένο χαρακτήρα της αξιωματικής θεώρησης.

Συμπέρασμα

Αναμφιβόλως, η αναθεώρηση πεποιθήσεων αντιπροσωπεύει ένα πεδίο έρευνας που η δυναμική του και οι πιθανές εφαρμογές του διεγείρουν το ενδιαφέρον κάθε μελετητή της γνωσιολογίας. Επίσης, ο τρόπος με τον οποίο σχηματοποιείται και επανασυστήνεται αποκαλύπτει πολλά για το τι πρέπει να προσέχει κανείς όταν τη χρησιμοποιεί. Όπως είδαμε, η κριτική στην Μπειζιανή μεθοδολογία της διαδικασίας αλλαγής πεποιθήσεων οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό της λειτουργικής βάσης της τελευταίας, και στην επανασύσταση του εννοιολογικού πυρήνα της. Η

αναπαράσταση της γνωσιακής βάσης ενός ορθολογικού γνώστη έλαβε μία ποιοτική μορφή έναντι της προηγούμενης ποσοτικής. Στην καρδιά αυτής της «μετάβασης» από το ποσοτικό στο ποιοτικό βέβαια βρίσκεται ο τρόπος με τον οποίο ο ορθολογικός γνώστης αναθεωρεί τις πεποιθήσεις του. Αποτελεί τον ενδιάμεσο καταλύτη μίας διττής εννοιολόγησης που αφορά τη φύση της πεποίθησης. Το αν η μεταγενέστερη αξιωματική αναθεώρηση πεποιθήσεων αποτελεί εξέλιξη του Μπείζιανού πλαισίου ή εάν πρόκειται για ένα εντελώς διαφορετικό πεδίο έρευνας αποτελεί ένα προφανές ερώτημα. Πάντως η αξιωματική θεώρηση φαίνεται ότι μπορεί να μοντελοποιεί την εισαγωγή μιας εντελώς νέας πρότασης ή και νέου γλωσσικού όρου, σε αντίθεση με την ορθόδοξη Μπείζιανή μέθοδο.

Τέλος, αν και οι δύο προσεγγίσεις φαντάζουν μη συγκρίσιμες, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι, σύμφωνα με ό,τι είδαμε, η ποιοτική προσέγγιση διαμορφώθηκε μέσα από τις ανεπάρκειες της ποσοτικής. Επομένως, εντοπίζεται κατ' αρχάς ένα σημείο επαφής μεταξύ των δύο. Υπό αυτή την έννοια, ο κλασσικός διαχωρισμός ποσοτικού/ποιοτικού ο οποίος διαφαίνεται στη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσε να αναφέρεται στις δύο όψεις ενός και μόνου ζητουμένου.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Επ. Καθηγητή Α. Αραγεώργη για τα σχόλιά του επί του παρόντος άρθρου.

Βιβλιογραφία

- Arlo-Costa, H. & Pedersen, A. P. (2011). Belief Revision. In L. Horsten & R. Pettigrew (Eds), *The Continuum Companion to Philosophical Logic*, (450-502) Continuum International Publishing Group.
- De Finneti, B. (1931/1989). Probabilism: A Critical Essay on the Theory of Probability and on the Value of Science. Translated by Maria Concetta di Maio, Maria Carla Galavotti and Richard Jeffrey, *Erkenntnis* 31, 169–223.
- Gärdenfors, P. (Ed.) (1992). *Belief Revision*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gärdenfors, P. & Rott, H. (1995). Belief revision. In D. M. Gabbay C. J. Hogger & J. A. Robinson (Eds.). *Handbook of Logic in Artificial Intelligence and Logic Programming*. Oxford: Clarendon Press.
- Good, I., J. (1971). Letter to. *The American Statistician*, 25, 62-3.
- Grüne-Yanoff, T. & Hansson, S. O. (2009b). From Belief Revision to Preference Change. In T. Grüne- Yanoff & S. O. Hansson (Eds.). *Preference Change: Approaches from Philosophy, Economics and Psychology* (159-184), Springer.
- Hájek, Alan (2005). Scotchng Dutch Books? *Philosophical Perspectives*, 19, 139–151.
- Hájek, A. & Hall, N. (2002). Induction and Probability. In P. Machamer & M. Silberstein

- (Eds). *The Blackwell Guide to the Philosophy of Science*, (149 -172), Oxford: Blackwell.
- Hansson, S. O. (2011). Logic of Belief Revision. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (Ed.). URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/logic-belief-revision/>>.
- Hartmann, S., & Sprenger, J.M. (2011). Bayesian epistemology. In S. Bernecker & D. Pritchard (Eds.), *Routledge Companion to Epistemology*, (609-620), New York: Routledge.
- Huber, F. (2009). Beliefs and degrees of belief. In F. Huber & C. Schmidt-Petri (Eds.), *Degrees of Belief*, (1-33), Springer.
- Jeffrey, R. C. (1983). *The logic of decision, 2nd ed.* Chicago: University of Chicago Press.
- Joyce, J. (2008). Bayes' Theorem. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (Ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/bayes-theorem/>>.
- Kahneman, D., Slovic, P. & Tversky, A. (Eds) (1982). *Judgment Under Uncertainty. Heuristics and Biases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koutoungos, A. (2003). The possibility of partial agreement (An analysis of belief revision as a primary response towards evaluated sources of information). *Philosophical Inquiry*, Vol. XXV, 1-2, 179-202.
- Lewis, D. K. (1980). A Subjectivist's Guide to Objective Chance. In R.C. Jeffrey (Ed.), *Studies in Inductive Logic and Probability*, (263–293), Vol. II. Berkeley: University of Berkeley Press.
- Pollock, J. L. (1995). *Cognitive Carpentry: A Blueprint for How to Build a Person*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Pollock, J. L. & Gillies, A. S. (2000). Belief revision and epistemology. *Synthese*, 122, 69-92.
- Salmon, M., H., Earman, J., Glymour, C., Lennox, J. G., Machamer, P., McQuire, J. E., Norton, J. D., Salmon, W. C. & Schaffner, K. F. ([1992], 1998, 2005). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*. Μετάφραση: Π. Θεοδώρου, Κ. Παγωνδιώτης, Γ. Φουρτούνης. Επιστημονική Επιμέλεια: Α. Μπαλτάς. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Stelios, S. (2016). Approaching the other: Investigation of a descriptive belief revision model. *Cogent Psychology*, 3, 1, Taylor and Francis.

Abstract

The process of revising or updating beliefs is an issue concerning primarily Philosophy. Its methodological roots are found in analytic philosophy and more specifically in the Bayesian theory of inference. Within this framework, the

ascertainment of some methodological difficulties and the consequent attempts to resolve them, led to the birth (or forming) of a new scientific field that was based on logic, i.e., Belief Revision. This paper examines the way in which a transition from a quantitative to a qualitative conceptualization of ‘belief’ took place, arguing that it was this transition that redefined the modelling of revision.

Ο Σπυρίδων Στέλιος είναι Διδάκτωρ Φιλοσοφίας στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο όπου και διδάσκει ως μέλος του Εργαστηριακού Διδακτικού Προσωπικού. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την Γνωσιοθεωρία, την Ηθική και την Πειραματική Φιλοσοφία.

Το εμπειρικό στοιχείο στη νέα επιστημονική πρακτική του 16ου και 17ου αι. Από τον Koyré και τον Zilsel στη Long και τη Smith

Ευμορφία (Φούλη) Πανταζή

Περίληψη

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να παρουσιάσει τις βασικές θέσεις των σύγχρονων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων για τη συμβολή του εμπειρικού στοιχείου στην ανάδυση της νέας επιστημονικής πρακτικής του 16ου και του 17ου αι, ανατρέχοντας στα κείμενα των ιστορικών της επιστήμης και εστιάζοντας κυρίως στη στροφή πολλών σύγχρονων ιστορικών προς την ιστορία του πολιτισμού και την κοινωνική διάσταση της γνώσης, η οποία οφείλεται, μεταξύ των άλλων, στην επίγνωση ότι η επιστήμη πρέπει να μελετάται όχι μόνο ως θεωρητική αλλά και ως πρακτική δραστηριότητα. Απορρίπτοντας την ορθολογική αφήγηση, σύμφωνα με την οποία η νέα επιστήμη ερμηνεύεται ως εννοιολογική επανάσταση, και επικεντρώνοντας στο ρόλο της εμπειρίας στη διαμόρφωση και στην εξέλιξη των επιστημονικών ιδεών, οι ιστορικοί αυτοί εξετάζουν το σύνολο των γνώσεων των πρωταγωνιστών της εποχής, καθώς και τον τρόπο μέσω του οποίου κατέκτησαν αυτή τη γνώση, λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις της νεότερης πρώιμης περιόδου.

1. Εισαγωγή

Το 2ο μισό του 20ού αι μία σειρά ιστορικών και φιλοσόφων της Επιστήμης στη Δυτική Ευρώπη [και στις ΗΠΑ] επηρεασμένοι από τον αυξανόμενο ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας στην ανθρώπινη ζωή μελέτησαν την ανάπτυξη της

νέας επιστήμης και έδωσαν τις δικές τους εξηγήσεις στο πολιτιστικό φαινόμενο της Επιστημονικής Επανάστασης¹.

Η μελέτη αυτής της σύνθετης ιστορικής περιόδου, που θεωρείται μία από τις σημαντικότερες πτυχές της ευρωπαϊκής ιστορίας, αλλά και η ερμηνεία για την κοινωνική διάσταση της επιστήμης και η σχέση μεταξύ επιστήμης και τέχνης αποτέλεσαν την αφετηρία για ανταλλαγή γνώσεων και απόψεων σχετικά με το ρόλο της εμπειρίας στο επιστημονικό πεδίο μεταξύ των ιστορικών και των κοινωνικών επιστημόνων.

Οι πρώτοι δίνουν έμφαση στις διανοητικές αλλαγές που επιτελέστηκαν, εστιάζοντας κυρίως στην εννοιολογική εξέλιξη των επιστημονικών θεωριών, στον επαναπροσδιορισμό δηλαδή του τρόπου με τον οποίο σκέπτεται κανείς τη φύση.

Υποστηρίζουν ότι οι ιδέες που διατυπώθηκαν στη διάρκεια αυτής της περιόδου οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός νέου εντελώς διαφορετικού τρόπου σκέψης για την κατανόηση των φυσικών φαινομένων. Συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον των νέων επιστημών που συγκροτούσαν τις επιστημονικές κοινότητες μετατοπίστηκε από την αναζήτηση των αιτιών στους νόμους που διέπουν τα φαινόμενα και από την ποιοτική στην ακριβή μαθηματική περιγραφή των φαινομένων. Η μαθηματικοποίηση της φύσης ανέδειξε, στη συνέχεια, τον κυρίαρχο ρόλο των πειραμάτων στη νομιμοποίηση των διαδικασιών, τη συναίνεση και την αποδοχή της νέας φυσικής φιλοσοφίας, η οποία με τη διαφοροποίησή της από τη θεολογία και τη φιλοσοφία διατύπωσε νέους κανόνες άσκησης της φυσικής και νέα κριτήρια ελέγχου και εγκυρότητας της γνώσης.

Οι δεύτεροι, επικεντρώνοντας στο κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο ανάδυσης και άσκησης της νέας επιστήμης και θεωρώντας παράγοντες εξωγενείς προς την επιστήμη, όπως οι νέες τεχνικές ανάγκες και οι οικονομικές επιδιώξεις του καπιταλιστικού συστήματος, σημαντικές για την ανέλιξή της, εντάσσουν τις επιστημονικές ιδέες στους ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτιστικούς μετασχηματισμούς. Μέσα από την προσπάθεια εύρεσης λύσεων και την ενασχόληση των επιστημόνων με τις θεωρητικές πλευρές των πρακτικών προβλημάτων, την επιστημονική δηλαδή σύνθεση των εμπειρικών επινοήσεων, επιτελείται, κατά την άποψή τους, η ένωση του θεωρητικού στοχασμού με την εμπειρική πρακτική.

Απορρίπτουν, με άλλα λόγια, την ορθολογική αφήγηση, σύμφωνα με την οποία η νέα επιστήμη ερμηνεύεται ως μία εννοιολογική επανάσταση, και, λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις της νεότερης πρώιμης περιόδου, εστιάζουν στις επιστημονικές πρακτικές και στον κοινωνικό χαρακτήρα της επιστημονικής γνώσης.

1 Ως Επιστημονική Επανάσταση ορίζεται το χρονικό διάστημα που οριοθετείται από το 1453 με τη δημοσίευση της ηλιοκεντρικής θεωρίας του Κοπέρνικου μέχρι το 1687 με τη δημοσίευση των *Principia* του Νεύτωνα, βλ. σχ. Κογρέ Alexandre, *Δυτικός Πολιτισμός. Η άνθηση της επιστήμης και της τέχνης*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1991, σ. 51.

Στη συνέχεια το εμβληματικό κείμενο, *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων* (1962) του Th. Kuhn, προτείνοντας μία νέα εικόνα της επιστήμης και εισάγοντας τους όρους «επιστημονική κοινότητα» και «παράδειγμα», νομιμοποιεί την κοινωνική συνιστώσα της επιστημονικής πρακτικής.²

Η μεγάλη αφήγηση για την ιστορία της Επιστημονικής Επανάστασης, η οποία κυριάρχησε και το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και δέχθηκε δριμύτατους σχολιασμούς, είναι αυτή του κορυφαίου ιστορικού της Επιστήμης Alexandre Koyré,³ σύμφωνα με την οποία η σύγχρονη επιστήμη και ταυτόχρονα η φιλοσοφία είναι η ρίζα και ο καρπός της βαθιάς διανοητικής επανάστασης, η οποία άλλαξε την ίδια την υποδομή και την προοπτική της σκέψης. Η πνευματική αυτή μεταρρύθμιση καθοδηγήθηκε, κατά την άποψή του, από την αναζήτηση των μαθηματικών νόμων που διέπουν το σύμπαν, καθώς και από την έμφαση των νέων φυσικών στον πειραματισμό και τη θεωρία, αλλά και από τα έργα των μεγάλων στοχαστών, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τα θεμελιώδη προβλήματα της δομής του κόσμου.⁴ Πιο συγκεκριμένα, για το Γάλλο φιλόσοφο η εξέλιξη της Επιστημονικής Επανάστασης οφείλεται κυρίως στη διαμόρφωση νέων εννοιών και μεθόδων σκέψης, που υιοθετήθηκαν από τις προσπάθειες των επιστημόνων να προσεγγίσουν και να επιλύσουν τα ίδια διαχρονικά προβλήματα, χωρίς να επηρεάζονται από συγκεκριμένους κοινωνικούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς παράγοντες.⁵ Πρόκειται δηλαδή για μία καθαρά διανοητική διεργασία, που λειτουργεί ανεξάρτητα από την κοινωνία, στα πλαίσια της οποίας αναπτύσσεται.

Ο Koyré, διερευνώντας το ρόλο της εμπειρίας στις εξελίξεις της Επιστημονικής Επανάστασης, αναγνωρίζει, κατ' αρχάς, ότι η τέχνη, με την ευρύτερη σημασία του όρου, αναπτύσσεται παράλληλα αλλά συγχρόνως και ξεχωριστά από την επιστήμη και με αυτή την έννοια αποτελεί ένα διακριτό κλάδο.

Αν και ισχυρίζεται ότι η ριζική αριστοτελική αντίθεση μεταξύ *episteme* και *téchne*, η πίστη δηλαδή στην ανωτερότητα της θεωρίας έναντι της πράξης που ίσχυε μέχρι τα τέλη του Μεσαίωνα, συνηγορεί ότι η ανθρώπινη τεχνική προηγείται χρονικά της επιστήμης, ωστόσο δεν αποδέχεται ότι η γνωσιοθεωρία των επιστημών μεταβιβάζεται στην τέχνη. Η τέχνη ούτε ακολουθεί ούτε τηρεί επιστημονικούς κανόνες, αλλά προέρχεται από την τεχνική σκέψη που διαφέρει θεμελιακά από τη θεωρητική σκέψη της επιστήμης. Πρόκειται για μία πρακτική σκέψη, που ενσωματώνει στο εσωτερικό του νου μέσω της εμπειρίας τους τρόπους λειτου-

2 Ασημακόπουλος Μ., Επίμετρο στην ελληνική έκδοση στο Shapin St., *Η Επιστημονική Επανάσταση*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003, σ. 240.

3 Συγκεκριμένα στις *Γαλιλαϊκές μελέτες* του [*Études Galileennes*, 1939].

4 Koyré Alexandre, *Από τον κλειστό κόσμο στο άπειρο σύμπαν*, εκδ. Ευρύαλλος, Αθήνα, 1989 σ.7.

5 Koyré Alexandre, *Δυτικός Πολιτισμός, Η άνοδος της επιστήμης και της τεχνικής*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1991, σ. 15.

γίας των επαγγελματιών και τους κανόνες των τεχνών, οι οποίοι μεταβιβάστηκαν από γενιά σε γενιά, συσσωρεύτηκαν και συνδυάστηκαν μεταξύ τους, διαμορφώνοντας τη λεγόμενη εμπειρική γνώση, μία γνώση προεπιστημονική, που επέτρεψε την ανάπτυξη των τεχνών και την αναβάθμισή τους πολύ πριν από τη σύλληψη της θεωρίας τους.

Στη συνέχεια, όταν οι επιστήμονες για την αντιμετώπιση των τεχνικών απαιτήσεων έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς την τεχνική και διατύπωσαν τη θεωρία της πρακτικής, εμφανίστηκε η τεχνολογία, η επιστημονική δηλαδή τεχνική που διαφέρει ριζικά από την εμπειρική τεχνική στο βαθμό που η πρώτη είναι ορθολογική και καθοδηγείται από την επιστήμη, ενώ η άλλη είναι απλά εμπειρική.⁶

Με αυτή την έννοια, η τέχνη ωφελείται από την επιστήμη, καθώς η ποιοτική πρόοδος που σημείωσε η τεχνική στη Δύση οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ενασχόληση και τη ριζική τροποποίηση που επέφεραν οι επιστήμονες κατά την ανάπτυξη της τέχνης, μέσα από την απαίτηση κάλυψης των νέων τεχνικών αναγκών, ως αποτέλεσμα των νέων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης αποτελεί η εφεύρεση και η κατασκευή των επιστημονικών οργάνων, που είναι δημιούργημα της επιστημονικής σκέψης.⁷ Ο επιστήμονας, με άλλα λόγια, συλλαμβάνει το μοντέλο και το κατασκευάζει μέσω γεωμετρικών ή καθαρά θεωρητικών στοχασμών και όχι βάσει εμπειρίας.⁸

Συνεπώς, η εξέλιξη της τεχνολογίας του 17ου αι. απαιτούσε πρώτα την οικοδόμηση ενός συστήματος φυσικών θεωριών για τη μελέτη της φύσης.⁹

Υπό αυτό το πρίσμα, η άνοδος και η πρόοδος της πειραματικής επιστήμης γίνεται κατανοητή ως το αποτέλεσμα της νέας θεωρητικής και μεταφυσικής αντίληψης της φύσης και όχι η αιτία της.¹⁰

Στα πλαίσια της συλλογιστικής του Κουρέ, ο Άγγλος ιστορικός Herbert Butterfield τάσσεται υπέρ της υπεροχής της σκέψης έναντι της εμπειρίας, χωρίς να απορρίπτει όμως και τη συμμετοχή της τεχνικής προόδου στη διαμόρφωση της σύγχρονης επιστήμης, κυρίως μέσα από τα έργα των μεγάλων δημιουργών της Αναγέννησης. Ο Butterfield παραλληλίζει την Επιστημονική Επανάσταση με ένα μεγάλο «επικό» γεγονός,¹¹ το οποίο, διαμορφώνοντας τρόπους σκέψης και νοοτροπίες πολύ διαφορετικές από εκείνες του Μεσαίωνα και της Αρχαιότητας,

6 Κουρέ Alexandre, *Δντιζός Πολιτισμός*, ο.π., σ. 96-97.

7 Κουρέ Alexandre, ό.π. σ. 116.

8 ό.π., σ. 120-1.

9 ό.π., σ. 101.

10 ό.π., σ. 49.

11 Butterfield Herbert, *Η καταγωγή της σύγχρονης Επιστήμης (1300-1800)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, σ. 10.

χαρακτηριστικό γνώρισμα των οποίων είναι η απόρριψη της αυθεντίας και η προσεκτική παρατήρηση της ίδιας της φύσης καθώς και η προσήλωση στην εμπειρία και τον πειραματισμό, σηματοδοτεί την «αφετηρία τόσο του σύγχρονου κόσμου όσο και της σύγχρονης νοοτροπίας»¹².

Σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία, η ανάδυση της νέας επιστήμης, την οποία αντιμετωπίζει ως ένα ενιαίο αυτόνομο σύστημα που έχει αντάρκεια και διέπεται από νόμους,¹³ οφείλεται κατά βάση στη διαμόρφωση ενός νέου τρόπου προσέγγισης και μελέτης της φύσης. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η Επιστημονική Επανάσταση προκλήθηκε κυρίως από την αλλαγή του «μηχανισμού σκέψης», που τοποθετούσε τα ίδια δεδομένα σε ένα νέο σύστημα σχέσεων και σε ένα διαφορετικό πλαίσιο.¹⁴ Το «κλειδί» αυτής της μεταστροφής, όπως ο ίδιος επισημαίνει, είναι η ιδέα που γεννήθηκε μέσα στο πνεύμα του νέου επιστήμονα να μεταφέρει την εμπειρική πραγματικότητα στον ευκλείδειο μαθηματικό και γεωμετρικό χώρο.¹⁵ Πρόκειται δηλαδή για μία διανοητική και εννοιολογική επανάσταση.

Παράλληλα, ο Butterfield, εστιάζοντας στον πολυσχιδή ρόλο των μεγάλων καλλιτεχνών της ιταλικής Αναγέννησης καθώς και στη σημασία που απέδιδαν στη νατουραλιστική αναπαράσταση μέσα από την παρατήρηση και τη μελέτη των μαθηματικών, της οπτικής, της προοπτικής και της γεωμετρίας, διατυπώνει την υπόρρητη ιδέα ότι η επίδραση των εμπειρικών τεχνών στην ανάδυση της σύγχρονης επιστήμης δεν ήταν αμελητέα. Κατά την άποψή του, τόσο τα εργαστήρια των επιστημόνων όσο και εκείνα των καλλιτεχνών ήταν χώροι εξερεύνησης της φύσης με τη χρήση κοινών εργαλείων, τεχνολογιών, υλικών, ακόμη και μεθόδων παρατήρησης.¹⁶ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, συγκρίνοντας την προσωπικότητα και την καριέρα του Γαλιλαίου με εκείνη των σύγχρονων καλλιτεχνών, «φαίνεται ότι το πνεύμα του καλλιτέχνη είχε συγχωνευθεί με το πνεύμα του επιστήμονα»¹⁷.

Εν τέλει, για τον Άγγλο ιστορικό η ιστορία της τεχνολογίας επιδρά σε κάποιον βαθμό στην ανάδυση της σύγχρονης επιστήμης, κυρίως με τη μεταφύτευση ιδεών και μεθόδων, τον τρόπο προσέγγισης των προβλημάτων και τη μεταβολή της αίσθησης του ανθρώπου για τα πράγματα και την ίδια την ύλη. Θέλοντας να επισημάνει την επίδραση της θεωρίας στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων, τονίζει

12 ό.π., σ. 10.

13 ό.π., σ. 42.

14 ό.π., σ. 13.

15 ό.π., σ. 14, 16.

16 ό.π., σ. 45 και στο Niekrazt Carmen and Swan Claudia, Art, στο *The Cambridge History of Science – Early Modern Science*, edit. Park K. – Daston L., Cambridge University Press, V. 3, 2006, σ. 774.

17 ό.π. σ. 48.

την αντιστοιχία μεταξύ των τεχνικών αναγκών της εποχής και των οικονομικών επιδιώξεων με τις προσπάθειες των επιστημονικών ερευνητών να αντιμετωπίσουν πιο επιστημονικά τις τεχνικές προκλήσεις. Αυτή ακριβώς η σύνδεση της επιστήμης με τα ωφελιμιστικά αποτελέσματα θα επιφέρει, κατά τη γνώμη του, και τη σταδιακή μείωση της διάκρισης ανάμεσα στους πρακτικούς ανθρώπους και τους θεωρητικούς ερευνητές.

Στον αντίποδα αυτών των τοποθετήσεων, ο Αυστριακός Edgar Zilsel, μέλος της αριστεράς του κύκλου της Βιέννης, συνδέει την ανάδυση του καπιταλισμού με την ανάπτυξη της πειραματικής επιστήμης, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στην αναγκαιότητα συγκεκριμένων μελετών. Σε μία σειρά άρθρων του (από το 1940-44)¹⁸ επιχειρηματολογεί ότι οι απαρχές της νεώτερης επιστήμης είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης της πανεπιστημιακής θεωρητικής γνώσης των λογίων με τις πρακτικές μεθόδους και δραστηριότητες των εμπειροτεχνών που επέφερε η ανάδυση του καπιταλισμού και η συνακόλουθη εξάλειψη των κοινωνικών διακρίσεων, οι οποίες διαχώριζαν τους τεχνίτες από τους διανοούμενους, δίνοντας την ευκαιρία στους πρώτους να αποκτήσουν επίγνωση της γνώσης τους για τη φύση και να διεκδικήσουν εξουσία και κοινωνική καταξίωση.¹⁹

Στην πραγματικότητα, ο ιστορικός μελετητής της Αναγέννησης, αναζητώντας τις αιτίες και τους παράγοντες που συντέλεσαν στη διαμόρφωση της νέας εποχής, αποσυνδέει την έννοια της επιστήμης από την έννοια της αλήθειας και την εντάσσει στο κοινωνικοπολιτικό της πλαίσιο, πιστοποιώντας με αυτό τον τρόπο μία στροφή στην ορθολογιστική αφήγηση.

Ο Zilsel, εντοπίζοντας τη γέννηση της σύγχρονης επιστήμης στη συνεργασία και την αλληλεπίδραση των λόγιων και των τεχνιτών και στην εξάλειψη των διακρίσεων μεταξύ των «μηχανικών» και των «ελεύθερων» τεχνών, κατανοεί την επιστήμη ως προϊόν συνεχούς συνεργασίας με στόχο τη συνεχή πρόοδο προς όφελος της ανθρωπότητας, μέσω της πρακτικής εφαρμογής της θεωρίας.

Κατά την άποψή του, η πειραματική μεθοδολογία του Bacon και των επιγόνων του έχει τις ρίζες της στις απαρχές της πρώιμης καπιταλιστικής οικονομίας και τεχνολογίας και πρωτοεμφανίστηκε στα έργα των μεγάλων δημιουργών της Αναγέννησης και όχι στους ουμανιστές και λόγιους.

Η ενασχόληση πολλών τεχνιτών της εποχής με την εξερεύνηση της φύσης, την οποία θεωρούσαν ανεξάντλητη πηγή γνώσης, είναι, όπως υποστηρίζει, στενά συνυφασμένη με την ανάδυση της καπιταλιστικής οικονομίας και το συνακόλουθο πνεύμα του ανταγωνισμού, καθώς και την αντίσταση έναντι σε κάθε μορφή

18 Μετάξύ αυτών είναι τα εξής: Zilsel Edgar, *The origins of Gilbert's Scientific Method, Copernicus and Mechanics, The Genesis of the Concept of Scientific Progress, From Rationalism to Experimentalism, Roots of Scientific Thought*, ed. Winer Ph. And Noland A., Basic Books, 1957.

19 Eamon William, *Pamela Smith: The Body of the Artisan*, Technology and Culture Book Review, 2006, σ. 159.

εξουσίας και την απόρριψη της αυθεντίας, που φαίνεται να ήταν προαπαιτούμενα για την ανάπτυξη της ιδέας της επιστημονικής προόδου.²⁰

Αν και, αρχικά, η κλασική ιστοριογραφία απέρριπτε την ιδέα κάθε είδους αιτιακής σύνδεσης μεταξύ της ανάδυσης του καπιταλισμού και της ανάπτυξης της πειραματικής επιστήμης με το επιχείρημα ότι οι τεχνίτες δεν ήταν σε θέση να ασκήσουν κριτική στις θεωρίες,²¹ τις τελευταίες δεκαετίες ο αριθμός των έργων που προσαγορεύουν το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ της εμπειρίας που αποκτάται μέσω της τεχνικής παράδοσης και της επιστήμης αυξάνεται συνεχώς.

Πολλές από αυτές τις μελέτες συντάσσονται με τις απόψεις του Stevin Shapin και κυρίως του Paolo Rossi, ο οποίος διατυπώνει σημαντικά επιχειρήματα για τη σύνδεση μεταξύ της τεχνικής και της φυσικής φιλοσοφίας.

Αναλυτικότερα, κατά κάποιον τρόπο παράλληλα με τον Zilsel, ο καθηγητής Κοινωνιολογίας και σπουδών Επιστήμης Steven Shapin, διατυπώνοντας τον προκλητικό ισχυρισμό ότι «η Επιστημονική Επανάσταση δεν συνέβη ποτέ»,²² κατανοεί την επιστήμη ως κοινωνική συλλογική δραστηριότητα και συνδέει τη μηχανιστική αντίληψη της φύσης με τις πολιτιστικές αλλαγές, επισημαίνοντας τον καθοδηγητικό ρόλο της εμπειρίας στην επιστημονική έρευνα και τις νέες θεωρίες περί φύσης.²³

Για να αποδείξει ότι ένα μεγάλο μέρος της μηχανικής φιλοσοφίας της πρώιμης νεότερης περιόδου ήταν πειραματικό και πρακτικό, ο Shapin προσπαθεί να επισημάνει την καθοριστική συμμετοχή των ανθρώπων που δεν ήταν διανοούμενοι στις επιστημονικές πρακτικές, εξετάζοντας ποιοι και με ποιο τρόπο παρήγαγαν επιστημονική γνώση, ποιες πρακτικές ακολούθησαν και τι είδους αλλαγές ήθελαν να επιφέρουν, καθώς και τη σημασία που απέδωσε η κοινωνία στην επιστήμη, θέτοντας ως κέντρο της έρευνάς του τρία ερωτήματα: τι ήταν γνωστό, πώς γινόταν γνωστό και γιατί ήταν χρήσιμη η γνώση.

Συγκεκριμένα, ο Shapin περιγράφει τη νέα επιστήμη ως μία κοινωνική, σύνθετη, πολυσχιδή και ετερογενή διαδικασία, που προήλθε μέσα από τη σύγκλιση της χειρωνακτικής με την πνευματική εργασία, η μελέτη της οποίας πρέπει να λάβει υπόψη της όχι μόνο τις ιδέες αλλά και τους ανθρώπους που προσπάθησαν να κατανοήσουν τη φύση και να κάνουν αποδεκτές τις απόψεις τους στο περιβάλλον τους. Οι νέες επιστημονικές πρακτικές και ο πειραματικός και πρακτικός χαρακτήρας

20 Zilsel Edgar, *The Genesis of the Concept of Scientific Progress, From Rationalism to Experimentalism, Roots of Scientific Thought*, ed. Winer Ph. And Noland A., Basic Books, 1957, σ. 272-274.

21 Ασημακόπουλος Μ., ό.π., σ. 261 άποψη που διατυπώνεται από το μαθητή του Butterfield, ιστορικό της Επιστήμης A.R.Hall, στο έργο του *The Scientific Revolution 1500-1800 The formation of the Modern Scientific Attitude* (1954).

22 Shapin St., *Η Επιστημονική Επανάσταση*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003, σ. 25.

23 ό.π., σ. 34.

της μηχανικής φιλοσοφίας διατρανώνουν, κατά τη γνώμη του, την αναγνώριση της χρησιμότητας της εμπειρίας στην απόκτηση γνώσης. Ο κοινωνιολόγος ιστορικός καταδεικνύει ότι η σύγχρονη φυσική επιστήμη, διαχωρίζοντας το ρόλο της από τη θεολογία και τη φιλοσοφία, προσπαθεί να αναπαραστήσει και να ερμηνεύσει αντικειμενικά το φυσικό κόσμο, υιοθετώντας μία ανιδιοτελή και ορθολογική προσέγγιση στη διαδικασία παραγωγής και επικύρωσης της γνώσης, σύμφωνα με την οποία η πρακτική και η θεωρία παίζουν έναν αλληλένδετο ρόλο.²⁴

Η επίγνωση ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα μέσα από την αισθητηριακή εμπειρία να αποκτήσει ορθή γνώση συνιστά τελικά για τον Shapin και την πρωταρχική ιδέα του σύγχρονου εμπειρισμού, σύμφωνα με τον οποίο η γνώση προέρχεται από την εμπειρία και τον πειραματισμό.²⁵

Επικεντρώνοντας περισσότερο, σε σχέση με τον Shapin, στη νέα κουλτούρα που χαρακτηρίζεται από την αλλαγή αντίληψης για την τέχνη και τη φύση και λιγότερο στις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες που αφορούν στις μεθόδους και τις θεωρίες των νέων γνωστικών και πειραματικών δραστηριοτήτων, ο Ιταλός ιστορικός της επιστήμης Paolo Rossi αντιλαμβάνεται την επιστήμη του 17ου αι. ως μία πνευματική επανάσταση, που τροποποιεί ριζικά τις βασικές έννοιες της φυσικής και εισάγει την εφαρμογή νέων μεθόδων καθώς και μία νέα γενικότερη αντίληψη του φυσικού σύμπαντος και η οποία έλαβε χώρα εκτός και συχνά σε αντιπαράθεση με τα πανεπιστήμια και τις μοναστηριακές σχολές²⁶.

Υποστηρίζοντας, όπως και ο Shapin, τον καθοριστικό ρόλο της ώσμωσης μεταξύ τεχνικής και επιστήμης στην Επιστημονική Επανάσταση και τον δυτικό πολιτισμό γενικότερα, ο Rossi επιχειρεί κυρίως να δείξει ότι, σε αντίθεση με τον αριστοτελικό προσδιορισμό της τέχνης [techne] ως μίμησης της φύσης, τη σύγχρονη εποχή παρατηρείται μία σύγκλιση μεταξύ των δημιουργημάτων της ανθρώπινης τέχνης και εκείνων της φύσης. Η σύγκλιση αυτή οφείλεται, κατά την άποψή του, κυρίως στην αναβάθμιση των μηχανικών τεχνών και τη συνακόλουθη καθιέρωσή τους από την Αναγέννηση και μετά ως φορέων μιας νέας μορφής γνώσης.

Η μεταστροφή αυτή συνδέεται με μία νέα θεώρηση της φύσης και της θέσης του ανθρώπου στη φύση. Πρόκειται για μία ανθρωπομορφική αντίληψη του κόσμου, όπου οι αισθήσεις, οι συμπεριφορές και οι αντιλήψεις του ανθρώπου προσλαμβάνονται ως κριτήρια πραγματικότητας.²⁷

Με αυτή την έννοια, δίνεται προτεραιότητα στην καταγραφή των πρακτικών και των μεθόδων των μεγάλων δημιουργών της Αναγέννησης αλλά και των τεχνιτών, οι

24 ό.π.σ. 188.

25 Rossi Paolo, *Η γένεση της σύγχρονης επιστήμης στην Ευρώπη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σ. 95.

26 ό.π., σ. 351.

27 ό.π., σ.40.

οποίοι, θεωρώντας τα έργα τους σαν μία «μορφή γνώσης» της φυσικής πραγματικότητας στο βαθμό που αποκαλύπτουν τη «φύση εν κινήσει» και «εν τω γίνεσθαι»,²⁸ προβάλλουν την αξίωση ενός μηχανικού μοντέλου του κόσμου, καθώς και την άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει αληθινά μόνο αυτό που ο ίδιος δημιουργεί.²⁹

Στη συνέχεια, οι νεώτερες απόψεις της Pamela O. Long και της Pamela H. Smith συγκεκριμενοποιούν την παράδοση του Zilsel.

Η Pamela O. Long στην εκτενή, πολύπλευρη και ενδιαφέρουσα ιστορική της αναδρομή³⁰ προσεγγίζει το θέμα με ένα μη συμβατικό τρόπο: επιδιώκει, σε ένα πρώτο επίπεδο, να δείξει την εξέλιξη της γνώσης, εντοπίζοντας τη στενή αλληλεπίδραση ανάμεσα στις εξειδικευμένες τέχνες, την πολιτική εξουσία και τη γνώση από τα μέσα του 15ου αι. και εξής, καθώς και τη συμβολή των μηχανικών τεχνών, κυρίως με τη συγγραφή πραγματειών, στην άνοδο των εμπειρικών και πειραματικών μεθοδολογιών των νέων επιστημών του 17ου αι.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, εστιάζοντας στο σταδιακό μετασχηματισμό της πρακτικής γνώσης των τεχνιτών σε επιστημονικό κλάδο και στη βαθμιαία ενσωμάτωση αυτής της γνώσης στην επιστημολογία της νέας πειραματικής επιστήμης του 17ου αι., αναδεικνύει τη συνέχεια της ευρωπαϊκής επιστημονικής παράδοσης από την Αρχαιότητα μέχρι και το 17ο αι. Σημαντικό ρόλο σε αυτόν το μετασχηματισμό έπαιξε η συγγραφή βιβλίων για τεχνικά θέματα και οι συνακόλουθες πρακτικές και αξίες που αφορούσαν στη μετάδοση της γνώσης, όπως η ανοικτή κοινοποίηση και η μυστικότητα, καθώς και η απαίτηση αναγνώρισης πνευματικής ιδιοκτησίας και προτεραιότητας.³¹

Επικεντρώνοντας στη διερεύνηση της συγγραφής ως πολιτιστικού φαινομένου, η Long θέτει έναν διττό στόχο: προσπαθεί να δείξει ότι η συγγραφή βιβλίων για τις μηχανικές τέχνες επεκτάθηκε λόγω μιας μεταβαλλόμενης πολιτικής κουλτούρας, όπου η νομιμότητα της εξουσίας υποστηρίχθηκε όλο και περισσότερο από τις κατασκευαστικές τέχνες, και ταυτόχρονα ότι η παραγωγή γραπτών για τις μηχανικές τέχνες, που άρχισε τον 15ο αι. και αυξήθηκε θεαματικά τον 16ο αι. και μετά, επηρέασε σημαντικά την κουλτούρα της γνώσης.³²

Η ανάπτυξη αυτή είχε άμεση σχέση με το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό μετασχηματισμό του ευρωπαϊκού χώρου. Στα πλαίσια αστικοποίησης του Μεσαίωνα, οι λεγόμενες μηχανικές τέχνες καθίσταται αναγκαίες και συνιστούν

28 ό.π., σ. 52.

29 29. ό.π. 303.

30 Long Pamela, *Openness, Secrecy, Authorship – Technical Arts and the Culture of Knowledge from Antiquity to the Renaissance*, Johns Hopkins University Press, 2001.

31 ό.π., σ. 249-250.

32 ό.π., σ. 103.

σταδιακά μία κατηγορία ανώτερης γνώσης. Παράλληλα, οι αλλαγές στις στρατιωτικές και πολεμικές επιχειρήσεις επέβαλαν την άνθιση των μηχανικών και κατασκευαστικών τεχνών και την ανάδυση νέων: νέοι σχεδιασμοί και κατασκευές αμυντικών κτηρίων, νέα χρήση όπλων, όπως η πυρίτιδα και οι συνακόλουθοι εξοπλισμοί, η ανάγκη εξόρυξης μετάλλων για την κατασκευή νέων όπλων κ.ά. Εφαρμόζοντας αυτές τις νέες μηχανικές τεχνολογίες που έχουν σχέση με τα μαθηματικά, η χειρωνακτική εργασία παύει να είναι απαξιοτική.

Το θέμα της συνέχειας μεταξύ της Μεσαιωνικής και της νεότερης επιστήμης είναι μείζον. Η Long, χωρίς να εστιάζει με άμεσο τρόπο σε αυτό το θέμα, προσπαθεί να δείξει με ποιους τρόπους η πρόωγη νεότερη επιστήμη προσεταιρίστηκε και μεταμόρφωσε τη μεσαιωνική επιστήμη, η οποία αποτέλεσε εφελτήριο για την Επιστημονική Επανάσταση.

Σε γενικές γραμμές, η Long ισχυρίζεται ότι η αποτίμηση και η αναγνώριση των νέων πειραματικών μεθοδολογιών του 17ου αι. δεν θα είχε συμβεί, εάν κάποιες από τις μηχανικές τέχνες δεν είχαν μετασηματιστεί σε θεωρητικούς επιστημονικούς κλάδους μέσα από τα γραπτά των προηγούμενων δύο αιώνων. Σε αυτή την εξέλιξη έπαιξε σημαντικό ρόλο η συνένωση της *tēchne*, της υλικής δηλαδή και τεχνικής κατασκευής, με την *praxis*, που αφορούσε στην πολιτική και στρατιωτική δραστηριότητα, η οποία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της πατρωνίας και της νομιμοποίησης της πολιτικής δύναμης μέσα από τη μαζική κατασκευή προγραμμάτων μεγάλης κλίμακας, τον πολεοδομικό σχεδιασμό, την υπέρμετρη κατανάλωση, αλλά και την προώθηση βιβλίων για τις μηχανικές τέχνες. Κυρίως, η συγγραφή αυτών των βιβλίων έχει επιστημολογική σημασία, με την έννοια ότι οι πρακτικές δεξιότητες των εμπειροτεχνών μετασηματίστηκαν και έλαβαν τη μορφή επιστημονικών γνωστικών κλάδων, οι οποίοι έχουν δομηθεί βάσει ορθολογικών κανόνων. Έτσι, η διάδοσή τους επηρέασε τη σύνδεση του κόσμου της εμπειρικής πρακτικής με τον κόσμο της θεωρητικής γνώσης.³³

Εν ολίγοις, αναπτύχθηκε ένας τρόπος ανταλλαγής εμπορευματοποιημένης γνώσης μεταξύ των ειδικευμένων επαγγελματιών, των μορφωμένων ουμανιστών και της πλούσιας ελίτ.³⁴

Η Long δεν υποστηρίζει ότι η κοινωνική ιεραρχία εξαλείφθηκε ή έστω ότι μεταβλήθηκε ουσιαστικά. Απλώς, υπογραμμίζει τη σημασία της ανάπτυξης μιας αρένας πρακτικής του *Λόγου*, διαπλοκής δηλαδή συστημάτων επιστημονικών και μη επιστημονικών λόγων, η οποία αύξησε την παραγωγική αξία ορισμένων πρακτικών τεχνών, των οποίων η γνώση βασίζεται σε επιστημονικούς κλάδους.

Επιπλέον, δίνει έμφαση στον καθοριστικό ρόλο της πατρωνίας, που αποδεικνύει ότι η επιστήμη δεν ήταν μία αυτόνομη νοητική δραστηριότητα. Άκμασε

33 ό.π., σ. 175-176.

34 ό.π., σ. 210-211.

και εξελίχθηκε αρχικά υπό την προστασία της Εκκλησίας, η οποία σφετερίστηκε την ελληνική παράδοση, αλλά και την προστάτευσε μέσω των σχολείων και των πανεπιστημίων και κυρίως, κατά την εποχή της Αναγέννησης, στις αυλές των ευγενών και ηγεμόνων, οι οποίοι –είτε για λόγους εδραίωσης και νομιμοποίησης της εξουσίας τους είτε γιατί είχαν κατανοήσει ότι η υιοθέτηση και η προαγωγή καινοτομιών καθώς και η αμφισβήτηση κατεστημένων γνώσεων προωθούσαν τις επιστήμες στην εξέλιξη των οποίων ήθελαν και οι ίδιοι να εμπλακούν– φαίνεται ότι επηρέασαν καθοριστικά την πρακτική και το περιεχόμενο της επιστήμης.

Σημαντικός ήταν επίσης και ο ωφελμιστικός χαρακτήρας που αποδόθηκε στην επιστήμη. Ο νέος ουμανιστής συγγραφέας επιστήμονας ή τεχνίτης είχε επίγνωση ότι συμμετείχε ενεργά στη βελτίωση της ανθρωπότητας μέσω της ανοικτής διάδοσης των γνώσεων και της επιστήμης του.

Η μεταμόρφωση των ίδιων των συγγραφέων και των καλλιτεχνών – δημιουργών, οι οποίοι, εκτός από τα οικονομικά και κοινωνικά οφέλη, απέκτησαν αυτοπεποίθηση και κυρίως κατανόησαν ότι όπως οι επιστήμονες είναι και αυτοί φορείς πολιτισμού, διαδραμάτισε, όπως διατείνεται η Long, καταλυτικό ρόλο στην εδραίωση της νέας πειραματικής μεθοδολογίας. Η αλληλεπίδραση και η ολοένα αυξανόμενη συναναστροφή των δημιουργών τεχνιτών με τους λόγιους και τους επιστήμονες, η σταδιακή αποδοχή και ενσωμάτωσή τους στους κύκλους των ευγενών, αποτέλεσε σημαντική εξέλιξη για τη νομιμοποίηση της χειρωνακτικής εργασίας και πρακτικής στο εργαστήριο, τη μεταμόρφωσή της σε επιστημονικό κλάδο και τη συμβολή της στην Επιστημονική Επανάσταση. Η εμφάνιση του εργαστηρίου, το οποίο αποτελεί μία κοινωνική δραστηριότητα, και η σύνδεσή του με τις νέες τεχνικές και επιστημονικές μεθοδολογίες μετέτρεψαν το θεωρητικό επιστήμονα σε παρατηρητή των φυσικών φαινομένων με τη βοήθεια οργάνων, μηχανισμών και νέων τεχνιτών. Στο εξής, ο νέος επιστήμονας δεν περιορίζεται απλώς και μόνο στο ρόλο του στοχαστή – παρατηρητή αλλά, υποστηρίζοντας την εμπειρία και το πείραμα, διερευνά τα φυσικά φαινόμενα και χειρίζεται επιδέξια τις νέες τεχνικές.

Εν τέλει, οι εμπειρικές και πειραματικές επιστήμες άνθισαν το 17ο αι., χωρίς να διαμορφώσουν μία ενοποιημένη επιστήμη. Στην πραγματικότητα, ήταν μία σύνθετη ανάπτυξη διαφόρων νέων επιστημών και μεθοδολογιών, που αμφισβητούσαν την παραδοσιακή φυσική φιλοσοφία, χωρίς ωστόσο να την αντικαταστήσουν πλήρως.

Στην πορεία, όταν ολοκληρώθηκε η οικειοποίηση της πρακτικής γνώσης, η νομιμοποίηση των νέων επιστημών απαίτησε το διαχωρισμό τους από τις τεχνικές πρακτικές και τις μηχανικές τέχνες.

Η δυναμική και καινοτόμος έρευνα της καθηγήτριας των Κοινωνικών Επιστημών Pamela H. Smith³⁵ είναι η πιο πρόσφατη προσπάθεια να αποκαλυφθεί η

35 Smith H. Pamela, *The Body of the Artisan – Art and Experience in the Scientific Revolution*, The University of Chicago Press Ltd., London, 2004.

δημιουργική δύναμη που αναδύεται μέσα από τη σύνδεση της χειρωνακτικής με την πνευματική εργασία κατά τη διάρκεια της πρώιμης νεότερης περιόδου.

Προσπαθώντας να αποδείξει ότι η προσφυγή στην εξουσία της φύσης συνιστά το υπόβαθρο της νεότερης επιστήμης και να περιγράψει τα κύρια χαρακτηριστικά της επιστημολογίας των τεχνιτών, η συμβολή της οποίας στη διαμόρφωση της νέας πειραματικής φιλοσοφίας είναι αποφασιστική, η Smith επικεντρώνει την έρευνά της στους χώρους άσκησης της τέχνης, τα εργαστήρια³⁶, και επιχειρεί να κατανοήσει πώς οι ίδιοι οι τεχνίτες αντιλαμβάνονται τη φύση κατά την άμεση επαφή τους με τα φυσικά υλικά καθώς και μέσα από την ίδια τη δημιουργική τους πράξη, προσδίδοντας, με αυτό τον τρόπο, μία νέα διάσταση στη μεγάλη αφήγηση για την εξέλιξη της νεότερης επιστήμης και φιλοσοφίας.

Πιο συγκεκριμένα, εξετάζοντας το ρόλο που διαδραμάτισαν οι τέχνες από τον Μεσαίωνα μέχρι και τον 17ο αι. και κυρίως η ανάπτυξη του νατουραλισμού στην ανάδυση της νέας φιλοσοφίας, η οποία αποκαλείται επιστήμη, η Smith αναπτύσσει μία νέα θεώρηση για την εξέλιξη των φυσικών επιστημών, η οποία σηματοδοτεί μία καθοριστική μεταστροφή ως προς τη φύση και τον υλικό κόσμο: προσπαθεί να διερευνήσει και στη συνέχεια να δείξει τους τρόπους, σύμφωνα με τους οποίους ο νατουραλισμός στην Τέχνη, κυρίως στη Βόρεια Ευρώπη, συνέβαλε μέσα από τη συνεχή μελέτη και την παρατήρηση της φύσης στην ανέλιξη του επιστημονικού εμπειρισμού, τονίζοντας τη διαμόρφωση των κοινών αξιών των λόγιων - ουμανιστών και των τεχνιτών για την απόκτηση της νέας γνώσης. Μέσα από την άνοδο του νατουραλισμού, οι τεχνίτες δεν προήγαγαν την επιστήμη, απεικονίζοντας απλώς και μόνο με ακρίβεια τα αντικείμενα της φύσης, αλλά συνέβαλαν έμπρακτα στην αλλαγή αντίληψης για τη βέβαιη γνώση [scientia], καλλιεργώντας την πεποίθηση ότι το «βλέπειν» και το «παρατηρείν» συνιστά ένα τρόπο προσέγγισης της αλήθειας. Προσδιορίζοντας τα κύρια σημεία της εμπειρίας των τεχνιτών σε σχέση με τα υλικά αντικείμενα και τη φύση, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι για τους τεχνίτες η εμπειρική πρακτική και η δημιουργία των έργων τους συνδέεται άρρηκτα με την άμεση σωματική επαφή τους με τα υλικά της φύσης.

Στην πραγματικότητα, η Smith επιδιώκει να δείξει ότι οι μέθοδοι και οι πρακτικές των τεχνιτών και των επαγγελματιών της πρώιμης νεότερης εποχής δεν ήταν μία απλή, μηχανική συσσώρευση εμπειριών, αλλά συνιστούσαν ένα είδος «σιωπηρής πρακτικής γνώσης», μία επεξεργασμένη και εξειδικευμένη γνώση για τις φυσικές διαδικασίες, εμπλουτισμένη με τη συνεχή μελέτη της φύσης, την παρατήρηση και το πείραμα.

36 Η Smith περιγράφει το εργαστήριο ως έναν ειδικά σχεδιασμένο χώρο για την παραγωγή της επιστημονικής γνώσης και τη νομοποίηση της σωματικής εργασίας: Pamela Smith, Laboratories, στο *The Cambridge History of Science, Early Modern Science*, ed. K.Park – L. Daston, V. 3, Cambridge University Press, V. 3, σ. 302-304.

Παράλληλα, επιχειρηματολογεί υπέρ της κατανόησης της διαδικασίας παραγωγής της γνώσης ως φαινόμενο άρρηκτα συνυφασμένο με τις κοινωνικές διεργασίες, με την έννοια ότι προσπαθεί να επισημάνει τη συλλογική φύση της γνώσης, δείχνοντας την αλληλεπίδραση ανθρώπων διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων καθώς και διαφορετικών τρόπων γνώσης.

Η νέα εικόνα της επιστήμης ως πρακτικής δραστηριότητας είναι συνυφασμένη, όπως ισχυρίζεται η Smith, με τη δημιουργία της ταυτότητας του νέου φιλοσόφου-επιστήμονα, ο οποίος για να αποκτήσει γνώση πρέπει να βγει έξω από το αναγνωστήριο, να παρατηρήσει τη φύση και μέσα από την πειραματική δραστηριότητα να την εξερευνήσει και να έρθει σε επαφή μαζί της.

Η επικρατούσα άποψη, που τονίζει τον κυρίαρχο ρόλο των μαθηματικών και του πειράματος, έχει αμφισβητηθεί και έχει αντικατασταθεί από μία διττή ερμηνεία για τη συμβολή των ίδιων των τεχνιτών, των στόχων και των αξιών της τέχνης στην ανάπτυξη της νέας επιστήμης: η μία υποστηρίζει την άμεση επίδραση των επιστημόνων από τους τεχνίτες, όπως για παράδειγμα το χρέος που οφείλει ο Galileo στον Leonardo da Vinci στον τομέα της μηχανικής, ενώ η άλλη υπεραμύνεται της ανάπτυξης και υιοθέτησης κοινών αξιών από τους δύο διακριτούς κλάδους.

Η Smith καινοτομεί σε σχέση με αυτές τις σημαντικές προσεγγίσεις. Διερευνά, εν πρώτοις, με γλαφυρό και αρκετά περιγραφικό ύφος, παραθέτοντας παραδείγματα από τη βιβλιογραφία και των δύο κλάδων, της Επιστήμης και της Τέχνης, πώς οι ίδιοι οι τεχνίτες αντιλαμβάνονται τον τρόπο με τον οποίο χειρίζονται τη φύση, τόσο σε σχέση με τα υλικά που χρησιμοποιούν όσο και με τη δική τους σωματική επαφή με τη φύση κατά την κατασκευή των έργων τους στα εργαστήρια.

Κατά δεύτερο λόγο, καταδεικνύει ότι η αντίληψη των τεχνιτών για τη δημιουργική τους ικανότητα, καθώς και η προσπάθειά τους να διατυπώσουν τις διαδικασίες και την εξέλιξη της γνώσης τους, χρησιμοποιώντας όρους των διανοούμενων, συμπίπτουν με το ενδιαφέρον των ουμανιστών για την τέχνη και την πρακτική εμπειρία στην προσπάθειά τους να μεταρρυθμίσουν τη φιλοσοφία.

Προσπαθεί, εν ολίγοις, να δείξει ότι η άνοδος του νατουραλισμού στην Τέχνη και η ταυτόχρονη ανάδυση της νεότερης πειραματικής επιστήμης είναι στενά συνυφασμένες.³⁷

Στην προσπάθειά της να αποδείξει την αμοιβαία σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των τεχνιτών, των επαγγελματιών και των διανοούμενων εστιάζει σε τρεις διαφορετικούς τόπους και χρονικές περιόδους, «τρεις ιστορικές στιγμές»³⁸ όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

Αρχικά, διερευνά την καλλιτεχνική νατουραλιστική απεικόνιση [νατουραλι-

37 Smith, P., *The Body of the Artisan* ό.π., σ. 16-20.

38 ό.π., σ. 24.

σμός], των Φλαμανδών ζωγράφων του 15ου αι., οι οποίοι, μέσω των τεχνικών διαδικασιών που υιοθετούσαν για να μιμηθούν τη φύση και μέσω της εμπειρίας τους με την ύλη, διαμόρφωσαν έναν ιδιαίτερο τρόπο πρόσληψης της φυσικής γνώσης, αρθρώνοντας μία φυσιοκρατική επιστημολογία, που πλαισιώθηκε από τις μεμονωμένες καλλιτεχνικές τους δημιουργίες. Στη συνέχεια, επισημαίνει την ανάπτυξη του νατουραλισμού υπό την επίδραση των Φλαμανδών ζωγράφων στη Νότια Γερμανία και την αντίστοιχη επιστημολογία των Γερμανών καλλιτεχνών του 16ου αι. και τέλος περιγράφει πώς η επιστημολογία των τεχνιτών αφομοιώθηκε σε μία νέα θεωρία περί φύσης το 17ο αι. στις Ολλανδικές πόλεις Άμστερνταμ και Leiden.³⁹

Αναλύοντας την ανάπτυξη της αισθητικής του νατουραλισμού και την άρθρωση της επιστημολογίας του από τους γερμανούς τεχνίτες, η Smith προβάλλει κυρίως το έργο του Albrecht Dürer, που συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανάδυσης της μορφής του καλλιτέχνη - διανοούμενου, ο οποίος, αποκτώντας μεγάλη αυτοπεποίθηση και πλήρη συνείδηση της αξίας του ως γνώστης της φύσης, απαιτεί την αυτονομία του ρόλου του και διεκδικεί πρωταρχική θέση στις νέες κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις των ευγενών και των εμπόρων.

Αυτή ακριβώς η αυτοσυνείδηση των τεχνιτών προσελκύει στην πορεία την προσοχή των λογίων, των ουμανιστών, των μεταρρυθμιστών, των ευγενών και κυρίως του Ελβετού ιατρού και φιλοσόφου Theophrastus von Hohenheim, γνωστού ως Paracelsus [1493-1541], του οποίου η αλχημιστική φιλοσοφία είναι, κατά την άποψη της, η πρώτη στον ευρωπαϊκό πολιτισμό που προσέδωσε επιστημονική φωνή στη γνώση των τεχνιτών για τον υλικό κόσμο. Υιοθετώντας την πειραματική πρακτική και ενσωματώνοντας την επιστημολογία των τεχνιτών στις αλχημικές θεωρίες του, ο Παράκελσος προσδίδει μία νέα ταυτότητα στους τεχνίτες, επαγγελματίες και επιχειρηματίες των Ολλανδικών Επαρχιών του 16ου αι., η οποία στη συνέχεια με την κατάρρευση των κοινωνικών φραγμών, που διαχώριζαν τους τεχνίτες από τους λόγιους, μετατρέπεται σε αυτή του πειραματικού φιλοσόφου.⁴⁰ Η είσοδος αυτού του νέου φιλοσόφου στην παραγωγή γνώσης για τη φύση σηματοδοτεί και το στάδιο της μετάβασης κατά το οποίο η επιστημολογία των τεχνιτών ενσωματώνεται σε ένα νέο λόγο για τη φύση, δηλαδή ένα νέο τρόπο πρόσληψης της φύσης στη φυσική φιλοσοφία.

Ο τρόπος με τον οποίο καθιερώθηκε η persona του νέου φιλοσόφου, ενσωματώνοντας τη σωματική πείρα των τεχνιτών στη θεωρία των φυσικών φιλοσόφων, και ο διαχωρισμός που επιτελέστηκε στη συνέχεια μεταξύ των πειραματικών φιλοσόφων και των τεχνιτών συνοψίζεται με γλαφυρότητα από τη Smith, παρουσιάζοντας έναν από τους μεγαλύτερους ιατρούς και πειραματικούς φιλοσόφους του

39 Moran T. Bruce, Knowing how and knowing that: artisans, bodies and natural knowledge in the scientific Revolution, στο *Studies of History, Philosophy and Science*, V, 36 – 1.3, 2005, σ. 579-580.

40 Smith Pamela, ό.π., σ. 24-25.

17ου αι., το Γάλλο καθηγητή της ιατρικής του πανεπιστήμιου της πόλης Leiden, Franciscus de le Boë, γνωστό ως Sylvius.

Η επίσκεψη στο σπίτι του Sylvius καθιστά σαφή τη διανοητική αλλαγή που επιτελέστηκε. Η πλούσια συλλογή του έργων τέχνης, κυρίως προσωπογραφιών και νεκρών φύσεων –που επιδεικνύουν την υλική ευμάρεια αλλά και την πνευματική υπεροχή του καθώς και το ενδιαφέρον του για φιλοσοφικές και επιστημονικές αναζητήσεις– και η φυσική του φιλοσοφία διαπλέκονται σε μία συζήτηση για την επιστημολογία της γνώσης που αποκτάται από τις αισθήσεις και για την πειραματική μεθοδολογία, μέσω των οποίων αντλείται αυτή η γνώση. Ο Sylvius και οι νέοι φιλόσοφοι, αναγνωρίζοντας τη δυναμική της εμπειρικής παρατήρησης, θα προσδώσουν τελικά μεγαλύτερη βεβαιότητα στην αισθητική γνώση από ό,τι αυτή είχε στην επιστημολογία των τεχνιτών. Οι φοιτητές του Sylvius, ακολουθώντας τη μεθοδολογία και τον πειραματισμό της νέας φιλοσοφίας, θα συμβάλουν στη θεσμική πραγμάτωσή της στα πιο σημαντικά πανεπιστήμια της εποχής του Διαφωτισμού στην Ευρώπη: Halle, Göttingen, Edinburgh. Στην πορεία, η επιστήμη του Διαφωτισμού θα αποστασιοποιηθεί από την επιστημολογία που αρθρώθηκε από τα έργα και τις πραγματείες των τεχνιτών και των επαγγελματιών.⁴¹

Η Smith, επικεντρώνοντας στη «σωματική εμπειρία» των τεχνιτών στο εργαστήριο, την οποία θεωρεί φορέα γνώσης, καθώς και στον καθοριστικό ρόλο της «επιστημολογίας των τεχνιτών» στη δημιουργία της σύγχρονης επιστήμης, εισάγει νέες μεθόδους στην ιστοριογραφική προσέγγιση της Επιστημονικής Επανάστασης, καταδεικνύοντας πώς η πρακτική δραστηριότητα, που είχε σχέση με την ακριβή μελέτη του κόσμου, συνέβαλε στην ανάδυση της νέας επιστήμης ανοίγοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, στον ιστορικό της επιστήμης νέους ορίζοντες.

Επίλογος

Ποια είναι, όμως, στην πραγματικότητα η επίδραση της τέχνης και της τεχνικής στην εξέλιξη της επιστήμης του 17ου αι.;

Δεδομένου ότι τα δύο βασικά χαρακτηριστικά της επιστήμης της πρώιμης νεότερης εποχής είναι η εύρεση μιας νέας μεθοδολογίας και ένας νέος τρόπος μελέτης και κατανόησης της φύσης και σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, η συμβολή των τεχνών φαίνεται να είναι πολύ σημαντική στην ανάπτυξη της πειραματικής μεθόδου που συνίσταται στην παρατήρηση και το πείραμα. Παράλληλα, η πρακτική της συγγραφής και η αλλαγή της θέσης των μηχανικών τεχνών συμβάλλουν στην ενσωμάτωση των τεχνικών δεξιοτήτων στη θεωρητική γνώση και τη μετατροπή τους σε επιστημονικούς γνωστικούς κλάδους. Στη συνέχεια, οι λόγιοι, οικειοποιούμενοι μέσα από την επαφή τους με τους τεχνίτες αυτή τη μέθο-

41 ό.π., σ. 234-236.

δο, ανέπτυξαν τη διανοητική μεταρρύθμιση που χαρακτηρίζει την Επιστημονική Επανάσταση.

Η αλληλεπίδραση αυτών των μέχρι τότε απομακρυσμένων κοινωνικών ομάδων επέφερε για πρώτη φορά στην Ιστορία τη συνένωση της χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας. Μέσα από αυτή τη σύγκλιση προήλθε η νέα επιστήμη, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οποίας είναι η αποδέσμευσή της από το ασφυκτικό θεολογικό πλαίσιο και η υιοθέτηση μιας ουδετερότητας, η οποία επιτρέπει την πνευματική ανεξαρτησία των επιστημόνων και την ανάπτυξη της επιστημονικής τους συνείδησης. Γίνεται πλέον κατανοητό ότι η επιστήμη είναι μία διαδικασία σε εξέλιξη που ασκείται από ελεύθερους ανθρώπους, οι οποίοι με τη βοήθεια των οργάνων και του πειράματος διατυπώνουν νέες θεωρίες, παρέχοντας ταυτόχρονα ένα πρότυπο ορθολογικής σκέψης. Παράλληλα, η πίστη ότι η επιστήμη θα επιφέρει σημαντικά υλικά οφέλη και ευημερία στην ανθρωπότητα, όπως πρώτος ισχυρίστηκε ο Bacon, είχε ως αποτέλεσμα οι δυτικές κοινωνίες να στραφούν σταδιακά προς την αναγνώριση της αυτονομίας των επιστημονικών πεδίων και των πρωταγωνιστών τους.

Εν τέλει, η εμπιστοσύνη του ανθρώπου στις δυνατότητές του και η πεποίθηση ότι είναι ικανός να αποκτήσει απόλυτη και αντικειμενική γνώση του κόσμου μέσω των νοητικών του δυνάμεων, που καλλιεργήθηκαν αυτή την εποχή και ενίσχυσαν την ατομικότητα και την ελευθερία, κορυφώνεται το 18ο αι., διατυπώνοντας τα προτάγματα του Διαφωτισμού, τις βασικές δηλαδή προσδοκίες που σηματοδοτούν την έλευση της νεωτερικότητας και οι οποίες διαμορφώνουν ένα σημαντικό σύνολο πεποιθήσεων σχετικά με το ρόλο της γνώσης στη βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης.

Βιβλιογραφία

- Butterfield Herbert, *Η καταγωγή της σύγχρονης Επιστήμης (1300-1800)*, εκδ. MIET, Αθήνα 1983.
- Κογρέ Alexandre, *Δυτικός Πολιτισμός – Η άνθιση της επιστήμης και της τεχνικής*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1991.
- Κογρέ Alexandre, *Από το κλειστό κόσμο στο άπειρο σύμπαν*, εκδ. Ευρύαλλος, Αθήνα 1989.
- Kuhn Thomas, *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*, Εισαγωγή, επιμέλεια, Β. Κάλφας, εκδ. Σύγχρονα θέματα, Αθήνα.
- Long Pamela, *Openness, Secrecy and Authorship, Technical Arts and the Culture of Knowledge from Antiquity to the Renaissance*, Johns Hopkins University Press, 2001.
- Rossi Paolo, *Η γένεση της σύγχρονης επιστήμης στην Ευρώπη*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2004.

Shapin Steven, *Η Επιστημονική Επανάσταση*, Επίμετρο στην ελληνική έκδοση, Μ. Ασημακόπουλος, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 2003.

Smith H. Pamela, *The Body of Artisan, Art and Experience in the Scientific Revolution*, The University of Chicago Press Ltd., London 2004.

Άρθρα

Eamon William, “Pamela Smith The Body of the Artisan: Art and Experience in the Scientific Revolution,” *Technology and Culture Book Review – ISIS*, 97 : 1, 2006, 159 – 161.

Lincoln Evelyn, “The Body of the Artisan: Art and Experience in the Scientific Revolution”, *Technology and Culture Project MUSE, Book review*, V. 46, 2005: 644-646.

Moran T. Bruce, “Knowing how and knowing that: artisans, bodies and natural knowledge in the scientific Revolution”, *Studies of History, Philosophy and Science*, V. 36 – I.3, September 2005, 577-585.

Niekrazt Carmen and Swan Claudia, “Art” , *The Cambridge History of Science – Early Modern Science*, edited by Katharine Park & Lorraine Daston, Cambridge University Press, V. 3: 773-768.

Smith H. Pamela, “Laboratories” , *The Cambridge History of Science – Early Modern Science*, edited by Katharine Park & Lorraine Daston, Cambridge University Press, V.3:302-304.

Zilsel Edgar, “The Genesis of the Concept of Scientific Progress”, *From Rationalism to Experimentalism* , 251-273.

Zilsel Edgar, “The origins of Gilbert’s Scientific Method”, *From Rationalism to Experimentalism*, 219-249.

Zilsel Edgar, “Copernicus and Mechanics”, *From Rationalism to Experimentalism*, 276-280

Abstract

The influence of art and technology in the development of science through the adoption of new practices and methods of investigation and approach to nature is a labyrinthine chapter in the History of Science.

The paper aims to examine the role of practical experience in the new science summarizing the current historiographical approaches, focusing mainly on the shift of many historians of science to the history of culture and the social construction of knowledge, resulting, among other things, the conscious that science should be studied not only as a theoretical but and as a practical activity.

While some historians attempt to understand and interpret the contemporary scientific developments, considering only the mental processes of the actors and

concentrate mainly on the conceptual development of scientific theories, certain scholars dispute the rational approach according to which new science is regarded as a conceptual revolution, in other words as redefinition of the way in which someone thinks the nature, and place scientific ideas among the wider social and cultural transformations, emphasizing the scientific practices and the social nature of scientific knowledge. In particular, these historians of science point out the contribution of experience in the development and evolution of scientific ideas examining the knowledge of all actors of the era and the way in which knowledge is gained, stressing the social ideological and political context for the emergence of the new science and considering factors external to science, such a new technical needs and economic pursuits of the capitalist system, important for the progress of science.

They argue that the adoption and recognition, not only from artisans but also from academic scholars, of the experimental method in the early 17th century is a decisive step in the history of science.

Finally, despite their differences, the views of historians of science, even those of the most skeptics, converge that science emerging from the empirical practices of the 16th and especially of the 17th century affect catalytically all aspects of society, contributing, thus, to the improvement and transformation of humanity and therefore constitutes a crucial component of modern cultural life.-

Η Ευμορφία Πανταζή γεννήθηκε στην Αθήνα, σπούδασε στη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών στο τμήμα Σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό του ΕΑΠ και έκανε Μεταπτυχιακές σπουδές στην «Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών και της Τεχνολογίας» του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Υπήρξε υποψήφιος διδάκτωρ στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Είναι κάτοχος του Diplôme de Traduction Littéraire – Centre de la Traduction Littéraire και γνωρίζει Γαλλικά, Γερμανικά, Αγγλικά, Ισπανικά, Τούρκικα και λίγα Ιταλικά.

Η γενίκευση της εκπαίδευσης στην Ευρώπη κατά το 19ο αιώνα ως σύμπτωμα και ως αποτέλεσμα της Βιομηχανικής Επανάστασης

Αθηνά Σπηλιώτη

Περίληψη

Σε αυτό το άρθρο εξετάζουμε την γενίκευση της εκπαίδευσης στην Γαλλία, Πρωσία-Γερμανία και Βρετανία όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αιώνα. Εξετάζουμε κριτικά την επιρροή που άσκησε η Βιομηχανική Επανάσταση στην διαδικασία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ως κρατικού θεσμού. Παρατηρούμε τον χαρακτήρα και τη λειτουργία που προσδόθηκε στα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα με βάση τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν στις κρατικές οντότητες, καθιστώντας την γενίκευση της παιδείας είτε κεντρική είτε αποκεντρωτική διαδικασία.

Εισαγωγή

Οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί στον ευρωπαϊκό χώρο δεν είχαν κοινές αφετηρίες ούτε ανταποκρίθηκαν σε κοινά αιτήματα της εξουσίας ή του λαού. Η εξάπλωση και η γενίκευση της εκπαιδευτικής λειτουργίας του κράτους σε κάποιες περιφέρειες της Ευρώπης κατά το 19ο αιώνα λειτούργησε ως εγγενές σύμπτωμα και σε κάποιες άλλες ως προϊόν της Βιομηχανικής Επανάστασης. Στην εργασία αυτή πραγματευόμαστε κριτικά το ζήτημα με ιδιαίτερη αναφορά στις διαφορετικές περιχίες, ώστε να εξαγάγουμε σχετικά συμπεράσματα.

Το γενικότερο ιστορικό φόντο

Ο 19ος αιώνας βρίσκει την ηπειρωτική Ευρώπη στην ολκή της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς στη Βρετανία συνεχίζει να ευδοκμεί το Παράδειγμα της Βιομηχανικής Επανάστασης. Οι αλλαγές στο κοινωνικό-οικονομικό και πολιτικό τοπίο ανατρέπουν τις δομές του παρελθόντος. Οι κοινωνίες της Γηραιάς Ηπείρου οργανώνονται σε έθνη είτε βάσει προϋπαρχόντων κρατικών μορφωμάτων είτε βάσει κοινών χαρακτηριστικών και ιστορικής συνέχειας, που οριοθετούνται εντός μιας ενιαίας επικράτειας, με θεμελιακό συγκροτητικό χαρακτηριστικό του κράτους την εθνική συνείδηση του λαού του, που πρέπει να διαμορφωθεί στη δημόσια σφαίρα. Η ανάπτυξη των κρατικών δομών –κυρίως της εκπαίδευσης– συνέβαλε στη συνοχή της εθνικής ταυτότητας και στην εδραίωση του εθνικισμού στην ηπειρωτική Ευρώπη (Ράπτης, 2000:87). Η Αγγλία στην αυγή του 19ου αιώνα αποτελεί τη μεγαλύτερη βιομηχανική δύναμη της εποχής, που επέφερε ανασχηματισμό της κοινωνίας μέσα από τη νέα βιομηχανική οικονομία (Γαγανάκης, 1999:238-9). Η διαμόρφωση μιας ελίτ από την συγχώνευση αριστοκρατών και μεγαλοαστών υπήρξε κύριος εκφραστής του φιλελευθερισμού και συνέβαλε στη διάρθρωση των κοινωνικών δομών (Ράπτης, 2000:92-3).

Σ' αυτό το πλαίσιο οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης υπό την επήρεια του Διαφωτισμού εισηγήθηκαν ένα εκπαιδευτικό σύστημα απεγκλωβισμένο από την εκκλησιαστική εποπτεία, εφόσον η εκπαίδευση αποτελεί υπόθεση της πολιτείας και προασπίζει τα συμφέροντα του κράτους. Σε κάθε κρατική οντότητα, όμως, πάντα ανάλογα με τις κρατούσες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, η εκάστοτε μεταρρύθμιση για την ολοκλήρωση μιας εθνικής εκπαίδευσης ακολούθησε ιδιαίτερη διαδικασία (Συριάτου, 2001:133).

Γαλλία: ένα έθνος γύρω από το κράτος

Στη Γαλλία μετά την αστική επανάσταση του 1789 το ενισχυμένο πατριωτικό συναίσθημα συνηγόρησε υπέρ μιας κοσμικής παιδείας, την οποία θα οργάνωνε η νεοπαγής κρατική εξουσία. Το 1808 ο Ναπολέων ίδρυσε το πρώτο ολοκληρωμένο διοικητικό όργανο για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, το Πανεπιστήμιο της Γαλλίας, που αποτελούσε συνάμα ένα σύστημα διεύθυνσης για όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας. Ο Ναπολέων με αυτό το συγκεντρωτικού χαρακτήρα εκπαιδευτικό σύστημα επωφελήθηκε πολιτικά από τον έλεγχο που ασκούσε το κράτος στην παιδεία (Συριάτου, 2001:138).

Τα επόμενα χρόνια η Γαλλία διέρχεται φάση εκβιομηχάνισης. Η παρέμβαση του κράτους αποσκοπεί δυναμικά στην επέκταση της βιομηχανίας. Η εκπαίδευση βελτιώνεται λόγω της οικονομικής άνθησης και τα σχολεία πληθαίνουν, διανοίγοντας το δρόμο προς την εθνική παιδεία. Το 1833 θεσπίστηκε ο νόμος για

την πρωτοβάθμια εκπαίδευση από τον υπουργό Γκιγιόμ Γκιζό (1787-1875), που προέβλεπε δύο είδη πρωτοβάθμιου σχολείου: το πρωτοβάθμιο, που απευθυνόταν στον απλό λαό, και το υψηλό πρωτοβάθμιο, που απευθυνόταν στην ανώτερη τάξη. Η φοίτηση δεν ήταν υποχρεωτική και τα περισσότερα σχολεία ζητούσαν δίδακτρα με εξαίρεση τους μαθητές χαμηλών εισοδημάτων. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση τελούσε επίσης υπό τον κρατικό έλεγχο, με υποχρέωση διδασκτρών που μπορούσαν να καταβάλλουν μόνο τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Η εισαγωγή στα πανεπιστήμια γινόταν με εξετάσεις. Ο πανεπιστημιακός τίτλος οδηγούσε στην επαγγελματική εξειδίκευση (Συριάτου, 2001:140).

Μετά τις επαναστάσεις του 1848 το εκπαιδευτικό σύστημα χειραγωγήθηκε από την κρατική εξουσία και απαγορεύτηκε η ελευθεροτυπία. Μόνο μετά τη νίκη των δημοκρατικών το 1878 η δημόσια παιδεία αποτέλεσε βασική μέριμνα της κυβέρνησης και το 1881 ενισχύθηκε η κρατική επιχορήγηση στα λύκεια και καταργήθηκαν τα δίδακτρα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Θεσπίστηκε εν συνεχεία (1882) η υποχρεωτική σχολική εκπαίδευση για ηλικίες 6-13 ετών και η απαγόρευση της διδασκαλίας των θρησκευτικών. Το 1883 κάθε κοινότητα υποχρεώθηκε να ιδρύσει πρωτοβάθμια δημόσια σχολεία. Οι σχετικοί νόμοι θεσπίστηκαν επί υπουργίας Ζυλ Φερύ (1832-1893) και συγκρότησαν την εκπαιδευτική πολιτική της Γαλλίας. Στα τέλη του 19ου αιώνα η εκπαίδευση ήταν δωρεάν και υποχρεωτική. Παράλληλα, συνεχιζόταν η λειτουργία των λυκείων και κολεγίων που απευθύνονταν μόνο στην άρχουσα τάξη, λόγω διδασκτρών (Συριάτου, 2001:140-2).

Η Γαλλία θεσμοθετώντας για την παιδεία εδραίωσε ένα σύστημα εθνικών αξιών οργανώνοντας τη συλλογική ζωή με ρυθμισμένες πρακτικές. Η συγκέντρωση της διδασκαλίας προήγαγε την κοινωνιακή ενοποίηση με κατεύθυνση τη δημιουργία ενός έθνους γύρω από το κράτος (Schnapper, 2000:107).

Πρωσία – Γερμανία: η εκπαίδευση ως όργανο πολιτικού σκοπού

Το 1808 επί υπουργίας Wilhelm von Humboldt (1767-1835) εγκαινιάστηκε η δι-άρθρωση μιας ολοκληρωμένης κρατικής δομής, για να ελέγχει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση δημιουργώντας το σύστημα των λαϊκών σχολείων (Volksschulen). Σε κάθε επαρχία οργανώθηκε ένα συμβούλιο για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και σε κάθε περιφέρεια τον έλεγχο της βασικής και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ασκούσε ένα κυβερνητικό συμβούλιο. Έως το 1830 η φοίτηση για παιδιά 7 έως 14 ετών έγινε υποχρεωτική και καθολική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η εννεαετής δευτεροβάθμια απευθυνόταν στην ελίτ και οδηγούσε στην απόκτηση απολυτηρίου που έδινε τη δυνατότητα εισαγωγής στην ανώτατη εκπαίδευση (Green, 2010:50-1).

Στα επόμενα χρόνια η ραγδαία εκβιομηχάνιση επέτεινε την ανάγκη για κα-

λύτερη εκπαίδευση. Μετά το 1850 δημιουργήθηκαν τα πρώτα επαγγελματικά σχολεία αποσκοπώντας στην επαγγελματική κατάρτιση των νέων εργατών κάτω των 18 χρόνων. Η βιομηχανική υπεροχή της Γερμανίας και η ανάπτυξη της τεχνολογίας συνδέονται άρρηκτα με την εκπαιδευτική οργάνωση. Το 1871 με την ενοποίηση Πρωσίας και Γερμανίας το εκπαιδευτικό σύστημα αναπτύχθηκε σε δύο πεδία: το πρώτο διαμόρφωνε εγγράμματους ανειδίκευτους πολίτες και το δεύτερο οδηγούσε σε ανώτερα επαγγέλματα και πανεπιστήμια. Το 1872 δημιουργήθηκε το μεσαίο σχολείο, κατόπιν πιέσεων των σοσιαλιστών, ενταγμένο μεταξύ σχολείου (του λαού) και γυμνασίου (των προνομιούχων). Στα τέλη του 19ου αιώνα η Γερμανία είχε διαρθρώσει ήδη ένα μεικτό εκπαιδευτικό σύστημα καθολικής συμμετοχής με σαφείς διαχωρισμούς στις σχολικές βαθμίδες του και παράλληλα με την όποια εργασία έκαναν οι εκπαιδευόμενοι (Συριάτου, 2001:148-150).

Η θέσπιση κρατικών θεσμών, όπως η παιδεία, για το νεοσύστατο γερμανικό κράτος έμελλε να καθορίσει την εθνική ταυτότητά του. Όπως εύστοχα είχε διαβλέψει ο Φίχτε, η εκπαιδευτική διαδικασία θα αποτελούσε σημαντικό όργανο για την προώθηση πολιτικών, οικονομικών, θρησκευτικών και κοινωνικών στόχων (Power, 2001:298). Μέσω των θεσμών του κράτους συγκροτείται το πολιτικό έθνος που ορίζεται στην ιστορική συνέχειά του (Schnapper, 2000:181).

Αγγλία: η εκπαίδευση δεν ήταν εθνικός στόχος

Στην Αγγλία το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα αναπτύχθηκε διαφορετικά από την ηπειρωτική Ευρώπη με καθυστέρηση πάνω από μισό αιώνα. Η βασική πρωτοβάθμια εκπαίδευση του λαού στηριζόταν στις φιλανθρωπικές εταιρίες με μια μικρή οικονομική στήριξη από το κράτος μετά το 1833. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν αποκλειστικά ιδιωτική χωρίς κρατικά σχολεία μέχρι το 1902. Παρά την έλλειψη κρατικού σχεδιασμού, το εκπαιδευτικό σύστημα μέσα από τον εθελοντισμό εξαπλώθηκε σε εθνικό δίκτυο στα πρωτοβάθμια σχολεία. Η έλλειψη δομημένης εθνικής εκπαίδευσης στην Αγγλία την ξεχώριζε ανάμεσα στα πολιτισμένα κράτη της εποχής. Το πρώτο κρατικό διοικητικό όργανο, μια επιτροπή εκπαίδευσης, συστάθηκε το 1839, αλλά δεν είχε ουσιαστική παρέμβαση στην παιδεία, εφόσον επόπτευε κυρίως τον καταμερισμό των κρατικών κονδυλίων (Green, 2010:54-6). Με τον νόμο Φόρστερ (1870) πρωτοεμφανίστηκε η σχετική κρατική μέριμνα, που ρύθμιζε την υποχρεωτική εκπαίδευση για ηλικίες μέχρι 12 ετών, ιδρύοντας σχολεία σε περιοχές όπου δεν υπήρχαν (Συριάτου, 2001:153).

Στην Αγγλία η άρχουσα τάξη αντιστάθηκε στις προθέσεις του κράτους να ιδρύσει εκπαιδευτικό σύστημα, επειδή θεωρούσε τη μόρφωση όπλο εξέγερσης στα χέρια του λαού. Συνάμα έκρινε ως επαρκή την ιδιωτική πρωτοβουλία για την παιδεία μέσω έργων φιλανθρωπίας. Η εθνική συνείδηση δεν είχε καταφέρει

άλλωστε να εξαπλωθεί σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη (Συριάτου, 2001:153). Από την άλλη πλευρά η βιομηχανική ανάπτυξη της Αγγλίας στις αρχές του 19ου αιώνα δεν είχε ανταγωνισμό. Η βιομηχανική οικονομία βασίστηκε ουσιαστικά στην εξάσκηση των επαγγελματιών μέσα στα εργοστάσια και δεν συνέδεε την επαγγελματική κατάρτιση με το εκπαιδευτικό σύστημα (Συριάτου, 2001:151). Η κυρίαρχη άποψη των Βρετανών για την εκπαίδευση ήταν πως ο καθένας έχει πρόσβαση στη γνώση ανάλογα με τα μέσα που διαθέτει, οπότε η γενίκευση της εκπαίδευσης δεν αποτελούσε εθνικό στόχο (Power, 2001:302).

Εκπαιδευτικές διαδικασίες ή συστήματα περιορισμού και ενσωμάτωσης

Μελετώντας τα παραπάνω παραδείγματα βλέπουμε πώς διαμορφώθηκε η γενίκευση της παιδείας με αφηγηματικό άξονα τις επιπτώσεις της Βιομηχανικής Επανάστασης. Μάλιστα, καίριο εγχείρημα ανάλυσης των κοινωνικών απαρχών της εκπαίδευσης αποτελεί η έρευνα της Margaret Archer (1979, 1982· Epstein, 1984:383-7) που υποστηρίζει ότι τα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα ακολούθησαν είτε κεντρική είτε αποκεντρωτική διαδικασία. Ο χαρακτήρας και η λειτουργία τους ρυθμίστηκε από τις κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις των φάσεων κατά τις οποίες διαμορφώθηκαν αυτά τα συστήματα. Κοντολογίς, εκτυλίχτηκε αφενός μια διαδικασία περιορισμού κατά την οποία η εκπαίδευση διαμορφώνεται φυγόκεντρα και αφετέρου μία διαδικασία αναπλήρωσης ή ενσωμάτωσης, που δημιουργείται κεντρομόλα. Το αφηγηματικό φόντο του έργου της αντιπαραθέτει την Αγγλία και την Γαλλία (Malinson, 1972:353-354). Στη Γαλλία και στην Πρωσία παρατηρείται η διαδικασία περιορισμού, καθώς το κράτος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών θεσμών, ενώ στην Αγγλία σημειώνεται η διαδικασία αναπλήρωσης μέσα από μια οιοονεί πολυ-ενσωμάτωση. Στα συστήματα περιορισμού το κράτος έχει πλήρη έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τη συντονίζει και προβαίνει σε εξειδίκευση των ιδρυμάτων προκειμένου να εξυπηρετήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες. Στα συστήματα αναπλήρωσης η εξειδίκευση συνιστά εγγενή διαδικασία που μεταβιβάζεται, καθώς ολοκληρώνεται η ενσωμάτωση των επιμέρους δικτύων που αντιστέκονται στον κεντρικό κρατικό έλεγχο και στην τυποποίηση, ώστε να προστατέψουν τα συμφέροντα των ομάδων πίεσης που εκπροσωπούν (Green, 2010:139-47).

Συμπεράσματα

Σε καμιά περίπτωση, λοιπόν, η οικονομική σφαίρα δεν φαίνεται να επικαθορίζει μονοσήμαντα την εκπαιδευτική διαδικασία. Η άνοδος, λόγου χάρι, της μεσαίας τάξης, που παρακολούθησε εξελικτικά την εκβιομηχάνιση στη Βρετανία, δεν συνοδεύτηκε από μια ανάλογη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που θα διαμόρφωνε τις προϋποθέσεις ικανοποίησης των μορφωτικών απαιτήσεων αυτής της τάξης. Στην Γαλλία, από την άλλη, που διέθετε σταθερό μοντέλο παραγωγής, εμφανίστηκε ένα αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο αποκαλύπτοντας την προτεραιότητα του Ναπολέοντα όχι για τον οικονομικό εκσυγχρονισμό του κράτους του, αλλά για την οιονεί πολιτική χειραγώγηση του έθνους του μέσω της εκπαίδευσης. Έτσι, η Γαλλία και η Πρωσία επέλεξαν το σύστημα περιορισμού, διότι δεν διέθεταν την επάρκεια να καταστούν ανταγωνιστικές στην αγορά, αλλά διέθεταν την απαραίτητη πολιτική δύναμη, ώστε να προσανατολίσουν την κρατική πολιτική. Η Αγγλία ακολούθησε, τρόπον τινά, τη διαδικασία της αναπλήρωσης, διότι διέθετε μεν επαρκή οικονομικό πλούτο, αλλά όχι την απαραίτητη πολιτική ισχύ.

Βιβλιογραφία

- Archer M. S., (1979) *Social Origins of Educational Systems*, London: Sage.
- Archer, Margaret S., (ed.), (1982), *The Sociology of Educational Expansion: Take-Off, Growth and Inflation in Educational Systems*, London: Sage.
- Γαγανάκης Κ., (199), *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Epstein, E. H., (1984). [Review of *The Sociology of Educational Expansion: Take-off, Growth and Inflation in Educational Systems*]. *American Journal of Education*, 92(3), 383–387. Ανεσύρθη από <http://www.jstor.org/stable/1085021> (3.3.2016).
- Green A., (2010), *Εκπαίδευση και Συγκρότηση του Κράτους. Η ανάδυση των εκπαιδευτικών συστημάτων στην Αγγλία, στη Γαλλία και στις ΗΠΑ*. Μτφ. Π. Κιμουρζής - Γλ. Μανιώτη, Αθήνα: Gutenberg.
- Mallinson, V. (1972). [Review of *Social Conflict and Educational Change in England and France, 1789-1848*]. *British Journal of Educational Studies*, 20 (3), 353–354. <http://doi.org/10.2307/3120800>.
- Power E., (2001), *Κληρονομιά της μάθησης*, Ιστορία της δυτικής εκπαίδευσης, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Ράπτης Κ., (1999), *Γενική Ιστορία της Ευρώπης από τον 6ο έως τον 18ο Αιώνα*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Schnapper D., (2000), *Η Κοινωνία των Πολιτών. Δοκίμιο πάνω στην Ιδέα του σύγχρονου έθνους*, μτφ. Δ. Παπαδοπούλου, Αθήνα: Gutenberg.

Συριάτου Α., (2001), «Μέρος Α. Ιστορία και Εκπαίδευση στην Ευρώπη από τον 6ο ως τον 20ό αιώνα», στο: Γκότσης Γ. - Συριάτου Α., (2001), *Δύο θεσμοί διαμορφωτές του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού*, Πάτρα: ΕΑΠ.

Abstract

The article focuses on the wider establishment of education in France, Prussia-Germany and Britain during the 19th century; it also critically examines the Industrial Revolution's effect in the significant process of educational reformation as a fundamental state institution. An issue also considered is the nature and function ascribed to the national education systems based on sociopolitical conditions formed in state entities, turning thus the wider institutional establishment of education either into a central or into a decentralized procedure.

Η Αθηνά Σπηλιώτη είναι φοιτήτρια της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΕΑΠ.

Κοινωνικές ελίτ στην κοινωνία της πληροφορίας: Το ψηφιακό χάσμα

Κώστας Ρόντος, Νίκος Ναγόπουλος, Φλώρα Τσάπαλα

Περίληψη

Η εισήγηση στοχεύει στη διερεύνηση της κατεύθυνσης που παίρνουν οι κοινωνικές αλλά και διακρατικές ανισότητες στα πλαίσια της κοινωνίας της πληροφορίας, όπου μέσω του διαδικτύου αναπτύσσονται σήμερα νέα μέσα επικοινωνίας και παροχής πληροφορίας που έχουν εισέλθει καθοριστικά στη ζωή μας. Το ζητούμενο είναι να προσδιοριστεί αν η άποψη του τεχνολογικού ντετερμινισμού για την επίδραση της νέας τεχνολογίας στη βελτίωση της θέσης των κοινωνιών μέσω της καθολικής χρήσης της επαληθεύεται στην πράξη ή παράγεται μια νέα ελίτ που με περισσότερη και καλύτερη χρήση των νέων τεχνολογιών διατηρεί –αν δεν βαθαίνει– τις κοινωνικές ανισότητες. Σε σχέση με τα παραπάνω και στη συγκεκριμένη εισήγηση διερευνάται, πέρα από τις διευρυμένες ευκαιρίες προσβασιμότητας και αύξησης γενικά του ποσοστού των χρηστών στις νέες τεχνολογίες, ιδιαίτερα ο διακριτός χαρακτήρας των ψηφιακών αγαθών και ο καθοριστικός χαρακτήρας τόσο του τρόπου της χρήσης, όσο και της ποιότητας των αγαθών αυτών σε συνδυασμό με τους σκοπούς και το περιβάλλον της χρήσης.

Λέξεις Κλειδιά

Κοινωνικές και γεωγραφικές ανισότητες, τεχνολογικός ντετερμινισμός, διαδίκτυο.

1. Εισαγωγή

Η πιο διαδεδομένη και ερευνητικά πρόσφορη διερεύνηση των κοινωνικών επιπτώσεων αναφορικά με την εκτεταμένη και σχεδόν μαζική χρήση σύγχρονων τεχνολογιών που ευνοούν νέες μορφές επικοινωνίας είναι η συσχέτιση του δι-

αδικτού με την ανοιχτή δημοκρατία και την ηλεκτρονική διακυβέρνηση. Είναι ενδεικτικό ότι οι περισσότερες έρευνες που έχουν διενεργηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση επιχειρούν να εξηγήσουν και να ερμηνεύσουν ακόμη και ζητήματα κοινωνικού ή γεωγραφικού αποκλεισμού, κοινωνικής διαφοροποίησης και περιθωριοποίησης κυρίως μέσα από τις προϋποθέσεις μιας μαζικής, ελεύθερης και ανεμπόδιστης πρόσβασης και χρήσης των νέων μέσων. Στο πλαίσιο αυτό καθώς και από τις δυνατότητες που παρέχονται για άρση πιθανών περιορισμών στη χρήση εξετάζονται επίσης και τα ζητήματα των κοινωνικών ανισοτήτων.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι το ενδιαφέρον των περισσότερων υφιστάμενων ερευνών εστιάζεται στη διερεύνηση της υπόθεσης ότι η ίδια η δυνατότητα ελεύθερης πρόσβασης και χρήσης είναι μία αναγκαία και ταυτόχρονα επαρκής συνθήκη εξάλειψης κοινωνικών ή άλλων ανισοτήτων. Συγκεκριμένα οι προσεγγίσεις αυτές επιχειρούν, εν ευρεία έννοια, να ερμηνεύσουν την κοινωνική ανισότητα μέσα από την ανεμπόδιστη ελευθερία πρόσβασης, χωρίς να διεισδύσουν στην ίδια την ποιότητα της χρήσης, και εάν μέσα από πιθανές διαφοροποιήσεις προκύπτουν νέες μορφές ανισοτήτων.

Το συγκεκριμένο άρθρο στοχεύει αρχικά στη διερεύνηση του περιεχομένου που αποκτούν οι κοινωνικές και γεωγραφικές/περιφερειακές ανισότητες στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας, όπου μέσω του διαδικτύου αναπτύσσονται σήμερα νέα μέσα επικοινωνίας και παροχής πληροφορίας που επηρεάζουν καθοριστικά πτυχές της καθημερινής κοινωνικής ζωής. Στη βάση αυτή τίθεται το ερώτημα ως προς το εάν η χρήση του διαδικτύου συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή ή τελικά στην αύξηση των κοινωνικών-περιφερειακών ανισοτήτων;

Επιπλέον, σε σχέση με το πιο σύνθετο ερώτημα και τη συμπερίληψη ποιοτικών παραμέτρων η προσέγγιση που επιχειρείται εδώ στηρίζεται στη δευτερογενή ανάλυση μεγάλης κλίμακας ερευνών σχετικά με τον περιορισμό ή την αύξηση των κοινωνικών και περιφερειακών ανισοτήτων ανάμεσα α) σε διαφορετικές ομάδες χωρών, β) σε πολίτες με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και γ) σε επιχειρήσεις που παρουσιάζουν διαφορετικό μέγεθος.

2. Η σχέση ανάμεσα στη μαζική χρήση του διαδικτύου και την ένταση στην εκδήλωση κοινωνικών ανισοτήτων

Σύμφωνα με τα ερωτήματα που έχουμε θέσει η αρχική προσέγγιση επιχειρεί να διερευνήσει εάν η άποψη του τεχνολογικού ντετερμινισμού ως προς την επίδραση της νέας τεχνολογίας –ιδιαίτερα μέσω της καθολικής χρήσης– στη βελτίωση της θέσης των κοινωνιών επαληθεύεται στην πράξη, ή εάν διαφαίνεται η ανάδυση μιας νέας ελίτ που με περισσότερη και καλύτερη χρήση των νέων τεχνολογιών διατηρεί, αν δεν βαθαίνει, τις υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες.

Η πρώτη άποψη θεμελιώνεται στο επιχείρημα της φτηνής πλέον χρήσης των νέων τεχνολογιών και της εξοικείωσης των νέων σε αυτές από τις μικρές ηλικίες. Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται από τη διαπίστωση ότι σε μια ανοιχτή δημοκρατία, στην οποία η ελεύθερη έκφραση αποτελεί αναπόσπαστο αγαθό, η χρήση του διαδικτύου περιγράφεται κυρίως ως προς το χαρακτηριστικό της ουδετερότητας του (όπως παλαιότερα και η τυπογραφία), δηλαδή της μη διακριτής ή μη προνομιακής και μονοπωλιακής σχέσης που μπορούν να διατηρούν συγκεκριμένες ομάδες. Εν ολίγοις, η δυνατότητα ανεμπόδιστης πρόσβασης, αυτή καθ' εαυτή, αποτελεί την κυρίαρχη προϋπόθεση ελευθερίας στην έκφραση.

Κατ' αυτήν την έννοια και σε πολιτικό επίπεδο το ίδιο το διαδίκτυο, δηλαδή το ίδιο το μέσο, γίνεται σύμβολο αντικαθεστωτισμού, ενώ οι κυβερνήσεις αδυνατούν να ελέγξουν τη μαζική χρήση και να θέσουν περιορισμούς ή να το αξιοποιήσουν αποκλειστικά για τους δικούς τους σκοπούς. Για παράδειγμα, συχνές είναι οι απόπειρες δημιουργίας μαύρης λίστας διευθύνσεων και απαγόρευσης πρόσβασης σε sites με αντικαθεστωτικό ή προσβλητικό, σύμφωνα με τα πολιτισμικά ήθη των χωρών αυτών, περιεχόμενο.

Παρ' όλα αυτά σε περιόδους οικονομικής κρίσης, κατά τις οποίες δεν εξασφαλίζεται ακόμη και η επιβίωση και η διατήρηση της υγείας μεγάλου μέρους του πληθυσμού, δεν είναι αυτονόητη για όλους η οικονομική δυνατότητα ανταπόκρισης στο κόστος αγοράς και χρήσης των μέσων της νέας τεχνολογίας για ενημέρωση και πληροφόρηση. Κατά συνέπεια, όχι μόνο η ανεμπόδιστη διακίνηση της πληροφορίας, αλλά και οι υπαρκτές προϋποθέσεις αξιοποίησης των δυνατοτήτων πρόσβασης σε αυτήν αποτελούν σημαντικά διερευνητικά ερωτήματα. Από την άλλη αμφισβητείται η δυνατότητα υποχώρησης των ανισοτήτων μέσα από τον περιορισμό του ψηφιακού χάσματος που επιφέρει η μαζική πρόσβαση στο διαδίκτυο (Bucy, 2000).

Στην κατεύθυνση αυτή, η ευχέρεια ως προς το χρόνο χρήσης αποτελεί μια ακόμη παράμετρο που καθορίζει την ισότητα ή την ανισότητα που παράγεται μέσω της χρήσης των νέων τεχνολογιών. Οι σκληρά και για πολλές ώρες εργαζόμενοι, έστω και αν διαθέτουν τα οικονομικά μέσα, δεν φαίνεται να διαθέτουν το χρόνο να χρησιμοποιήσουν παραγωγικά το διαδίκτυο σε σχέση με τις ανώτερες οικονομικές τάξεις.

Επίσης, σημαντικό παραμένει και το ζήτημα του τρόπου χρήσης των νέων αυτών τεχνολογιών, καθώς η χρήση για μάθηση, πληροφόρηση ή για επαγγελματικούς λόγους και επαγγελματική ανέλιξη και γενικότερα η παραγωγική χρήση απαιτεί υψηλότερο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο καθώς και ανώτερο επίπεδο μόρφωσης και εξειδίκευσης, που τελικά δεν εξασφαλίζεται απαραίτητα από όλους στις σύγχρονες κοινωνίες. Με τον τρόπο αυτό κατώτερες κοινωνικά τάξεις φαίνεται να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο και τα εργαλεία του (facebook,

twitter κ.λπ.) κυρίως για ψυχαγωγία ή για ψηφιακή κοινωνική συναναστροφή, οπότε η «ποιότητα» στη χρήση δημιουργεί ένα δεύτερο επίπεδο διεύρυνσης των ανισοτήτων που συνδέεται με τη δυνατότητα δημιουργίας μια νέας κοινωνικής ελίτ, αυτής που κατέχει τον «πλούτο των τεχνολογιών» και διαθέτει την ευχέρεια να τον αξιοποιήσει κατάλληλα και κυρίως παραγωγικά.

3. Νέες μορφές ανισοτήτων και διαφοροποίηση ως προς τη χρήση και την ωφέλεια

Σε σχέση με τα παραπάνω και ως προς το δεύτερο επίπεδο των αρχικών ερωτημάτων διαφαίνεται ότι, πέρα από τις διευρυμένες ευκαιρίες προσβασιμότητας και αύξησης γενικά του ποσοστού των χρηστών στις νέες τεχνολογίες, ο χαρακτήρας των ψηφιακών αγαθών είναι σημαντικά διακριτός, ενώ ο παράγοντας που αφορά τόσο τον τρόπο χρήσης, όσο και την ποιότητα των αγαθών αυτών σε συνδυασμό με τους σκοπούς και το περιβάλλον της χρήσης είναι ιδιαίτερα καθοριστικός.

Πιο συγκεκριμένα είναι ενδιαφέρον α) να προσδιοριστεί αν υπάρχει μια νέα μορφή ανισοτήτων, που εντοπίζονται όχι μόνο σε επίπεδο ψηφιακού χάσματος, το οποίο συνοδεύεται από τις δυνατότητες, ή μη, πρόσβασης στα ψηφιακά αγαθά, αλλά κυρίως β) να εντοπιστούν διαφορές στην ποιότητα και τους σκοπούς της χρήσης. Αναφορικά με τους άξονες αυτούς η σχετική επιχειρηματολογία υποστηρίζει ότι οι ανισότητες είναι ιδιαίτερα έκδηλες ως προς την ποιότητα και τους σκοπούς της χρήσης, (Mancinelli, 2008, Peter & Valkenburg, 2006) καθώς και ότι τα χαρακτηριστικά αυτών των νέων ανισοτήτων εντοπίζονται κυρίως στην απόσταση που διαγράφεται ανάμεσα στη χρήση ως απαραίτητη αξιοποίηση της γνώσης σε περιβάλλον παραγωγικής ή επιχειρησιακής δραστηριότητας, ή ακόμη στη διαμόρφωση και τον έλεγχο αυτής της χρήσης (Castells, 2000) και σε αυτήν που περιορίζεται, μέσα από μια ανεξάρτητη από τις ευρύτερες γνώσεις σχέση, στις απλές τεχνικές δεξιότητες πρόσβασης (van Dijk, 2005). Οι τελευταίες, ακόμη και εάν αξιοποιούνται σε πολλαπλά επίπεδα χρήσης παραμένουν έξω από το περιβάλλον της εργασιακής απόδοσης και ωφέλειας (DiMaggio et al, 2001) και επιπλέον δεν αποκτούν συμμετοχή στη διαμόρφωση πόλων εξουσίας μέσα από την απλή αξιοποίηση μέσω τεχνολογίας.

Ακολουθώντας το επιχείρημα αυτό διαφαίνονται τα χαρακτηριστικά μιας νέας κοινωνικής ελίτ που δεν ταυτίζεται, τόσο, μέσω της ξεχωριστής ικανότητας χρήσης νέων τεχνολογιών, αλλά κυρίως από την συνεχή και σωρευτική ωφέλεια και καινοτομία σε παραγωγικό και επιχειρησιακό περιβάλλον, που αυξάνει τις ανισότητες, ή αναδεικνύει νέες (Witte & Mannon, 2010), καθώς δημιουργεί νέα τοπικά και υπερτοπικά δίκτυα εξουσίας (Castells, 2000) μέσα από τις δυνατότητες που παρέχει η ίδια η αξιοποίηση των ψηφιακών αγαθών προς αυτή την κατεύθυνση.

Συνοψίζοντας λοιπόν τα δύο ερωτήματα διαπιστώνουμε ότι το αρχικό πρώτο ερώτημα, εάν στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας και της εκρηκτικής επέκτασης του αριθμού των χρηστών του διαδικτύου περιορίζονται οι κοινωνικές αλλά και γεωγραφικές/περιφερειακές ανισότητες, στηρίζεται σε επιχειρήματα και ευρήματα που αφορούν:

- την ανεμπόδιστη και καθολική χρήση ως δυνατότητα και δικαίωμα πρόσβασης συνδεδεμένη με τα δημοκρατικά αγαθά,
- τη διάκριση ανάμεσα στα παραδοσιακά μέσα και στα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα επικοινωνίας,
- την επικράτηση ενός τεχνολογικού ντετερμινισμού, τη θέση δηλαδή ως προς την επίδραση της νέας τεχνολογίας στη βελτίωση της ζωής όλο και περισσότερων πολιτών, όλων των κοινωνικών στρωμάτων,
- την επιβεβαίωση μιας αιτιώδους σχέσης ανάμεσα στη νέα τεχνολογία και τη συνολική κοινωνική ευημερία και ανάπτυξη,
- το δημοκρατικό πλουραλισμό και τη διεύρυνση της δημοκρατίας, καθώς υπάρχει η δυνατότητα ελεύθερης πρόσβασης σε κοινά αγαθά,
- την υποχώρηση της απόλυτης κυριαρχίας και του καθεστωτισμού που επιτυγχάνεται μέσα από το μεγαλύτερο έλεγχο της εξουσίας, λόγω των δυνατοτήτων που παρέχει το ίδιο το μέσο,
- την αποκαθίλωση ολοκληρωτικών μορφών διακυβέρνησης και αντίστοιχων ηγεσιών και την υποχώρηση ενός και μόνο ισχυρού πολιτικού μηνύματος μέσα από τη διασπορά πολλαπλών μηνυμάτων,
- τη διεύρυνση της συμμετοχικότητας στα κοινά και στην πολιτική εκπροσώπηση μεγαλύτερου αριθμού πολιτών,
- την ενσωμάτωση διαφορετικών απόψεων και ομάδων στο δημόσιο διάλογο, οι οποίες ήταν αφανείς ή παραγκωνισμένες.

Όλες οι παραπάνω διαπιστώσεις, παρότι στηρίζονται ορθά στην αύξηση των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους πολίτες και σε διάφορους πόλους εξουσίας και στο γεγονός ότι η διαδραστικότητα ευνοείται συνεχώς από τις νέες τεχνικές, ιδιαίτερα όταν αυτές προσφέρονται προς μαζική χρήση, παρουσιάζουν μια υπεραισιόδοξη και συχνά φορμαλιστική ή μονοδιάστατη και μονοπαραγοντική εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στη διεύρυνση της χρήσης στο διαδίκτυο και στον περιορισμό των πολλαπλών ανισοτήτων.

Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο αυτό –και ιδιαίτερα σε μια εξατομικευμένη διάσταση που χαρακτηρίζεται από την απουσία κοινωνικών συλλογικότητων– νοείται η επιζητούμενη συμμετοχικότητα στις προοπτικές της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, που καλείται να αντιμετωπίσει παράλληλα και την κρίση αντιπροσώπευσης στο πολιτικό σύστημα. Την ίδια σημασία αποκτά και η έννοια της

διαβούλευσης καθώς εξαντλείται και αυτή συχνά στην εξατομικευμένη απόκριση πολιτών, που είναι εξοικειωμένοι με τις τεχνικές χρήσης του διαδικτύου, στα θεσμικά πολιτικά όργανα που θέτουν ζητήματα, όχι τόσο προς δημόσιο διάλογο, αλλά προς ψηφοφορία. Ψηφοφορίες που έχουν συνήθως δημοσκοπικό χαρακτήρα και δεν αξιοποιούνται διαβουλευτικά ως προς τη συνδιαμόρφωση πολιτικής.

Κυρίως όμως οι διαπιστώσεις αυτές είναι επιφανειακές, καθότι είναι αμφίβολο αν οι κοινωνικές και γεωγραφικές ανισότητες αίρονται ή περιορίζονται εξαιτίας της διαπιστωμένα διευρυμένης χρήσης στο διαδίκτυο χωρίς να αναζητηθούν και να αναλυθούν κοινωνιολογικά συγκριτικά δεδομένα που αφορούν τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των χρηστών (Bonfadelli, 2002; Peter & Valkenburg, 2006), την ποιότητα της χρήσης και κυρίως την έμφαση σε παραγωγικές διεργασίες και επαγγελματικές προοπτικές, το χρόνο χρήσης και τη δυνατότητα αξιοποίησης των συνεχώς αναβαθμισμένων λειτουργιών που δημιουργούν νέα εργασιακά περιβάλλοντα και επιχειρηματικούς σχεδιασμούς, ή ακόμη και νέες επικοινωνικές πρακτικές με την εμφάνιση νέων κοινωνικών συλλογικοτήτων.

Απέναντι σε μια τέτοια διαπίστωση και σε παρόμοια επιχειρήματα είναι ιδιαίτερα σημαντικές ορισμένες ποιοτικές πτυχές που μπορούν να διερευνηθούν, και συγκεκριμένα:

- ο χρόνος χρήσης, ο οποίος αποτελεί μια παράμετρο που καθορίζει την ισότητα ή την ανισότητα που παράγεται μέσω της χρήσης των νέων τεχνολογιών,
- η διαφορετική δυνατότητα διαχείρισης του χρόνου ως προς τη χρήση σύγχρονων μέσων τεχνολογίας,
- η διάκριση ανάμεσα σε παραγωγικά διαθέσιμο και μη παραγωγικό χρόνο, ως προς την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών,
- η χρήση του διαδικτύου για μάθηση, πληροφόρηση, επιχειρηματικότητα ή για επαγγελματικούς λόγους και επαγγελματική ανέλιξη.

Συμπερασματικά αυτό που αναζητείται είναι εάν η διαφορετική ποιότητα στη χρήση δημιουργεί προϋποθέσεις διεύρυνσης των ανισοτήτων και δημιουργίας νέων κοινωνικών ελίτ, που αξιοποιούν με τον πιο αποδοτικό τρόπο τα οφέλη από τη χρήση των νέων τεχνολογιών.

Συμπεριλαμβάνοντας τα παραπάνω ποιοτικά κριτήρια διαφοροποίησης ως επιπρόσθετες υποθέσεις το ενδιαφέρον της ανάλυσης μετατοπίζεται πέρα από τις διευρυμένες ευκαιρίες προσβασιμότητας και αύξησης του ποσοστού των χρηστών στις νέες τεχνολογίες και επιχειρείται η διερεύνηση ιδιαίτερα του διακριτού χαρακτήρα των ψηφιακών αγαθών και των καθοριστικών παραμέτρων, που εντοπίζονται τόσο στον τρόπο χρήσης, όσο και στην ποιότητα των αγαθών αυτών σε συνδυασμό με τους σκοπούς και το περιβάλλον της χρήσης.

4. Μέθοδος ανάλυσης και πηγές άντλησης στατιστικών δεδομένων

Για την διερεύνηση του περιορισμού ή την αύξηση των κοινωνικών και περιφερειακών ανισοτήτων ανάμεσα α) σε διαφορετικές ομάδες χωρών, β) σε πολίτες με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και γ) σε επιχειρήσεις που παρουσιάζουν διαφορετικό μέγεθος, πραγματοποιήθηκε δευτερογενής ανάλυση στατιστικών δεδομένων, τα οποία προέρχονται από μεγάλης κλίμακας έρευνες στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δημοσιεύονται από την Eurostat.

Η χρονολογική σειρά των δεδομένων των ατόμων και των νοικοκυριών καλύπτει την πρόσφατη περίοδο 2005-2013, ενώ για το πιο πρόσφατο έτος 2013 παρουσιάζονται και θεματικοί χάρτες για τον καλύτερο εντοπισμό των ομοιοτήτων και των διαφορών μεταξύ (ομάδων) Χωρών.

5. Ανάλυση δευτερογενών δεδομένων αναφορικά με τον περιορισμό ή την αύξηση των κοινωνικών και περιφερειακών ανισοτήτων

Είναι εμφανές από τον Πίνακα 1 ότι το 2005 οι πολίτες σχεδόν όλων των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ηλικίας 16 έως 74 δεν χρησιμοποίησαν ποτέ το Διαδίκτυο σε ποσοστά που κυμαίνονται από 36% έως και 82%. Εν τούτοις, τα υψηλότερα ποσοστά μη χρήσης του Διαδικτύου, άνω του 50%, τα εμφανίζουν οι Νότιες και Κεντρο-ανατολικές Χώρες, η Ισπανία 50%, η Λεττονία 51%, η Μάλτα 57%, η Πολωνία 58%, η Ουγγαρία 60%, η Λιθουανία 61%, η Ιταλία 62%, η Τσεχία 63%, η Πορτογαλία 63%, η Κύπρος 64%, η Ελλάδα 73% και η Τουρκία 82%, ενώ μόνο μια χώρα από την Δυτική Ευρώπη, η Ιρλανδία (55%) κυμαίνεται άνω του 50%. Αντίθετα, τα χαμηλότερα ποσοστά κάτω του 30% τα παρουσιάζουν οι Βόρειες και Δυτικές Χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ισλανδία 11%, η Σουηδία 12%, η Δανία 14%, η Νορβηγία 15%, η Ολλανδία 18%, το Ηνωμένο Βασίλειο 28%, η Γερμανία 29% και το Λουξεμβούργο 29%.

Σταδιακά και μέχρι το 2013 τα ποσοστά αυτά μειώνονται θεαματικά σε όλες τις χώρες. Οι Νότιες και κεντρο-ανατολικές Χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνεχίζουν, το 2013, να παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά των ατόμων ηλικίας 16 έως 74 που δεν έχουν χρησιμοποιήσει ποτέ το Διαδίκτυο [Βουλγαρία (41%), Ρουμανία (42%), Ελλάδα (36%), Ιταλία (34%), Κύπρος (32%), Πορτογαλία (33%), Τουρκία (51%), Πολωνία (32%), Ισπανία (24%), Κροατία (29%), Λετονία (22%), Λιθουανία (29%), Ουγγαρία (24%), Μάλτα (28%), Σλοβενία (23%)]. Αντίθετα, οι Βόρειες - Δυτικές Χώρες μειώνουν συνεχώς τα ποσοστά μη χρήσης του Διαδικτύου και το 2013 ορισμένες από αυτές παρουσιάζουν μονοψήφιο ποσοστό [Ισλανδία (3%), Νορβηγία (3%), Σουηδία (4%), Δανία (4%), Ολλανδία (5%), Λουξεμβούργο (5%), Φινλανδία (6%), Ηνωμένο Βασίλειο (8%), Γαλλία (14%), Βέλγιο (15%)] (Χάρτης 1).

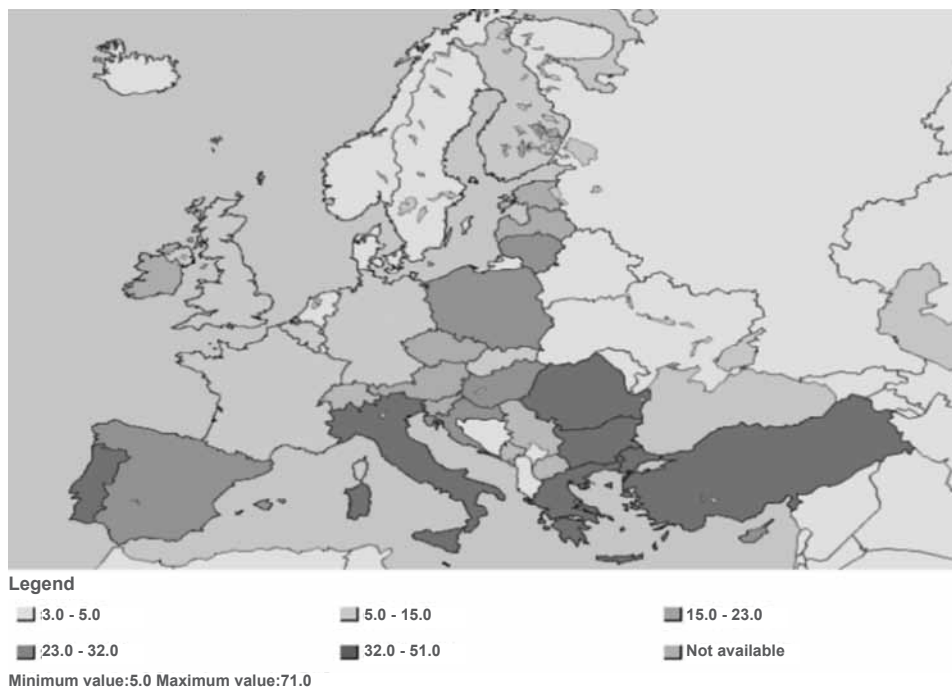
Πίνακας 1. Ποσοστό (%) των ατόμων ηλικίας 16 έως 74 που δεν χρησιμοποίησαν ποτέ το Διαδίκτυο κατά τα έτη 2005 - 2013

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
EU (28 χώρες)	:	:	37	33	30	27	24	22	21
EU (27 χώρες)	43	42	37	33	30	27	24	22	20
Βέλγιο	39	34	29	26	20	18	14	15	15
Βουλγαρία	:	71	65	57	53	51	46	42	41
Δημοκρατία της Τσεχίας	63	49	46	33	33	28	24	19	17
Δανία	14	10	12	12	11	9	7	6	4
Γερμανία	29	26	23	20	19	17	16	15	13
Εσθονία	36	34	32	26	26	22	20	19	16
Ιρλανδία	55	42	35	32	30	27	21	18	18
Ελλάδα	73	65	62	56	53	52	45	42	36
Ισπανία	50	47	43	38	36	32	29	27	24
Γαλλία	:	46	34	26	25	20	18	15	14
Κροατία	:	:	56	54	47	42	39	35	29
Ιταλία	62	59	54	50	45	41	39	37	34
Κύπρος	64	62	56	54	48	45	41	36	32
Λετονία	51	45	39	34	31	29	27	24	22
Λιθουανία	61	54	49	43	38	35	34	31	29
Λουξεμβούργο	29	27	20	16	11	8	8	6	5
Ουγγαρία	60	52	46	37	36	32	28	26	24
Μάλτα	57	58	51	49	40	36	30	29	28
Ολλανδία	18	16	13	11	10	8	7	6	5
Αυστρία	40	34	28	25	25	23	18	17	16
Πολωνία	58	52	48	44	39	35	33	32	32
Πορτογαλία	63	60	56	54	50	46	41	34	33
Ρουμανία	:	74	69	64	62	57	54	48	42
Σλοβενία	48	43	39	40	33	28	29	28	23
Σλοβακία	42	41	35	25	22	17	20	18	15
Φινλανδία	23	18	17	13	15	11	9	7	6
Σουηδία	12	10	15	9	7	7	5	5	4
Ηνωμένο Βασίλειο	28	29	22	19	15	13	11	10	8
Ισλανδία	11	9	88	6	5	4	3	3	
Νορβηγία	15	17	11	8	6	5	5	4	3
Πρ. Γιουγκ. Δημοκρατία	:	69	51	47	44	:	:	:	
Σερβία	:	:	65	:	56	:	:	:	:
Τουρκία	82	:	70	64	62	58	:	:	51

Πηγή: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=in00093>

Χάρτης 1.
Ποσοστό (%) των ατόμων ηλικίας 16 έως 74 που δεν χρησιμοποίησαν
ποτέ το Διαδίκτυο το 2013

Πηγή: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=in00093>

Αναφορικά με το επίπεδο πρόσβασης των νοικοκυριών στο Διαδίκτυο, είναι φανερό από τον Πίνακα 2, ότι από τα πρώτα κιόλας έτη της ανάλυσης οι Βόρειες - Δυτικές Χώρες παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά πρόσβασης στο Διαδίκτυο, άνω του 50% [Βέλγιο (50%), Φινλανδία (54%), Ηνωμένο Βασίλειο (60%), Νορβηγία (64%), Λουξεμβούργο (65%), Σουηδία (73%), Δανία (75%), Ολλανδία (78%), Ισλανδία (84%)]. Ακολουθώντας μια συνεχή ανοδική πορεία στο επίπεδο πρόσβασης των Νοικοκυριών στο Διαδίκτυο το 2013, όλες οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κυμαίνονται άνω του 50% (Χάρτης 2). Ορισμένες από αυτές μάλιστα, όπως η Δανία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία, η Νορβηγία, η Ισλανδία τείνουν να προσεγγίσουν το 100%.

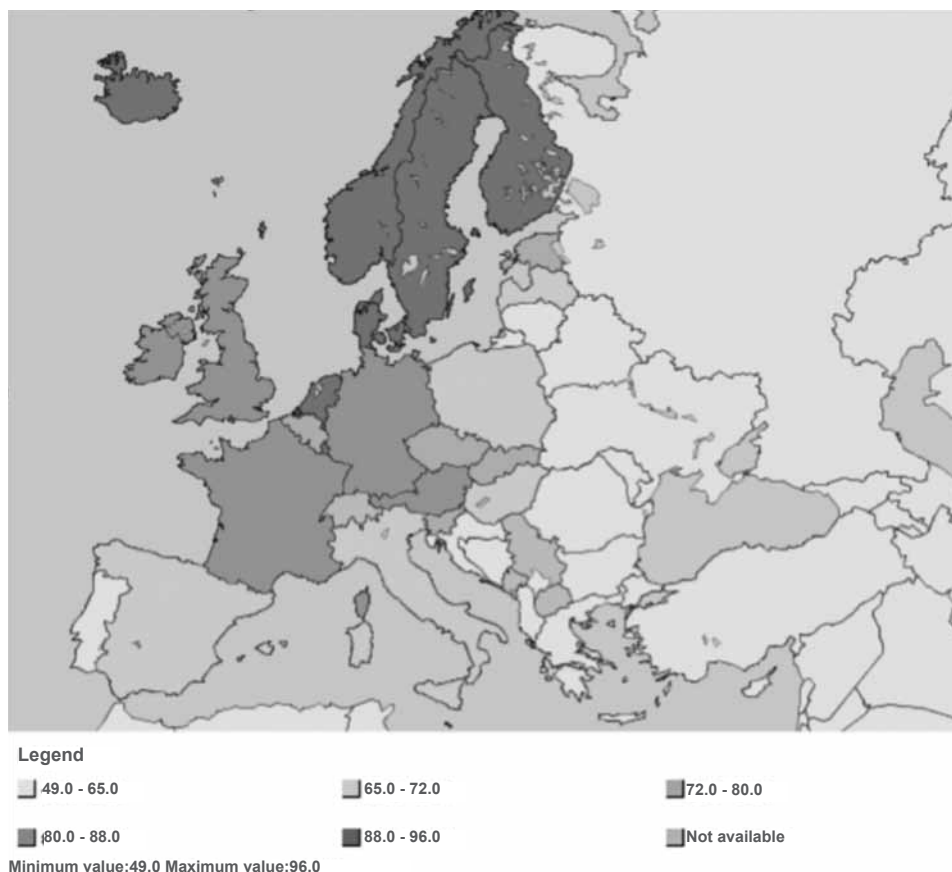
Πίνακας 2. Επίπεδο πρόσβασης Νοικοκυριών στο Διαδίκτυο κατά τα έτη 2005 – 2013 (ποσοστά %)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
EU (28 χώρες)	:	:	55	60	66	70	73	76	79
EU (27 χώρες)	48	49	55	60	66	70	73	76	79
Βέλγιο	50	54	60	64	67	73	77	78	80
Βουλγαρία	:	17	19	25	30	33	45	51	54
Δημοκρατία της Τσεχίας	19	29	35	46	54	61	67	65	73
Δανία	75	79	78	82	83	86	90	92	93
Γερμανία	62	67	71	75	79	82	83	85	88
Εσθονία	39	46	53	58	63	68	71	75	80
Ιρλανδία	47	50	57	63	67	72	78	81	82
Ελλάδα	22	23	25	31	38	46	50	54	56
Ισπανία	36	39	45	51	54	59	64	68	70
Γαλλία	:	41	55	62	69	74	76	80	82
Κροατία	:	:	41	45	50	56	61	66	65
Ιταλία	39	40	43	47	53	59	62	63	69
Κύπρος	32	37	39	43	53	54	57	62	65
Λετονία	31	42	51	53	58	60	64	69	72
Λιθουανία	16	35	44	51	60	61	60	60	65
Λουξεμβούργο	65	70	75	80	87	90	91	93	94
Ουγγαρία	22	32	38	48	55	60	65	69	71
Μάλτα	41	53	54	59	64	70	75	77	79
Ολλανδία	78	80	83	86	90	91	94	94	95
Αυστρία	47	52	60	69	70	73	75	79	81
Πολωνία	30	36	41	48	59	63	67	70	72
Πορτογαλία	31	35	40	46	48	54	58	61	62
Ρουμανία	:	14	22	30	38	42	47	54	58
Σλοβενία	48	54	58	59	64	68	73	74	76
Σλοβακία	23	27	46	58	62	67	71	75	78
Φινλανδία	54	65	69	72	78	81	84	87	89
Σουηδία	73	77	79	84	86	88	91	92	93
Ηνωμένο Βασίλειο	60	63	67	71	77	80	83	87	88
Ισλανδία	84	83	84	88	90	92	93	95	96
Νορβηγία	64	69	78	84	86	90	92	93	94
Πρ. Γιουγκ. Δημοκρατία	:	14	:	29	42	46	:	:	:
Σερβία	:	:	26	:	37	:	:	:	:
Τουρκία	8	:	20	25	30	42	:	:	49

Πηγή: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=0&language=en&pcode=tin00134>

Χάρτης 2.
Επίπεδο πρόσβασης Νοικοκυριών στο Διαδίκτυο το 2013

Πηγή: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=0&language=en&pcode=tin00134>

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ένας σημαντικός παράγοντας προσδιορισμού της κοινωνικής συνοχής ή των κοινωνικών και περιφερειακών ανισοτήτων που μπορεί να επιφέρει η χρήση του Διαδικτύου είναι και ο τρόπος χρήσης αυτού (μάθηση, πληροφόρηση, επιχειρηματικότητα ή απλή χρήση). Μέσα από τον Πίνακα 3 είναι εμφανές ότι το υψηλότερο ποσοστό των ατόμων που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για αναζήτηση πληροφοριών με σκοπό τη μάθηση το 2007 εμφανίζεται στις Βόρειες - Δυτικές Χώρες [Φινλανδία (30%), Γαλλία (41%), Ισλανδία (42%), Νορβηγία (46%), Λουξεμβούργο (47%), Δανία (53%)]. Το 2010 η χρήση με σκοπό τη μάθηση αυξάνεται σε όλη την Ευρώπη σε σχέση με το 2007 με τις χώρες με υψηλό ποσο-

Πίνακας 3. Ποσοστό (%) των ατόμων που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για αναζήτηση πληροφοριών με σκοπό τη μάθηση (2007 - 2010)

	2007	2008	2009	2010
ΕΥ (28 χώρες)	23	27	32	32
ΕΥ (27 χώρες)	23	27	32	32
Βέλγιο	17	20	27	31
Βουλγαρία	2	5	4	5
Δημοκρατία της Τσεχίας	17	25	26	21
Δανία	53	47	50	56
Γερμανία	27	28	31	29
Εσθονία	:	22	24	26
Ιρλανδία	16	21	30	35
Ελλάδα	5	22	23	24
Ισπανία	19	25	29	29
Γαλλία	41	47	53	47
Κροατία	13	17	18	21
Ιταλία	21	24	32	35
Κύπρος	21	17	23	22
Λετονία	5	13	34	39
Λιθουανία	20	20	22	20
Λουξεμβούργο	47	50	59	65
Ουγγαρία	19	22	29	30
Μάλτα	21	23	34	38
Ολλανδία	14	15	17	19
Αυστρία	9	12	24	27
Πολωνία	19	28	31	33
Πορτογαλία	26	33	39	39
Ρουμανία	8	11	15	17
Σλοβενία	24	31	29	42
Σλοβακία	3	14	15	21
Φινλανδία	30	31	66	67
Σουηδία	27	33	37	44
Ηνωμένο Βασίλειο	24	25	31	29
Ισλανδία	42	65	68	71
Νορβηγία	46	52	51	57
Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία	:	14	15	11
Σερβία	1	:	10	:
Τουρκία	10	10	11	14

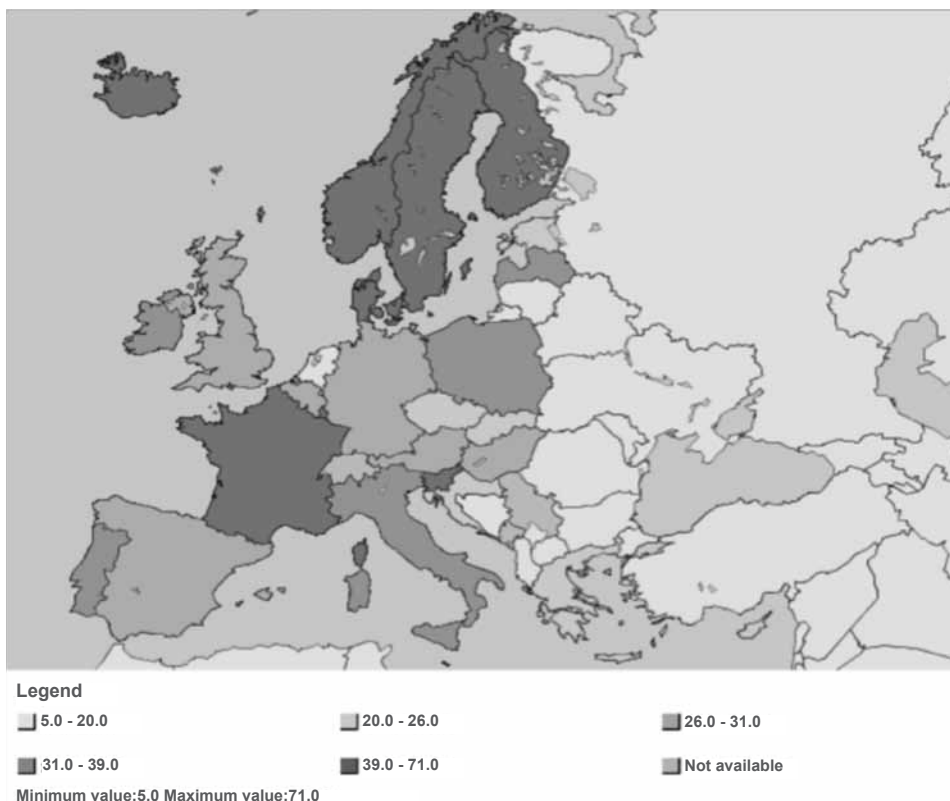
Πηγή: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tin00104>

Χάρτης 3.

Άτομα που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για αναζήτηση πληροφοριών με σκοπό τη μάθηση το 2010

Πηγή: Eurostat,

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tin00104>

στό κατά το 2007, να επιβραδύνουν σχετικά το ρυθμό τους, ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις να παρατηρείται μείωση του ποσοστού σε σχέση με το προηγούμενο έτος 2009. Αντίθετα, αρκετές χώρες με χαμηλότερα ποσοστά το 2007 επιταχύνουν σημαντικά την χρήση αυτή. Η Ελλάδα, χαρακτηριστικά, από 5% το 2007, προσεγγίζει το 24% το 2010. Γενικά η εικόνα ως προς το χαρακτηριστικό αυτό είναι μεικτή στην Ευρώπη με τη Βουλγαρία να διατηρεί μόλις στο 5% τη χρήση του διαδικτύου για μάθηση και την Ισπανία να ξεπερνά το 70% του πληθυσμού της.

Ο χάρτης 3 καθιστά εμφανείς τις διαφοροποιήσεις ως προς αυτό το χαρακτηριστικό μεταξύ των δυτικών και ανατολικών χωρών αυτή τη φορά.

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας μελέτης είναι το επίπεδο των ατομικών

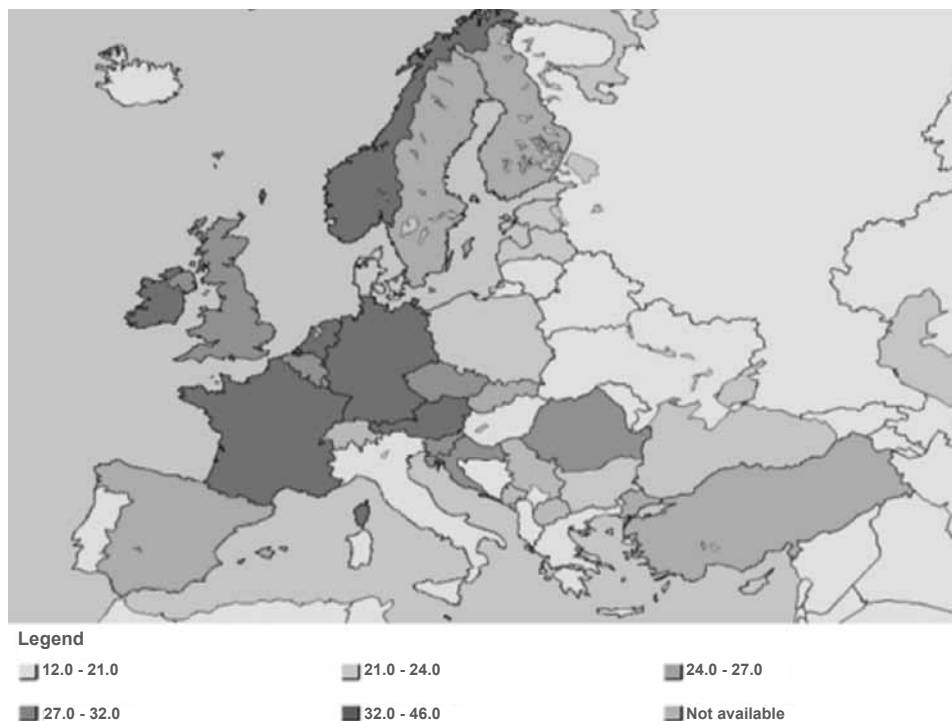
Πίνακας 4. Ποσοστά % ατόμων με δεξιότητες χρήσης του Διαδικτύου ηλικίας 16 και 74 ετών κατά τα έτη 2005 -2013

	2005	2006	2007	2010	2011	2013
EU (28 χώρες)	:	:	29	31	30	30
EU (27 χώρες)	31	30	29	31	30	30
Βέλγιο	:	39	40	39	34	29
Βουλγαρία	:	10	13	21	19	22
Δημοκρατία της Τσεχίας	:	30	25	31	28	32
Δανία	47	40	37	36	29	23
Γερμανία	41	41	41	41	42	46
Εσθονία	18	17	20	23	19	24
Ιρλανδία	37	42	42	36	36	35
Ελλάδα	20	23	22	25	20	21
Ισπανία	:	27	23	30	28	27
Γαλλία	:	:	25	29	31	34
Κροατία	:	:	15	25	17	29
Ιταλία	14	14	15	20	21	19
Κύπρος	20	20	25	24	20	22
Λετονία	27	29	22	22	12	23
Λιθουανία	20	20	18	17	13	12
Λουξεμβούργο	34	31	28	37	30	32
Ουγγαρία	19	23	22	24	22	20
Μάλτα	28	22	22	24	19	26
Ολλανδία	49	44	39	36	34	36
Αυστρία	38	36	38	38	35	35
Πολωνία	22	22	24	28	29	23
Πορτογαλία	20	22	16	15	20	21
Ρουμανία	:	14	16	25	20	29
Σλοβενία	30	27	25	30	23	28
Σλοβακία	39	34	34	29	27	26
Φινλανδία	37	39	39	48	29	27
Σουηδία	52	48	45	38	30	25
Ηνωμένο Βασίλειο	:	38	41	38	35	31
Ισλανδία	37	35	31	25	20	18
Νορβηγία	39	35	38	36	30	37
Ελβετία	:	:	:	:	:	:
Πρ. Γιουγκ. Δημοκρατία	:	21	:	21	:	:
Σερβία	:	:	20	:	:	:
Τουρκία	:	:	27	22	:	27

Πηγή: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdsc470>

Χάρτης 4.
Ποσοστά % ατόμων με δεξιότητες χρήσης του Διαδικτύου
ηλικίας 16 και 74 ετών κατά το έτος 2013

Πηγή: Eurostat,
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdsc470>

δεξιοτήτων για τη χρήση του Διαδικτύου των ατόμων ηλικίας 16 έως 74. Πιο συγκεκριμένα, οι 6 δεξιότητες χρήσης που έχουν ληφθεί υπόψη στην παραγωγή των στοιχείων του πίνακα 4 και του χάρτη 4 είναι οι εξής: η χρήση μηχανών αναζήτησης, η αποστολή e-mail με συνημμένα αρχεία, η αποστολή μηνυμάτων σε chatrooms, newsgroups ή οποιαδήποτε online φόρουμ συζητήσεων, η χρήση του Διαδικτύου για τηλεφωνικές κλήσεις και η χρήση peer-to-peer αρχείων για ανταλλαγή ταινιών, μουσικής (Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdsc470>).

Μέσα από τον Πίνακα 4 είναι φανερό ότι οι δεξιότητες των ατόμων όλων των χωρών και για όλα τα έτη μελέτης κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα κάτω του 50% ακόμη και το 2013. Τα συγκεκριμένα στοιχεία αναφέρονται στα άτομα που έχουν πραγματοποιήσει τουλάχιστον 1 από τις 6 παραπάνω δεξιότητες που αφορούν

Πίνακας 5. Ποσοστό % ατόμων που έκαναν χρήση Internet το τελευταίο τρίμηνο του 2013 κατά επίπεδο εκπαίδευσης σε επιλεγμένες χώρες της Ε.Ε.

ΧΩΡΑ	ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ		
	ΧΑΜΗΛΟ*	ΜΕΣΑΙΟ**	ΥΨΗΛΟ***
Ε.Ε-28	52	80	95
ΕΛΛΑΔΑ	25	70	91
ΙΤΑΛΙΑ	35	76	87
ΙΣΠΑΝΙΑ	49	86	95
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	83	97	99
ΔΑΝΙΑ	91	96	99
ΣΟΥΗΔΙΑ	82	96	99
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	21	54	88
ΡΟΥΜΑΝΙΑ	23	53	94

Πηγή: Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

* Χαμηλό Επίπεδο: καμία επίσημη εκπαίδευση ή πρωτοβάθμια ή κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γυμνάσιο)

** Μεσαίο Επίπεδο: Ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Λύκειο) ή μεταδευτεροβάθμια (όχι τριτοβάθμια)

*** Υψηλό Επίπεδο: τριτοβάθμια εκπαίδευση

το Διαδίκτυο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δεξιότητες αυτές δεν επεκτείνονται σε περισσότερα άτομα στην Ευρώπη, στο διάστημα 2005-2013, σε ορισμένες δε χώρες και μάλιστα και ανεπτυγμένες διαδικτυακά (Σουηδία, Δανία κ.λπ.) μειώνονται δραστικά.

Μέσα από το Χάρτη 4 φαίνεται ότι τα άτομα που παρουσιάζουν τις υψηλότερες δεξιότητες είναι πολίτες της Γερμανίας (46%), της Νορβηγίας (37%), της Ολλανδίας (36%), της Ιρλανδίας (35%), της Αυστρίας (35%), της Γαλλίας (34%), της Τσεχίας (32%), του Λουξεμβούργου (32%). Ακολουθούν, με μικρότερα ποσοστά οι πολίτες του Ηνωμένου Βασιλείου (31%), της Ρουμανίας (29%), της Κροατίας (29%), του Βελγίου (29%), της Σλοβενίας (28%), της Τουρκίας (27%), της Φινλανδίας (27%) και της Ισπανίας (27%). Με ποσοστά κάτω του 26% ακολουθούν όλες οι υπόλοιπες χώρες, ενώ κάτω του 20% κυμαίνεται η Ιταλία (19%), η Ισλανδία (19%) και η Λιθουανία (15%).

Το περιφερειακό πρότυπο διαφοροποιήσεων μεταξύ Ανατολής-Δύσης είναι εμφανές και ως προς το χαρακτηριστικό αυτό, σύμφωνα με το Χάρτη 4.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να παρουσιαστεί ο βαθμός χρήσης του Internet ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης. Είναι εμφανές ότι τόσο στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύνολο όσο και στις επιμέρους χώρες, το ποσοστό των ατόμων

που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο είναι πολύ μεγάλο μεταξύ των ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, ενώ σε χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης το ποσοστό χρήσης του διαδικτύου μειώνεται. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 28 το 95% των ατόμων υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης χρησιμοποιεί το διαδίκτυο, στο μεσαίο επίπεδο εκπαίδευσης το ποσοστό μειώνεται στο 80% και στο χαμηλό σε 52%. Η ίδια τάση παρουσιάζεται και στις επιμέρους χώρες του Πίνακα 5. Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι και μεταξύ των χωρών σε κάθε επίπεδο εκπαίδευσης οι συμμετοχές είναι υψηλότερες σε χώρες όπως η Δανία, η Σουηδία και η Ολλανδία σε σχέση με την Ελλάδα και τη Βουλγαρία και Ρουμανία. Είναι ενδιαφέρον ότι στις πρώτες χώρες τα άτομα υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης προσεγγίζουν το 100%. Αντίθετα στις τελευταίες χώρες (του Νότου) τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης που κάνουν χρήση του Internet είναι εξαιρετικά χαμηλά (21–35%).

Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα το 25% των ατόμων χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, το 70% των ατόμων μεσαίου μορφωτικού επιπέδου και το 91% των ατόμων υψηλού μορφωτικού επιπέδου χρησιμοποιούν το Internet. Αντίστοιχα, στην Ιταλία το 35% των ατόμων χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, το 76% των ατόμων μεσαίου μορφωτικού επιπέδου και το 87% των ατόμων υψηλού μορφωτικού επιπέδου χρησιμοποιούν το Internet. Στην Ισπανία τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 49%, 86% και 95% και στη Βουλγαρία 21%, 54% και 88%. Αξιοσημείωτο είναι ότι το ποσοστό των ατόμων που έκαναν χρήση του Internet κατά το τελευταίο τρίμηνο του 2013 στην Ολλανδία, στη Δανία και στη Σουηδία κυμαίνεται σε πιο κοντινά όρια και στα τρία εκπαιδευτικά επίπεδα (άνω του 80%).

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να παρουσιαστεί ο βαθμός χρήσης του Internet ανάλογα με το ύψος του εισοδήματος. Είναι εμφανές ότι τόσο στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύνολο όσο και στις επιμέρους χώρες το ποσοστό των ατόμων που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο είναι πολύ μεγάλο μεταξύ των ατόμων με υψηλό εισόδημα, ενώ στα άτομα με χαμηλότερο εισόδημα το ποσοστό χρήσης του διαδικτύου μειώνεται. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 28 το 96% των ατόμων μεγάλου εισοδήματος χρησιμοποιεί το διαδίκτυο, στο μεσαίο επίπεδο εισοδήματος το ποσοστό των ατόμων μειώνεται στο 85%, στο χαμηλό σε 71% και στο πολύ χαμηλό σε 60%. Η ίδια τάση παρουσιάζεται και στις επιμέρους χώρες του Πίνακα 6. Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι και μεταξύ των χωρών σε κάθε επίπεδο εισοδήματος οι συμμετοχές είναι υψηλότερες σε χώρες όπως η Δανία, η Σουηδία και το Βέλγιο σε σχέση με τη Βουλγαρία, Λιθουανία, Ιταλία, Ουγγαρία, Πολωνία και Ελλάδα. Είναι ενδιαφέρον ότι στις πρώτες χώρες τα άτομα μεγάλου εισοδήματος προσεγγίζουν το 100%. Αντίθετα στις τελευταίες χώρες (Νότιες, κεντροανατολικές) τα άτομα χαμηλού εισοδήματος που κάνουν χρήση του Internet είναι εξαιρετικά χαμηλά (17–42%).

Πίνακας 6. Άτομα που έκαναν Χρήση Internet κατά το τελευταίο τρίμηνο του 2013 κατά επίπεδο εισοδήματος % σε χώρες της Ε.Ε.

ΧΩΡΑ	ΕΙΣΟΔΗΜΑ			
	ΠΟΛΥ ΧΑΜΗΛΟ	ΧΑΜΗΛΟ	ΜΕΤΡΙΟ	ΜΕΓΑΛΟ
ΒΕΛΓΙΟ	60	71	85	96
ΔΑΝΙΑ	83	93	97	99
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ	31	50	75	93
ΟΥΓΓΑΡΙΑ	37	55	76	94
ΠΟΛΩΝΙΑ	41	56	68	78
ΣΟΥΗΔΙΑ	83	91	96	99
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	17	33	63	77
ΕΛΛΑΔΑ	42	62	84	95
ΙΤΑΛΙΑ	37	48	61	74

Πηγή: Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Τέλος, σύμφωνα με τον Πίνακα 7, οι αποκλίσεις στις επιχειρήσεις μεταξύ των χωρών είναι μικρότερες, δηλαδή οι επιχειρήσεις συνολικά χρησιμοποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό το διαδίκτυο σε σχέση με τους ιδιώτες. Παρ' όλα αυτά, οι μικρές επιχειρήσεις παρουσιάζουν, έστω και ελαφρά, μικρότερα ποσοστά πρόσβασης στο Διαδίκτυο. Αυτό αποτελεί, επίσης, μια διαφοροποίηση στις δυνατότητες ανάπτυξης της επιχείρησης υπέρ των μεγαλύτερων που κατά τεκμήριο είναι γενικότερα οι πλέον βιώσιμες.

Η διαφοροποίηση στη χρήση του διαδικτύου ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης επαληθεύεται και από τον Πίνακα 8, όπου εμφανίζεται το ποσοστό των μεγάλων επιχειρήσεων (άνω των 250 απασχολούμενων) σε πιο προωθημένες εφαρμογές του διαδικτύου, στη δυνατότητα δηλαδή να απασχολούν απομακρυσμένους μισθωτούς που συνδέονται με τα συστήματα πληροφορικής της επιχείρησης από το σπίτι (2006). Αντίθετα στις μικρές επιχειρήσεις μειώνεται και το απασχολούμενο εκ του μακρόθεν προσωπικό. Συνεπώς, παραμένουν οι διαφορές στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων σε βάρος των μικρών έναντι των μεγάλων.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι εκτός από τις διαφορές που κυριαρχούν μεταξύ του μεγέθους των επιχειρήσεων, ορατές είναι και οι διαφορές μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης απομακρυσμένων μισθωτών που συνδέονται με τα συστήματα πληροφορικής της επιχείρησης από το σπίτι παρουσιάζουν συνολικά οι Βόρειες - Δυτικές χώρες σε σχέση με τα αντίστοιχα των Νότιων και κεντρο-ανατολικών χωρών, τόσο στις μεγάλες επιχειρήσεις των χωρών αυτών, οι οποίες και κυριαρχούν με ποσοστά πολλές φορές άνω του 70% [Δανία (95%), Φινλανδία (77%), Σουηδία (84%),

Πίνακας 7. Επίπεδο Πρόσβασης των Επιχειρήσεων στο Διαδίκτυο κατά το 2013 (Ποσοστό %)

	Μικρές επιχειρήσεις*	Μεγάλες επιχειρήσεις**
EU (28 χώρες)	96	100
EU (27 χώρες)	96	100
Βέλγιο	96	99
Βουλγαρία	87	99
Δημοκρατία της Τσεχίας	96	100
Δανία	99	100
Γερμανία	98	100
Εσθονία	96	100
Ιρλανδία	94	99
Ελλάδα	86	100
Ισπανία	96	100
Γαλλία	99	100
Κροατία	97	99
Ιταλία	97	100
Κύπρος	92	100
Λετονία	93	99
Λιθουανία	100	100
Λουξεμβούργο	98	100
Ουγγαρία	87	98
Μάλτα	94	98
Ολλανδία	100	100
Αυστρία	97	100
Πολωνία	92	100
Πορτογαλία	95	100
Ρουμανία	82	98
Σλοβενία	97	100
Σλοβακία	98	99
Φινλανδία	100	100
Σουηδία	97	99
Ηνωμένο Βασίλειο	95	99
Ισλανδία	98	100
Νορβηγία	97	99
Πρ. Γιουγκ. Δημοκρατία	90	98
Τουρκία	:	:

Πηγή: Eurostat

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_ci_in_en2&lang=en

* Μικρές επιχειρήσεις (10-49 άτομα που απασχολούνται), χωρίς χρηματοπιστωτικό τομέα

** Μεγάλες επιχειρήσεις (250 άτομα που απασχολούνται ή περισσότερα), χωρίς χρηματοπιστωτικό τομέα

Πίνακας 8. Ποσοστό % των επιχειρήσεων που έχουν απομακρυσμένους μισθωτούς που συνδέονται με τα συστήματα πληροφορικής της επιχείρησης από το σπίτι (2006)

	Μικρές επιχειρήσεις*	Μεσαίες επιχειρήσεις**	Μεγάλες επιχειρήσεις***
ΕΥ (27 χώρες)	13	30	55
Βέλγιο	21	50	71
Βουλγαρία	9	10	17
Δημοκρατία της Τσεχίας	15	31	48
Δανία	46	81	95
Γερμανία	15	39	65
Εσθονία	18	34	53
Ιρλανδία	20	38	59
Ελλάδα	14	25	52
Ισπανία	5	17	40
Ιταλία	2	7	23
Κύπρος	10	28	62
Λετονία	5	12	27
Λιθουανία	11	13	30
Λουξεμβούργο	16	25	66
Ουγγαρία	8	16	36
Μάλτα	:	:	:
Ολλανδία	29	56	85
Αυστρία	16	37	64
Πολωνία	3	8	15
Πορτογαλία	7	21	49
Ρουμανία	6	9	20
Σλοβενία	23	32	65
Σλοβακία	12	17	34
Φινλανδία	24	56	77
Σουηδία	34	59	84
Ηνωμένο Βασίλειο	26	49	79
Ισλανδία	42	67	66
Νορβηγία	44	78	94

Πηγή: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tin00082&language=en>

* Μικρές επιχειρήσεις (10-49 άτομα που απασχολούνται), χωρίς χρηματοπιστωτικό τομέα

** Μεσαίες επιχειρήσεις (50-249 μισθωτοί), χωρίς χρηματοπιστωτικό τομέα

*** Μεγάλες επιχειρήσεις (250 άτομα που απασχολούνται ή περισσότερα), χωρίς χρηματοπιστωτικό τομέα

Ηνωμένο Βασίλειο (79%), Ισλανδία (66%), Νορβηγία (94%), Βέλγιο (71%), Ιρλανδία (59%), Ολλανδία (85%)] όσο και στις μικρές [Δανία (46%), Φινλανδία (24%), Σουηδία (34%), Ηνωμένο Βασίλειο (26%), Ισλανδία (42%), Νορβηγία (44%), Βέλγιο (21%), Ιρλανδία (20%), Ολλανδία (29%)].

Συμπεράσματα

Στη βάση της θεωρητικής τεκμηρίωσης στην οποία διατυπώθηκαν ερωτήματα που προσεγγίζουν τη δυναμική διαφοροποιημένων χαρακτηριστικών που αναδεικνύουν νέες μορφές ανισοτήτων σε διάφορα επίπεδα και συγκεκριμένα ανάμεσα σε χώρες στο διαφορετικό οικονομικό επίπεδο και εκπαιδευτικό κεφάλαιο αλλά και σε επιχειρήσεις με διαφορετικό μέγεθος, προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε:

Προσδίδοντας στη μεταβλητή της χρήσης περιεχόμενο, εντοπίζοντας δηλαδή τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά στην προσδοκώμενη ωφέλεια μέσα από την απόκτηση χρήσιμων πληροφοριών, την αναβάθμιση δεξιοτήτων και μαθησιακών αποτελεσμάτων, ισχυρό είναι το εύρημα ότι σε επίπεδο ατόμων η διαφοροποίηση ως προς τη χρήση και ως προς τον τρόπο χρήσης συσχετίζεται με την ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων και κυρίως με τα νέα γνωρίσματα που παρουσιάζουν οι συνδεδεμένες με την αξιοποίηση νέων τεχνολογιών ανισότητες. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, όπως σχολιάστηκαν και στους πίνακες που παρουσιάστηκαν, αποτυπώνουν κοινά χαρακτηριστικά πολιτών ως προς την ποιοτική και παραγωγική αξιοποίηση των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας που διαφοροποιούνται εμφανώς σε επίπεδο γεωγραφικό, ανάλογα με την πρόοδο, τα επιτεύγματα και το βαθμό ενσωμάτωσης των σύγχρονων μέσων πληροφορίας και επικοινωνίας και τη διευκόλυνση που παρέχουν διαφορετικά κράτη μέλη εντός του ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου στους πολίτες τους να αξιοποιήσουν τις παρεχόμενες αυτές δυνατότητες.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι οι πολίτες των προηγμένων στις δυνατότητες αξιοποίησης σύγχρονων μέσων πληροφορίας και επικοινωνίας χωρών, όπως είναι οι Βόρειες και Δυτικές ευρωπαϊκές χώρες, αξιοποιούν σε πολύ υψηλά ποσοστά τις δυνατότητες αυτές. Η διευκόλυνση αυτή είναι συνέπεια των αναπτυξιακών προοπτικών που χαράσσουν τα συγκεκριμένα κράτη μέλη σε επίπεδο πολιτικής ενσωμάτωσης νέων τεχνολογιών, στο πεδίο της οικονομίας, της εργασίας και της προώθησης του επιχειρηματικού πνεύματος.

Σημαντικό είναι το εύρημα ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες αξιοποιούνται στις χώρες αυτές σε υψηλό επίπεδο και με μικρές σχετικά εσωτερικές διαφοροποιήσεις από πολίτες που παρουσιάζουν διαφορετικά οικονομικά χαρακτηριστικά, διαφορετικό επίπεδο εκπαίδευσης και κοινωνικό κεφάλαιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ευκαιρίες αξιοποίησης ψηφιακών μέσων διαχέονται, σε όλα τα επίπεδα εκ-

παίδευσης, κάτι που ερμηνεύεται από το γεγονός ότι ακόμη και άτομα με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο δεν βρίσκονται εκτός της κοινωνίας της πληροφορίας και δεν αντιμετωπίζουν και βιώνουν, κατά προέκταση, έντονα τις ιδιαίτερου τύπου κοινωνικές ανισότητες ως προς το κριτήριο διείσδυσης και ωφέλειας που παρέχουν τα σύγχρονα μέσα. Η διαπίστωση αυτή καταδεικνύει με σαφήνεια στοιχεία ψηφιακής σύγκλισης και εσωτερικής κοινωνικής συνοχής στις χώρες αυτές.

Από την άλλη πλευρά και σε επίπεδο ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου η επιδιωκόμενη σύγκλιση ανατρέπεται, καθώς στον ευρωπαϊκό Νότο οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις είναι μεγάλες και διαπιστώνονται από το εύρος της απόκλισης που παρουσιάζουν διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές ομάδες ως προς την αξιοποίηση των δυνατοτήτων χρήσης σύγχρονων τεχνολογιών. Το ψηφιακό χάσμα είναι λοιπόν εμφανές τόσο στο εσωτερικό των χωρών αυτών (του ευρωπαϊκού Νότου), όσο και σε μια συνολική σύγκριση των ευρωπαϊκών χωρών στο γεωγραφικό επίπεδο Βορράς – Νότος.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές σε συνδυασμό, τόσο με τη μεγέθυνση του χάσματος όσο και με την αδυναμία παρακολούθησης και αξιοποίησης δυνατοτήτων και αγαθών από μεγάλα πληθυσμιακά στρώματα, όχι μόνο παγιώνουν τις κοινωνικές ανισότητες αλλά διαφαίνεται και ο κίνδυνος διεύρυνσης των ανισοτήτων αυτών. Πρόκειται για ανισότητες που αποκτούν νέα χαρακτηριστικά και συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με την αδυναμία επικράτησης διαρθρωτικών αλλαγών και μέτρων πολιτικής που ενθαρρύνουν τη χρήση νέων τεχνολογιών, η οποία μπορεί να είναι τόσο ατομικά όσο και συνολικά αποδοτική, στο βαθμό που είτε ακολουθεί έναν κεντρικό ή έναν περιφερειακό σχεδιασμό επιβεβαίωσης ή επικύρωσης, είτε υπάρχει μια αναγνώριση της επιτυχίας στο πλαίσιο της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας.

Επιπλέον, σημαντικό είναι το εύρημα ότι η απλή διάδοση της χρήσης δεν είναι ικανή να αναστρέψει αυτή την εξέλιξη, διότι το βασικό κριτήριο μιας ενδεχόμενης αναστροφής είναι η ενίσχυση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της χρήσης και συγκεκριμένα αυτών που συνδέονται με την επαγγελματική προοπτική, το επιχειρηματικό πνεύμα και την καινοτομία, κάτι που δεν διαφαίνεται ακόμη ως πιθανή εξέλιξη για έναν υψηλό αριθμό πολιτών. Πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι η επιτυχία μιας υψηλής διάδοσης, η οποία όμως περιορίζεται στη χρήση στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου και της ψυχαγωγίας, δεν είναι ικανή να επιφέρει μια μεταστροφή σε αυτήν την κατάσταση.

Σε ένα άλλο επίπεδο που αφορά διαφοροποιήσεις ως προς τη χρήση νέων τεχνολογιών αναφορικά με τις επιχειρήσεις δεν αποτυπώνονται ισχυρές αποκλίσεις καθώς η χρήση είναι αρκετά διαδεδομένη σε όλες τις μορφές των επιχειρήσεων. Βεβαίως και εδώ παρουσιάζονται διαφορές που εντοπίζονται κυρίως στην καινοτομία και στην επιτάχυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε διεθνές περιβάλλον, κάτι που απαιτεί μια ακόμα πιο υψηλή αξιοποίηση των σύγχρονων

τεχνολογικών μέσων από τη μεριά ορισμένων επιχειρήσεων. Επιπρόσθετα, όσον αφορά τις επιχειρήσεις, η διαφοροποίηση αφορά περισσότερο ειδικότερες χρήσεις που εξοικονομούν κόστος και διευκολύνουν κοινωνικά προβλήματα (συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας), όπως είναι η τηλεργασία. Εδώ φαίνεται το πρόβλημα των ήδη πλεονεκτικών μεγάλων επιχειρήσεων, που λόγω της διάθεσης πόρων και ενσωμάτωσης της καινοτομίας διαφοροποιούνται ακόμη περισσότερο από τις μικρότερες επιχειρήσεις ως προς τις προοπτικές ανάπτυξης.

Συμπερασματικά και σε επίπεδο κοινωνικών ανισοτήτων, οι ασθενέστερες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες υπολείπονται ποσοτικά και ποιοτικά στη χρήση του διαδικτύου, γεγονός που σημαίνει υψηλές κοινωνικές ανισότητες. Το χάσμα είναι εντονότερο στις χώρες του Νότου σε σχέση με αυτές του Βορρά, έτσι ώστε στις πρώτες δεν παρατηρείται μόνο έλλειμμα έναντι των τελευταίων στη χρήση της νέας τεχνολογίας, αλλά και οπισθοχώρηση της επιδιωκόμενης κοινωνικής συνοχής που θέτει σε κίνδυνο την κοινωνική ειρήνη και τις προοπτικές ανάπτυξης και κοινωνικής δικαιοσύνης.

Βιβλιογραφία

- Bonfadelli, H. (2002). The Internet and knowledge gaps. A theoretical and empirical investigation. *European Journal of Communication*, 17(1), 65–84.
- Bucy, E. P. (2000). Social access to the internet. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 5(1), 50-61.
- Castells, M. (2000). *The Rise Of The Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Margolis (eds.), *The Blackwell Companion to social inequalities*, (pp. 523-545). Oxford: Blackwell Publishing.
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Russell Numan, W., & Robinson, J. P. (2001). Social Implications of the Internet, *Annual Review of Sociology*, 27, 307-336.
- Iske, S., Klein, A., & Kutscher, N. (2005). Differences in internet usage: social inequality and informal education. *Social Work & Society*, 3(2), 215-223.
- Mancinelli, E. (2008). Ηλεκτρονική Ενσωμάτωση (e-inclusion) στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Στο Pinter, R.(επιμ.), *Κοινωνία της Πληροφορίας* (σ. 247-270). Θεσσαλονίκη: ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης.
- Peter, J., & Valkenburg, P. M. (2006). Adolescents' internet use: Testing the “disappearing digital divide” versus the “emerging digital differentiation” approach. *Poetics*, 34, 293-305.
- Σιάνου-Κύργιου Ελένη, Ιάκωβος Τσιπλακίδης Χρήση του διαδικτύου, κοινωνικές ανισότητες και εκπαίδευση, Ιωάννινα (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου).

van Dijk, J. (2005). *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*. Thousand Oaks CA, London, New Delhi: Sage Publications.

Webster, F. (2001). *The Information Society Revisited: Handbook of the New Media*. London: Sage.

Witte, J. C., & Mannon, S. E. (2010). *The Internet and Social Inequalities*. New York: Routledge.

Ο Κώστας Ρόντος είναι Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ο Νίκος Ναγόπουλος είναι Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Η Φλώρα Τσάπαλα είναι Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, Υπότροφος Ιδρύματος Ωνάση.

Essay Review

Οι ιστοριογραφικές τάσεις στο πεδίο της ιστορίας και κουλτούρας του αυτοκινήτου

Βιβλιοκρισία στα έργα των J. Flink (1990). *Automobile Age*. Cambridge Massachusetts: MIT Press. R. Volti. (2004). *Cars and Culture A Life Story of a Technology*. Baltimore: The John Hopkins University Press. D. Miller (Επιμ.). (2001). *Car Cultures*. Oxford: Berg. G. Mom. (2015). *Atlantic Automobilmism. Emergence and Persistence of Car. 1895 – 1940*. New York – Oxford: Berghahn. Η. Καφάογλου. (2013). *Ελληνική Αυτοκίνηση. Άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες. 1900 – 1940*. Αθήνα: Ύψιλον. Ε. Ρούπα – Ε. Χεκίμογλου (2009). *Η Ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα – Εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους 1894 – 1986*. Αθήνα: Κέρκυρα – Economia Publishing

Σοφία – Αλεξία Παπαζαφειροπούλου

Εισαγωγή

Η σχέση της ανθρώπινης φύσης με το πολιτισμικό περιβάλλον κατά τον 20ό αιώνα είναι διαμεσολαβημένη από το αυτοκίνητο, σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι από οποιαδήποτε άλλη μηχανή. Οι οδικές υποδομές κυριαρχούν χωροταξικά, διαδραματίζοντας καίριο ρόλο στον προσδιορισμό των νεωτερικών προσλήψεων των εννοιών του χώρου και του χρόνου, στο μετασχηματισμό του γεωπολιτικού τοπίου και κατ' επέκταση στη σύλληψη του νεωτερικού εαυτού. Κατά συνέπεια συμμετέχουν στην αναδιαμόρφωση των ήδη υπαρχουσών νοητικών κατηγοριών συγκρότησης ταυτοτήτων, όπως η τάξη, το φύλο, η σωματικότητα, οι διαπροσωπικές σχέσεις ή οι κοινωνικοί – φυλετικοί αποκλεισμοί, αλλά και στη δημιουργία νέων, όπως είναι αυτή του καταναλωτή (Slater – Tonkiss, 2001. Oldenziel κ.α., 2005. Βλ. επίσης Λούντιν, 2011).

Παρά το σημαίνοντα ρόλο του αυτοκινήτου και την ύπαρξη σημαντικού αριθμού μελετών που το εξετάζουν είτε ως παράδειγμα υλικής κουλτούρας είτε στο πλαίσιο σημειωτικής ανάλυσης των δυτικών κυρίως κοινωνιών, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το αυτοκίνητο, όπως και τεχνήματα εν γένει, απουσιάζουν ως ερμηνευτικοί παράγοντες από την τρέχουσα κοινωνική θεωρία. Ειδικά σε ό,τι αφορά στο αυτοκίνητο, υποστηρίζεται ότι δεν έχει υπάρξει συστηματική προσπάθεια ενσωμάτωσής του σε γενικότερες κοινωνιολογικές ερμηνείες της νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας, μέχρι τουλάχιστον την κατασκευή της έννοιας της αυτοκίνησης από τον John Urry (2000, 2005. Miller, 2001).¹ Σύμφωνα με τους υπέρμαχους της παραπάνω θέσης ο λόγος γι' αυτό έγκειται στην εργαλειακή διχοτόμηση κοινωνικού – ανθρώπινου και τεχνολογικού – υλικού παράγοντα, η οποία αποτελεί προϊόν της νεωτερικής εποχής, γι' αυτό και περιγράφεται από τον Latour ως νεωτερική συνθήκη (1993. Michael, 2001).

Βάσει του επιστημολογικού αυτού διαχωρισμού μπορούν να επισημανθούν δύο διαφορετικές και συχνά αντίθετες θεωρητικές προσεγγίσεις για το αυτοκίνητο. Αφ' ενός υπάρχουν μελέτες που υιοθετούν τη σκοπιά του κοινωνιολογικού ντετερμινισμού κι αφ' ετέρου μελέτες που αναπτύσσονται βάσει τεχνολογικού ντετερμινισμού. Κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης προσέγγισης αποτελεί η προϋπόθεση ότι ο παράγοντας του κοινωνικού έχει μονόδρομη επίδραση στην εξέλιξη των τεχνολογιών. Στο πλαίσιό της, η ιστορία παραγωγής και σχεδιασμού του αυτοκινήτου συχνά κατανοείται υπό τους όρους των έργων μεγάλων προσωπικοτήτων και γεγονότων που καθόρισαν την πορεία του, ή υπό το πρίσμα τεχνολογιών που εκ των υστέρων καθιερώθηκαν ως επιτυχημένες (Pinch – Bijker, 1987. Cowan, 1987. Oudshoorn – Pinch, 2003). Η κριτική που διατυπώνεται σε αυτήν τη θεώρηση έγκειται στο ότι δεν λαμβάνει υπ' όψη το αυτοκίνητο ως υλική συνθήκη που παράγει συγκεκριμένες δυνατότητες και περιορισμούς, καθ' ότι εστιάζει μονομερώς στις άυλες κοινωνικές παραμέτρους. Με τον τρόπο αυτό, επιβεβαιώνεται η κατά Latour νεωτερική συνθήκη διαχωρισμού του υλικού και κοινωνικού παράγοντα. Ταυτόχρονα, δεν καταδεικνύεται ο ρόλος των χρηστών, αλλά και των τεχνολογιών που τελικά δεν επικράτησαν.

Στο πεδίο της δεύτερης προσέγγισης εντάσσονται μελέτες του αυτοκινήτου, οι οποίες μελετούν την τεχνολογική εξέλιξη ως παράγοντα που διαμορφώνει ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις. Σε αυτές τις μελέτες, νοητικές κατηγορίες όπως η τεχνολογία χρησιμοποιούνται με ουσιοκρατικό τρόπο, βάσει της προϋπόθεσης

1 Η έννοια της αυτοκίνησης κατά τον Urry νοείται ως σύστημα που περιλαμβάνει τεχνητούς και μη παράγοντες (π.χ. οδικά δίκτυα, εργοστάσια, κυριαρχικές σχέσεις κτλ.) στο πλαίσιο των μεταφορών με το αυτοκίνητο κατά τον 20ό αιώνα. Ο συγγραφέας αυτός θεωρεί τη συγκεκριμένη έννοια καίρια για την κατανόηση της παγκοσμιοποίησης κι ενός πλήθους άλλων εξελίξεων, όπως η αστικοποίηση ή οι κλιματικές αλλαγές.

ότι αυτές αποτελούν διαχρονικές κι οικουμενικές έννοιες (Thrift, 1996). Στο ρεύμα αυτό μπορούν να ενταχθούν και έργα που εστιάζουν στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις του αυτοκινήτου (Holtz, 1998). Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει μία γραμμικά εξελικτική και τελεολογική τεχνολογική πορεία, η οποία προσδιορίζεται από αποφάσεις ορθολογικά προκαθορισμένες και αποκομμένες από τα ευρύτερα κοινωνικά συμφραζόμενα (Τύμπας, 2013). Για το λόγο αυτό, σε αυτή τη θεώρηση έχει διατυπωθεί η κριτική ότι αφ' ενός δεν επισημαίνουν τη επίδραση του κοινωνικού στην τεχνολογία, συλλαμβάνοντας τις μηχανές ως *Deus ex machina* (Law, 1991), κι αφ' ετέρου δεν λαμβάνουν υπ' όψιν πέρα από την υλική και τη σημειωτική λειτουργία των τεχνημάτων. Κατά συνέπεια εκλαμβάνουν τη νοηματοδότηση, την κοινωνική χρήση και την οικονομική αξία των τεχνημάτων αυτών ως υπερϊστορικά προκαθορισμένη κι όχι ως μεταλλασσόμενη ερμηνευτική δυναμική εντός διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων (Appadurai, 1991).

Ανάμεσα στις δύο αυτές τάσεις υπάρχουν ενδιάμεσες. Αφ' ενός μπορεί να επισημανθεί το ρεύμα που συλλαμβάνει το αυτοκίνητο ως μετεξέλιξη προγενέστερων μέσων ή δικτύων (McShane, 1975), κι αφ' ετέρου το ρεύμα που προσεγγίζει το αυτοκίνητο ως σύμβολο κοινωνικής διάκρισης, το οποίο αρχικά προσγράφεται ως προνόμιο των ελίτ,² ενώ στην συνέχεια μετατρέπεται σε προϊόν μαζικής κουλτούρας, αναπαριστώμενο σε φορείς δημοσίου λόγου όπως λογοτεχνία και κινηματογράφος (Gartman, 1994). Τέτοιου είδους κοινωνιολογικές προσεγγίσεις δίνουν συνήθως μια αρκετά σφαιρική άποψη του ζητήματος, αν και συχνά τείνουν να εστιάζουν περισσότερο στα κοινωνικά αποτελέσματα του αυτοκινήτου, παρά στην ερμηνεία της διαμόρφωσης, νοηματοδότησης ή της χρήσης του. Τέλος, υπάρχουν έργα που μελετούν το αυτοκίνητο από ανθρωπολογικής πλευράς σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια. Σε αρκετές περιπτώσεις, τέτοιες προσεγγίσεις δίνουν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα πορίσματα. Αυτό όμως που συχνά διατυπώνεται ως ένσταση είναι ότι σε κάποιες εξ αυτών το αυτοκίνητο θεωρείται μέσο διά του οποίου εκδηλώνεται ο εθνικός χαρακτήρας διαφόρων κουλτούρων κι όχι ως υβρίδιο πολιτισμικών κι υλικών συνθηκών (Michael, 2001).

Αντιπροσωπευτικά έργα για την ιστορία του αυτοκινήτου

Ύστερα από τη συνοπτική σκιαγράφηση των κυριότερων βιβλιογραφικών τάσεων που αφορούν στη μελέτη της κουλτούρας του αυτοκινήτου θα παρουσιαστούν έξι χαρακτηριστικά έργα. Τέσσερα από αυτά προέρχονται από τη διεθνή βιβλι-

2 Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η κρατούσα άποψη κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, σύμφωνα με την οποία το αυτοκίνητο λόγω τεχνικών δυσκολιών στον χειρισμό και την επισκευή του (ελλείπει πολλών συνεργείων) απαιτούσε την ύπαρξη σοφέρο. Κατά συνέπεια, η διάδοσή του ως μέσο μαζικής κατανάλωσης καθίστατο απαγορευτική.

Η θρυλική «Τενεκεδένια Λίζυ», όπως ονομάστηκε το μοντέλο Ford T, έφερε πραγματική επανάσταση στις δεκαετίες 1910 – 1930 στο χώρο της αυτοκινητοβιομηχανίας, καθώς είναι το πρώτο αυτοκίνητο που κατασκευάζεται με τη μέθοδο της μαζικής παραγωγής. Σημαντικές εξελίξεις όμως επέφερε το συγκεκριμένο μοντέλο και στην κοινωνία, καθώς αποτέλεσε προσιτό μέσο για ευρείες κοινωνικές μάζες. Την εποχή που τα υπόλοιπα αυτοκίνητα κόστιζαν περίπου 3.000 \$, ένα μοντέλο T κόστιζε 650 \$, όπως φαίνεται και στην παραπάνω διαφήμιση. (Πηγές φωτογραφιών: www.uniquecarsandparts.com, www.roadmatics.files.wordpress.com)

ογραφία και δύο από την ελληνική. Το βιβλίο του James Flink *The Automobile Age* αποτελεί σημείο αναφοράς στη βιβλιογραφία για την κουλτούρα του αυτοκινήτου, καθώς είναι από τα πρώτα έργα που συγκροτούν το εν λόγω πεδίο μελετών (Βλ. Flink, 1990). Ο συγγραφέας, ο οποίος είναι καθηγητής Συγκριτικής Κουλτούρας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας και συνεργάτης του Αμερικανικού Ινστιτούτου Μελετών των Μεταφορών, έχει ασχοληθεί επί σειρά ετών με τη συγκεκριμένη θεματική, αφού το πρώτο του βιβλίο *Car Culture* εκδόθηκε το 1975 (Βλ. Flink, 1975). Το παρόν έργο του 1990 καλύπτει την ιστορική πορεία του αυτοκινήτου σε Ευρώπη και Η.Π.Α. από τα τέλη του 19ου αιώνα, μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1980, ακολουθώντας στη διάρθρωση των κεφαλαίων του τη χρονολογική παρουσίαση των σημαντικότερων γεγονότων κι επιτευγμάτων που καταρτίζουν την ιστορία της δημιουργίας και της εξέλιξης του αυτοκινήτου στο δυτικό κυρίως κόσμο.

Στα δύο πρώτα κεφάλαια περιγράφεται η σταδιακή επεξεργασία της ιδέας των μεταφορών μέσω αυτοκινούμενων οχημάτων, η οποία χρονολογείται από την εποχή του Βάκωνα και του Ντα Βίντσι. Οι πρώτες απόπειρες εφαρμογής της εντοπίζονται από την εποχή των Ναπολεόντειων πολέμων κι οδηγούν, ύστερα από μια σειρά προσπαθειών που συχνά αποτυγχάνουν λόγω κόστους, στην κατασκευή των πρώτων αυτοκινήτων κατά τα τέλη του 19ου αιώνα στη Γαλλία (Βλ. Flink, 1990: 15 – 27). Τα οχήματα αυτά αξιοποιούν τεχνολογικές καινοτομίες που έχουν συντελεστεί την ίδια περίοδο από Γερμανούς μηχανικούς όπως οι

Otto και Daimler και ονομάζονται χαρακτηριστικά «άμαξες χωρίς άλογα». Στη συνέχεια του έργου του Flink παρουσιάζεται η ανάπτυξη της τεχνολογίας των αυτοκινήτων που κατασκευάζονται στις ευρωπαϊκές χώρες κυρίως από μηχανικούς ανεξάρτητων οικοτεχνιών, καταστημάτων πώλησης μηχανημάτων ή εργοστασίων που συχνά έχουν ως αντικείμενο την κατασκευή συναφών τεχνημάτων όπως ποδήλατα. Τα πρώτα αυτοκίνητα αποτελούν είδος πολυτελείας, μέχρι τη δυναμική εμφάνιση κατασκευαστών των Η.Π.Α. στις αρχές του 20ού αιώνα. Αν και στην αμερικανική ήπειρο η τεχνογνωσία κι ο σχεδιασμός αυτοκινήτων παραμένουν για αρκετό διάστημα σε πρωτόγονα επίπεδα συγκριτικά με την Ευρώπη, οι χωροταξικές συνθήκες των μεγάλων αποστάσεων, η αφθονία πρώτων υλών και το χαμηλό τους κόστος επιβάλλουν το αυτοκίνητο ως είδος πρώτης ανάγκης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει ο Flink στην επανάσταση που σηματοδοτεί η αυτοκινητοβιομηχανία του Ford. Η εισαγωγή της γραμμής παραγωγής καθιστά το αυτοκίνητο μέσο μαζικής κατανάλωσης. Ειδικά η μαζική παραγωγή του μοντέλου Ford T συνέβαλε καθοριστικά στη νεωτερική έννοια της βιομηχανίας και της οικονομίας μεγάλης κλίμακας που οδηγούν στους Μοντέρνους Καιρούς των δεκαετιών 1910 – 1930. Επιπλέον, γίνεται εκτενής αναφορά στο ρόλο της αυτοκινητοβιομηχανίας στον Α΄ Παγκόσμιο.

Στα επόμενα επτά κεφάλαια ο αναγνώστης περιηγείται στην τεχνολογική εξέλιξη του αυτοκινήτου που συντελείται από το 1930 έως το 1950, σε συνδυασμό με την διάδοσή του σε ευρέα κοινωνικά στρώματα, η οποία βέβαια αναχαιτίζεται πρόσκαιρα εξαιτίας των κλυδωνισμών που σημειώνονται στην αυτοκινητοβιομηχανία την περίοδο της μεσοπολεμικής ύφεσης. Το αυτοκίνητο εδραιώνεται τελικά ως μέρος της μαζικής κουλτούρας, παράλληλα με την κατασκευή και την εξάπλωση των οδικών δικτύων, επιδρώντας καθοριστικά στην εξάπλωση των μετακινήσεων και στη δημιουργία νέων κοινωνικών συνθηκών κι ηθών, όπως στη γυναικεία χειραφέτηση (Βλ. επίσης Oldenziel, 1999. Scharff, 2001). Η πρωτοκαθεδρία της αμερικανικής αυτοκινητοβιομηχανίας εις βάρος της ευρωπαϊκής αποτελεί πλέον γεγονός, ύστερα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πρωτοκαθεδρία αυτή σχετίζεται όχι μόνο με την καταστροφή της ευρωπαϊκής οικονομίας και μεγάλου μέρους των υποδομών της, αλλά και με παράγοντες, όπως οι περιορισμένες δυνατότητες διεύρυνσης της ευρωπαϊκής αγοράς, οι μικρότερες αποστάσεις που δεν καθιστούν το αυτοκίνητο μέσο ζωτικής σημασίας για το μέσο Ευρωπαίο πολίτη, το χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα κι η υψηλότερη τιμή καυσίμων. Ωστόσο, τα πράγματα για την αυτοκινητοβιομηχανία κι από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού έχουν αλλάξει πλέον αισθητά, καθώς η κυριαρχία του Ford εκτοπίζεται πλέον οριστικά από το μεγάλο ανταγωνιστή του, την General Motors (Βλ. επίσης Carlson, 1992).

Το χρονικό διάστημα από το 1950 κι εξής καλύπτεται από τα υπόλοιπα κεφάλαια στα οποία παρουσιάζεται η ιστορία του αυτοκινήτου στο μεταπολεμικό

Το αρχικό όνομα του «αυτοκινήτου του λαού» (Volkswagen) ήταν KDF-Wagen (από τα αρχικά “Kraft durch Freude” που ήταν το σύνθημα του Γερμανικού Εργατικού Μετώπου και σήμαινε «Ισχύς διά μέσου της Χαράς»). Κατασκευάστηκε το 1934 από τον Ferdinand Porsche, ύστερα από ανάθεση της γερμανικής κυβέρνησης και προοριζόταν για μαζική παραγωγή στα πρότυπα του μοντέλου Ford T. (Πηγές φωτογραφιών: www.uniquecarsandparts.com, www.oldcarandtruckpictures.com)

κόσμο. Η Ευρώπη βρίσκεται στη φάση της ανάκαμψης και, παρά το γεγονός ότι δεν είναι σε θέση να ανταγωνιστεί τη μαζικότητα της αμερικανικής παραγωγής, αποτελεί πλέον ισχυρό παράγοντα πρόκλησης αναφορικά με την ποιότητα και τον σχεδιασμό των αυτοκινήτων που παράγει. Την περίοδο αυτή άλλωστε κυκλοφορούν δύο σημαντικά ευρωπαϊκά μοντέλα, των οποίων η μαζική απήχηση μπορεί να συγκριθεί με αυτήν που είχε το Ford T προπολεμικά, το Volkswagen και το Mini (Βλ. επίσης Volti, 2004: 77 – 80).³ Ο κορεσμός που επέρχεται στην αγορά στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ύστερα από την οικονομική ευωχία των προηγούμενων ετών, κλονίζει σε κάποιο βαθμό το ρόλο του αυτοκινήτου ως συμβόλου ευημερίας κι οδηγεί στην κρίση των μεγάλων αυτοκινητοβιομηχανιών και στην ανεργία σημαντικού αριθμού των εργαζομένων τους, δημιουργώντας προϋποθέσεις για τη δυναμική είσοδο της Ιαπωνίας στην αυτοκινητοβιομηχανία τη δεκαετία του 1970. Η αγορά βέβαια, στην οποία απευθύνονται πλέον οι αυτοκινητοβιομηχανίες, δεν περιορίζεται στο δυτικό κόσμο, καθώς παρουσιάζεται δυναμική αγοραστικής απορρόφησης κι από τις άλλες ηπείρους. Ωστόσο το αυτοκίνητο

³ Εμπνευστής της κατασκευής του Volkswagen ήταν ο ίδιος ο Χίτλερ, ο οποίος ως θαυμαστής του Ford ήθελε να εισάγει την εξάπλωση των οδικών μεταφορών στη Γερμανία, στα πρότυπα της μαζικής παραγωγής της αμερικανικής αυτοκινητοβιομηχανίας. Η προσπάθεια αυτή συνδυαζόταν με την κατασκευή εκτεταμένου δικτύου αυτοκινητοδρόμων (Autobahn), που πέρα από την πολεμική τους χρησιμότητα ενσάρκωναν τα ναζιστικά ιδεώδη «του εθνικού χαρακτήρα, του πνεύματος, της δύναμης και της ομορφιάς».

Το μοντέλο Mini Cooper κατασκευάστηκε από τον ελληνικής καταγωγής Άλεκ Ισιγόνη το 1959 κι αποτελεί τη βρετανική απάντηση στην ευρεία διάδοση του Volkswagen. Το Mini γίνεται σύμβολο της μαζικής κουλτούρας και της πολιτισμικής επανάστασης της δεκαετίας του 1960. (Πηγές φωτογραφιών: www.miniatlanta.wordpress.com, www.bigthreeimplode.com)

στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα δεν συνδέεται μόνο με την ταχύτητα ή την κοινωνική επιφάνεια, αλλά και με πλήθος προβλημάτων, όπως η κυκλοφοριακή συμφόρηση των αστικών κέντρων ή τα οικολογικά προβλήματα. Τα ζητήματα αυτά αποτελούν αντικείμενο προβληματισμού για το επιλογικό κεφάλαιο του βιβλίου, αναφορικά με το μέλλον του αυτοκινήτου.

Στο έργο του J. Flink, η Ιστορία της Τεχνολογίας προσλαμβάνεται ως γραμμική κι εξελικτική διαδοχή επιτυχημένων τεχνολογιών, στο επίπεδο της μεγακλίμακας. Δίνεται σαφής έμφαση στο ρόλο των μεγάλων ονομάτων που καθόρισαν την ιστορία του αυτοκινήτου, χωρίς να δίνεται επαρκής έμφαση στους χρήστες και στους κοινωνικοπολιτισμικούς μετασχηματισμούς που συνδέονται με την κουλτούρα του αυτοκινήτου. Επιπλέον, η ιστορία του αυτοκινήτου ταυτίζεται μονομερώς με την παραγωγή του κι όχι με τη διάχυση και κατανάλωσή του. Γι' αυτό και η μελέτη θέτει αναγκαστικά ως αντικείμενό της τις χώρες στις οποίες αναπτύχθηκε αυτοκινητοβιομηχανία, δηλαδή τη Δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, θεωρώντας όμως υπόρρητα το δυτικό κόσμο ως συνώνυμη κατηγορία με την παγκόσμια κοινότητα. Τέλος, η ιστορία του αυτοκινήτου παρουσιάζεται μέσα από ένα προοδοκεντρικό πρίσμα τεχνολογικού ντετερμινισμού, ως μια πορεία τεχνολογικής εξέλιξης που αφορά σε επιτυχημένες κυρίως τεχνολογικές εφαρμογές. Με αυτόν τον τρόπο, οι τεχνολογίες που σχετίστηκαν με το αυτοκίνητο και τελικά δεν επικράτησαν για μία σειρά από σύνθετους τεχνοκοινωνικούς λόγους δεν εμφανίζονται. Παρ' όλα αυτά, το έργο του Flink αποτελεί μία μελέτη εκ των ουκ άνευ για το πεδίο της Κουλτούρας του αυτοκινήτου, καθ' ότι παρουσιάζει συνοπτικά και κατατοπιστικά τους κυριότερους σταθμούς της ιστορίας του αυτοκινήτου, καλύπτοντας την περίοδο ενός και πλέον αιώνα για ολόκληρο το δυτικό κόσμο. Κατά συνέπεια, αποτελεί μία βάση απαραίτητη για την περαιτέρω ανάπτυξη μεθοδολογικών προσεγγίσεων για το πεδίο μελετών του αυτοκινήτου.

Το βιβλίο του Volti *Cars and Culture, A Life Story of a Technology* είναι σε μεγάλο βαθμό συναφές από ιστοριογραφικής πλευράς με το έργο του J. Flink, που παρουσιάστηκε παραπάνω (Βλ. Volti, 2004). Ο συγγραφέας, ο οποίος είναι καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Pitzer College της Καλιφόρνιας κι έχει ως αντικείμενό του την Ιστορία και Κοινωνιολογία της Τεχνολογίας, πραγματοποιεί επισκόπηση της ιστορίας του αυτοκινήτου από το 1886 μέχρι και τη δεκαετία του 1990 ακολουθώντας γραμμική εξιστόρηση. Ωστόσο, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην εξέλιξη της τεχνολογίας και του σχεδιασμού του αυτοκινήτου σε αλληλεπίδραση με το κοινωνικό τους πλαίσιο.

Στα δύο πρώτα κεφάλαια παρουσιάζεται η δημιουργία κι η εμπορική διάδοση του αυτοκινήτου, σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό υποψηφίων προς χρήση τεχνολογιών, όπως ο ατμός, ο ηλεκτρισμός κι η πετρελαιοκίνηση. Ακόμη, περιγράφεται η εξέλιξη της τεχνογνωσίας σε συνάφεια με κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους που οδηγούν τελικά στην επικράτηση των πετρελαιοκίνητων αυτοκινήτων. Γίνεται επίσης μνεία στη διοργάνωση των πρώτων αγώνων ταχύτητας και στη συμβολή τους στην τεχνολογική εξέλιξη του αυτοκινήτου, στη διεύρυνση της απήχυσής του και στην κοινωνική του νοηματοδότηση αναφορικά με ζητήματα ασφάλειας. Επιπλέον, ερμηνεύεται η διαμόρφωση των τεχνικών χαρακτηριστικών του αυτοκινήτου σε συνάφεια με ευρύτερους τεχνολογικούς παράγοντες, όπως η κατασκευή οδικών δικτύων, με νομικά κι οικονομικά ζητήματα όπως οι τιμές καυσίμων σε Ευρώπη και Η.Π.Α., η κατοχύρωση ευρεσιτεχνιών ή η επιβολή χαμηλών ορίων ταχύτητας από εκπροσώπους των ανταγωνιστικών προς το αυτοκίνητο σιδηροδρομικών εταιρειών, και με κοινωνικούς παράγοντες όπως η σταδιακή αύξηση των γυναικών οδηγών, η οποία επιβάλλει την τεχνική ευκολία στο χειρισμό των οχημάτων.

Τα δύο επόμενα κεφάλαια περιγράφουν την τεχνολογική εξέλιξη του αυτοκινήτου, όπως διαμορφώνεται στην περίοδο 1914 – 1945. Με δεδομένο ότι στους δύο παγκοσμίους πολέμους γίνεται εκτεταμένη χρήση πολεμικών αρμάτων, φορητών κι επιβατικών αυτοκινήτων, καταδεικνύεται η επίδρασή τους στην αυτοκινητοβιομηχανία τόσο από οικονομικής όσο κι από τεχνολογικής πλευράς. Περιγράφονται επίσης οι επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης, εξαιτίας της οποίας οι μικρές μονάδες κατασκευής αυτοκινήτων που δραστηριοποιούνται μέχρι και τη δεκαετία του 1920 σταδιακά εκλείπουν, ενώ από την άλλη πλευρά εδραιώνεται η κυριαρχία των τριών μεγάλων αυτοκινητοβιομηχανιών, του Ford, της General Motors και της Chrysler, που σταδιακά διαμορφώνει συνθήκες ολιγοπαλίου στην αγορά του αυτοκινήτου. Ακόμη, αφιερώνεται σημαντική έκταση στις συνθήκες εργασίας που διαμορφώνονται για τους εργάτες των εργοστασίων αυτοκινήτου, και κυρίως του Ford, μέσω κυρίως της γραμμής μαζικής παραγωγής.

Στα τρία τελευταία κεφάλαια, τα οποία καλύπτουν την περίοδο 1945 κι εξής,

παρουσιάζονται οι επιδράσεις των μεταπολεμικών οικονομικών συνθηκών στο σχεδιασμό και την τεχνολογία του αυτοκινήτου. Ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο το αυτοκίνητο αποτελεί είτε μέσο των μεγαλοαστών είτε αγωνιστικό όχημα που δανείζεται στοιχεία από την τεχνολογία των αεροπλάνων, μέχρι και τη δεκαετία του 1950 καθιερώνεται πλέον ως μέσο της μεσοαστικής οικογένειας (Βλ. Volti, 2004: 85 – 86).⁴ Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού που δημιουργείται ανάμεσα στις εταιρείες των Η.Π.Α. και των ευρωπαϊκών χωρών, επισημαίνονται οι οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι που καθορίζουν την κατασκευή αμερικανικών και ευρωπαϊκών αυτοκινήτων, ενώ ακόμη περιγράφεται η τεχνολογία όπως διαμορφώνεται κατά τη δεκαετία του 1960 εξαιτίας της κρίσης στην αυτοκινητοβιομηχανία, της εμφάνισης των ιαπωνικών αυτοκινητοβιομηχανιών που επιβάλλουν τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των παραγόμενων προϊόντων και των οικολογικών προβληματισμών, που ανακύπτουν για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις του αυτοκινήτου.

Το έργο του Volti εντάσσεται όπως και αυτό του Flink στο ιστοριογραφικό ρεύμα της Ιστορίας της Τεχνολογίας, η οποία παρουσιάζει τη χρονική διαδοχή σημαντικών γεγονότων κι ονομάτων σε επίπεδο μεγακλίμακας. Δεδομένου ωστόσο ότι ο Volti εντάσσει στην αφήγησή του εκτεταμένες περιγραφές τεχνικών ζητημάτων που αφορούν στο αυτοκίνητο κι επιχειρεί να εξηγήσει τη διαλεκτική τους σχέση με κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά ζητήματα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το έργο του παρουσιάζει μια αρκετά επιτυχημένη ισορροπία ανάμεσα στον κοινωνικό και τον τεχνολογικό ως ερμηνευτικούς παράγοντες, ενώ ακόμη είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι επιχειρεί να παρουσιάσει, έστω και περιορισμένα, όχι μόνο τις τεχνολογίες που επικράτησαν αναφορικά με το αυτοκίνητο, αλλά κι αυτές που για διάφορους λόγους περιορίστηκαν ή πέρασαν σε αχρησία. Κατά συνέπεια, το έργο του Volti αποφεύγει σε σημαντικό βαθμό τους σκοπέλους είτε μιας μονόπλευρης κοινωνιολογικής ντετερμινιστικής προσέγγισης είτε αντίστοιχα μιας τεχνολογικής ντετερμινιστικής προσέγγισης. Η προσπάθεια βέβαια συνοπτικής παρουσίασης της τεχνολογίας του αυτοκινήτου ως ενός οικουμενικού νεωτερικού συστήματος οδηγεί αναπόφευκτα, όπως και στην περίπτωση του Flink, στην ταύτιση του οικουμενικού με το δυτικό κόσμο, δίνοντας αναγκαστικά έμφαση κυρίως στη μελέτη

4 Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, υπήρχε αμφίδρομη επίδραση της τεχνολογίας αυτοκινήτων κι αεροπλάνων. Πέρα από τη χρήση τεχνολογικών καινοτομιών που προέρχονταν από τη βιομηχανία αεροσκαφών στα αγωνιστικά αυτοκίνητα, χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η κυβέρνηση των Η.Π.Α. αναθέτει στις αμερικανικές αυτοκινητοβιομηχανίες την κατασκευή πολεμικών αρμάτων κι αεροπλάνων, γεγονός που έδωσε κάποια ενδιαφέροντα μοντέλα αεροσκαφών, όπως το βομβαρδιστικό B – 24 Liberator του Ford. Επίσης, κατά τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Μ. Βρετανία κι αργότερα στον Καναδά υπάρχουν τα λεγόμενα σκιώδη εργοστάσια, τα οποία ενώ υποτίθεται ότι κατασκεύαζαν αυτοκίνητα, στην πραγματικότητα κατασκεύαζαν αεροπλάνα.

χωρών που σχετίστηκαν με την αυτοκινητοβιομηχανία. Στο βαθμό ωστόσο που σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης είναι η σύνοψη των καθοριστικότερων γεγονότων που αφορούν στην ιστορία της τεχνολογίας του αυτοκινήτου, ένα τέτοιο έργο παραμένει εν πολλοίς συνεπές αναφορικά με τις προθέσεις του.

Η επόμενη υπό παρουσίαση μελέτη είναι ο συλλογικός τόμος *Car Cultures* υπό την επιμέλεια του Daniel Miller, καθηγητή του Τμήματος Ανθρωπολογίας στο University College του Λονδίνου, ο οποίος έχει ως αντικείμενό του τη μελέτη της υλικής κουλτούρας με έμφαση στην τεχνολογία και την κατανάλωση σε εθνογραφικό πλαίσιο (Βλ. Miller, 2001). Στο συγκεκριμένο έργο εισάγεται μια ρηξικέλευθη επιστημολογική προσέγγιση, σε σχέση με τα προηγούμενα έργα. Εκκινώντας από τη θέση ότι βάσει της κατά τον Latour νεωτερικής συνθήκης το αυτοκίνητο τείνει να εξετάζεται μονομερώς είτε από κοινωνιολογικής είτε από τεχνολογικής πλευράς, η προσέγγιση που εισάγει το συλλογικό αυτό έργο επιχειρεί να άρει το διαχωρισμό αυτό. Κατά συνέπεια το αυτοκίνητο εξετάζεται ως τέχνημα, το οποίο ενσωματώνει υλικά χαρακτηριστικά και πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις, που οφείλουν να εξετάζονται σε συνάφεια. Ταυτόχρονα σημαντική έμφαση δίνεται στο ρόλο του χρήστη.

Η ανωτέρω άποψη απορρέει από την προβληματική των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, στο πλαίσιο των οποίων έχει υπάρξει πλήθος έργων που εισάγουν μια αντίστοιχη θεώρηση (Βλ. για παράδειγμα Misa – Brey, 2003. Bijker – Law, 1992, Pinch – Bijker, 1987). Το πρωτοποριακό της σύλληψης ωστόσο που χαρακτηρίζει την προσέγγιση του συλλογικού τόμου *Car Cultures* έγκειται στο γεγονός ότι προχωρά πέρα από το συγκερασμό τεχνολογικού και κοινωνικού παράγοντα, στην άρση του φυσικού και του τεχνητού, μελετώντας τις τεχνολογίες και κατ' επέκταση το αυτοκίνητο ως έκφανση της υπό ευρεία έννοια υλικής κουλτούρας, στο πλαίσιο της οποίας τα τεχνήματα θεωρούνται υβρίδια, που δεν αποτελούν απλώς προέκταση της ανθρώπινης φύσης αλλά αναπόσπαστο μέρος του υλικού περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο του περιβάλλοντος αυτού διαμεσολαβούνται κοινωνικές, πολιτισμικές και κυριαρχικές σχέσεις (Miller, 2001).

Στο εισαγωγικό κείμενο του βιβλίου, το οποίο έχει συγγραφεί από τον Miller κι επιγράφεται “Driven Societies”, εκτίθενται οι μεθοδολογικοί προβληματισμοί που αποτελούν διανοητική αφετηρία για τα υπόλοιπα κεφάλαια του βιβλίου. Τα κεφάλαια αυτά εστιάζουν στη μελέτη του αυτοκινήτου ως προς την υλική και σημειωτική του διάσταση σε επιμέρους πολιτισμικά πλαίσια, με τη συνδρομή ανθρωπολογικών μεθοδολογικών ταξινομήσεων. Ως αναλυτικό επίπεδο χρησιμοποιείται η μικροκλίμακα. Από τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, πιο σημαντικό είναι αυτό του Mike Michael με τίτλο “The Invisible Car: The Cultural Purification of Road Rage”, το οποίο θέτει καίρια θεωρητικά ζητήματα ως προς την κουλτούρα του αυτοκινήτου. Εξ αφορμής του λόγου που

αρθρώνεται ως προς το φαινόμενο της οδηγτικής επιθετικότητας, ο Michael μελετά το αυτοκίνητο ως είδος κοινωνικού σώματος σε συνάφεια με το χρήστη του, του οποίου η σωματικότητα αναπροσδιορίζεται ως προς την κοινωνική της πρόσληψη. Όχημα κι οδηγός υπό αυτήν την έννοια αποτελούν ένα υβριδικό ον, κατά συνέπεια επιχειρείται να διατυπωθεί μια κοινωνιολογική – ανθρωπολογική ανάλυση βάσει αυτής της οπτικής (Michael, 2001).

Στα υπόλοιπα κείμενα του τόμου εισάγεται ο προβληματισμός που προκύπτει από το συσχετισμό του αυτοκινήτου με την κουλτούρα ως σύστημα κυρίαρχων σχέσεων και αξιών, που δρουν κανονιστικά επί των ατομικών πρακτικών. Ενδεικτικά, στις επιμέρους ερευνητικές περιπτώσεις αναλύεται ο λόγος αναφορικά με τους έγχρωμους οδηγούς αυτοκινήτων στις δυτικές κοινωνίες, ο κοινωνικός ρόλος του αυτοκινήτου ως μέρος του εκσυγχρονισμού της καθημερινότητας στη Σουηδία, ή ακόμη αξιοποιούνται εθνογραφικά εργαλεία, προκειμένου να αναλυθεί μέσω της ερευνητικής περίπτωσης μιας νορβηγικής κωμόπολης το ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης διά μέσου της οδηγτικής παραβατικότητας. Στα κείμενα αυτά, το πρόβλημα της σχέσης της κουλτούρας του αυτοκινήτου και του κυρίαρχου λόγου δομείται μέσω της κατάδειξης ζητημάτων κατασκευής ταυτοτήτων κι άρθρωσης λόγου των νοούμενων ως κοινωνικών μειονοτήτων, με τη μορφή της αυτονομίας και του κοινωνικού αυτοπροσδιορισμού τους ως οδηγών.

Ακόμη, σε κάποια από τα κείμενα μελετάται το αυτοκίνητο από την πλευρά των συγκρουσιακών σχέσεων που δημιουργούνται στο πλαίσιο της κατανάλωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη των συστημάτων ήχου, τα οποία συγκροτούν ένα πλαίσιο στο οποίο τα σύγχρονα αυτοκίνητα λειτουργούν ως προεκτεινόμενος εαυτός του χρήστη τους. Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί η μελέτη των αντικρουόμενων οπτικών που αναπτύσσονται για το αυτοκίνητο στην καθημερινότητα των ευρωπαϊκών πόλεων, εξ αφορμής των οικολογικών προβλημάτων που δημιουργούνται σε αυτές. Στα κείμενα αυτά επιχειρείται να εξαχθούν συμπεράσματα για τις κοινωνικές και πολιτισμικές προεκτάσεις του αυτοκινήτου σε συσχετισμό με ζητήματα συγκρούσεων που ενδεχομένως προκύπτουν από τη χρήση του βάσει αντικρουόμενων ηθικών στρατηγικών. Όπως υποστηρίζεται, η νοούμενη ως «ανθρώπινη φύση» του αυτοκινήτου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της σύγχρονης πολιτισμικής ζωής, άρα και μέσο κατανόησης της δικής μας ανθρώπινης φύσης. Η προβληματική των παραπάνω κειμένων εκκινεί από την άποψη ότι τα προϊόντα της τεχνολογίας αποτελούν αντικείμενα που φέρουν όχι οντολογικά, αλλά ιστορικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά. Υπό αυτήν την έννοια, λειτουργούν ως εργαλεία κατασκευής ταυτοτήτων, κοινωνικής διάκρισης κι αποκλεισμών. Κατά συνέπεια, τα τεχνολογικά προϊόντα οφείλουν να εξετάζονται εντός του πλαισίου δυναμικής της κοινωνικής σημασιολόγησής τους, ώστε να

εντοπίζονται τα πολιτισμικά νοήματα που εγγράφονται στην υλική τους μορφή, ορίζοντας την ιδιότητά τους ως τεχνήματα (Appadurai, 1991).

Πιο πρόσφατη συνεισφορά στη διεθνή βιβλιογραφία, με στόχο την παρουσίαση της ιστορίας του αυτοκινήτου στο δυτικό κόσμο μέχρι και το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτελεί η μελέτη του Gijs Mom, *Atlantic Automobilmism: The Emergence and Persistence of the Car, 1895 – 1940* (Βλ. Mom, 2015). Ο Mom είναι ένας από τους εξέχοντες Ευρωπαίους ιστορικούς της Τεχνολογίας έχοντας ειδικευση στο πεδίο των σπουδών Κινητικότητας, με σειρά μελετών για την ιστορία και κουλτούρα του αυτοκινήτου (Βλ. για παράδειγμα Mom, 2004, 2005). Επιπλέον, έχει διατελέσει καθηγητής στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο του Eindhoven, ένα από τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά ερευνητικά ιδρύματα με ακαδημαϊκή παράδοση στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Στο συγκεκριμένο έργο του, ο Mom αξιοποιεί το υπόβαθρό του και ως ιστορικός της λογοτεχνίας, και στηρίζει την έρευνά του σε μία εκτενή βιβλιογραφία, η οποία περιλαμβάνει και λογοτεχνικές αναφορές.

Το πρώτο μέρος του έργου αφιερώνεται στην ανάδυση του φαινομένου της αυτοκίνησης στη δυτική Ευρώπη κατά την περίοδο 1895 – 1918. Κατά τη μελέτη αυτής της ιστορικής φάσης, ο Mom δεν εστιάζει μονομερώς στις συνθήκες παραγωγής και τεχνολογικής καινοτομίας που διαδραματίζονται στο χώρο του αυτοκινήτου. Αντιθέτως αξιοποιεί τα εργαλεία των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας κι εξετάζει την αλληλοδιαπλοκή της τεχνολογίας του αυτοκινήτου με τις κοινωνικές συνθήκες των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Στην μελέτη του εξετάζονται θέματα όπως η τεχνουργία οχημάτων από πλευράς των χρηστών αυτοκινήτου, ένα φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο εκείνη την περίοδο λόγω της έλλειψης υποδομών επισκευής και συντήρησης. Επιπλέον περιλαμβάνονται θέματα όπως ο ρόλος των αυτοκινητιστικών λεσχών, οι αγώνες αυτοκινήτου, η καθιέρωση της κινητικότητας, της ταχύτητας αλλά και της επιθετικότητας που συνδέονται με την κουλτούρα του αυτοκινήτου ως μέρος της κατασκευής ανδρικής ταυτότητας, και η διασύνδεση του τουρισμού ως μεγαλοαστική πρακτική με τη διάδοση του αυτοκινήτου. Σημαντικότερη είναι επίσης η συμβολή του Mom στην κατάδειξη της σχέσης που είχε η ανάπτυξη της πρώιμης φάσης της αυτοκίνησης με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη.

Στο δεύτερο μέρος του έργου του, ο Mom εξετάζει την εγκαθίδρυση του αυτοκινήτου στη ζωή των δυτικοευρωπαϊκών χωρών κατά την περίοδο 1918 – 1940. Αν και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το αυτοκίνητο δεν γνώρισε την ευρεία διάδοση που είχε στις ΗΠΑ ως προϊόν μαζικής κατανάλωσης, την περίοδο αυτή είναι σημαντική η έστω μερική καθιέρωσή του ως καταναλωτικό αγαθό που σταδιακά διαδραματίζει καίριο ρόλο στη συγκρότηση της μεσαίας τάξης. Η διάχυση της αυτοκίνησης, όπως καταδεικνύεται, είναι καθοριστική για τη δημιουργία μίας σειράς πολιτισμικών φαινομένων που σχετίζονται με τη μαζική δυτικοευρωπαϊκή

κουλτούρα, όπως ο τουρισμός, η εδραίωση της τεχνολογίας στην καθημερινότητα κι η αλληλοδιαπλοκή της με την κατασκευή κοινωνικών κι έμφυλων ταυτοτήτων, και κυρίως η εξάπλωση του καταναλωτισμού. Επιπλέον, ο Mom αναδεικνύει τη σημασία των δικτύων αυτοκίνησης στη σταδιακή ενοποίηση του ευρωπαϊκού χώρου (Βλ. επίσης Schipper, 2009).

Από ιστοριογραφικής πλευράς, η συμβολή του έργου του Mom έγκειται στο ότι δεν εκκινεί από την υπόθεση ότι η αυτοκίνηση αποτελεί ένα *a priori* οικουμενικό φαινόμενο. Η κουλτούρα του αυτοκινήτου υπήρξε σε κάθε περίπτωση ιστορικό προϊόν των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών στο γύρισμα του 20ού αιώνα. Με αυτό το δεδομένο, ο Mom αξιοποιεί τις ιστοριογραφίες επτά χωρών, των οποίων η ιστορία κατά την περίοδο αυτή συνυφάνθηκε σε μεγάλο βαθμό με το αυτοκίνητο, δηλαδή των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας, της Γερμανίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας και της Ελβετίας. Οι ιστοριογραφίες αυτές συντίθενται, ώστε να προκύψει ένα ιστορικό αφήγημα, που επιχειρεί από τη μία πλευρά να υπερβεί τα όρια εθνοκεντρικών προσεγγίσεων και από την άλλη πλευρά να αποφύγει αναγωγιστικές προσεγγίσεις που συνήθως εξετάζουν την κουλτούρα του αυτοκινήτου ως οικουμενική και παραγνωρίζουν τα ιστορικά της συμφραζόμενα.

Στο χώρο της ελληνικής βιβλιογραφίας, το βιβλίο *Ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα. Εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους*, κυκλοφόρησε στην ελληνική αγορά τον Νοέμβριο του 2009 κι αποτελεί πόνημα της Ευφροσύνης Ρούπα, ιστορικού των εφαρμοσμένων τεχνών και σχεδίασης, και του Ευάγγελου Χεκίμογλου, οικονομολόγου (Βλ. Ρούπα – Χεκίμογλου, 2009). Διαθέτει την εκδοτική αισθητική ενός λευκώματος, καθώς περιέχει πλούσιο φωτογραφικό υλικό και τρόπο συγγραφής που απευθύνεται σε ευρύ αναγνωστικό κοινό.

Το πρώτο μέρος επιγράφεται «Υποδομή, συνθήκες, εμπορία και παραγωγή» κι εστιάζει στην πορεία του αυτοκινήτου ως τεχνήματος στην Ελλάδα σε συνδυασμό με πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι περίπου και το 1960. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφεται η σχετικά όψιμη κατασκευή δικτύου κι υποδομών χερσαίας συγκοινωνίας κατά το 19ο αιώνα, προκειμένου να εξηγηθεί η αργή διάδοση του αυτοκινήτου στην ελληνική επικράτεια. Ακόμη, σκιαγραφείται το ιστορικό πλαίσιο πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών, δεδομένου ότι κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, η χώρα βρίσκεται σε μία περίοδο πολιτικά μεταβατική, η οποία διανθίζεται με διαστήματα πολεμικής δραστηριότητας.

Οι προαναφερθείσες συνθήκες, αν κι αρχικά λειτουργούν ως ανασταλτικός παράγοντας για τη δημιουργία βαριάς βιομηχανίας, τον εκχρηματισμό της οικονομίας και κατ' επέκταση για τις δομές κατανάλωσης τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1930, στη συνέχεια συμβάλλουν στην ανάπτυξη αστικών κέντρων με την έλευση των προσφύγων, στις αυξημένες ανάγκες για μετακινήσεις, και

κατά συνέπεια στη διεύρυνση της χρήσης του αυτοκινήτου που συνδυάζεται με την ανάπτυξη τεχνικών κι επιχειρηματικών καινοτομιών. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι σε αντίθεση με άλλες χώρες, των οποίων η αυτοκινητοβιομηχανία ωφελήθηκε από τον πολεμικό παράγοντα, δεν συνέβη το ίδιο και στην Ελλάδα. Ο λόγος είναι ότι προπολεμικά η πλειοψηφία των ελληνικών πολεμικών οχημάτων κατασκευάστηκε στο εξωτερικό, ενώ οι ελληνικές επιχειρήσεις κατασκευής αυτοκινήτων δεν μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν στο κόστος ακόμη και των ελάχιστων κρατικών παραγγελιών που τους ανατέθηκαν. Ακόμη, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξαν εκτεταμένες καταστροφές των οδικών υποδομών λόγω βομβαρδισμών, επιτάξεις των μονάδων κατασκευής κι επισκευής αυτοκινήτων από τους Γερμανούς, καθώς κι ελλείψεις καυσίμων.

Κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, η έλλειψη μεταφορικών μέσων επιτείνει αρχικά τις δυσχέρειες για αποκατάσταση των κατεστραμμένων υποδομών. Παρ' όλα αυτά το κρατικό εγχείρημα παλινόρθωσης, το οποίο έχει χαρακτήρα παρεμβατικό, αποδίδει έστω και μερικώς. Επιτυγχάνεται έτσι η διάδοση του αυτοκινήτου στην ελληνική καθημερινότητα με αργούς πάντοτε ρυθμούς συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, χάρη στις δημογραφικές κι οικονομικές εξελίξεις, τις νέες καταναλωτικές αντιλήψεις, την ανάπτυξη του οδικού δικτύου και την εκμηχάνιση των μεθόδων παραγωγής. Από την άλλη πλευρά, επισημαίνεται η παρουσία του αυτοκινήτου ως καταλύτη για μια σειρά από κοινωνικές, πολιτικές και γεωγραφικές ανακατατάξεις, όπως είναι η ανάπτυξη του τουρισμού, η τόνωση της επαρχίας, η συγκρότηση νέων προτύπων ευημερίας και κωδίκων πολιτισμικής συμπεριφοράς και η διάδοση του αυτοκινήτου σε ευρέα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού. Οι εξελίξεις αυτές εξαλείφουν την ιδιότητα του αυτοκινήτου ως προνομίου της μεγαλοαστικής τάξης.

Ειδικό κεφάλαιο αφιερώνεται στην ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων αναφορικά με το αυτοκίνητο, όπως είναι η δημιουργία μονάδων κατασκευής κι επισκευής ανταλλακτικών και αμαξωμάτων και η ίδρυση αντιπροσωπειών πώλησης αρχικά ευρωπαϊκών και στη συνέχεια και αμερικανικών αυτοκινήτων (Βλ. επίσης Γεωργαντά – Ρομπόλη, 1986). Περιγράφονται οι πρώτες απόπειρες συγκρότησης μονάδων κατασκευής ή συναρμολόγησης αυτοκινήτων εντός της Ελλάδας, όπως της εταιρείας Ford ή της ελληνικής εταιρείας Αθηνά Α.Ε. Οι εταιρείες αυτές επιχειρούν να εφαρμόσουν το σύστημα μαζικής παραγωγής και ανεξάρτητων αμαξοποιών, των οποίων οι προσπάθειες μένουν σε πειραματικό στάδιο. Στη συνέχεια σκιαγραφείται το οικονομικό περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύσσεται η επιχειρηματική δραστηριότητα στο χώρο του αυτοκινήτου. Σε αυτό το περιβάλλον απαντούν τόσο στοιχεία ελεύθερης αγοράς, όσο κι έντονος κρατικός παρεμβατισμός που εκφράζεται μέσω δασμολογίων, φορολογίας κι άλλων συναφών ρυθμίσεων με σκοπό την κάλυψη του ελλειμματικού εμπο-

ρικού ισοζυγίου. Τέτοιες ρυθμίσεις υποστηρίζεται ότι οδηγούν σε στρεβλώσεις εμφανείς στη διαμόρφωση της καταναλωτικής ζήτησης, που σε συνδυασμό με τα περιορισμένα όρια της ελληνικής αγοράς, την έλλειψη πρώτων υλών ενέργειας και τεχνογνωσίας και την κρατική ολιγοπία για τη συνδρομή στην ανάπτυξη της ελληνικής επιχειρηματικότητας, δεν επέτρεψαν να ευοδωθούν οι προσπάθειες για τη δημιουργία ελληνικών αυτοκινητοβιομηχανιών.

Το δεύτερο μέρος είναι σαφώς πιο περιορισμένο σε έκταση συγκριτικά με το πρώτο. Τιτλοφορείται «Οι συντελεστές» κι είναι αφιερωμένο στην αναλυτική καταγραφή των βιομηχανιών και των επιχειρήσεων, που δραστηριοποιήθηκαν στην κατασκευή και συναρμολόγηση αυτοκινήτων. Αν και η μεταπολεμική αύξηση των πωλήσεων του αυτοκινήτου είναι ραγδαία, ειδικά κατά τη δεκαετία του 1980, την περίοδο αυτή καθίσταται πλέον σαφές σύμφωνα με τον συγγραφέα ότι η δημιουργία μιας εγχώριας αυτοκινητοβιομηχανίας δεν είναι εφικτή. Με βάση την αξιοποίηση των αρχαικών πηγών αναφέρονται και περιγράφονται οι ανώνυμες εταιρείες που λειτούργησαν στην Ελλάδα στο πλαίσιο της προσπάθειας για την ανάλυση της ροής κεφαλαίων προπολεμικά και μεταπολεμικά στον συγκεκριμένο εμπορικό κλάδο. Ακόμη, βάσει της μεθόδου των προφορικών συνεντεύξεων παρουσιάζονται κάποιοι από τους σημαντικότερους Έλληνες επιχειρηματίες και δίνονται στοιχεία για την ιστορία ίδρυσης των εταιρειών τους, την πορεία τους και τη συμβολή τους στο χώρο του αυτοκινήτου.

Τέλος, εν είδει επιλόγου και διατύπωσης συμπερασμάτων, στο τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου περιγράφεται η ανάπτυξη της ιστορικής συνείδησης αναφορικά με το αυτοκίνητο, η οποία αποτέλεσε την αιτία για τη δημιουργία μιας σειράς μουσείων, συλλόγων φίλων του αυτοκινήτου, καθώς και το ενδιαφέρον για τη συγγραφή της ιστορικής του πορείας στην Ελλάδα. Παράλληλα γίνεται αναφορά στην άθηση της τεχνογνωσίας αναφορικά με το αυτοκίνητο σε επιστημονικό επίπεδο, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρξε ευόδωση των σχεδίων για τη δημιουργία ελληνικής αυτοκινητοβιομηχανίας.

Το έργο των Ρούπα – Χεκίμογλου εντάσσεται στη λογική μιας γεγονυσιολογικής παρουσίασης της ιστορίας της τεχνολογίας παραθέτοντας με ιδιαίτερα ευσύνοπτο τρόπο το ιστορικό υλικό. Αποτελεί την πρώτη συστηματική μελέτη μιας σημαντικής κι εν πολλοίς ανεξερεύνητης πτυχής της νεώτερης ελληνικής ιστορίας. Η προσέγγιση που υιοθετείται είναι κυρίως οικονομική, καθώς δίνεται έμφαση σε μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας που σχετίζονται με την επιχειρηματική δραστηριότητα του αυτοκινήτου. Στο πλαίσιο μάλιστα αυτής της οικονομικής προσέγγισης υιοθετείται μια μάλλον εκ προοιμίου φιλελεύθερη άποψη, όπως διαφαίνεται από τον υπότιτλο, στον οποίο αναφέρεται η φράση για τη μέγγηση του κράτους. Κατά συνέπεια, από τους ιστορικούς δρώντες που ενεπλάκησαν ποικιλοτρόπως με τη συγκρότηση της αυτοκίνησης, δηλαδή τους μηχανικούς, τους κρα-

τικούς φορείς, τους καταναλωτές, και τους επιχειρηματίες, η σκοπιά προσέγγισης που υιοθετείται για την εξιστόρηση είναι κυρίως αυτή των τελευταίων. Παρ' ότι με τον τρόπο αυτό δεν δίνεται έμφαση στον πολυδιάστατο χαρακτήρα της αυτοκίνησης και στο σύνθετο τρόπο με τον οποίο συνυφαίνεται με κοινωνικοπολιτισμικές μεταβολές, η συνεισφορά του έργου είναι σημαντική καθ' ότι σκιαγραφείται ένα αντικείμενο με μεγάλο θεματικό και χρονολογικό εύρος, μέσα από ένα επίσης μεγάλο εύρος πηγών. Επιπλέον, στις αρετές του έργου θα πρέπει να προστεθεί η συστηματικότητα στην οργάνωση του ιστορικού υλικού.

Τέλος, έργο αναφοράς στην ελληνική βιβλιογραφία για το αυτοκίνητο αποτελεί η μελέτη του Ηλία Καφάογλου *Ελληνική Αυτοκίνηση. Άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες. 1900 – 1940* (Βλ. Καφάογλου, 2013). Ο Καφάογλου, δημοσιογράφος κι ερευνητής με πολυετή πείρα στο χώρο της αυτοκίνησης, εκτός από σχετική αρθρογραφία στον ειδικό Τύπο για το αυτοκίνητο, έχει στο ενεργητικό του ακόμη ένα σχετικό βιβλίο, το *Αυτοκίνητος κόσμος. Δοκίμιο για μια κοινωνική ιστορία του αυτοκινήτου* (Βλ. Καφάογλου, 2009). Στη μελέτη του για την ελληνική αυτοκίνηση ο Καφάογλου χρησιμοποιεί όπως και στο προηγούμενο βιβλίο του μία ιδιάζουσα διάρθρωση στην παρουσίαση του εμπειρικού υλικού, η οποία παρά τη μεγάλη έκταση του έργου προσιδιάζει στη δομή δοκιμίου. Κατά συνέπεια, η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα παρουσιάζεται στον αναγνώστη μέσα από επιμέρους στιγμές της περιόδου 1900 – 1940, χωρίς ο συγγραφέας να δεσμεύεται από την αυστηρά χρονολογική περιοδολόγηση ή από τη θεματική ταξινόμηση που θα επέβαλλε μια γεγοντολογική ιστοριογραφική θεώρηση, ή μία συγκρότηση ενός μεγάλου αφηγήματος στο πλαίσιο μιας αυστηρά προσδιορισμένης ακαδημαϊκής πειθαρχίας.

Η διάδοση λοιπόν του αυτοκινήτου στην Ελλάδα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα παρουσιάζεται μέσα από στιγμιότυπα: την ανακάλυψη του αυτοκινήτου από τους Έλληνες μεγαλοαστούς ως μια νέας μορφής ψυχαγωγία, τα μαστορέματα στα συνεργεία, τη συγκρότηση της επαγγελματικής τάξης των σωφέρ, τον ανταγωνισμό του αυτοκινήτου με το σιδηρόδρομο, τη συγκρότηση και συμβολή της ΕΛΠΑ στη διάδοση της κουλτούρας του αυτοκινήτου, και τα ατυχήματα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται επίσης στη στενή διασύνδεση της αυτοκίνησης με τους πολέμους που διεξάγονται κατά την περίοδο 1900 – 1940. Επιπλέον, ιδιαίτερα σημαντική είναι η κατάδειξη της λατρείας της ταχύτητας, που αναπτύσσεται στο συλλογικό φαντασιακό του 20ού αιώνα σε σχέση με την ανάπτυξη της αυτοκίνησης, και οδηγεί στην καθιέρωση του κατ' εξοχήν νεωτερικού θεσμού δημόσιας επίδειξης της τεχνολογίας, των αγώνων αυτοκινήτου.

Με τον τρόπο αυτό σκιαγραφείται εύγλωττα η πολυδιάστατη ιδιότητα του θέματος. Επιπλέον, επιχειρείται μία κατά το δυνατόν πολυφωνική θεώρηση της αυτοκίνησης ως φαινομένου που εμπλέκει ποικίλες κατηγορίες κοινωνικών δρώντων:

μηχανικούς, επιχειρηματίες, επώνυμους μεγαλοαστούς. Η μεγαλύτερη σημασία όμως της συμβολής της μελέτης του Καφάογλου έγκειται στο ότι δίνει μεγάλη έμφαση στην ελληνική αυτοκίνηση κι υπό το πρίσμα της ιστορίας από τα κάτω. Έτσι, παρουσιάζονται ιστορίες ή και συνεντεύξεις ανθρώπων που ενεπλάκησαν με το αυτοκίνητο ως μηχανικοί ή αγωνιζόμενοι σε διοργανώσεις αγώνων αυτοκινήτου, αλλά και ως τεχνίτες συνεργείων ή εργαζόμενοι σε εργοστάσια. Οι ιστορίες αυτές υποστηρίζονται από εκτενέστατη κι εμβριθέστατη πρωτότυπη αρχειακή έρευνα που περιλαμβάνει πλήθος αριθμητικών δεδομένων. Ακόμα, στην έρευνα αυτή συμπεριλαμβάνονται και μη συμβατικές πηγές, όπως λογοτεχνικά κείμενα.

Η μελέτη του Καφάογλου παρουσιάζει την αυτοκίνηση ως ένα φαινόμενο που αλληλοδιαπλέκεται ποικιλοτρόπως με ένα ευρύ φάσμα της ζωής στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Παρουσιάζεται έτσι ανάγλυφα η σταδιακή ενσωμάτωση της αυτοκίνησης σε ένα πανόραμα που συντίθεται από την οικονομία της περιόδου εκείνης, τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, τη φτώχεια αλλά και όψεις της κοσμικής ζωής. Είναι μάλιστα εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι παρατηρείται μια σημαντική ισορροπία στην ερμηνεία του τεχνολογικού και του κοινωνικού ερμηνευτικού παράγοντα, χωρίς να προτάσσεται είτε μια κοινωνιολογική ντετερμινιστική είτε μια τεχνολογική ντετερμινιστική θεώρηση. Με έναν ιδιότυπο τρόπο ως ένα έμμεσο ερμηνευτικό σχήμα που διατρέχει τα επιμέρους στιγμιότυπα από την ιστορία του αυτοκινήτου, αναδύεται ο σύνθετος χαρακτήρας της αυτοκίνησης ως σύνθετου τεχνοκοινωνικού συστήματος.

Συμπεράσματα

Ύστερα από την παρουσίαση των παραπάνω έργων που εντάσσονται στο πεδίο της ιστορίας του αυτοκινήτου, είναι χρήσιμο να επισημανθούν μεθοδολογικοί προβληματισμοί που συνιστούν πρόκληση για την περαιτέρω μελέτη του.

Όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, ένα μεθοδολογικό πρόβλημα που προκύπτει σε σχέση με τη μελέτη διεπιστημονικών πεδίων, όπως η Κουλτούρα του αυτοκινήτου, είναι το μεθοδολογικό δίλημμα που αφορά στην επιλογή του τεχνολογικού ή κοινωνικού ως ερμηνευτικών παραγόντων που καθορίζουν το υπό μελέτη φαινόμενο. Οι θεωρητικές παραδοχές των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας μπορούν να αποβούν ιδιαίτερα χρήσιμες στην υπέρβαση τέτοιων διχοτομηστικών προσεγγίσεων, καθ' ότι υποστηρίζουν ότι κοινωνία και τεχνολογία κατασκευάζονται από κοινού (Pinch – Bijker, 1987).

Σε ό,τι αφορά στο αναλυτικό επίπεδο που χρησιμοποιείται για τη μελέτη της ιστορίας του αυτοκινήτου, το μεθοδολογικό πρόβλημα που προκύπτει είναι ότι σε πλαίσιο μεγακλίμακας δίνεται μονομερής έμφαση στην ιστορία της τεχνολογίας ως διαδικασίας κυριαρχικού – κορπορατιστικού ελέγχου που αγνοεί το ρόλο

των χρηστών ως συμπαραγωγών στη διαμόρφωση των τεχνημάτων αλλά και τη συμβολή των «αποτυχημένων» τεχνολογιών (Law, 1991. Oudshourn, 2003. Ασημακόπουλος, 2013). Από την άλλη πλευρά, σε επίπεδο μικροκλίμακας, δίνεται έμφαση στον καταναλωτή, χωρίς να παρέχεται η δυνατότητα για την ένταξη των πορισμάτων εντός ενός ευρύτερου συστήματος κυριαρχικών σχέσεων (Oldenziel, 2005) και την τοποθέτηση στο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο των ιστορικών συμφοραζομένων.

Ιδιαίτερα χρήσιμη για την υπέρβαση των μεθοδολογικών περιορισμών που προκύπτουν από την επιλογή ενός μακροαναλυτικού ή μικροαναλυτικού επιπέδου, μπορεί να αποβεί η εργαλειακή έννοια της διαμεσολάβησης παραγωγής και κατανάλωσης. Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής η ιστορική ερμηνεία της εξέλιξης επιτυχημένων ή αποτυχημένων τεχνημάτων και τεχνολογικών συστημάτων περιγράφεται σε συνάφεια με την κατανάλωση ως χωροχρονικό σημείο τομής στο οποίο συναντιούνται από τη μία πλευρά οι επιλογές των χρηστών που καθορίζονται από ετερογενείς παράγοντες όπως ο τόπος, το πεδίο οικονομικής συνδιαλλαγής και τα συλλογικά κοινωνικά στερεότυπα που ενσωματώνονται στο σχεδιασμό τεχνολογικών προϊόντων, και από την άλλη οι ανταγωνιστικές μεταξύ τους τεχνολογίες. Η συνάντηση αυτή διαμεσολαβείται από ενδιάμεσους των χρηστών κι ευρύτερων θεσμών φορείς, όπως είναι οι σύλλογοι καταναλωτών κι οι διαφημιστικές εταιρείες (Cowan, 1987. Oldenziel, 2005).

Βάσει αυτής της οπτικής, παρέχεται η δυνατότητα για την κατάδειξη της συμβολής των τεχνολογιών που δεν επικράτησαν, ώστε να αποφεύγονται ντετερμινιστικές θεωρήσεις της εξελικτικής πορείας της τεχνολογίας ως σύνολο επιτυχημένων επιτευγμάτων (Oudshourn, – Pinch, 2003. Law, 1991). Επιπλέον η διαδικασία συγκρότησης των κοινωνικά προσδιορισμένων τάσεων των καταναλωτών εξετάζεται σε συνάφεια με ευρύτερες πολιτικές σχεδιασμού και παραγωγής. Χαρακτηριστική περίπτωση ως προς το ρόλο των χρηστών αποτελούν οι ενώσεις αυτοκινητιστών, οι οποίες προωθώντας το κοινωνικό πρότυπο του οικογενειακού αυτοκινήτου συνέβαλαν στην κρατική μέριμνα οδικής ασφάλειας μέσω της οδικής σήμανσης, των υποδομών οδικού δικτύου και της εξάπλωσης οδικής εκπαίδευσης, σε βαθμό σημαντικότερο από τους σχεδιαστές ή τους μηχανικούς αυτοκινήτου (Oldenziel, 2005).

Ένα επιπρόσθετο μεθοδολογικό πρόβλημα που μπορεί να επισημανθεί σε πολλές μελέτες ιστορίας του αυτοκινήτου αφορά στους εργαλειακούς επιμερισμούς που χρησιμοποιούν, όπως η τάξη, η εθνικότητα, το φύλο, η ηλικία. Πέραν του ότι τέτοιες ταξινομήσεις δρουν αποκλειστικά για κάποιες ομάδες, προϋποθέτουν την οντολογική πρόσληψη του υποκειμένου που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με τα προϊόντα της τεχνολογίας (Law, 1991). Εάν ληφθεί ωστόσο υπ' όψη ότι οι άνθρωποι μελετούμε τις μηχανές ως μέλη κοινωνικοτεχνικών σχέσεων, προκύ-

ππει ότι χρειάζονται οι κατάλληλες αναλυτικές κατηγορίες για την αφηγηματική αναδιατύπωση της ερευνητικής προσέγγισης με όρους υβριδίων (Michael, 2001).

Ιδιαίτερα χρήσιμα προς αυτήν την κατεύθυνση μπορούν να αποβούν και πάλι τα μεθοδολογικά εργαλεία των Σπουδών Τεχνολογίας, όπως τα κοινωνικοτεχνικά δίκτυα δρώντων (Callon, 1987) ή έννοιες όπως αυτές των ρομπότ (cyborgs), των τεράτων ή των υβριδίων (Law, 1991. Star, 1991. Woolgar, 1991), που συμβάλλουν στην εξέταση του οδηγού και του αυτοκινήτου ως συνόλου (Michael, 2001. Dant, 2004). Στο πλαίσιο τέτοιων θεωρήσεων επισημαίνεται η διαρκής αλληλεπίδραση ανθρώπων και μηχανών, προκειμένου να ληφθεί υπ' όψη ο λόγος των μειονοτικών ομάδων που αμφισβητεί τις ουσιοκρατικές ταξινομήσεις που απορρέουν από τον κυρίαρχο λόγο αναφορικά με τα δικαιώματα, τα καθήκοντα, τις ευθύνες και τις αποτυχίες των ανθρώπων που βρίσκονται σε συνδιαλλαγή με τις τεχνολογίες και να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους μέλη ετερογενών δικτύων αναπαράγουν τους εαυτούς τους βάσει αντίστοιχων κατηγοριοποιήσεων (Oudshoorn, 2003). Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να συνεισφέρει στην εμβριθέστερη κατανόηση της διαλεκτικής σχέσης κοινωνικού και τεχνικού ως διαδικασίας σύγκλισης αμοιβαίων ερμηνευτικών προσλήψεων εντός διαφορετικών ιστορικοκοινωνικών πλαισίων (Latour, 1991).

Τέλος, η εισαγωγή της έννοιας της αυτοκίνησης από τον Urry (2005, 2007) συμβάλλει στη συστηματοποίηση της μελέτης της κουλτούρας του αυτοκινήτου. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, αξιοποιείται η έννοια του συστήματος, όπως εισάγεται από τον Hughes (1987). Η αυτοκίνηση κατ' επέκταση μπορεί να ιδωθεί ως ετερογενές τεχνοκοινωνικό σύστημα που συντίθεται από την αλληλεπίδραση τεχνολογικών παραγόντων, όπως η τεχνολογία του αυτοκινήτου ή οι οδικές υποδομές και κοινωνικών παραγόντων, όπως το πολιτικό πλαίσιο, οι οικονομικοί κύκλοι συμφερόντων, όπως αυτοκινητοβιομηχανίες και εταιρείες πετρελαίου, η τεχνογνωσία της κοινότητας των μηχανικών, οι εργαζόμενοι στο χώρο του αυτοκινήτου και τα καταναλωτικά πρότυπα.

Βιβλιογραφία

- Appadurai A. (Επιμ.). (1991). *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Callon M. (1987). Society in the Making: The Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis. Στο W. E. Bijker, Th. P. Hughes και T. Pinch (Επιμ.), *The Social Construction of Technological Systems* (σ. 83 – 106). Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Canel A. – Oldenziel R. (2000). *Crossing Boundaries, Building Bridges. Comparing the History of Women Engineers 1870 – 1990*, Amsterdam: OPA.

- Carlson W. B. (1992). *Artifacts and Frames of Meaning: Thomas A. Edison, His Managers and the Cultural Construction of Motion Pictures*. Στο W. Bijker – J. Law (Επιμ.), *Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change* (σ. 175 – 198). Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Cowan R. S. (1987), *The Consumption Junction: A Proposal for Research Strategies in the Sociology of Technology*. Στο W. E. Bijker, Th. P. Hughes και T. Pinch (Επιμ.), *The Social Construction of Technological Systems* (σ. 261 – 281). Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Dant T. (2004). *The Driver-Car. Theory, Culture and Society – Special Issue on Automobilities*. 21 (4), 61 – 80.
- Misa Th. – Brey P. (Επιμ.). (2003). *Modernity and Technology*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Flink J. (1990). *The Automobile Age*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Flink J. (1975). *The Car Culture*. Massachusetts: MIT Press.
- Gartman D. (1994). *Auto Opium: a social history of automobile design*. London: Routledge.
- Hughes Th. (1987). *The Evolution of Large Technological Systems*. Στο W.E. Bijker – Th. P. Hughes – T. Pinch (Επιμ.). *The Social Construction of Technological Systems* (σ. 51 – 82). Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Holtz K. J. (1998). *Asphalt Nation: How the Automobile Took Over America, and how We Can Take it Back*. California: University of California Press.
- Laegran A. S. (2003). *Escape Vehicles? The Internet and the Automobile in a Local – Global Intersection*. Στο N. Oudshourn – T. Pinch (Επιμ.), *How Users Matter* (σ. 81 – 102). Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Latour B. (1993). *We have never been modern*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Law J. (1991). *Introduction: monsters, machines and sociotechnical relations*. Στο J. Law (Επιμ.), *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination* (σ. 1 – 26). London: Routledge.
- McShane C. (1994). *Down the Asphalt Path: The Automobile and the American City*. New York: Columbia University Press.
- Michael M. (2001). *The Cultural Purification of Road Rage*. Στο D. Miller (Επιμ.), *Car Cultures* (σ. 59 – 79). Oxford: Berg.
- Miller D. (Επιμ.). (2001). *Car Cultures*. Oxford: Berg.
- Misa Th. – Brey P. (Επιμ.). (2003), *Modernity and Technology*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Mom G. (2015). *Atlantic Automobilmism: The Emergence and Persistence of the Car, 1895–1940*. Oxford – New York: Berghahn.

- Mom G. (2004). *The Electric Vehicle. Technology and Expectations in the Automobile Age*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mom G. (2005). Roads without rails. European Highway-Network Building and the Desire for Long-Range Motorized Mobility. *Technology and Culture*. 46 (4). 745 – 772.
- Oldenziel R. – de la Bruheze A.– de Wit O. (2005). Europe’s Mediation Junction: Technology and Consumer Society in the 20th century. *History and Technology*. 21(1), 107 – 139.
- Oldenziel R. (1999). *Making Technology Masculine. Men, Women and Modern Machines in America 1870 – 1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Oudshourn N. – T. Pinch. (2003). Introduction: How Users and Non – Users Matter. Στο N. Oudshourn – T. Pinch (Επιμ.), *How Users Matter*. Massachusetts (σ. 1 – 28). Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Pinch T. – Bijker W. E. (1987). Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other. Στο W. E. Bijker, Th. P. Hughes και T. Pinch (Επιμ.), *The Social Construction of Technological Systems* (σ. 17 – 51). Cambridge Massachusetts: The MIT Press.
- Scharff V. (2001). *Taking the Wheel: Women and the Coming of the Motor Age*. New Mexico: University of New Mexico Press.
- Schipper F. (2009). *Driving Europe. Building Europe on roads in the twentieth century*. Alkmaar: Aksant Academic Publishers.
- Slater D. – Tonkiss F. (2001). *Market Society*. Cambridge: Polity.
- Star S. L. (1991). Power, technologies and the phenomenology of conventions: on being allergic to onions. Στο J. Law (Επιμ.), *A Sociology of Monsters, Essays on Power, Technology and Domination* (σ. 26 – 56). London: Routledge.
- Thrift N. (1996). *Spatial Formations*. London: Sage.
- Urry J. (2005). The System of Automobility. Στο M. Featherstone – N. Thrift και J. Urry (Επιμ.), *Automobilities* (σ. 25 – 40). London: Sage.
- Urry J., *Sociology Beyond Societies. Mobilities for the Twenty-First Century*, Routledge, London 2000.
- Urry J. (2007). *Mobilities*. Cambridge – Malden: Polity.
- Volti R. (2004). *Cars and Culture. The Life Story of a Technology*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Woolgar S. (1991). Configuring the user: the case of usability trials. Στο J. Law (Επιμ.), *A Sociology of Monsters, Essays on Power, Technology and Domination* (σ. 57 – 102). London: Routledge.
- Ασημακόπουλος Μ. (2013). Από την προϊστορία των ΣΕΤ στη δημιουργία τους. Σημειώ-

- σεις. Στο Μ. Ασημακόπουλος (Επιμ.), *Διαμορφώνοντας την τεχνολογία, δομώντας την κοινωνία* (σ. 315 – 335). Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ.
- Γεωργαντά Ζ.– Ρομπόλη Σ. (1986). *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΚΕΠΕ
- Καφάογλου Η. (2009). *Αυτοκίνητος κόσμος*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Καφάογλου Η. (2013). *Ελληνική αυτοκίνηση. Άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες. 1900–1940*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Λούντιν Π. (2011). Οι διαμεσολαβητές της νεωτερικότητας. Οι εμπειρογνώμονες πολεοδόμοι και η διαμόρφωση της «φιλικής προς τα αυτοκίνητα» ευρωπαϊκής πόλης. Στο Κ. Θεολόγου (Επιμ.). *Ο τεχνολογικός χαρακτήρας της πόλης. Νεωτερικότητα και αστική ζωή στην Ευρώπη* (σ. 475 – 513). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ρούπα Ευφροσύνη – Χεκίμογλου Ευάγγελος (2009). *Η Ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα – Εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους 1894 – 1986*. Αθήνα: Κέρκυρα.
- Τύμπας Τ. (2013). *Ιστορία και Ιστοριογραφία της Τεχνολογίας: Μια Εισαγωγή*. Στο Τ. Τύμπας – Ε. Μεργούπη – Σαββαΐδου (Επιμ.), *Ιστορίες της Τεχνολογίας του 20ού αιώνα* (σ. 1 – 40). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Abstract

The paper aims at the depiction of the epistemological currents in the field of Car Culture, reviewing six representative works of both international and Greek bibliography. Moreover, the essay seeks to underline theoretical issues which arise from the historical and cultural study of the automobile within Science Technology Studies (STS). The interdisciplinary character of Car Culture has attracted an interest within recent international bibliography. Car Culture concerns crucial issues on the History and Sociology of Technology, which relate to Transportation History, Consumption and Material Culture, Landscape and Urban Studies, Cultural Studies, Social and Economic History and even Political History. Depending on the methodology attended on the study of this field, different if not contradictory epistemological approaches have been used, inferring various conclusions on the interaction of social and technological factors. Regarding the above, the introduction of this essay presents the two main methodological currents within Car Culture, namely, sociological determinism, on the one hand, and technological determinism on the other. Both of these originate from what Bruno Latour defines as the “Modern Constitution”, a term that describes the theoretical dichotomization of humans and materials. This perception prevails within the modern social theory, inducting an ignorance of the automobile, as well as technological artifacts in general, within many sociological accounts of modernity. The second part of the

essay reviews six works, as well as the methodology they attend. These works are: James Flink's, *Automobile Age*, Rudi Volti's, *Cars and Culture*, Daniel Miller's (editor), *Car Cultures*, Helias Kafaoglou's, *Greek Automobility. Men, Roads, Vehicles, Races. 1900 – 1940* (Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική αυτοκίνηση. Άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες. 1900 – 1940*) and Eyfrosene Roupa's – Evangelos Hekimoglou's, *The Automobile's History in Greece. Commerce and production in the state's vise. 1894 – 1986* (Ευφροσύνη Ρούπα – Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα. Εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους. 1894 – 1986*). The third part draws attention on methodological problems related to Car Culture. These problems concern apart from the dilemma between social and technological determinism, the methodological constraints which relate with the choice of either macroscale or microscale analytical level, and the essentialist treatment of the notional categories which are used for the study of Car Culture. As it is argued, the analytical tools of Science and Technology Studies, and especially the notion of automobility as introduced by Urry, can contribute to the systematic study of Car Culture and the transgression of the abovementioned methodological problems.

Η Σοφία – Αλεξία Παπαζαφειροπούλου είναι μεταδιδακτορική ερευνήτρια Κοινωνιολογίας της Τεχνολογίας στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Η διδακτορική της διατριβή με θέμα: «Το εθνικό οδικό δίκτυο κατά την περίοδο 1930 – 1980. Η κουλτούρα του αυτοκινήτου στην Ελλάδα» εκπονήθηκε στο ΕΜΠ με χρηματοδότηση του προγράμματος Ηράκλειτος II.

Book Review

P. N. Diamandouros, T. Dragona, Ç. Keyder (eds.)¹, 2010, **Spatial Conceptions of the Nation: Modernizing Geographies in Greece and Turkey**, London, New York: Tauris Academic Studies

Kostas Theologou

A trans-disciplinary dialogue between Greek, Cypriot and Turk scholars may reveal significant findings while narrating intertwining histories of the respective Greek, Cypriot and Turkish societies. The volume entitled *Spatial Conceptions of the Nation: Modernizing Geographies in Greece and Turkey* (Tauris, 2010) enriches prolifically the conceptual foundation of various nationalistic phenomena and the *spatial* parameter is taken rather seriously. The significance of this “spatial” approach to nationalism is adequately acknowledged and well documented by the editors and the contributors of the volume. The volume appeared in the year 2010 when Istanbul was the culture capital city of Europe.²

Overall, the volume examines the intellectual, political and cultural conditions within which variously demarcated national spaces were ‘imagined’ and takes into account the debates, the historical events on a larger scale and the sociopolitical forces which have affected national boundaries and conceptions of the nation. Thus, the formation of nation-states is as much the result of developments regarding land and people, as of military, political, cultural and financial struggle. The way nationalists ‘imagined’ the borders of their *desired* territory and their vision in defining the nation, have determined the nature of their struggle. *Spatial Conceptions of the Nation* specifically explores the various aspects and stages of this

---

1 Nikiforos Diamandouros is Professor of Political Science at the University of Athens and European Ombudsman. Thalia Dragonas is Professor of Social Psychology at the University of Athens. Çağlar Keyder is Professor of Sociology at Bogaziçi University.

2 together with Hungarian Pécs and German Ruhr.

process in Greece, Turkey and Cyprus, three states where alternative principles establishing the basis for territory and population continue to compete. A specific inspection of the volume follows.

The first part (*Imperial Realm to National Lands*, pp. 11-124) hosts six papers, commencing with A. Stouraiti and A. Kazamias who systematically explore the irredentist concept (see pp. 229-230) of *Megali Idea*, and how this Great Idea expressed a version of the nation-building process that perceived territory as non-place and Utopia. A sociologist, Y. Köksal, claims that changes in the urban landscape and social space characterized the Tanzimat era in *Urban Space and Nationalism: Changing Local Networks in the Nineteenth-century Ottoman Empire*; in her narration Köksal becomes quasi-transcendental merging modernity with tradition and, thus, entailing the term ‘Ottoman citizenship’ (p. 39), rather an epistemological oxymoron in terms of tradition and empire. Architect Y. Tsiomis’s paper, mainly contributes a French bibliography; doing so he produces an interesting account on the *Hypotheses on an Unfinished Rupture*, during the formation of a Greek state from an Ottoman territory (pp. 53-63). A. Anastasiadis attempts to match the Greek State with its Orthodox Church borders and its promised lands. His quasi-groundbreaking claim on *the difficulty of absorbing the New Lands (Nees Chores in Greek, n.3 in p.259) after the Balkan wars (p.71)* is interesting, since an annexation or integration would be much easier spatially. In exploring *The Role of Religion and Geography in Turkish Nationalism*, a historian M. Asum Karaömerlioğlu acquaints us with the academic, intellectual and a Hitler’s fan (p. 109) *Nurettin Topçu (1909-1975)*; in this historiographical approach he arguably contrasts his *Anatolianism* (a national socialist doctrine) to Kemal Atatürk’s nationalism. Cultural sociologist and anthropologist Nur Yalman concludes part I while *Imagining the Nation* by engaging public space in his mainly political discussion of the Turkish *imaginaire* (pp. 111-124).

In the briefest and, therefore, most coherent part of the book (part II, *Island Nations*, pp. 127-143) sociologist Caesar V. Mavratsas and a social anthropologist, Yael Navaro-Yashin, comprehensively discuss geographical concepts on issues of national identity and sovereignty. Hence, the former reveals *A Clash between Geography and History*, in exploring the *Greek Cypriot National Identity* (pp. 145-157); and the latter exposes her literary talent and style in giving her account on the *Materiality of Sovereignty: Geographical Expertise and Changing Place Names in Northern Cyprus* (pp. 127-143) in the making of new maps in Northern Cyprus. Mavratsas, influenced by Elie Kedourie (p. 150), surprisingly admits that “*as long as Greek Cypriot nationalism continues to set the parameters of ideological orthodoxy among Greek Cypriots, there can be no end to the ethnic conflict on the island and trying to solve the Cyprus problem is bound to remain*

an exercise in futility and frustration” (p. 157); Navaro-Yashin highlights that “*the project of changing place names and the material re-inscription of a territory along nationally redefined lines has a colonial past with a comparative outlook since the references and analogies with Palestine*” –and Ireland I would say– “*are quite striking as well as post-colonial trajectory*” (p. 143).³

Part III aptly focuses on four cases of *Cosmopolitan contests*: Thrace, Smyrna, Antioch and Constantinople (pp. 161-228). Greek historian P. Konortas deals with the process of *Building Collective Identities in Ottoman Thrace* contrasting *Nationalisms vs. Millets*, considering the Lausanne bilateral convention (1923) as a triumph of the nationalist ideology in the region (p. 180). An ethnologist, G. Agelopoulos, discusses *Contested Territories and the Quest for Ethnology* illustrating *People and Places in Izmir* in the years 1919-22; he concludes that, finally, the encounter of the West and the East in Anatolia ended with a shift from the grip of the Greek nationalists to the total control of the Turkish nationalists (p. 191). From the view point of International Studies, R. Kasaba explores the case of the city of *Antakya*, which he situates *between Empire and Nation*, with a specific reference to the multicultural, multi-doctrinal and multilingual diversity of Antioch that enhanced its economic prosperity (pp. 193-203). A. Öncü, a cultural sociologist and urban historian of Istanbul, unfolds an eloquent political perspective of the *Ottoman heritage of Istanbul* (pp. 205-228).

Reservations could only be raised regarding the inclusion of a historical atlas or more maps besides the few ones in p. 23 (*Rigas's Carta of Greece*: Vienna, 1797), p. 25 (*Heinrich Kiepert's Map*: Leipzig, Nerantzis, 1891), and p. 31 (*Map of Greater Greece*: 1920), which are truly essential in developing these themes and, to our opinion, of paramount significance. Inclusion of geographers among authors would contribute to filling the gaps and enrich the general epistemological direction of the volume.

This volume enhances the dialogue between Greek, Cypriot and Turkish scholars, before introducing the products of this ‘fermentation’ to a public debate; scholars from other countries should also participate in this politically, culturally, geopolitically and in other terms of power significant academic debate. Some persistence on engagement with existent research would mean the inclusion of P. E. Lekkas’s publications on nationalism,⁴ A.D. Smith’s books and W. Kym-

---

3 These particular articles could claim the inclusion of Cyprus as a third state in the title of the volume and not to give a false impression of perceiving the small island state as a ‘colonial’ asset by both modern states

4 *Nationalist Ideology: Five Working Hypotheses in Historical Sociology* (1992/2006), and *Playing with Time: Nationalism and Modernity* (2001/2011) both in Greek. The first title was also the first to be published on nationalism in Greece.

licka's titles in Oxford University Press, as well and Elie Kedourie's⁵ other –than *Nationalism*- work. Regardless, this is an excellent addition to the bibliography on nationalism and on the region, and indeed some chapters of this volume could be appropriate for inclusion in postgraduate courses in International Studies and Comparative Politics.

Kostas Theologou was born in Thessaloniki, Greece (1960); studied Law and Political Science at the National University of Athens and received his DEA (Diplôme d' Etudes approfondies) from Paris-I, Panthéon-Sorbonne in Social History and Social Theory, with Jean-Marie Vincent, a prominent Frankfurt School scholar in France (1986). He earned his doctoral degree from the Department of Humanities, Social Sciences and Law (School of Applied Mathematics and Physics) of the National Technical University of Athens (NTUA) in 2006. More at: <http://users.ntua.gr/ktheolog/bio.htm>

---

5 On the importance of Kedourie's work, see: Kitromilides, Paschalis M., 2005, "Elie Kedourie's contribution to the study of nationalism", *Middle Eastern Studies*, 41, 5: 661-663

Βιβλιοκρισίες

Pierre Duhem, 2007, Σώζειν τα Φαινόμενα. Δοκίμιο για την έννοια της φυσικής θεωρίας από τον Πλάτωνα έως τον Γαλιλαίο, εκδ. Νεφέλη

Εισαγωγή, μετάφραση, επιμέλεια: Δ. Διαλέτης, Γ. Χριστιανίδης

Επίμετρα: Κ. Γαβρόγλου, Δ. Διαλέτης, Μ. Ιβάνοβα, Γ. Χριστιανίδης, Στ. Ψύλλος

Κώστας Δ. Στεργιόπουλος

Σε τι συνίσταται η αξία μιας φυσικής θεωρίας; Η ιστορία της αστρονομίας από την αρχαιότητα μέχρι την Αναγέννηση ως ερμηνεία των σχέσεων της φυσικής με τη μεταφυσική

Το ερώτημα είναι τόσο παλαιό όσο και η επιστήμη: Ποιος είναι ο σκοπός του επιστημονικού εγχειρήματος; Να συλλάβει την *αλήθεια* που κρύβεται πίσω από την εμπειρική πραγματικότητα ή να επιτύχει μια ακριβή *αναπαράσταση* των παρατηρούμενων εκφάνσεών της; Να *εξηγήσει* τον αντιληπτό κόσμο μέσω μιας βαθύτερης μεταφυσικής πραγματικότητας ή να *ταξινομήσει* με συνεκτικό τρόπο τα φαινόμενα σε μια ενιαία επιστημονική θεωρία;

Με το βιβλίο του, που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1908 και μεταφράστηκε πρόσφατα στην ελληνική γλώσσα, ο Γάλλος επιστήμονας, ιστορικός και φιλόσοφος της επιστήμης Pierre Duhem (1861-1916) υποστηρίζει ότι την ορθή απάντηση στο ερώτημα αυτό –κωδικοποιημένη στην πλατωνική αρχή «σώζειν τα φαινόμενα»– μας προσφέρει η ιστορία της επιστήμης. Αφού διερευνήσει συστηματικά τις ιδέες που είχαν σχηματίσει για την αστρονομία «οι Έλληνες στοχαστές, οι Άραβες και Εβραίοι επιστήμονες, οι χριστιανοί σχολαστικοί του Μεσαίωνα και, τέλος, οι αστρονόμοι της Αναγέννησης», ο Duhem καταδεικνύει ότι ο κοινά αποδεκτός σκοπός της επιστήμης δεν ήταν να βρει τις αληθείς αιτίες των ουράνιων φαινομένων αλλά να περιγράψει με τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια τις παρατηρούμενες κινήσεις και ειδικότερα να «σώσει» τα απείθαρχα ουράνια φαινόμενα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στάσης έναντι της επιστήμης που είχε πρυτανεύσει στην ιστορία της αστρονομίας από την εποχή του Πλάτωνα έως τις αρχές του 17ου αιώνα, αποτελεί ο πρόλογος του Andreas Osiander στο βιβλίο του Κοπέρνικου *Περί των Περιφορών των Ουρανίων Σφαιρών*: «Το έργο του αστρονόμου συνίσταται στα ακόλουθα: Να συγκεντρώσει με επιδέξιο και προσεκτικό τρόπο το ιστορικό των ουράνιων κινήσεων με τη βοήθεια παρατηρήσεων και στη συνέχεια –επειδή με καμία ακολουθία συλλογισμών δεν μπορεί να φθάσει στις αιτίες, δηλαδή στις αληθινές υποθέσεις αυτών των κινήσεων– να σκεφτεί και να επινοήσει όποιες υποθέσεις θέλει, αλλά έτσι ώστε, άπαξ και τεθούν, να είναι δυνατόν να υπολογιστούν επακριβώς, με τη βοήθεια της γεωμετρίας, οι ίδιες αυτές κινήσεις, τόσο στο παρελθόν όσο και στο μέλλον [...] Δεν είναι ανάγκη οι υποθέσεις αυτές να είναι αληθείς. Δεν είναι ανάγκη να είναι καν αληθοφανείς. Το μόνο που χρειάζεται είναι το αποτέλεσμα του υπολογισμού στον οποίον καταλήγουν να συμφωνεί με τις παρατηρήσεις.» (σελ. 129)

Σε αντίθεση, ωστόσο, με αυτή την εργαλειακή ερμηνεία των αστρονομικών υποθέσεων, ο ίδιος ο Κοπέρνικος, και αργότερα ο Κέπλερ και ο Γαλιλαίος, υποστήριξαν κατηγορηματικά ότι για να είναι ικανοποιητική μια αστρονομική θεωρία πρέπει να στηρίζεται σε *αληθείς* υποθέσεις, σε υποθέσεις δηλαδή σύμφωνες με τη φύση των πραγμάτων. Από την ίδια ρεαλιστική σκοπιά αντιμετωπίστηκαν επικριτικά, έκτοτε, ο πρόλογος του Osiander καθώς και οι νουθεσίες του καρδινάλιου Bellarmino προς το Γαλιλαίο στην κατεύθυνση να μην υποστηρίζει ως αληθή την ηλιοκεντρική υπόθεση του Κοπέρνικου. Όπως διαπιστώνει ο Duhem, η ιστορία των επιστημών «εξυμνεί τον Κέπλερ και τον Γαλιλαίο», ενώ τα ονόματα των Osiander και Bellarmino «ούτε καν τα μνημονεύει».

Αυτή την κυρίαρχη ιστοριογραφική άποψη αποσκοπεί να ανατρέψει το *Σώζειν τα Φαινόμενα*. Το ανατρεπτικό συμπέρασμα του Duhem είναι ότι «οι φυσικοί, επί των ημερών μας, αφού εξέτασαν πολύ πιο ενδελεχώς από τους προκατόχους τους την ακριβή αξία των υποθέσεων που χρησιμοποιούν η αστρονομία και η φυσική [...] υποχρεώθηκαν να αναγνωρίσουν και να διακηρύξουν ότι η λογική ήταν με την πλευρά του Osiander [και] του Bellarmino και όχι με του Κέπλερ και του Γαλιλαίου – ότι οι πρώτοι είχαν κατανοήσει την πραγματική εμβέλεια της πειραματικής μεθόδου και ότι, από αυτή την άποψη, ο Κέπλερ και Γαλιλαίος είχαν λάθος» (σελ. 209).

Αταλάντευτα πιστός στη θέση της ιστορικής συνέχειας της επιστήμης, ο Duhem υποστηρίζει επιπλέον ότι δεν συνέβη καμία ρήξη της νεότερης επιστήμης με τη μεσαιωνική παράδοση: τα επιτεύγματα του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου δεν σηματοδοτούν την υποτιθέμενη «επιστημονική επανάσταση», αλλά, αντιθέτως, ήταν προϊόντα μιας αργής, συνεχούς και προοδευτικής ιστορικής διαδικασίας που είχε τις ρίζες της στα πανεπιστήμια του ύστερου μεσαίωνα. Ο πρωτοπό-

ρος στη μεσαιωνική ιστορία της επιστήμης Duhem ανέτρεψε έτσι μια μακραιώνη προκατάληψη: ο Μεσαίωνας δεν ήταν η πνευματικά οπισθοδρομική και επιστημονικά άγονη περίοδος των «σκοτεινών αιώνων», αφού, ήδη από τον 14ο αιώνα, με την περιγραφή της επιταχυνόμενης κίνησης και την ενοποίηση του υποσελήνιου κόσμου με την ουράνια σφαίρα οι φυσικοί φιλόσοφοι είχαν υπονομεύσει δραστικά το αριστοτελικό κοσμοείδωλο. Εξάλλου, η καταδίκη από την εκκλησία στο Παρίσι, το 1277, πολλών αριστοτελικών θέσεων (που συγκρούονταν με θεμελιώδη θεολογικά δόγματα), δημιούργησε τις προϋποθέσεις για να έλθουν στο προσκήνιο της επιστημονικής έρευνας νέες, ρηξικέλευθες υποθέσεις και απόψεις, αδιανόητες στο πλαίσιο της αριστοτελικής σκέψης και μεθοδολογίας που κυριαρχούσε μέχρι τότε. Έτσι, ο Duhem θα φθάσει να υποστηρίξει ότι όταν η επιστήμη του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου, «για την οποία είμαστε τόσο υπερήφανοι, είδε το φως της ημέρας, η Καθολική Εκκλησία ήταν η μαμή».

Μολονότι ο Duhem ήταν βαθιά θρησκευόμενος και πολιτικά συντηρητικός, θα ήταν άδικο για τη διανοητική εντιμότητά του και άστοχο για την κατανόηση της προβληματικής του να κρίνουμε τις θέσεις του επί τη βάση των προσωπικών και ιδεολογικών κινήτρων του. Από την άλλη, όμως, δεν πρέπει να παραβλέψουμε την εμφανή ένταση που διακατέχει το έργο του. Αν, όντως, «οι υποθέσεις της φυσικής δεν είναι παρά μαθηματικές κατασκευές που σκοπό έχουν να *σώζουν τα φαινόμενα*», πώς εξηγείται η εντυπωσιακή ευρετική γονιμότητα της επιστήμης του Κέπλερ και του Γαλιλαίου, ομολογημένος σκοπός των οποίων ήταν να *ανακαλύψουν την αληθινή φύση των πραγμάτων*; Πώς, με άλλα λόγια, ένα εσφαλμένο μεταφυσικό ιδεώδες μπορεί να καθοδηγεί ορθά την επιστημονική έρευνα; Η εξήγηση αυτής της έντασης ίσως να βρίσκεται στη σύγκρουση μεταξύ της στάσης του ενεργού επιστήμονα, ο οποίος δεν χρειάζεται καμία μεταφυσική δικαίωση και νομιμοποίηση της επιστήμης, καθώς και της στάσης του αναστοχασόμενου την επιστήμη φιλοσόφου (και πιστού καθολικού), ο οποίος υποχρεώνεται να καταφύγει στη μεταφυσική προκειμένου να εξηγήσει την τελειότητα κάποιων θεωριών που αγγίζουν τη «φυσική ταξινόμηση».

Προϊόν μιας εποχής στην οποία η ιστορία μπορούσε να συνδιαλέγεται γόνιμα με τη φιλοσοφία, το έργο του Duhem προώθησε από κοινού μια φιλοσοφικά ενεργή ιστοριογραφία και μια ιστορικά ενήμερη φιλοσοφία της επιστήμης. Αυτές τις δύο αλληλένδετες όψεις του πολυσχιδούς έργου του φωτίζουν και αναδεικνύουν τα δύο περιεκτικά επίμετρα που κοσμούν την ελληνική έκδοση. Το ιστοριογραφικό επίμετρο, που υπογράφουν οι Κ. Γαβρόγλου, Δ. Διαλέτης και Γ. Χριστιανίδης, εισάγει και ξεναγεί τον αναγνώστη στο ευρύτερο πεδίο της καινοτόμου ιστοριογραφικής προβληματικής του Duhem, σκιαγραφώντας παράλληλα τις βασικές πτυχές του Σώζειν που συνεχίζουν μέχρι σήμερα να προκαλούν και να γονιμοποιούν την έρευνα στην ιστορία της επιστήμης. Το επίμετρο της Μ. Ιβάνοβα και του

Σ. Ψύλλου ανασυγκροτεί τις πρωτοποριακές στη φιλοσοφία της επιστήμης ιδέες του Duhem (για τη θεωρητική φόρτιση της παρατήρησης, την ολιστική συμπεριφορά των επιστημονικών θεωριών στον πειραματικό έλεγχο: θέση Duhem-Quine κτλ.) και αναδεικνύει την επιρροή των θέσεών του στις φλέγουσες ακόμη διαμάχες σχετικά με τον εμπειρισμό, το ρεαλισμό και την αυτονομία της φυσικής ως προς τη μεταφυσική.

Ο Κώστας Στεργιόπουλος διδάσκει Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης στο ΕΑΠ και Φυσικές Επιστήμες στο 2ο Πειραματικό Γυμνάσιο Αθηνών.

Βιβλιοκρισίες

Joseph A. Schumpeter, 1989, **Essays on entrepreneurs, innovators, business cycles and the evolution of capitalism**, New Jersey, Transaction Publishers

Θεοφάνης Παπαγεωργίου

Ο Joseph Schumpeter θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους οικονομολόγους του 20ού αιώνα. Γεννήθηκε το 1883 στη Μοραβία, έζησε σε πολλές χώρες μεταξύ αυτών και στις Η.Π.Α., στη Γερμανία και στην Αυστρία και πέθανε το 1950. Το 1909 ξεκίνησε τη διδασκαλία του στο πανεπιστήμιο της Βιέννης, ενώ παράλληλα εργαζόταν ως καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Czernowitz στη σημερινή Ρουμανία. Συνέχισε ως καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Γκρατς το 1911 και κατόπιν διετέλεσε καθηγητής στο πανεπιστήμιο Κολούμπια για δύο χρόνια 1913-1914. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ασχολήθηκε με την πολιτική από τη θέση του υπουργού οικονομικών της Αυστρίας, ενώ επέστρεψε στην ακαδημαϊκή ζωή μετά το 1925 όταν δέχτηκε θέση καθηγητή στο πανεπιστήμιο της Βόννης. Τέλος από το 1932 και μέχρι το τέλος της ζωής του διετέλεσε τακτικός καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Harvard.

Το συγγραφικό έργο του Joseph Schumpeter είναι ιδιαίτερα μεγάλο και σημαντικό και καλύπτει πλήθος ζητημάτων της οικονομικής επιστήμης. Περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τα βιβλία: «the Nature and Essence of Theoretical Economics» (1908), το «theory of economic development» (1911), το δίτομο βιβλίο «business cycles» (1939) και τέλος το πιο γνωστό του βιβλίο «καπιταλισμός, δημοκρατία και σοσιαλισμός» (1942). Την ίδια στιγμή δεκάδες άρθρα και βιβλιοκριτικές φέρουν την υπογραφή του. Το έργο του συνολικά είναι δύσκολο να τοποθετηθεί σε κάποια σχολή οικονομικής σκέψης, αν και μοιάζει να κλίνει περισσότερο προς τη νεοκλασική σχολή.

Το παρόν βιβλίο αποτελεί μια συλλογή είκοσι πέντε κειμένων (άρθρων, πραγματειών και δοκιμίων) του Joseph Schumpeter και εκδόθηκε μετά το θάνατό του,

με πρωτοβουλία του Richard V. Clemence. Τα κείμενα καλύπτουν χρονικά μεγάλο εύρος αφού, είναι γραμμένα από το 1909 μέχρι και το 1949, και είναι τοποθετημένα με χρονολογική σειρά στο βιβλίο. Παράλληλα, επειδή τα κείμενα καλύπτουν μεγάλο εύρος ζητημάτων, προτείνεται ο διαχωρισμός του βιβλίου σε τέσσερις θεματικές ενότητες, δηλαδή 1) economic theory and business cycle, 2) the evolution of capitalism 3) Schumpeter's reevaluation of economic history in the 1940's και 4) Marxism and economic sociology. Συνολικά, πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον βιβλίο που προσφέρει μια πλήρη εικόνα του έργου του Joseph Schumpeter και ενδείκνυται τόσο για τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται για μια σφαιρική εικόνα, όσο και για εκείνον που επιζητεί μια πιο ενδελεχή ματιά σε επιμέρους ζητήματα.

Στη πρώτη ενότητα τα ζητήματα που απασχολούν το συγγραφέα έχουν να κάνουν με την χρησιμότητα των μαθηματικών και της οικονομετρίας στα οικονομικά, τις κυκλικές διακυμάνσεις στην οικονομία και τέλος με τη σημασία της οικονομικής θεωρίας – την οποία αντιλαμβάνονταν ως πυρήνα της οικονομικής σκέψης. Όπως γίνεται αντιληπτό διαβάζοντας κανείς τα κείμενα της πρώτης ενότητας, ο Joseph Schumpeter υπήρξε υποστηρικτής της εισαγωγής των μαθηματικών στην οικονομική επιστήμη, Εξάλλου υπήρξε και ιδρυτικό μέλος της Econometric society. Επίσης, πολύ σημαντικό πρέπει να θεωρείται το έργο του για τις κυκλικές διακυμάνσεις στην οικονομία, δεδομένου ότι μια από τις κυρίαρχες θεωρίες η οποία συνδέει τις κυκλικές διακυμάνσεις με την τεχνολογία και την καινοτομία ανήκει στον ίδιο τον Joseph Schumpeter. Στα κείμενα αυτής της ενότητας τέλος, μπορεί κάποιος να παρακολουθήσει την επιχειρηματολογία του σχετικά με το ρόλο της τεχνολογίας και της καινοτομίας ως κινητήριας δύναμης στην οικονομία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το ζήτημα της εξέλιξης του καπιταλισμού που παρουσιάζεται στη δεύτερη ενότητα του βιβλίου. Στα κείμενα της ενότητας αυτής γίνεται εμφανές ότι ο Joseph Schumpeter τάσσεται υπέρ της θεωρίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού καθώς και της θεωρίας της αστάθειας και εν τέλει κατάρρευσης του καπιταλισμού. Ειδικότερα, στο άρθρο «the instability of capitalism» προβλέπει ότι ο καπιταλισμός είναι σε πορεία αυτοκαταστροφής η οποία επέρχεται μέσω της ίδιας του της επιτυχίας, θέση που θα επαναλάβει αργότερα και στο βιβλίο «καπιταλισμός, δημοκρατία και σοσιαλισμός».

Στο έργο του Schumpeter φαίνεται να υπάρχει μια θεωρητική μεταστροφή. Διαβάζοντας τα κείμενα της τρίτης ενότητας «the creative response in economic history» του 1947 και «economic theory and entrepreneurial history» του 1949 αυτή η μεταστροφή γίνεται πιο ξεκάθαρη. Η μεταστροφή αφορά κυρίως στη σημασία που ο ίδιος έδινε στο ρόλο του επιχειρηματία καθώς και στη δημιουργική καταστροφή. Επίσης στο κείμενο «Economic theory and entrepreneurial history»

του 1949 φαίνεται πως ενώ στην αρχή έδινε ιδιαίτερη σημασία στην οικονομική θεωρία, τελικά καταλήγει πως για την κατανόηση της ανάπτυξης του καπιταλισμού εκτός από την οικονομική θεωρία χρειάζεται και η οικονομική ιστορία. Συνολικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως σε γενικές γραμμές ο Joseph Schumpeter εκκινεί από θέσεις πλησιέστερες στη νεοκλασική σχολή καταλήγοντας σε θέσεις πλησιέστερες στη γερμανική ιστορική σχολή και ενδεχομένως και στο μαρξισμό.

Η τελευταία ενότητα είναι μια ενότητα αφιερωμένη στο Μαρξ και στην κοινωνιολογία. Σε αυτή την ενότητα υπάρχει μια κριτική στο «κομμουνιστικό μανιφέστο» των Μαρξ και Ένγκελς, όπου άλλοτε υπερασπίζεται θέσεις των συγγραφέων και άλλοτε ασκεί κριτική σε αυτές. Όπως τονίζει ο γνωστός μαρξιστής οικονομολόγος Paul Sweezy, ο Schumpeter είναι από τους λίγους οικονομολόγους που μελέτησαν σοβαρά τον Μαρξ, παρ' ότι κατά τη γνώμη μας μοιάζει να αναλώνεται στην αναπαραγωγή κυρίαρχων για την εποχή αντιλήψεων.

Σε γενικές γραμμές, πρόκειται για ένα ενδιαφέρον βιβλίο. Βασικό του πλεονέκτημα είναι το πλήθος των αντικειμένων που καλύπτει μέσα από τα εικοσιπέντε κείμενα. Η φύση των κειμένων μειώνει το επίπεδο εμβάθυνσης της οικονομικής ανάλυσης, κάτι που όμως δεν αποτελεί απαραίτητα μειονέκτημα, αφού βοηθάει το νέο αναγνώστη να εξοικειωθεί με πολλές έννοιες. Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θεωρητική στροφή του Joseph Schumpeter, η οποία αποτυπώνεται ανάγλυφα στο βιβλίο καθώς και η εισαγωγή στις θεωρίες του οικονομικού κύκλου και της σύνδεσής τους με την τεχνολογία. Συνολικά, μπορούμε να πούμε πως στο βιβλίο αυτό διατυπώνονται απόψεις και σκέψεις για σχεδόν όλα τα ζητήματα που απασχόλησαν μια ολόκληρη γενιά οικονομολόγων και απασχολούν την επιστημονική κοινότητα ακόμα και σήμερα.

Ο Φάνης Παπαγεωργίου σπούδασε οικονομικά σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο και είναι διδάκτορας Πολιτικής Οικονομίας στο ΕΜΠ.

Βιβλιοκρισίες

Ελένη Βαρίκα, 2009, *Για μια πολιτική γραμματική του φύλου*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον

Δώρα Παπαδοπούλου

Η περιοχή των φεμινιστικών θεωριών αποτελεί στην Ελλάδα ένα ερευνητικό πεδίο που βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα, όταν στο εξωτερικό ήδη έχουν δημιουργηθεί ως ξεχωριστό πεδίο ακαδημαϊκής μελέτης οι επονομαζόμενες «male studies». Η σπουδή σχετικά με τις έμφυλες σχέσεις, τις φεμινιστικές οπτικές για τη διάκριση των φύλων, την ερμηνεία της έννοιας της κυριαρχίας υπό την οπτική του φύλου είναι θεωρητικές περιοχές ανοίκειες σε πολλούς και μάλιστα πολλές φορές χωρίς ερευνητικό ενδιαφέρον. Έτσι έργα όπως αυτό της Βαρίκα καλούνται να επισημάνουν την ιδιαιτερότητα του αντικειμένου και να κάνουν αισθητή την αντίστοιχη φτώχη παραγωγή στον ελλαδικό χώρο. Η Ελένη Βαρίκα που ασχολείται με το γνώριμο για αυτήν χώρο των θεωριών του φύλου, ήδη από τον Πρόλογο της, που κινείται στα πλαίσια της αλληγορίας, θέλει να επισημάνει τη σχετικότητα των στοιχείων που προσδιορίζουν την έννοια του φύλου. Οι δυο ενότητες που συνθέτουν το έργο της επαναφέρουν στο προσκήνιο τη συζήτηση για το πώς τελικά ορίζεται η γυναικεία πολιτική ταυτότητα και τις συνδηλώσεις που αυτή συνεπάγεται. Επιπρόσθετα προσπαθεί να καταστήσει σαφές ότι ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνεται το φύλο έχει παγιωθεί από πρακτικές που διαιωνίζονται στο χρόνο χωρίς στην ουσία να έχουν αξιολογηθεί.

Εκκινεί από το σκεπτικό ότι δεν είναι δυνατόν να αναφερόμαστε στην έννοια του φύλου και να δημιουργούνται αυτόματες αναφορές περί αυτού. Όπως, λοιπόν, ο Ζορό, που πίσω από το φαινομενικά γνωστό σε όλους προσωπίο έκρυβε μια δυναμική που δεν μπορούσε να περιγραφεί, καθώς αυτή παράλληλα δεν αφορούσε τα στενά πλαίσια, στα οποία υπαγόταν, κατά τον ίδιο τρόπο επισημαίνεται και η αναλογία με το πρόσωπο της γυναίκας που είναι η γνωστή άγνωστη, από τη στιγμή που θεωρούμε ότι αυτόματα το φύλο της θα καταδείξει και τα πάντα γύρω από τη φύση της· προδικάζουμε έτσι τις αντιδράσεις της και μάλιστα δίνουμε σε αυτές μια περιοριστική δράση. Η παρουσία της γυναικείας ύπαρξης κάνει

αισθητό το γεγονός της δυσκολίας του στεγανού προσδιορισμού, της ανεπάρκειας δηλαδή να εκφραστεί η μοναδικότητα κάθε ατόμου ανεξαρτήτως φύλου. Επιπρόσθετα οι αδικίες που μπορεί να υφίσταται μια γυναίκα στον τρόπο που εισπράττει την εξουσία είναι δύσκολο να περιγραφούν, γιατί εκλείπει το μέσο περιγραφής, έχοντας ως επακόλουθο να λογοδοτεί αυτή κάθε φορά, αν δεν κατατάσσεται στα καθιερωμένα πλαίσια. Και ενώ υπάρχει και ζητά να αναγνωριστεί και ως υποκείμενο πολιτικό, η προσπάθειά της αδυνατεί να γίνει αντιληπτή λόγω των ελλειπών εργαλείων αναφοράς. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι εδώ ακριβώς έγκειται και η αδυναμία των γυναικών να αναλάβουν δράση στηλιτεύοντας τα κακώς κείμενα, στο ότι δηλαδή δεν υπάρχει τρόπος κατανόησης της κατάστασης από τη στιγμή που και οι ίδιες δεν είναι σε θέση να το μεταγράψουν λόγω της έλλειψης ειδικού λεξιλογίου με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να κοινωνήσουν την πραγματικότητα τους. Πώς είναι δυνατόν τότε να επικαλούμαστε αρχές με οικουμενικό χαρακτήρα, όταν, από τη μια μεριά, για να προσδιοριστεί αυτό χρειάζεται την αναφορά στο «Άλλο», αλλά και από την άλλη ακόμα και αν αυτό ήταν εφικτό εκφράζεται η αμφιβολία, ότι υπάρχουν τα μέσα για να προσδιοριστεί. Δεν είναι αυτονόητο να θεωρείται ότι το φύλο έχει μια συγκεκριμένη δράση, μια συγκεκριμένη αντίδραση που είναι εύκολο εκ των προτέρων να καθοριστεί. Και το αντιφατικό είναι πως παρά το γεγονός ότι αυτές οι αξίες καθορισμού ανάγονται σε βάθος χρόνου και ενώ έχουν αποκλείσει πολλές πρακτικές, εντούτοις θεωρείται αυτονόητη η συνέχισή τους.

Η Ε.Β. καθιστά σαφές ότι το φύλο είναι δημιούργημα των κοινωνικών κατασκευών. Διαμέσου του φύλου αποκρυσταλλώνεται η θέαση του κόσμου και ως εκ τούτου κρίνεται επιτακτική η μελέτη του ως ενός διεπιστημονικού πεδίου που θα επαναφέρει στο προσκήνιο και το θέμα της νεωτερικότητας, που παραγνωρίζει, γενικεύει γεγονότα και καταστάσεις χωρίς να λαμβάνει υπόψη την εξελικτικότητα και τα ερμηνευτικά κενά σχετικά με τον τρόπο που έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία επαναφέροντας στο προσκήνιο την πολιτική οπτική του τρόπου με τον οποίο δομούνται οι έμφυλες σχέσεις. Πρόσθετα η Ε.Β. προσπαθεί να αξιολογήσει τη δύναμη της γλώσσας ως ορίου αναφοράς μεταξύ του γυναικείου και του αντρικού αναφερόμενη στα προσδιοριστικά του όρου γένους, ώστε να καταστήσει σαφή την παρερμηνεία των όρων επιζητώντας να επιστήσει την προσοχή στο πρόβλημα και την ανάγκη να επανερμηνευτεί η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, αφού αυτή η διάκριση παραπέμπει περισσότερο σε υιοθετούμενες κοινωνικές πρακτικές παρά σε προσδιορισμό της ίδιας της φύσης των πραγμάτων. Υπό αυτήν την έννοια αμφισβητεί την παραδεδομένη αρχή του γένους πάνω στο οποίο στηρίζονται τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις (σ. 32).

Σ' αυτά τα πλαίσια ανασυγκροτεί κριτικά το πεδίο συζήτησης που έχει διαμορφωθεί μεταξύ των γαλλικών και αμερικανικών θεωριών περί φύλου προκειμένου

να επιβεβαιώσει τον προηγούμενο ισχυρισμό της περί των κοινωνικών κατασκευών που προδικάζουν τον τρόπο κατανόησης των φύλων καταδεικνύοντας ότι σε πολιτικό επίπεδο αυτό οδηγεί σε αυθαιρεσίες εξουσίας. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται ο όρος «genre» στα γαλλικά – στο τέλος του κυρίως κειμένου υπάρχει και το σχετικό ψήφισμα για την χρήση του όρου. Μελετούνται μάλιστα οι αντίστοιχες διαφορές από τη γερμανική και την αγγλική γλώσσα προκειμένου να καταδειχθεί η σχετικότητα των ορίων που έχουν τεθεί από τη γλώσσα αναφορικά με τη διαφορά των φύλων. Για αυτό το σκοπό σχολιάζονται οι σκέψεις της Λυς Ιριγκαράι προκειμένου να ανασκευαστούν, τονίζοντας την αδυναμία γενίκευσης τους, από τη στιγμή που η Ε.Β. αδυνατεί να κατανοήσει την απόδοση του ανυπέμβλητου στα όρια της γλώσσας, αλλά την αντιμετωπίζει περισσότερο ως εργαλείο που αναπροσαρμόζεται και αυτή στα δεδομένα των αλλαγών (σ. 45). Η Βαρίκα ενδιαφέρεται να καταδείξει έτσι ότι η διάκριση μεταξύ «gender» και «sex» δημιουργεί συσκότιση – χωρίς να αναιρείται η σημαντικότητά τους – σχετικά με τις αλλαγές που συντελούνται και δεν καταδεικνύεται σε βάθος η ουσία του προβλήματος. Μεταφέροντας στη συνέχεια τη συζήτηση στον ελληνικό χώρο φαίνεται και εκεί να αποδεικνύεται η επιχειρηματολογία της περί του τρόπου που χρησιμοποιούνται οι όροι και αυτό να σχετίζεται με τις κοινωνικές συνιστώσες δημιουργίας τους –όπως το επιβεβαιώνει και το παράδειγμα της Γαλλίας– χωρίς βέβαια να καταδικάζεται από τη συγγραφέα η διαφορετικότητα χρήσης τους, απλώς να εμφανίζεται ως επιτακτικό αίτημα η αναγνώρισή της (σ. 54). Τονίζει ωστόσο το γεγονός της αντίθεσης, που επικρατεί στη Γαλλία, μεταξύ από τη μια μεριά των ολοένα και αυξανόμενων μελετών για το φύλο και της περιορισμένης, από την άλλη, ανταπόκρισής της στο εξωτερικό αλλά και της πραγματιστικής θεώρησής τους σε επίπεδο θεσμών. Η δυσχέρεια εντοπίζεται στον τρόπο χρήσης των εννοιών και της μη αναπροσαρμογής τους στα εκάστοτε θεωρητικά περιβάλλοντα. Αυτό οδηγεί σε αρνητικό τρόπο πρόσληψης του φύλου στην πολιτική σφαίρα δράσης, καθώς θεωρούνται ως αυτονόητες πρακτικές που δεν έχουν επανατοποθετηθεί σε διαφορετικά κάθε φορά πλαίσια. Αυτό επισημαίνεται και στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται η γαλλική φεμινιστική θεωρία στο εξωτερικό, πράγμα το οποίο, για τη συγγραφέα, σχετίζεται περισσότερο με την ερμηνεία της γαλλικής σκέψης και όχι τόσο με την ορθή κατανόησή της. Μάλιστα φαίνεται να επικρίνεται ιδιαίτερα ο αμερικανικός τρόπος πρόσληψης χωρίς να παραγνωρίζεται και η συννενοχή της «γαλλοφωνίας» (σ. 62-66).

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης της η Βαρίκα επεκτείνεται στην αναφορά του όρου «gender», που χρησιμοποιείται υποδηλώνοντας τη διαφορά μεταξύ των φύλων, χωρίς ωστόσο να καταδηλώνεται έτσι και η ουσία του προβλήματος. Η περιγραφική αυτή κατασκευή στερεί την κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων που υπάρχουν μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου και συνδέονται με τον τρόπο με τον

οποίο συστήνονται οι πολιτισμοί. Και σε αυτήν τη σύσταση δεν λαμβάνονται υπόψη οι ατομικότητες από τη στιγμή που αυτές θυσιάζονται στο όνομα των γενικών κατηγοριών και οτιδήποτε βρίσκεται πέρα αυτών λογίζεται ως κάτι διαφορετικό. Αυτό μετατίθεται στη συνέχεια στο πεδίο των κυριαρχικών σχέσεων και το φύλο αποκτά συνηποδηλώσεις θέτοντας τη γυναίκα υπό το πλαίσιο αρνητικών χαρακτηριστικών με βάση στοιχεία που δεν αφορούν τις βιολογικές καταβολές της αλλά τις κοινωνικές κατασκευές (σ. 75). Ερευνά η Ε.Β. όλα τα πεδία σκέψης προκειμένου να καταδείξει απόψεις, όπου οι γυναικείες εμπειρίες αντιμετωπίζονται ως η εξαίρεση, με κανόνα τις ανδρικές, πράγμα που περιορίζει τα όρια έκφρασης των φύλων, όταν αυτά κινούνται σε χώρους που δεν υπάγονται στα όρια της ένταξής τους. Η προσπάθειά της αυτή έγκειται στο να καταδείξει την πόλωση της κατηγοριοποίησης αποστερώντας από τα άτομα την ελεύθερη ανάπτυξη των δυνατοτήτων τους, ενώ ταυτόχρονα μια τέτοια περιγραφική κατασκευή ενέχει την πολιτική διάσταση που θεωρείται δεδομένη χωρίς να εξετάζονται οι ιδιαίτερες συνθήκες δημιουργίας της καθώς αυτές απλώς ερμηνεύονται ως τμήματά της (σ. 81).

Είναι επιτακτική ανάγκη να μην λησμονούνται οι τρόποι σύστασης των φύλων και να χρησιμοποιούνται υπό το σκεπτικό ότι δεν υπάρχουν προκατασκευασμένα πρότυπα, διότι σε διαφορετική περίπτωση χάνονται οι ιδιαιτερότητές τους. Διαφυλάσσεται έτσι η μοναδικότητα, η διαφορετικότητα των υποκειμένων, που δεν θα υπάγεται στη μαζικότητα (σ. 87). Η σύσταση όμως της πολιτείας στηρίχτηκε σε αντιθέσεις που δεν αναγνώρισε ιστορικά, απλώς τις διατήρησε χωρίς να τις αξιολογεί πράγμα που μεταφράζεται αυτόματα στην περιστολή όλων των δημιουργικών δυνάμεων που ενδεχομένως χρειάζεται μια πολιτεία για να αναπτυχθεί (σ. 98). Τονίζεται εμφαντικά ότι η νεωτερικότητα έθεσε στο περιθώριο την έννοια του φύλου αναφερομένη στην πολιτική διάσταση των σχέσεων. Μάλιστα η ιστορία έρχεται να επιβεβαιώσει τη συγγραφέα, καθώς μελετώντας την περίπτωση της Γαλλίας διακρίνεται η παγίωση συμπεριφορών στον πολιτικό τομέα ως παραδομένων άρα και υπεράνω κάθε υποψίας. Η απαρχή στον τρόπο δόμησης των διαφορών μεταξύ των φύλων επιβεβαιώνει τον τρόπο με τον οποίο δομείται η καταπίεση και αυτή η κατηγοριοποίηση αποτελεί έρεισμα ενός ολόκληρου τρόπου σκέψης στον οποίο έχει δομηθεί η Πολιτεία. Τα παραδεδομένα επικρατούν για να ορίσουν ή ορίζουν την πολιτική κυριαρχία δεχόμενα τη φυσική τάξη που επιτάσσει την εξουσία του ενός φύλου πάνω στα άλλα· ο πατέρας, ο σύζυγος, επιβάλλει την εξουσία του, και στη συνέχεια από τον ιδιωτικό χώρο επεκτείνει τη δύναμη του στον πολιτικό χώρο.

Ο τρόπος αντιμετώπισης των γυναικών και ο αγώνας για την επικράτηση των δικαιωμάτων τους αντικατοπτρίζει και τον αγώνα της κοινωνίας για αλλαγή. Ο τρόπος πρόσληψης των γυναικών σε σχέση με την κοινωνία αντιμετωπίζεται ως θέμα που έχει προκύψει από την ιεραρχική διαφοροποίηση των φύλων (σελ. 117).

Τα φύλα νοούμενα ως κατασκευασμένες μορφές προσδιορίζονταν πέρα από τα όρια του δημόσιου χώρου στοιχεία του οποίου μπορεί να δημιουργήθηκαν από τη δράση γυναικών, ακόμα και αν δεν αναγνωρίζονταν ως τέτοια. Ο δημόσιος χώρος δράσης και κατ' επέκταση η διαμόρφωση πολιτικών διάδρασης καθορίζονταν χωρίς τη συμμετοχή των γυναικών επιτείνοντας τις πρακτικές των ανισοτήτων. Έτσι, λοιπόν, ενώ τα αποτελέσματα αυτών όριζαν το πώς θα διαμορφωθούν οι εξελίξεις, λογιζόμενα ως καθολικοί σχηματισμοί, αυτά ήταν περιοριστικά από τη στιγμή που εξέφραζαν μόνο αυτούς που κινούνταν στο δημόσιο χώρο αποπέμποντας έτσι τη συμβολή των γυναικών. Η παραγνώριση επομένως των βιωμάτων των γυναικών ως δευτερεύουσας σημασίας, αναγνωριζόμενων μόνο στο χώρο της ιδιωτικής σφαίρας, αναπόφευκτα δεν εκφράζει και αξίες που λειτουργούν με βάση κοινά ιδανικά (σελ. 120). Η πορεία αυτή αποδεικνύει περίτρανα το μειωτικό ίσως ρόλο που αποδίδονταν στην οικογένεια, πράγμα που καταδηλώνει αυτόματα και την έλλειψη παρουσίας της στον τρόπο διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου και του πολιτικού προσδιορισμού. Ο διαχωρισμός δημόσιου-ιδιωτικού χώρου που κινείται στα πλαίσια αντρικού και γυναικείου τρόπου δράσης λησμονεί ότι οι καθολικές έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας αποκτούν περιεχόμενο και στον ιδιωτικό χώρο, διαφορετικά θα ήταν περιοριστικά προσδιορισμένες. Τα γυναικεία βιώματα που αντλούνται από τα πλαίσια της οικογένειας δεν αξιοποιούνται στο δημόσιο χώρο προκειμένου να διαμορφωθούν πολιτικά μορφώματα, αντίθετα η οροθέτηση της διαφοράς των φύλων, όπως ταξινομείται στη διάκριση ιδιωτικού-δημόσιου χώρου, μεταφράζεται στην υπεροχή των αντρών ως βασικών συντελεστών δράσης (σελ. 125). Μάλιστα αυτό εγείρει αξιώσεις καθολικότητας και οικουμενικότητας χωρίς να τίθεται θέμα αμφισβήτησης υπό το σκεπτικό πάντοτε της μη ανατροπής μιας τάξης· διατηρούνται εκείνα τα στοιχεία, που εν είδει θεμελιωδών αρχών μιας κοινωνίας δεν είναι δυνατόν να κριθούν ως σαθρά. Άρα οικουμενικές αρχές πολιτικών πρακτικών έχουν οικοδομηθεί στηριζόμενες στη διαφορά των φύλων, που στο όνομα της σταθερότητας δεν επιθυμούν οποιαδήποτε αλλαγή, εδραιώνοντας έτσι την νομιμοποιητική τους βάση. Κατά συνέπεια διαιωνίζεται το παράδοξο της αναγνώρισης και ταυτόχρονα του αποκλεισμού των γυναικών, παρουσιάζεται ως ένα αόρατο φράγμα που είτε ως αυτονόητο γεγονός δεν χρήζει αναφοράς είτε ως τμήμα της κοινωνίας είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτό (σ. 134).

Τελικά ο τρόπος με τον οποίο χαρακτηρίζεται η γυναικεία εμπειρία δεν είναι προσδιοριστική του τρόπου με τον οποίο αυτή δομείται, γιατί δεν αντικατοπτρίζει τις τρέχουσες ανάγκες της στο δημόσιο χώρο, καθώς αυτές διαμορφώνονται σύμφωνα με παραδεδομένες κατηγορίες που παραγνωρίζουν το ιδιαίτερο και νομιμοποιούνται υπό το πρίσμα της διαφοράς των φύλων. Αναρωτιέται έτσι πώς μπορούμε να μελετήσουμε το ρόλο των γυναικών υπό προδιαγεγραμμένα στεγανά, αφού δεν είμαστε σε θέση να διερευνήσουμε την κυριαρχική θέση που τα διέπει.

Τα υποκείμενα συγκροτούνται από την εμπειρία (σ. 141) και επισημαίνεται το επιβεβλημένο της μελέτης των συνθηκών που διαμορφώνουν τον τρόπο συμπεριφοράς των υποκειμένων. Μάλιστα στην περίπτωση των γυναικών θεωρείται ότι οι γλωσσικές νόρμες τις έχουν παγιδεύσει σε πλαίσια ορισμένων χαρακτηριστικών που διαμορφώνουν και τον τρόπο με τον οποίο θα δομηθούν και οι όροι της εξουσίας. Οπότε θα πρέπει κανείς να αναρωτηθεί και σχετικά με την έννοια της συναίνεσης και κατά πόσο οι γυναίκες συμμετέχουν σε αυτή. Αυτό γίνεται εμφανές από την πολιτική διαφοροποίηση που υπογραμμίζει τη διαφορά των φύλων. Η σύνδεση έτσι της εμπειρίας με το λόγο γίνεται προσδιοριστική της έννοιας της κυριαρχίας αγνοώντας ότι αυτή αποτελεί συνιστώσα τόσο των διαφορετικών στιγμών και συνθηκών ερμηνείας όσο και του πομπού. Ζητούμενο είναι το υποκείμενο να αντιμετωπίζεται αφενός ως αυτό που πράττει, αφετέρου ως αντικείμενο που ερμηνεύεται (σ. 153). Ό,τι δομείται ενάντια στον τρόπο, με τον οποίο καθιερώθηκαν να παρουσιάζονται τα πράγματα παραμερίζεται, με αποτέλεσμα να διαιωνίζεται και η δυσκολία προσβασιμότητας του γυναικείου υποκειμένου σε ό,τι μπορεί να χαρακτηριστεί από πολλαπλότητα και πολυμορφία (σ. 157). Η πρόταση έγκειται στο να ληφθεί υπόψη το παρελθόν υπό ένα πρίσμα οικείωσης και έτσι να κατανοηθεί το παρόν (σ. 156). Τότε θα υπάρχει δυνατότητα ελέγχου του ενός πόλου έναντι του άλλου, ώστε να έρχονται στο προσκήνιο και πρακτικές που μπορεί να έχουν αποσιωπηθεί, και να αναδεικνύονται οπτικές του φύλου που έχουν ιστορικά διαμορφώσει την παρουσία έμφυλων κατηγοριοποιήσεων και τελικά να επαναπροσδιορίζεται η έννοια του πολιτικού.

Η μετάφραση αναδεικνύει το κείμενο μεταφέροντας με προσιτό τρόπο την επιχειρηματολογία της Βαρίκα ώστε να γίνει κατανοητή στο ευρύ κοινό. Η ένστασή μου βέβαια αφορά τη μετάφραση του τίτλου, ο οποίος ενώ στα γαλλικά είναι “Penser le sexe et le genre”, είναι ανακόλουθος του αντίστοιχου ελληνικού, που ενώ υπάρχει ως εννοιολογική οροθέτηση στο κείμενο ή μπορεί αυτή να εννοηθεί δεν διασαφηνίζεται κάπου ως επίμετρο. Κατά τον ίδιο τρόπο και ο κατάλογος των περιεχομένων έχει προσαρμοστεί στα ελληνικά δεδομένα χωρίς να υπάρχει κάποια διευκρίνιση.

Είναι φανερό ότι η Ε.Β. είναι γνώστης της γαλλικής, ελληνικής και αγγλικής βιβλιογραφίας, αλλά πολλές φορές η κατανόηση ορισμένων σημείων υποδηλώνουν την παρουσία ενός ειδικού ακροατηρίου, που έχει κάποιο υπόβαθρο στο υπό συζήτηση θέμα για να μπορέσει να παρακολουθήσει την πυκνή συζήτηση που εμπλουτίζεται με μια σειρά υποσημειώσεων προκειμένου να θεμελιωθούν τα επιχειρήματά της. Το κείμενο της, λοιπόν, αν και προϋποθέτει την ενασχόληση με το χώρο κατασκευής των φύλων και απαιτεί μια σχετική τριβή με το αντικείμενο, πηγαίνει στην καρδιά του προβλήματος θέτοντας ερωτήματα για πράγματα που θεωρούνται αυτονόητα ειδικά για τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται το

φύλο στο δημόσιο χώρο και την έλλειψη θεωρητικών εργαλείων για να προσδιοριστεί η διαφορετικότητα αυτών. Μας καλεί να προσδιορίζουμε συνεχώς τα όρια της γυναικείας υποταγής, διαφορετικά θα παρατηρούνται ασυνέπειες στον τρόπο νομιμοποίησης της κυριαρχίας. Κινητήριος μοχλός πρέπει να είναι πώς δομήθηκαν οι έμφυλες διαφορές και τι πρέπει να γίνει ώστε να ληφθούν υπόψη οι διαφορετικές εμπειρικές αφετηρίες ώστε να μην προσβλέπουμε σε μια καθολικότητα που παραβλέπει το διαφορετικό αποκλείοντας τις γυναίκες από την πολιτικά διαμορφούμενη κοινωνία.

Η Δώρα Παπαδοπούλου διδάσκει στο Τμήμα Δημοσίων Σχέσεων και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Είναι διδάκτωρ Πολιτικής Θεωρίας / Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Eberhard Karls Universität του Tübingen.

Βιβλιοκρισίες

Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, 2008, Εισαγωγή στην αισθητική, εκδ. Συμμετρία

Κατερίνα Μανδρώνη

Πρόσφατα κυκλοφόρησε η *Εισαγωγή στην αισθητική* της Αθανασίας Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (εκδ. Συμμετρία, Αθήνα, 2008), καθηγήτριας της Νεότερης Ευρωπαϊκής και Νεοελληνικής Φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η προσφορά της συγγραφέως σχετικά με ζητήματα της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας τιμήθηκε και από την Ακαδημία Αθηνών (2004), ενώ η πολύχρονη έρευνα και γόνιμη διδασκαλία της στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο απέφεραν μια σειρά βιβλίων που κινούνται στο χώρο της Αισθητικής¹, όπως η *Εισαγωγή στην αισθητική*, βιβλίο που έρχεται να καλύψει ένα αισθητό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία τη σχετική με την αισθητική ή τη φιλοσοφία της τέχνης.

Το παρόν εγχειρίδιο, σύγχρονο και ευσύνοπτο, με πλούσια και ενημερωμένη βιβλιογραφία, αποτελεί πολύτιμο βοήθημα όχι μόνο για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής που ενδιαφέρονται για τα θεωρητικά ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη της Τέχνης γενικά, αλλά συνιστά και μια πυξίδα για το μορφωμένο και καλλιεργημένο αναγνώστη, που δεν αρκείται σε βιαστικές και συγκεχυμένες αναλύσεις για τα καλλιτεχνικά φαινόμενα.

Η *Εισαγωγή στην αισθητική* κινείται στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής φιλοσοφικής παράδοσης (αναλυτική φιλοσοφία)² και σε αυτό διερευνώνται όροι και

---

1 Έχουν ήδη προηγηθεί τα εξής: *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική* (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2002, 2006²) και *Αισθητική και τέχνη. Κριτικές θεωρήσεις* (εκδ. Συμμετρία, Αθήνα, 2006²).

2 Το γεγονός ότι η συγγραφέας κινείται στο χώρο της αναλυτικής φιλοσοφίας δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει την αξία ή τη συμβολή και άλλων φιλοσοφικών ρευμάτων στη διερεύνηση των αισθητικών φαινομένων (όπως ο στρουκτουραλισμός, η φαινομενολογία, η ερμηνευτική κ.ά.). Εξάλλου, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον για τις αισθητικές θεωρήσεις της αναλυτικής φιλοσοφίας και σε χώρες όπου παραδοσιακά την αντιμετώπιζαν επιφυλακτικά, όπως στην Γαλλία. Ενδεικτικά αναφέρω τη μελέτη της Danielle Lories, *Philosophie analytique et esthétique*, Klincksieck, Παρίσι, 2004, και το λεξικό των Jean Morizot και Jean-Pierre Cometti, *Dictionnaire d'esthétique et de philosophie de l'art*, εκδ. Armand Colin, Παρίσι, 2007.

έννοιες που συνδέονται με τη θεωρία του ωραίου, την τέχνη, τα αισθητικά φαινόμενα, την αισθητική εμπειρία και στάση, τα κριτήρια αξιολόγησης ενός έργου τέχνης κ.ά. Η συγγραφέας εξετάζει ιστορικά και κριτικά τον προβληματισμό της παραδοσιακής αισθητικής, όπως αυτή διαμορφώθηκε τον 18ο αιώνα, και τις σύγχρονες τάσεις της αγγλοσαξονικής αισθητικής, στοχεύοντας στη φιλοσοφική ερμηνεία και αξιολόγηση των αισθητικών φαινομένων υπό το πρίσμα ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης και μεθόδου.

Συγκεκριμένα, στο Πρώτο Κεφάλαιο του εγχειριδίου επιχειρείται η ιστορική προσέγγιση του όρου «Αισθητική», περιγράφονται οι στόχοι της και αναλύεται το είδος της μελέτης, της έρευνας και των μεθόδων που ακολουθεί. Με την κριτική προσέγγιση των ποικίλων ορισμών που δόθηκαν στον όρο «Αισθητική» από το 18ο αιώνα έως σήμερα, αποδεικνύεται πόσο δύσκολη, περιοριστική ή και ανεπαρκής μπορεί να αποβεί η απόπειρα ορισμού της· και αυτό γιατί η αισθητική είναι μια αυτοτελής και συστηματική επιστήμη που δέχεται την επικουρία άλλων επιστημονικών κλάδων για την ανάλυση των φαινομένων της τέχνης, αλλά δεν καθορίζεται από αυτούς. Γι' αυτό και η συγγραφέας της *Εισαγωγής στην αισθητική*, αντί να ορίσει την αισθητική ως τον φιλοσοφικό κλάδο που μελετά τη χρήση του όρου «αισθητικός» και των αξιολογικών όρων και κριτηρίων, προτιμά να προσδιορίσει και να ερευνήσει, στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής σχολής, τα ερωτήματα με τα οποία ασχολήθηκαν και ακόμα ασχολούνται οι φιλόσοφοι και οι αισθητικοί σε σχέση με τον κόσμο της τέχνης.

Επομένως, διερευνώνται ερωτήματα σχετικά με την έννοια του γούστου, με τη σημασία της αισθητικής στάσης και αντίληψης, με τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του αισθητικού αντικειμένου, με το είδος της συγκίνησης που προκαλεί ένα αισθητικό φαινόμενο, με τις αρχές και τα χαρακτηριστικά της καλλιτεχνικής δημιουργίας και με το ρόλο του καλλιτέχνη σε συνάρτηση με το κοινό. Στον προσδιορισμό των ερωτημάτων που απασχόλησαν και απασχολούν τους αισθητικούς φιλοσόφους, τονίζεται ότι η αισθητική δεν είναι κανονιστική επιστήμη αλλά αξιολογική, γιατί κάθε κρίση και στάση προς ένα αισθητικό αντικείμενο ή φαινόμενο συνοδεύεται από την απόπειρα να βρεθεί η αξία που αυτό διαθέτει βάσει κριτηρίων. Από την προηγούμενη θέση γίνεται αντιληπτό πως αφού η αξιολόγηση συνδέεται με αιτιολόγηση και κριτήρια που θέτουμε, όταν κρίνεται ένα έργο τέχνης, η αισθητική, συνεπώς, δεν είναι ούτε μεταφυσική του ωραίου ούτε αισθητισμός.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο γίνεται μια φιλοσοφική και ιστορική προσέγγιση στο ζήτημα της αυτονομίας και της ονοματοθεσίας της αισθητικής από την κλασική αρχαιότητα έως τις απόψεις και θεωρήσεις των τελευταίων χρόνων, ενώ στο Τρίτο Κεφάλαιο η συγγραφέας επικεντρώνεται στους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνεται και καθορίζεται η αισθητική αντίληψη και η αισθητική εμπειρία σε ένα έργο τέχνης. Αναλύεται και περιγράφεται μάλιστα η σχέση του θεωρού

αλλά και του καλλιτέχνη/δημιουργού με το έργο τέχνης. Σε αυτό το σημείο πρέπει μια γίνει ιδιαίτερη μνεία σε ένα από τα προτερήματα του εγχειριδίου: το κάθε κεφάλαιο διανθίζεται από εικόνες (από σπηλαιογραφίες έως ορ-art και το Kitch του Jeff Koons), η παραδειγματική χρήση των οποίων διευκολύνει την εμβάθυνση στα προβλήματα που αναδύονται, όταν ερευνώνται ζητήματα που αφορούν στην αισθητική αντίληψη και εμπειρία ή στην αξιολόγηση και απόλαυση ενός έργου τέχνης.

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο αναλύονται οι βασικοί παράγοντες που καθορίζουν την αισθητική εμπειρία και την προβληματική του γούστου από το 18ο αιώνα έως τις μέρες μας: η ιστορική αναφορά στις διακρίσεις και στη λειτουργία του γούστου, ο εντοπισμός των δομικών στοιχείων που συνθέτουν τη θεωρία του γούστου, όπως διαμορφώθηκε από την εμπειριστική αισθητική του 18ου αιώνα (από τον Shaftesbury έως τους Burke, Hume και Reid), αλλά και ο καθορισμός των κριτηρίων του καλού και του κακού γούστου κατά τον G. Dickie· όλα αυτά συνιστούν μια περιεκτική φιλοσοφική θεώρηση του γούστου.

Στο Πέμπτο Κεφάλαιο προσεγγίζεται ιστορικά και κριτικά το θεμελιώδες πρόβλημα που απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί μέχρι και σήμερα ψυχολόγους και φιλοσόφους, αυτό της αισθητικής στάσης, της ανταπόκρισης δηλαδή του κριτικού, του φιλοσόφου, του θεωρού, του καλλιτέχνη και γενικότερα του κοινού μπροστά στα φυσικά φαινόμενα και στα έργα τέχνης. Εξετάζεται ο σχετικός προβληματισμός που πρωτοεμφανίστηκε το 18ο αιώνα και έδωσε έμφαση στην ανιδιοτέλεια της αισθητικής στάσης (Shaftesbury, Kant και αργότερα Schiller, Schopenhauer), προβληματισμός που συνεχίστηκε και στον 20ό αιώνα. Τρεις θεωρίες της αισθητικής στάσης άσκησαν επίδραση στους θεωρητικούς: πρώτος ο βρετανός ψυχολόγος Ed. Bullough θεώρησε την αισθητική στάση ως «ψυχική αποστασιοποίηση» (1912). Συγγενική θεωρείται και η άποψη του Jer. Stolnitz, που ορίζει την αισθητική στάση ως «ανιδιοτελή» προσοχή (1960). Και ενώ αυτές οι δύο απόψεις εκλαμβάνουν την ανιδιοτέλεια και την απόσταση ως αναγκαίες συνθήκες για την αντίληψη του αισθητικού, ο V. Aldrich υπογράμμισε τη σημασία της φαινομενικής αντίληψης που βασίζεται στην παρουσία της φαντασίας (1963). Σε αυτές τις τρεις θεωρίες άσκησε κριτική ο G. Dickie υποστηρίζοντας ότι η αισθητική στάση δεν είναι παρά ένας μύθος, γιατί προσέχουμε και αντιλαμβανόμαστε τα αντικείμενα με διάφορα κίνητρα και υπό ποικίλες ψυχολογικές καταστάσεις. Στον σκεπτικισμό του Dickie απάντησε ο M. Beardsley, ο οποίος υποστήριξε ότι υπάρχει διάκριση μεταξύ αισθητικής και μη-αισθητικής εμπειρίας, επειδή τα αισθητικά/καλλιτεχνικά αντικείμενα διαθέτουν θεμελιώδεις ποιότητες και αξίες (ενότητα-πληρότητα-συνοχή).

Στο Έκτο Κεφάλαιο, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα της *Εισαγωγής στην αισθητική*, παρουσιάζονται οι κυρίαρχες θεωρίες της Τέχνης και το πρόβλημα του

ορισμού της. Οι απλοί ή σύνθετοι ορισμοί που δίνουν οι θεωρίες της τέχνης κατά την παραδοσιακή αισθητική (μίμηση-έκφραση-δομή) έχουν αποδειχθεί ανεπαρκείς, καθώς δεν συνιστούν αναγκαίες και ικανές συνθήκες για όλα τα έργα τέχνης. Δηλαδή, αν ένας ορισμός αντλεί την ισχύ του από το χώρο της μουσικής, ενδεχομένως δεν ισχύει στη λογοτεχνία ή στις εικαστικές τέχνες. Γι' αυτό και τα τελευταία 50 χρόνια έχουν εκφραστεί αντιρρήσεις στις παραδοσιακές θεωρίες της τέχνης και έχουν διατυπωθεί νέες προτάσεις από την αγγλο-αμερικανική φιλοσοφία, αναζωπυρώνοντας τη συζήτηση γύρω από τον ορισμό της τέχνης. Οι κυριότερες προτάσεις εξετάζουν το έργο τέχνης σε σχέση με τις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες ή ως προϊόν σκόπιμης δραστηριότητας ή τέλος ως θεσμικό αποτέλεσμα. Στην αποτίμηση της θεσμικής θεωρίας, της πιο πολυσυζητημένης θεωρίας για την τέχνη στον 20ό αιώνα, παρουσιάζονται οι απόψεις σημαντικών θεωρητικών, όπως του G.Dickie, N. Carroll, Jer. Levinson A.Danto, οι οποίοι πρόσφεραν διαφορετικές εκδοχές της θεσμικής θεωρίας, με προεξάρχουσα τη θέση του τελευταίου, ότι δηλαδή για να χαρακτηριστεί κάτι ως έργο τέχνης πρέπει να ανήκει σε μια συγκεκριμένη ατμόσφαιρα καλλιτεχνικής θεωρίας.

Μελετώντας, λοιπόν, ο αναγνώστης την *Εισαγωγή στην αισθητική* ανευρίσκει κριτήρια χρήσιμα, για να εκτιμήσει και να αξιολογήσει τα πολύπλοκα φαινόμενα της τέχνης του 20ού αιώνα, έχοντας στη διάθεσή του ένα θεωρητικό εξοπλισμό που δεν θα τον παγιδεύσει σε αδιέξοδες και μονολιθικές απόψεις. Όπως υποστηρίζει και η συγγραφέας του εγχειριδίου «...ο αισθητικός έχει και ένα καθαρά πρακτικό καθήκον: επιζητεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη της καλαισθησίας, δηλαδή του γούστου, να επηρεάσει την κριτική και την αισθητική παιδεία» (σ. 35). Πράγμα που επιτυγχάνεται πλήρως.

Η Κατερίνα Μανδρώνη είναι Δρ. Ιστορίας της Τέχνης και διδάσκει στο Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Βιβλιοκρισίες

Rachel Maines, **Ηδονήσεις, η γυναικεία σεξουαλική ικανοποίηση, “η υστερία” και ο δονητής**, μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος, εκδ. Τραυλός

Δεμερντζή Αθηνά

Το βιβλίο της Rachel Maines με ελληνικό τίτλο «Ηδονήσεις, η γυναικεία σεξουαλική ικανοποίηση, η “υστερία” και ο δονητής», εντάσσεται στις ιστορικές μελέτες της τεχνολογίας. Η συγγραφέας του βιβλίου, με τη διαπραγμάτευση ενός ασυνήθιστου θέματος, αναφορικά με την ιστορία των φυσικών θεραπειών για την “υστερία”, εστιάζει το ενδιαφέρον ιδιαίτερα στη χρήση του ηλεκτρομηχανικού δονητή. Στόχος της συγγραφέως είναι να παρουσιάσει τις διαδικασίες μεταβολής του δονητή, ως τεχνολογικού επιτεύγματος, με βάση το κοινωνικό πλαίσιο και τη θέση της γυναίκας σε αυτό. Το ερευνητικό αυτό εγχείρημα της Maines αποτελεί σημαντικό σταθμό στο χώρο που υπηρετεί με συνέπεια, και μαζί με τις άλλες τρεις ενασχολήσεις της, αναφορικά με την ιστορία της υφαντουργίας, της ραπτομηχανής και του εργόχειρου, την αναδεικνύει σε σημαντική ιστορική της τεχνολογίας.

Η συγγραφέας με τον εκλαϊκευμένο τρόπο γραφής και τη δομή της αφήγησης διευκολύνει τον αναγνώστη για σταδιακή εμβάθυνση στο θέμα. Καταγράφει την ιστορία του ηλεκτρομηχανικού δονητή, ο οποίος παρουσιάζεται το 1880 ως ιατρικό όργανο, μηχανοποιώντας τις ήδη υπάρχουσες από την αρχαιότητα τεχνικές του μασάζ. Διευκρινίζει πως στις τεχνικές αυτές συμπεριλαμβάνεται και το μασάζ προς οργασμό των γυναικών, ως θεραπεία για την ασθένεια της “υστερίας”. Καταδεικνύει με εύστοχο τρόπο πως ο σεξουαλικός χαρακτήρας της ενόργανης θεραπείας ήταν επικαλυμμένος με μία ιατρική ρητορική, που ανήγαγε τη διέγερση της γυναίκας σε παθολογικό σύνδρομο. Η χρησιμοποίηση της θεραπείας με το δονητή, στη συνέχεια, εξασφάλιζε ανακούφιση από τον “υστερικό παροξυσμό”. Η κυκλοφορία, όμως, και επικράτηση του ηλεκτρικού δονητή στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και η ταυτόχρονη εμφάνισή του στα ερωτικά φιλμ του 1920, επιφέρει τη διάβρωση της κοινωνικής επικάλυψης του οργάνου.

Η συγγραφέας προσπαθώντας να διαλευκάνει πλήρως το ζήτημα του δονητή, μεταφέρει τον αναγνώστη στην εποχή του Ιπποκράτη και στους αιώνες που ακολουθούν, φέρνοντας στην επιφάνεια την ιατρικά διαπιστωμένη πάθηση των γυναικών, “την υστερία”. Η “υστερία” σ’ όλο το βιβλίο παρουσιάζεται, ως παράδειγμα ασθένειας, το οποίο οικοδομείται ανά τους αιώνες από γιατρούς και ασθενείς, μετατρέποντας τη γυναικεία σεξουαλικότητα σε παθολογία. Ασαφής και υποκειμενικά καθορισμένη η ασθένεια περικλείει διαφορούμενα συμπτώματα, με μερικά από αυτά να αναφέρονται: άγχος, βάρος στη λεκάνη, οίδημα στη γεννητική περιοχή, σεξουαλικές φαντασιώσεις, αϋπνία και οξυθυμία.

Η συγγραφέας περιγράφει την ασθένεια με ρεαλιστικό τρόπο και χιούμορ και την εντάσσει, ως πρόβλημα, στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Με την ετυμολογική προσέγγιση της έννοιας “υστερία”, διαπιστώνει πως αυτή παράγεται από τη λέξη «ύστερος», δηλώνοντας «αυτός που προέρχεται από τη μήτρα» και ταυτόχρονα η έννοια υποδηλώνει τα υποτιμητικά στοιχεία της θηλυκότητας και του παράλογου. Παραθέτει, ακολούθως, την αντίληψη του Αρεταιού και του Πλάτωνα «περί ερεθισμένης μήτρας», η οποία προκαλεί ασφυξία ή πνιγμό στην ασθενή, υπόθεση που αναπτύσσεται σημαντικά και στα ιατρικά κείμενα της ύστερης αρχαιότητας, του μεσαίωνα και της αναγέννησης. Η ανακούφιση, ως εκ τούτου, από τα συμπτώματα της ασθένειας, επιτυγχάνεται διά του οργασμού είτε μέσω της ερωτικής πράξης είτε με ενόργανες μαλάξεις.

Η συγγραφέας απηχώντας φεμινιστικές απόψεις τοποθετεί το θέμα στην κοινωνική του διάσταση. Επί αιώνες η γυναικεία σεξουαλικότητα και οι ιδιαιτερότητές της εκλαμβάνονταν ως ασθένεια, και οι γυναίκες εγκλωβισμένες σε ένα πατριарχικό κοινωνικό περιβάλλον, που δεν αναγνώριζε την υπάρχουσα διαφορά της γυναικείας από την ανδρική σεξουαλικότητα, συμβιβάζονταν με το κατεστημένο. Είχε γίνει κοινωνικά αποδεκτή η θεραπεία των γυναικών – ασθενών, η οποία αντιπροσώπευε για τους γιατρούς μία μεγάλη κερδοφόρα αγορά. Στον προβληματισμό, αν αυτές οι γυναίκες θεωρούνταν θύματα, η συγγραφέας βεβαιώνει πως είχαν επίγνωση της κοινωνικά διαμορφούμενης κατάστασης. Το ζητούμενο ήταν, «η τεχνητή υποστήριξη» για την επίλυση «του προβλήματος», μιας και η «απουσία» του συζύγου αποτελούσε για αυτές την ωμή ρεαλιστική πραγματικότητα.

Η θεραπεία της υστερίας στην ιστορική της διαδρομή ξεκίνησε με μαλάξεις «διά χειρός», με υδροθεραπευτικές μεθόδους και με ατμοκίνητες μηχανικές συσκευές, των οποίων τα πλεονεκτήματα περιγράφει επιμελώς η συγγραφέας, δίνοντας και τις αντίστοιχες εικόνες. Με το γνωστό διακριτικό της χιούμορ και τον οικείο τρόπο γραφής, «ακολουθεί» την εξέλιξη της τεχνολογίας μέσα στο χρόνο παρουσιάζοντας στη συνέχεια τον ηλεκτρομηχανικό δονητή (1880), ως προϊόν της σύγχρονης για την εποχή τεχνολογίας, που επέφερε περισσότερες διευκολύνσεις σε γιατρούς και ασθενείς. Η φορητότητα της συσκευής, το 1899, και η λει-

τουργία της με μπαταρία έκανε δυνατή τη μετακίνηση της συσκευής στα σπίτια των ασθενών. Οι γιατροί στην πλειονότητά τους, αναφέρει η συγγραφέας, με ανακούφιση υποδέχτηκαν το μηχανοκίνητο δονητή, γιατί μείωσε κατά πολύ το χρόνο θεραπείας. Επιπλέον, συνιστούσε θεραπεία αποκεντρωμένη και με χαμηλότερο κόστος σε σχέση με την υδροθεραπεία που απαιτούσε συγκεκριμένες και ακριβές εγκαταστάσεις.

Το συγκεκριμένο όργανο χρησιμοποιείται ευρέως από τους γιατρούς για την αντιμετώπιση ως επί το πλείστον γυναικείων ασθενειών, εκείνων της υστερίας και της νευρασθένειας. Η διαφήμισή του στα περιοδικά γύρω στα 1904 συνίσταται στην αναγνώριση της συσκευής, ως ιατρικού οργάνου, και της χρησιμοποίησής του για τη γρήγορη και αποδοτική θεραπεία των αναφερθέντων ασθενειών, παρέχοντας σημαντικό μερίδιο στα έσοδα του γιατρού. Μετά το 1900 με την επέκταση του ηλεκτρισμού στις πόλεις ο ηλεκτρικός δονητής καθιερώνεται, ως η επικρατέστερη τεχνολογία για το ιατρικό μασάζ, χωρίς ωστόσο να γίνεται ξεκάθαρη η χρήση του, ως σεξουαλικό βοήθημα και όργανο ψυχαγωγίας.

Ωστόσο η εξάλειψη του προβλήματος καταλήγει η συγγραφέας, επιτυγχάνεται στα μέσα του 20ού αιώνα με την εξαφάνιση των “υστερικών” γυναικών, ως ένδειξη της αλλαγής των αντιλήψεων για τον παθολογικό χαρακτήρα της σεξουαλικής συμπεριφοράς των συγκεκριμένων γυναικών. Οι κοινωνικές αντιλήψεις αλλάζουν, αποκαθιστώντας τη σεξουαλικότητα της γυναίκας ως υγιές φαινόμενο, αφήνοντας κάθε είδους παθολογία στο παρελθόν. Οι αλλαγές στα σεξουαλικά ήθη, αναφορικά με την ελευθέρια στάση για τον αυνανισμό και για τα δύο φύλα, καθώς και το αυξημένο ενδιαφέρον για τη γυναικεία σεξουαλικότητα, επέφεραν την απενοχοποίηση του δονητή. Ο δονητής από κατασκευή γίνεται “οντότητα”. Και τούτο συμβαίνει γιατί διεκπεραιώνει έργο προς “όφελος” των γυναικών, αναβαθμίζοντας σημαντικά την ατομική και κοινωνική τους θέση.

Η φεμινιστική άποψη για την τεχνολογία του δονητή υπήρξε εργαλειακή και θετικιστική, καταργώντας την από αιώνες κοινωνικά θεμελιωμένη διαφορά μεταξύ της γυναικείας και ανδρικής σεξουαλικότητας. Η γυναίκα διεκδικούσε στην ουσία την κοινωνική της οντότητα και μέσω αυτής την ικανοποίηση της σεξουαλικότητάς της, ως αναφαίρετο δικαίωμα. Ο προβληματισμός, ωστόσο, “περί χαλάρωσης της διαπροσωπικής σχέσης” με την εμφάνιση του “τρίτου παράγοντα”, εκείνου του δονητή, είναι προφανής.

Πάνω στα “εκκρεμή” ακόμη κοινωνικά και σεξουαλικά προβλήματα των γυναικών, η συγγραφέας απηχώντας φεμινιστικές απόψεις, παροτρύνει τις σύγχρονες γυναίκες να πάρουν με υπευθυνότητα τη σεξουαλικότητα στα χέρια τους και να απομακρυνθούν από λανθασμένες τακτικές του παρελθόντος. Η ευθύνη εναπόκειται ολοκληρωτικά στη γυναίκα. Η ιστορικός, άλλωστε, επιτέλεσε το καθήκον της, με το να παρουσιάσει με επιστημονική ακρίβεια την τεχνική και κοινωνι-

κή ιστορία του δονητή, με σκοπό να διαφωτιστούν οι γυναίκες σε θέματα που τις αφορούν και να απαιτήσουν ποιότητα στη σεξουαλική τους ζωή.

Αξίζει, επιπλέον, να επισημανθεί ότι ο τίτλος του βιβλίου και η εικονογράφηση του εξωφύλλου με τη “λογοτεχνικότητά” που τα ενέχει δεν συνάδει προς το σοβαρό και επίσημο τόνο του περιεχομένου του βιβλίου. Ο αναγνώστης, όμως, διαβάζοντας το βιβλίο διαπιστώνει πως πρόκειται για μία μελέτη με λόγο επιστημονικό και δομημένο, που προσπαθεί επάξια να ολοκληρώσει με επιτυχία το στόχο του: να παρουσιάσει τη διαφοροποίηση του ρόλου του δονητή, άμεσα συνυφασμένη με τις κοινωνικές συνθήκες της κάθε εποχής, παρέχοντας στον αναγνώστη ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος.

Η Αθηνά Δεμερντζή είναι εκπαιδευτικός, φιλόλογος, και κάτοχος του μεταπτυχιακού διπλώματος ΙΦΕΤ του ΜΙΘΕ/ΕΜΠ.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Το *Signum* απευθύνεται σε μέλη Δ.Ε.Π., ερευνητές, συγγραφείς και φοιτητές όλων των παραπάνω πεδίων με στόχο την εμβάθυνση σε ζητήματα των προαναφερθέντων αντικειμένων και θα εκδίδεται δύο φορές το χρόνο.

Η γλώσσα του περιοδικού είναι η ελληνική, με δυνατότητα δημοσίευσης άρθρων στην αγγλική γλώσσα κατά την εκτίμηση και κρίση της εκδοτικής ομάδας. Τα άρθρα μπορούν να εστιάζουν στα παραπάνω πεδία, αλλά και να συνδυάζουν διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Επίσης, κατά περίπτωση, εκτιμάται και η δυνατότητα δημοσίευσης μεταφρασμένων άρθρων. Τα άρθρα υποβάλλονται στα ελληνικά με μια εκτενή περίληψη στα αγγλικά (350-450 λέξεις) ή στα αγγλικά με μια εκτενή περίληψη στα ελληνικά στις ηλεκτρονικές διευθύνσεις: ktheolog@central.ntua.gr, theologou@gmail.com.

Τα άρθρα πρέπει να είναι δακτυλογραφημένα σε διαστάσεις A4 με λευκό φόντο, σε διπλό διάστημα και με ευρύχωρα περιθώρια. Η σελιδοποίηση είναι συνεχής και ξεκινά από την σελίδα του τίτλου. Η δομή του κειμένου πρέπει να χωρίζεται σε κεφαλίδες και υποκεφαλίδες ή αντίστοιχες ενότητες. Παρακαλείστε να τηρήσετε τις Οδηγίες Συγγραφής Εργασιών που περιέχονται στο Εγχειρίδιο της American Psychological Association (APA), 4η έκδ. σελ. 46-60, 1994.

Η δομή του άρθρου πρέπει να είναι η εξής: Τίτλος, Συγγραφέας, Περίληψη, Ενότητες του κειμένου, Αναφορές, Abstract (αγγλική περίληψη), βιογραφικό στίγμα του συγγραφέα (π.χ. σε 3-4 σειρές).

Οι συγγραφείς πρέπει να γνωρίζουν ότι γίνονται δεκτά για δημοσίευση μόνο πρωτότυπα άρθρα. Η υποβολή ενός άρθρου στο *Signum* αυτομάτως σημαίνει ότι το άρθρο (α) δεν έχει δημοσιευτεί στο παρελθόν και (β) δεν έχει υποβληθεί ταυτόχρονα προς δημοσίευση σε άλλο περιοδικό.

Οι βιβλιογραφικές αναφορές αφορούν μόνο σε παραπομπές που υπάρχουν εντός του κειμένου και καταγράφονται αλφαβητικά. Δηλώστε το όνομα του συγγραφέα, το έτος έκδοσης, τον τίτλο της εργασίας στην οποία παραπέμπετε, το όνομα του επιμελητή, τον τίτλο του βιβλίου ή του περιοδικού τόμου, το τεύχος και τις σελίδες. Μην συμπύσσεται τίτλους. Μην χρησιμοποιείτε εκφράσεις όπως στο ίδιο, *όπ. παρ.*, *δες κτλ.* Παρακαλώ χρησιμοποιήστε τον τρόπο γραφής των βιβλιογραφικών αναφορών της APA.

Σε περίπτωση που πρέπει οπωσδήποτε να συμπεριλάβετε υποσελίδες υποσημειώσεις αριθμήστε τις. Οι υποσημειώσεις πρέπει να είναι σύντομες και να μην υπερβαίνουν τις τρεις γραμμές.

Οι εικόνες και τα σχήματα πρέπει να ενσωματώνονται στη ροή του κειμένου

και να έχουν αρίθμηση ξεκινώντας από το Σχήμα 1. Η λεζάντα πρέπει να είναι με γραμματοσειρά μεγέθους 8 στιγμών. Περιγράψτε με σαφήνεια όλα τα σχήματα/εικόνες. Οι πίνακες (Tables) πρέπει ομοίως να είναι αριθμημένοι ξεκινώντας από τον Πίνακα 1. Κάθε πίνακας πρέπει να έχει τίτλο περιγραφής του.

Για περισσότερες πληροφορίες ή για την πιο πρόσφατη πρόσκληση υποβολής άρθρων επικοινωνήστε με το τηλ. 2107722255 ή επισκεφθείτε το σύνδεσμο του περιοδικού Signum στον ιστότοπο: <http://www.ntua.aked.gr>

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

All manuscripts should be submitted to: ktheolog@central.ntua.gr

Articles may be submitted in Greek with an extended abstract in English (350-450 words) or in English with an extended abstract in Greek.

Manuscript must be typewritten on A4 white paper, one side only, double-spaced, with wide margins. Paginate consecutively starting with the title page. The structure of the paper should be indicated by appropriate headings and subheadings. Please adhere to the «Guidelines to Reduce Bias in Language» (Publication Manual of the American Psychological Association, 4th ed., pp. 46-60, 1994).

The article should be structured as indicated: Title, Author, Abstract, Text chapters, References, English Abstract, Author's biographical note in 3-4 lines.

Authors should note that only original articles are accepted for publication. Submission of a manuscript to Signum implies that the article (a) has not been published prior to submission and (b) it is not being considered for publication elsewhere.

References should relate only to material cited within text and be listed in alphabetical order. State author's name, year of publication, title of referenced work, editor's name, title of book or periodical volume, issue and pages cited. Do not abbreviate titles and do not use *ibid*, *op. cit.*, *loc. cit.* etc. Please use the APA style of References as mentioned above.

Footnotes are to be avoided, but if necessary they should be placed at the bottom of the page and they should be numbered consecutively. Footnotes should be brief with an average length of three lines.

Figures should be referenced in text and appear in numerical order starting with Figure 1. Labeling should be 8 point type. Clearly identify all figures.

Tables must be cited in text in numerical sequence starting with Table 1. Each table must have a descriptive title.

Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ) αποφάσισε το 2010 την επανέκδοση του περιοδικού *Signum*, που έχει την καταγωγή του στην περίοδο 1974-1983, όταν αποτελούσε μέρος της προσπάθειας της Έδρας Φιλοσοφίας (Καθηγητής Δ. Γ. Νιάνιας) για εμπέδωση, διεύρυνση του ορίζοντα και εξοικείωση των σπουδαστών με το διεθνή Θεωρητικό Στοχασμό όλων των επιστημονικών κατευθύνσεων της Φιλοσοφίας, της Θεωρίας της Επιστήμης και της Κοινωνιολογίας.

Με αυτή την προϊστορία και με αυτόν τον ορίζοντα ο Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου (ΑΚΕΔ) της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών (ΣΕΜΦΕ) του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ) ανέλαβε την προσπάθεια να επανεκδώσει το *Signum* στην εποχή της πολυμέτρωτης διεθνούς επιστημονικής σκέψης και δραστηριότητας. Έτσι, θέματα όπως Φιλοσοφία, Κοινωνιολογία, Θεωρητική και Εφαρμοσμένη Οικονομική, Οικονομικά της Τεχνολογίας, Φιλοσοφία και Ιστορία του Πολιτισμού, Φιλοσοφία της Επιστήμης, Φιλοσοφία και Ιστορία της Τέχνης, Σπουδές της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, Δίκαιο κ.ά. εντάσσονται στα σχέδια δημοσίευσης ελληνικών και ξενόγλωσσων άρθρων του *Signum*.

Στο δεύτερο διπλό τεύχος (2-3) περιλαμβάνονται και τα εξής θέματα:

- Οριενταλισμός: η πολυσημία του όρου και η καλλιτεχνική προσέγγισή του μέσα από το έργο του Θεόδωρου Ράλλη
- Κλασσικά θέματα στη ζωγραφική και στη γλυπτική του Τρίτου Ράιχ (1933-1945)
- Η μορφή / μη μορφή της δημοκρατίας: Διερεύνηση των εννοιών της ολότητας, της συνέχειας και της αποσπασματικότητας στην πλαστική διάπλαση του σύγχρονου δημόσιου χώρου
- Η επίδοση των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης
- Μια αποκωδικοποίηση του παρόντος με τη γενεαλογική μέθοδο του Φουκώ
- Η φιλοσοφία της μουσικής και η πορεία του πυρηνικού χαρακτήρα της στον τομέα της Αισθητικής
- Η επίδραση των ερευνητικών υποδομών στη σύγκλιση των ερευνών προκαθορισμένου και ευέλικτου σχεδίου
- Hannah Arendt: η αποδόμηση και ο μετασχηματισμός της διαλεκτικής υπό το πρίσμα ενός ηθικού επαναπροσδιορισμού του πολιτικού
- Τα φαντάσματα της παντοδυναμίας, η απουσία του ήθους της θνητότητας και η απαίτηση της συνάντησης του περιβαλλοντικού κινήματος με το δημοκρατικό κίνημα
- Μεταφορά Υψηλών Τεχνολογιών στην Ελλάδα μέσω του Θεσμού των Αντισταθμιστικών Ωφελημάτων
- Η συλλογική ταυτότητα της Ευρώπης και η πολιτική ολοκλήρωσή της
- Πολιτικές για τη Διαχείριση Παράκτιων Ζωνών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και οι Νέες Προκλήσεις
- Προσεγγίζοντας όρους ψυχολογίας, που υπάρχουν στην καθημερινότητά μας, αλλά μοιάζουν δυσνόητοι
- Η δημόσια τέχνη του γκράφιτι στο δημόσιο αστικό χώρο
- Η διπλή εννοιολόγηση των πεποιθήσεων και η αναθεώρησή τους
- Το εμπειρικό στοιχείο στη νέα επιστημονική πρακτική του 16ου και 17ου αι. Από τον Κογρέ και τον Zilsel στη Long και τη Smith
- Η γενίκευση της εκπαίδευσης στην Ευρώπη κατά το 19ο αιώνα ως σύμπτωμα και ως αποτέλεσμα της Βιομηχανικής Επανάστασης
- Κοινωνικές ελίτ στην κοινωνία της πληροφορίας: Το ψηφιακό χάσμα